



Проф. д.и.н. Георги Атанасов е роден на 6 .01.1957 г. в гр. Алфатар, Силистренско. През 1982 г. се дипломира в Историческия факултет на Великотърновския университет. От 1983 г. е археолог в РИМ Силистра. През 1990 г. защитава докторат „Скалните манастири в Добруджа V–IV в.“. През 1999 г. се хабилитира за доцент с монографиите „Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, оръжия, костюми“ и „Скала. Крепост от X – XI в. до с. Кладенци, Тервелско“. През 2006 г. след отпечатване на книгата

„Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието“ става доктор на историческите науки, а от 2010 г. професор след отпечатване на книгата „Добруджанското геспотство“. Той е автор на 220 научни публикации, сред които 15 книги и над 40 статии в авторитетни издания в Германия, Русия, Австрия, Франция, Украйна, Молдова, Румъния и Чехия, посветени на християнската археология, скалните манастири, владетелските знаци, култа към св. Георги, демографските промени, паметниците на Дръстър и Добруджа, светци-мъченици от II – IV в.

В ПЪРВОСТРОИТЕЛИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНОСТ читателят ще открие нови, неподозирани сведения и обобщаващи анализи за първите ни ханове. Ще долови колко по-пълнокръвна е картината на нашето начало благодарение на интердисциплинарния подход към личностите и събитията, съчетал последните открития на археолозите от Волга до Италия,

новия прочит на писмените извори, актуализираната информация от монетите и печатите, стиловия анализ на съкровищата, архитектурните феномени и пр. Ще ви е любопитно кой в действителност е патрицият Органа, вуйчото на Кубрат, как слага началото на българската държаavnост и даже годината на това събитие. Още по-вълнуващи са постиженията на Кубрат – кан или каган, за владетелския му домен по Днепър, как приобщава анти,

севери и славяни и защо Аспарух е прекият му наследник. Откъде тръгва Аспарух към Онгъла и къде се е намирал, защо мирът от 681 г. е без аналог в ромейската история? Най-после за Тервел – първият кесар и първият императорски зет „чужденец“ и непограждаемия му дворец!

И така: били ли са всичките ни първостроители християни?!

Първостроителите на  
БЪЛГАРСКАТА  
ДЪРЖАВНОСТ



ГЕОРГИ АТАНАСОВ

ГЕОРГИ  
АТАНАСОВ

Първостроителите на  
БЪЛГАРСКАТА  
ДЪРЖАВНОСТ

ISBN 619152614-8



9 786191 526147

18 лв.



ОРГАНА  
АСПАРУХ



КУБРАТ  
ТЕРВЕЛ

**Георги Атанасов**  
**ПЪРВОСТРОИТЕЛИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА**  
**ДЪРЖАВНОСТ (619–721)**  
**ОРГАНА, КУБРАТ, АСПАРУХ, ТЕРВЕЛ**

**Georgi Atanasov**  
**THE FOUNDING FATHERS OF BULGARIA**  
**(619–721)**  
**ORGANA, KUBRAT, ASPARUKH, TERVEL**

**София**  
**2015**

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Георги Атанасов, автор, 2015

© гл. ас. Деяна Пенева, преводач на резюмето , 2015

© Издателство „Изток-Запад“, 2015

ISBN 978-619-152-614-7

ГЕОРГИ  
АТАНАСОВ

Първостроителите на  
БЪЛГАРСКАТА  
ДЪРЖАВНОСТ

ОРГАНА КУБРАТ  
АСПАРУХ ТЕРВЕЛ



*Посвещавам тази книга на светлата памет  
на проф. д.и.н. Рашо Рашев (1943–2008) –  
мойт първоучител в прабългарската археология,  
ценен опонент и непрежалим приятел!*



# СЪДЪРЖАНИЕ

## **Въведение или кратък обзор на българите и сродените с тях племена в навечерието на Старата Велика България / 9**

Бележки ..... 29

## **Патрицият Органа (Бу-юргана, Моходу-хеу?) и еманципирането на българите**

Покръстването на Органа в Константинопол ..... 33

За третия пръстен-печат от Малая Перешчепина,  
патрицианската титла и патрицианската инвеститура. .... 36

Племенният съюз Дулу,  
принц Моходу-хеу (=Органа) и уногондурите ..... 40

Моходу-хеу (=Органа)  
и държавността – кауза на уногондурите ..... 42

Бележки ..... 43

## **Кубрат: каган български, патриций ромейски. Формирането на българската степна империя**

За потеклото, персонификацията, името  
и няколко хронологически уточнения.  
Константинополският период ..... 48

Първите години на трона и първите достижения.  
Формирането на Старата Велика България..... 51

Инсигниите и християнското вероизповедание на Кубрат в светлината на съкровището от Малая Перешчепина .....	59
Велика България и паметниците тип Сивашовка.....	81
Кубрат и новият владетелски център на уногондурите около Среден Днепър.....	85
Велика (Кубратова) България и Пенковско-пастирските паметници. Антите и поаятата на северите.....	99
Краят на българо-византийското приятелство.....	116
Кончината на Кубрат.	
Последни хронологически уточнения .....	119
ЕПИЛОГЪТ, или краят на Велика България .....	121
Бележки .....	142

### **Кан Аспарух и едно ново начало. Раждането на Дунавска България**

За потеклото, произхода на името и няколко хронологически уточнения .....	162
От старата родина в Днепровието към новата родина на Дунав .....	164
Онгълът – матерната територия на Дунавска България.....	171
Българо-хазарската граница .....	180
Онгълът и Долнодунавските земи в навечерието на завладяването им от кан Аспарух .....	184
Решителната победа над Византия през 680 г. ....	187
Мирът с Империята от 681 г. и славяните .....	190
Българо-аварската граница и българо-аварското противостоене .....	195
Антите и северите на Долен Дунав през втората половина на VII в. ....	205
Канските резиденции.....	223
Бележки .....	231

**Тервел: владетел без аналог.****Кан на България, кесар на Византия**

Другите за него и той за себе си .....	247
За потеклото, за името и няколко хронологически уточнения.....	250
Първите години на престола и първите изпитания .....	251
Къде и при какви обстоятелства се срещнали Тервел и Юстиниан II? Как и за какво се договорили? .....	253
Ролята на кан Тервел при преврата в Константинопол.....	263
Кесарската титла на Тервел.....	269
Християнското вероизповедание и бракът на Тервел .....	274
Кесарските инсигнии и мястото на кесарската инвеститура.....	279
Даровете, които Юстиниан II е дал на кан Тервел.....	286
Териториалните придобивки на кан Тервел.....	287
Тервел и столицата Плиска.....	290
Странната война от 708 г.....	298
Тервел и поредният дворецов преврат в Константинопол. Дълбокият мир от 716 г. ....	299
Решителната намеса на България за разбиването на арабите при Константинопол през 717–718 г.....	301
Съуправителят и наследникът на кан Тервел .....	305
Бележки .....	307

**Заклучение**

**619–716 г.: един век ускорено  
строителство на българската държавност / 319**

**Извори / 325**

**Литература / 329**



**Съкращения / 355****THE FOUNDING FATHERS OF BULGARIA (619–721)**

ORGANA, KUBRAT, ASPARUH, TERVEL

Georgi Atanasov / 357

Introduction .....	357
Chapter I.	
Patrician Organa (Bu-yurgan, Mohodu-hey) and the emancipation of the Bulgarians. ....	358
Chapter II	
Kubrat – Bulgarian khagan, Roman patrician and the formation of the Bulgarian steppe empire. ....	361
Chapter III	
Khan Asparuh and a new beginning – the birth of Bulgaria across the Danube. ....	375
Chapter IV	
Tervel – an unprecedented ruler – khan of Bulgaria and Caesar of Byzantium .....	382
Conclusion	
619–716 AD – a century of accelerated development of the Bul- garian state. ....	392

---

◆

# ВЪВЕДЕНИЕ

## ИЛИ КРАТЪК ОБЗОР НА

### БЪЛГАРИТЕ И СРОДЕНИТЕ С

#### ТЯХ ПЛЕМЕНА В НАВЕЧЕРИЕТО

#### НА СТАРАТА ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ

---

◆

Според хронистите извън от всякакво съмнение Кубрат, макар и представян като предводител на уногондурите, създава не единствено уногондурска, а по-скоро българска държава (уногонду̀ро-българска конфедерация?), титулувана като „Старата Велика България“ (обр. 1). Това явление определено е предизвиквало нестихващ интерес, но е получавало различни тълкования въпреки недоизяснения етногенезис на българите, които иначе шестват в европейската история от Кавказ до Западна Европа под разни имена между IV–VII в. Самото име българи е истински казус, по който са се упражнявали десетки учени, включително ерудирани лингвисти<sup>А</sup>. Не е тук мястото за нов обширен специализиран анализ, а и той може да е дело на всестранно подготвен езиковед. Въпреки това, ще използвам възможността да представя в резюме една от най-новите

---

<sup>А</sup> Подробен преглед на мненията по въпроса в: **Р. Рашев**. Прабългарите през V–VII в. София, 2007, с. 13–15; **Ж. Войников**. Произход и преселения на древните българи. София, 2012.

хипотези по въпроса, която на пръв поглед изглежда по-правдоподобна, както и да добавя нови идеи. Вече е забелязано, че мнозинството български или свързани с българите племена включват етнонимната форма *гур* – от *огур* – оногури, утигури, уногондури, хайлангури, аунгури, сарагури унугури и пр<sup>1</sup>. Според Н. Егоров това е важно указание, че в зародишната си история около IV–V в., те говорят общ специфичен тюркски език (т.нар. R-език), сходен с чувашкия, където *огур* се отъждествява с българите (и свързаните с тях хунски племена?), а *огуз* с тюрките.<sup>2</sup> И продължава, че името *Булгар* се състои от *Бул* – превеждано от ирански като *Голям* или *Велик*, и въпросния етноним *огур* – *гур*, сиреч етимологията води на *Велики огури*. На този фон ирано-тюркският произход на името е обясним и със специфичния етногенезис на българите.

След засушаване в степта и глобални промени в климата на Азия, през III–IV в. се извършват ускорени миграционни процеси на Запад,<sup>3</sup> при които се достига до голяма концентрация на население в лесостепната зона. Това е базата за създаването на мощна номадска полиетническа конфедерация, оглавена от хуните и харизматичните им вождове Ругила и Атила. Още в началото обаче ще акцентувам на факта, че под хуни през IV–VI в. средновековните автори обикновено визират не определен народ, а хетерогенна смес от различни племена, включително огурски и сарматски компоненти. В тази среда са и българските племена, за които обикновено се приема, че имат тюрко-огурски произход,<sup>4</sup> които през IV–V в. попадат върху територии, обитавани от древните сармато-иранци. Според А. Гадло това се случва на север от Кавказ, където около средата на V в. хуните-хайландури (хайландури = оногури-уногондури=хунугури) се смесват с българските племена и оглавяват уногондури-българска конфедерация.<sup>5</sup> Така се достига до вторичен български етногенезис, от който според някои изследователи се извежда основообразуващото население на хунското единство.<sup>6</sup> Благодарение на титулната управляваща династия, названието хуни се утвърждава като политоним на тази етнокултурна мозайка от края на IV – средата на V в. Дори след гибелта на Атила и разпада на титулната народност на хуните,

оглавяваната от тях полиетническа общност, в която българо-сарматският елемент е подавяващ, продължава да се възприема в Европа, Византия и Персия като хунска<sup>А</sup>. Постепенно обаче на хоризонта започват да се открояват съставляващите я етноси, като мнозинството включват в името си въпросния етноним *гур* – от *огур*. Те се изявяват главно със собствените си имена до VII в., когато изпъква релефният образ на *Старата Велика България*. Тя изпълва огромно пространство, в което са се подвизавали дотогава всички тези *огур* – уногури, хунугри, кутригури, утигури, хайдандури, огури, сарагури, вх'ндури, ултигури, аугари и пр., за които пишат Прокопий Кесарийски, Приск, Йордан, Марцелин, Агатий, Павел Дякон, Менандър, Теофан, патриарх Никифор, Теофилакт Симоката, Захарий Ритор и др. Прочее, името *българи* се среща неведнъж преди това събитие от евразийски мащаб, каквото е *Старата Велика България* на Кубрат, и дори цяло столетие преди останалите и изброени по-горе производни *огур*<sup>В</sup>. В този смисъл то стои в нача-

<sup>А</sup> При тези реалности появата на името *българи* с тюркско-угорска основа и ирано-сарматска представка през IV в. не изглежда чак толкова кориозно. През IV–VI в. в източноевропейските степи се говори на особена *lingua franca*, в който освен древнотюркската доминанта присъства силен палеоиндоирански хоризонт, внесен от автохтонните обитатели на тези земи, каквито са ирано-сарматите (М. И. Артамонов. История хазар. Ленинград, 1962, с. 68; Н. И. Егоров. Рецензия на статия Ли Цзиньсу Юй Тайшань „Несколько вопросов относительно происхождения болгар“. 2005. – В: [http://www.Numansar.ru/Kratkij\\_obzor.htm](http://www.Numansar.ru/Kratkij_obzor.htm).). Впрочем, както ще видим по-долу, те са важен градивен елемент в генетичната банка на българската народност, като оставят силен отпечатък в материалната и духовната ѝ култура – погребален обред, керамика, елементи от въоръжението (бойната брадва), рунообразна знакова система и пр.

<sup>В</sup> Наистина името *българи* се явява в автентични извори още в IV в. като *Кратка латинска хроника* от 334 г., *Римски календар* от 354 г., Мовзес Хоренаци и други източници, отразяващи събития от V и началото на VI в. (Ал. Бурмов. Въпроси из историята на прабългарите. – В: Избрани произведения, 1. София, 1968, с. 13–48; А. В. Гадло. Этническая история Северного Кавказа IV – X вв. Ленинград, 1979, с. 28–30, 39–41, 55–59; Ив. Божилов, В. Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV в. Т. 1. София, 1999, с. 61–62;

лото и в края на една виртуална верига на българския държавен етногенезис, и на даден етап става политоним за българската (по-скоро българо-хуно-огурска) племенна общност. Действително, понякога тези племена, подвизаващи се в Централна и Западна Европа през VI в., се наричат българи, въпреки че от контекста става ясно, че например са кутригури, уногондури и т.н. Колкото обаче се доближаваме до епицентъра на етногенезиса, т.е. на изток от Днепър към Северен Кавказ, където са местоживелищата им, толкова повече името българи изbledнява, за да се открият епигоните му, включващи *огур* (обр. 1). Затова има зрънце истина в разказната история за най-изявените през VI в. племена кутригури и утигури, тясно свързани с българите. Прокопий, един от най-авторитетните и информирани хронисти, съвременник на събитията, пише, че Утигур и Кутригур са синове на един и същ баща,<sup>7</sup> само където легендарното повествование<sup>A</sup> не е финализирано със собственото му име *Огур* или *Булгар*,<sup>8</sup> което иначе присъства при други сходни истории. Прочее, така както етнонимът *българи* (*булгар*), появил се на историческата сцена през IV в., е последван през V–VII в. от названия на десетина други сродни на българите племена, така в началото на VII в. името *българи* наново ги „обединява“<sup>B</sup>, но за пръв път в собствена мегаструктура, легитимирана като *Старата Велика България*. Една от възможните реконструк-

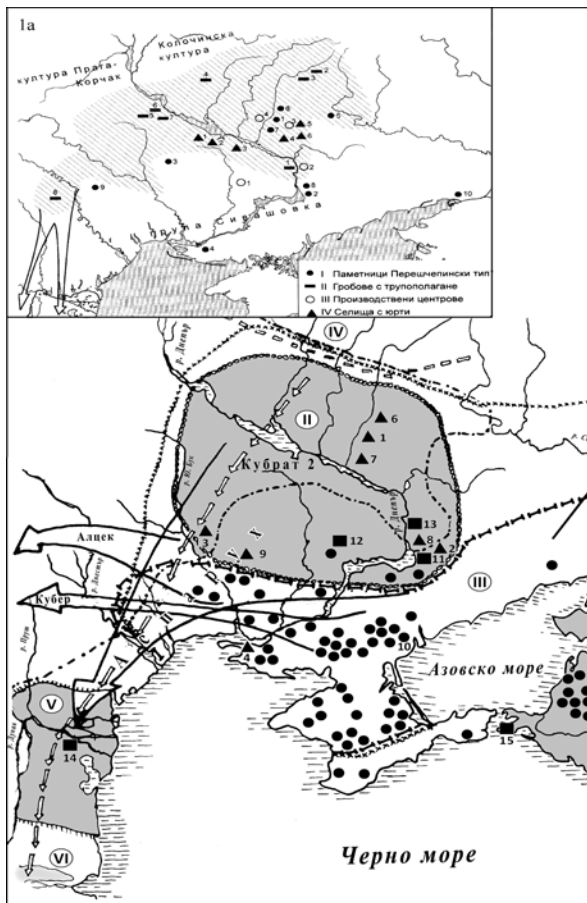
---

**Р. Рашев.** Прабългарите през V–VII век. Велико Търново, 2007, с. 33–34). Същевременно повече от изброените по-горе и свързаните с българите племена *огур* – утигури, оногури, уногондури, сарагури и пр., са регистрирани век по-късно във времето, главно в извори от VI в. (**Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 64–70; **Р. Рашев.** Цит. съч., с. 34 и сл.)

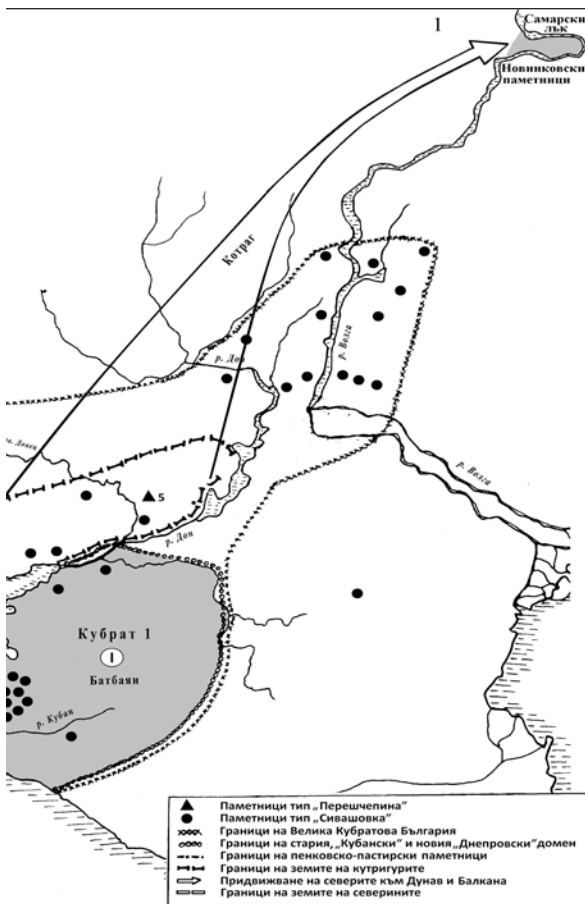
<sup>A</sup> Една от възможните реконструкции на този полулегендарна история е, че общият „прародител“ на кутригурите и утигурите са огури-те. **А. В. Гадло.** Цит. съч., с. 56, 78–81.

<sup>B</sup> Идеята, че споменатите в писмените източници от IV в. българи се разграничават съществено от българите през VI–VII в. (тюрко-българи и хуно-българи) е пресилена. Вж: **Ив. Божилов, Хр. Димитров.** *Protobulgarica* (Заметки по истории протоболгар до средината IX в.). – *Byzantinobulgarica*. IX. София, 1995, с. 15–24.

ции предполага появата на българите в Северен Кавказ още преди средата на IV в. Около век по-късно тук се установяват огурски племена (най-късно 463 г. според Приск – Prisci. Fragmenta. IV, 30), което приблизително съвпада по време със завръщането на хуните от Западна Европа (след 464 г.), които са под водачеството на Ернах, малкия син на Атила. Най-вероятно той е този харизматичен вожд, който оглавява нова хунска конфедерация, чийто гръбнак обаче вече не са хунските, а огурските и българските племена. Царстващият род действително е знаковият хунски род на Атила и Ернах, но самите хуни не са това, което са били през втората половина на IV и първата половина на V в. Тук се налага аналогът с тюркския царстващ род Ашина, чиято харизма е използвана от хазарите, поставили го начело на нов каганат след кончината на Втория тюркски каганат в средата на VII в. (подробно за тези събития вж. в последваща глава), но нищо повече! Симбиозата или контаминацията между хунския царстващ род и огурите след средата на V в. води до появата на историческата сцена на хуните-хайландури (хунгури по Йордан), убедително идентифицирани от А. Гадло с оногурите, респективно уногондурите.<sup>9</sup> Егише, хронистът съвременник на изявите им в Северен Кавказ, специално акцентува на техния царски род и племенната им аристокрация, сред които християнството имало устойчиви традиции.<sup>10</sup> Така с нова сила се актуализира въпросът дали този „царски род“ не е свързан с хунския царски род на Атила и Ернах, т.е. придошлите в средата на V в. огури да са формирали конфедерация със заварените тук „хунски народи“, (кой е надделял е друг въпрос – според Теофилакт Симоката това са хуните) оглавена от – Ернах, т.е. харизматичния род на Атила?! Споменът от това събитие ще да е съхранен цял век и е отразен от Йордан. Тъкмо от този „царски род“ „Именника на българските ханове“ извлича потеклото на управлявалата българите-уногондури династия Дуло, също тясно свързана с християнството<sup>11</sup>. Действително преди средата на V в. хуните във и на север от Кавказ са под прякото управление на Елак, големият син на Атила, определен като техен цар (*Цар на този народ* според Приск).<sup>12</sup> Най-последно, коментирайки твърдението на Йордан, че малкият син на Ати-



Обр. 1а. Територията на Пенковската култура и найния пастирски вариант (по Р. Рашев). I. Паметници Перешчепински тип: 1. Малая Мерещепина. 2. Вознесенка. 3. Глодоси. 4. Келегей. 5. Лимаровка, 6. Муковка. 7. Новие Сенжари. 8. Новогригориевка. 9. Ясиново. II. Гробове с трупологане: 1. Александровка, 2. Рябовка. 3. Березовка. 4. Поставмуки. 5. Мартиновка. 6. Бабичи. 7. Балаклея. 8. Селище. III. Производствени центрове: 1. Пастирско градище. 2. Канцерка. 3. Таранов яр. 4. Мачуха. IV. Пенковски селища с юртообразни жилища. 1. Стецовка. 2. Луг-1. 3. Дериевка. 4. Осиповка. 5. Чернечина. 6. Богатое.



Обр. 1 Велика (Кубратова) България. Карта с границите, политическите и демографските промени във Велика (Кубратова) България (по Г. Атанасов). I. Приблизителни граници на първоначалната Кубратова България – владетелският дом в Приазовието и Кубан. II. Новият владетелски дом на Кубрат в басейна на Днепър след 635 г. III. Зоната в Северното Черноморие, обитавана главно от кутригурите. IV. Зоната, обитавана от северините в края на VII–IX в. V. Онгълът на кан Аспарух на Долен Дунав. VI. Зона, обитавана от северите в Източния Предбалкан в края на VII–IX в.: 1. Малая Перешчепина. 2. Вознесенка. 3. Глodosи. 4. Келегей. 5. Лимаровка, 6. Муковка. 7. Новие Сенжари. 8. Новогригориевка. 9. Ясиново. 10. Сивашовка. 11. Новогригориевка (Хунският център на Ернах?). 12. Пастирское. 13. Канцерка. 14. Никулицел. 15. Фанагория.



ла Ернах/Ирник, след поражението при Надао през 454/5 г., се отдалечил дълбоко в Малка Скития, Е. Скрижинская приема, че авторът е имал предвид не Добруджа, а хуно-огуру-българската среда на север от Кавказ.<sup>13</sup> Ако тази хипотеза е вярна, то връзката на царстващия род Дуло (през VII в. той се изявява тъкмо в този регион!) с Атила и Ернах/Ирник, представена в „Именника на българските канове“, изглежда възможна. Тя се подсилва от твърдение на въпросния Йордан, отново в *Getica.*, който по повод историята на готите, съставена в средата на VI в., пише за хунугурите (*hunnigiri*), които търгували с хермелинови кожи. Между другото вмъква, че тъкмо от тях някога (според Йордан и други източници след 372/5 г.) са се изплашили готите и принудително са мигрирали от Приазовието към Дунав и Мизия. От контекста според М. Казански става ясно, че хунугурите обитават териториите, където другите източници поставят утигурите и оногондурите – още един факт за тяхната тъждественост. Хуните са добре познат и многократно обсъждан етнос в съчиненията на Йордан, но винаги, включително в този пасаж, преди да коментира хунугурите, ги обозначава като *hunii*! Любопитно е защо само тук използва етнонима *hunuguri*, и тъкмо с тяхната инвазия свързва поражението и бягството на готите. Това предполага, че имат по-специално място в хунския племенен съюз, а защо не и водещо място. На този фон връзката на хунугурите (респективно уногурите-хайландурите-хунгондурите-уногондурите) с хуните и по-специално с царския им род, който след средата на V в. застава начело на оногурите, изглежда напълно допустима в дълбок исторически план. Прочее, дали това не е една от причините някои хронисти да представят българите (и уногондурите) като хуни, тема, която ще разискваме и по-нататък. Както и да е било, дори и да са с хунско (поскоро хуно-огурско) потекло, въпросните хунугури-хайландури-уногондури се интегрират с ираноезичните обитатели на Северен Кавказ, за което свидетелстват писмени и археологически източници.<sup>14</sup> Най-близка е интеграцията им с българите и това се подсказва от Мовсес Хоренаци, който отбелязва три племенни обединения в този регион в средата на V в. и на първо място *vx'ндур* – *болгар*, т.е. на уногондурите и българите.<sup>15</sup> Този

двоен етноним е използван през VII в. и от Анания Ширакаци, който пише за *огхондор-блкар*, т.е. отново изниква двойката уногондури-българи.<sup>16</sup> Това предполага, че иде реч за трайно обединение на две общности, в случая по-ранно заселените тук българи през IV в. и придошлите по-късно (около средата на V в.?) хайландури – огхондор – хунугури – уногондури. Наистина уногондуриите са поставени на челно място, защото тяхна е управляващата династия, т.е. царския род, за който пише Егисе<sup>17</sup>. Прочее, това може да е причина Ананий Ширакаци да определя единствено оногурите-уногондури като *пришелци* сред няколкото „български“ племена, за които пише.<sup>18</sup> Трайното обединение на хунугури-уногондури и българи впечатлява и по-късни автори като Михаил Сирийски. При коментар на събитията от VII в. той отбелязва, че жителите на каспийските градове до идването на хазарите били *българи и пугури*, като според А. Гадло зад *пугури* се крие етнонимът *утигури*, респективно *уногондури*.<sup>19</sup> Трудно е обаче да отгатнем кои български племена, обитаващи земите на север от Кавказ, влизат в трайната уногондури-българска конфедерация. Факт е обаче, че едва при Кубрат уногондуриите – доминиращият етнос в българската конфедерация, успяват да обедини всички български племена и сродни етноси в една империя, наречена българска (*Старата Велика България*). Забележително е, че според патриарх Никифор Кубрат е наречен *княз на уногондуриите*! След това името уногондури започва да избледнява, за да се явява инцидентно като название-реликта до X в. Тогава е регистрирано за последен път (?) от Константин Багрянородни в съчинението *За темите*, където пише че преди българите се наричали оногондури (Const. Porph. De Them., 85.31–32).

Според последните изследвания, с края на Хунската империя на Атила в средата на V в. се формират няколко *хунски* етнокултурни ареала, които продължават своето съществуване до VII–VIII в., идентифицирани главно на база погребален обред и инвентар.<sup>20</sup> Първият, обозначен от С. Боталов като *хунобългарски*, се локализира в Североизточното Черноморие и Северозападното Предкавказие. Този регион удивително съвпада с първоначалната територия на *Старата Велика Бъл-*

гария, респективно с изконната земя на уногондуриите, които се явяват малко по-рано на политическата сцена. За разлика от останалите етнокултурни ареали, началната дата на този микроареал се отнася към III–IV в., когато се датират малките некрополи Южной Озерейки и Цемдолинсково, както и част от комплексите до Новоросийск, Анапа, по р. Кубан до крайбрежието в района на Туапс, където са по-късните некрополи при Гилядж, Борисовски Дюрсо и Бжид.<sup>21</sup> Погребенията са главно трупологания със северозападна или северна ориентация, съпроводени с коне<sup>A</sup>. Тези комплекси продължават до VIII в., когато се появяват трупозгаряния и други промени, свързани с пришелци от изток и север. Забележително е, че инвентарът като къси двулезвийни мечове, кръгли стремена, кръгли токи с подвижни фигурални щитове, лъкови фибули с намотки на лъка, 18-грамови мъниста и отделни форми керамика имат аналогии в късносарматските и хуно-сарматските комплекси.<sup>22</sup> Наистина, хуните продължават да са титулното население в този ареал и след средата на V в., но вече стана въпрос, че погребалният обред, керамиката и част от гробния инвентар са свидетелства за сарматско (ирано-сарматско) влияние в изкристализирането на българския или хуно-огуно-българския хоризонт през IV–VI в.<sup>23</sup> Той получава най-отчетлив завършек в т.нар. *Причерноморски етнокултурен ареал*<sup>24</sup> и специално в паметниците тип *Сивашовка* от VI–VII в., които ще се коментират специално в една от следващите глави. Симптоматично е, че в този ареал не се долавя пряко и автентично тюркско-телеско влияние в материалната култура, въпреки че голяма част от него е включена в границите на Западния тюркски каганат след средата на VI в. Въоръжението и предметите на бита през VI–VII в. продължават постхуно-сарматските традиции с византийско и аварско влияние.<sup>2</sup>

---

<sup>A</sup> Тук спада и т.нар. *Хунски Танаис*, специално хоризонтите от IV–VI в. и принадлежащия им некропол с трупологания от IV–VI г. главно със северна ориентация (А. М. Арсеньева, С. И. Безуглов, И. В. Толочко. Некрополь Танаиса. Разкопки 1981–1995. Москва, 2001, с. 175–180).

Едва след началото на VIII в. се регистрират чисто тюркски нововъведения в оръжейния арсенал и погребалния обред, които нямат отношение към реалностите от предходните столетия и *Старата Велика България*, а имат контакт по-скоро с експанзията на новородения Хазарски каганат.

Очерта се тенденцията, че с бавния завършек на Атиловата хунска империя в края на V в., в източноевропейското степно пространство на север от Кавказ и Азовско море през VI в. писмените извори регистрират присъствието на български и други сродени племена.<sup>26</sup> Поради това, че повечето от тях са били в границите на хунското обединение и споделят политическата му съдба близо век, хронистите понякога продължават да ги обозначават със сборното наименование хуни, но вече в качеството му на *terminus technicus*<sup>27</sup>. И все пак, в повечето източници според степента на информираност започва да се прави разграничение между българските племена и хуните. Очертахме, че още в края на V в. в Северен Кавказ успоредно с българите е регистрирано присъствието на оногури, уногури, сарагури, уногондури, огури и пр.<sup>28</sup> Според църковната история на Захарий Ритор от средата на VI в., запазена в сирийски превод от гръцки, водещото племе *авнагур* (оногури-уногондури) упражнява номадски начин на живот. На друго място в съчинението си същият автор твърди, че на север от Кавказ и на запад от Каспийско море живеят *бургар*, които били езичници, говорят свой език и имат градове. След това пък отбелязва, че „живеят в палатки, препитават се с месо на животни, риби и диви зверове, и чрез оръжие“<sup>29</sup>. Всъщност само на пръв поглед има противоречия при описанията на българските племена и сродените с тях *авнагур* (оногури-уногондури) по отношение на техния начин на живот. Просто става въпрос за различни български групи, обитаващи пространството на север от Кавказ и Приазовието през VI в., които, попадайки в различна среда, свързват се с други племена, водят различен начин на живот и получават различни наименования от историци с различен произход и ползващи разнородни източници. Вероятно в началото на VI в. водещо положение сред тях получават хунугурите=уногурите=оногурите=уногондури, за които стана въпрос, че продължавали да

номадстват по степен аристократичен маниер и имали царски род, който с част от аристокрацията, приела християнството. Въпреки всичко, уногондуриите на север от Кавказ не успяват да се наложат като хегемон на всички български племена в края на V – началото на VI в. и да формират държавна организация под формата на поредната степна империя. През VI в. писмените извори извеждат на преден план утигурите (много автори ги приравняват с уногондуриите, което не е изключено), влезли в продължителен конфликт с родствените им съседи кутригурите.<sup>A</sup> И отново по традиция и следвайки реалностите от предното столетие, някои хронисти ги наричат хуни. Основно за тях пишат византийските историци Прокопий Кесарийски и Агатиий.<sup>30</sup> Те извличат потеклото им от древните кимерийци (степни иранци), които по-късно се наричали хуни.

\* \* \*

Вече стана ясно, че хайландури/хуногури/оногури/уногондури<sup>B</sup> се установяват върху територията на север от Кавказ, на

<sup>A</sup> Вече посочих, че според Прокопий Кесарийски, съвременник на събитията, преди средата на VI в., *утигурите* и *кутригурите* са родствени и даже се разглеждат алегорично като двама синове на един и същ баща (**Procopius**. Libri de bellis, p. 501–508 (= ГИБИ, II, с. 137–141). По аналогичен начин като единопленници се наричат котрагите – *кутригури* и българите *уногондури* от Теофан и Никифор по повод на събития, случили се век по-късно при създаването на Велика (Кубратова) България. Вж: **Theophanes. Chronographia**. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1883, p. 356 (= ГИБИ, III, София, 1960, с. 261); **Nicephorus**. Opuscula historica. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1880, p. 25 (= ГИБИ, III, София, 1960, с. 295). По-подробно по този въпрос вж. **А. В. Гадло**. Цит. съч., с. 56 и сл.; **G. Moravcsik**. Zur Geschichte der Onoguren. Ungarische Jahrbücher, X, 1–2. Berlin-Leipzig, 1930, S. 73; **G. Moravcsik**. Byzantinoturcica, II. Berlin, 1958, S. 52–90.

<sup>B</sup> Тук се присъединявам към онези изследователи, които слагат знак за равенство между утигури, оногури и уногондури. (**А. В. Гадло**. Цит. съч., с. 56 и сл., 110; **С. А. Ромашов**. Болгарские племена Северного Причерноморья в V–VII вв. – Archivum Eurasiae Medii Aevi, VIII, 1992–1994, с. 209–218; **Ив. Божилков**, **Хр. Димитров**. Цит. съч., с. 20; **Ив. Божилков**, **В. Гюзелев**. Цит. съч., с. 67–68; **Р. Рашев**. Цит. съч., с. 41.).

изток от Каспийско море и на запад от Дон и Азовско море, т.е. там, където до началото на VI в. са обитавали сродените с тях български племена и са формирали Оногурския съюз. Той наследил като цяло добрите контакти на оногурите с Византийската империя, въпреки че не липсвали и напрегнати моменти като например раздразнението по повод възстановените от император Юстин I (518–527) крепостни стени на Боспор. И спрямо утигурите, както преди това с оногурите, Византия изпробвала един стар и отработен метод за привличането им в сферата си на влияние – християнството. Според византийските източници „през 528 година царят на хуните (според Й. Маркварт става въпрос за хуни-утигури)<sup>31</sup> Грод бил покръстен в Константинопол заедно със свитата си и поет от светия купел от самия император Юстиниан I (527–565)<sup>32</sup>. Надарен богато, варварският вожд бил отпратен в родината си с надеждата да брани ромейските интереси в Боспор. Действително Грод, като всеки неофит, се заел с голяма ревност да изкорени езичеството сред сънародниците си. Тези му действия намерили отпор и при организирания от езическите жреци бунт. Грод и приближените му християни били избити, а на престола бил поставен брат му Мугел. Последвало влошаване на отношенията с Византия, вследствие на което хуните превзели и разрушили Боспор, а вероятно Фанагория и другите опорни центрове на Империята. По-късно обаче добрите взаимоотношения били възстановени. Определено тази история е показателна за взаимоотношенията на Византия с „българските“ племена, сред които са и водещите хунугури-утигури-уногондури. Вече стана въпрос, че използването на архаизмите *хуни* и *хунски цар* по отношение на Грод не бива да ни изненадва и заблуждава предвид византийската епистоларна традиция.

За разлика от утигурите, контактите на кутригурите с Византия са много по-напрегнати и най-често враждебни. Територията, която заемат на север от Черно море и от Дон до Днепър или Днестър, ги прави относително отдалечени и независими в действията си спрямо Империята. Серия документи от VI в. свидетелстват за десетки походи на българите срещу северните граници на Византия по Долен и Среден Дунав.<sup>33</sup>

През 530 г. е регистрирано голямо сражение на византийския пълководец Мундо с българите, които опустошавали Тракия. Друг български отряд е пресрещнат през 535 г. от ромеите до крепостта Ятрус, разположена недалеч от Дунав, до с. Кривина, Русенско. Много по-мощно било нападението на българите по посока на Среден Дунав през 539–540 г. Тогава те нахлули с цялата си мощ и опустошили територията от столицата Константинопол до Адриатика, като превзели 32 крепости, включително прочутата Касандрия на Халкидическия полуостров, недалеч от Солун. Според Прокопий Кесарийски с огромна плячка и пленници (120 000?) те се оттеглили безпрепятствено в земите си.<sup>34</sup> Друг хронист, Йоан Малала, пък твърди, че при този сблъсък отначало били убити двама български пълководци, но след това българите удържали пълен триумф. Византийският военачалник Юстин бил убит, а други хванати с ласо, сред които и висшият сановник Константиол, за когото бил платен огромният откуп от 10 000 номизми.<sup>35</sup>

След това нападение между българите (кутригури?) и Византия настъпва мир, последван от обичайния за Империята опит за засилване на влиянието ѝ чрез християнизирването им. Косвено за това съдим от „Християнската топография“ на Козма Индикоплевст, съставена около 547–548 г., където се твърди, че редом с останалите варварски народи християнството проникнало и сред българите.<sup>36</sup> Трудно е да се прецени дали се визират кутригурите, утигурите или друга сродна българска група. С по-голяма сигурност може да се приеме, че през 548 г. българите кутригури се явили в Италия като съюзници на византийския пълководец Йоан, но го изоставили при едно нощно сражение срещу готите на Тотила. Малко покъсно, в средата на VI в., около Среден Дунав започнал конфликт между лангобарди и гепиди. Лангобардите разчитали на Византия, докато гепидите потърсили помощ от българите, като изпратили пратеници при кутригурите, които живеели над Азовско море. Действително 12-хиляден отряд кутригури се появил на театъра на военните действия, водени от изключително способния пълководец Хиниалон.<sup>37</sup> Но тъй като българите пристигнали по-рано, гепидите ги насочили срещу

Византия в района на Сирмиум, вследствие на което областта била опустошена. Така се сложило началото на нов кутригуро-византийски конфликт. Българската опасност била толкова осезателна, че се наложило знаменитият византийски пълководец Нарзес да отложи една експедиция към Италия срещу готите, за да пресрещне българската опасност в околностите на Филипопол (Пловдив), в Тракия. Въпреки това, българската инвазия ескалирала в посока на двата най-големи имперски града на Балканите – Солун и столицата Константинопол. Макар и не така интензивно, „българите“ продължавали с нападенията си на Балканите и през следващите години, като дори успели да навлязат толкова дълбоко в Гърция, че да атакуват и превземат известната укрепителна линия Термопили.

Изправена пред невъзможността да се справи с кутригурската опасност, Византия прибегнала до изпитан във външната си политика похват – предизвикала междуособна война между сродните „български“ племена утигури/уногондури и кутригури. Вече стана въпрос за тяхната мирна раздяла в началото на VI в., така живописно обрисувана от Прокопий Кесарийски, и общата им граница по р. Дон. Докато основните военни контингенти на кутригурите, водени от вождя си Хиниалон, воювали на Балканите, император Юстиниан I изпратил посланическа мисия, снабдена с много пари и дарове, до господаря на утигурите. Не било трудно да го убедят да нападне в тил кутригурите, още повече, както вече коментирахме, че по това време Византия отдавна е изградила приятелски отношения с утигурите. Планът бил приведен в действие от утигурския пълководец Сандил, определян от Прокопий Кесарийски „за извънредно разсъдлив и изпитан в много битки, достатъчно надарен с храброст и мъжество“. Освен утигурската войска, той повел със себе си и 2000 воители от съседните готи тетраксители (кримските готи), преминал Дон и изненадващо нахлул в земята на кутригурите.<sup>38</sup> Въпреки отчаяната им съпротива, при отсъствието на Хиниалон те били напълно разгромени, а с голяма плячка и много пленници Сандил се завърнал в страната си. Редом с останалото, тази война дала възможност на много византийски пленници да напуснат зе-



мите на кутригурите и да се завърнат в родината си. Въпреки постигнатия успех, двуличната византийска политика по отношение на двата сродни български народа продължила. Този път император Юстиниан изпратил мисия, водена от сановника Аратий, до кутригурския пълководец Хиниалон, за да го уведоми за случилото се с народа му и да му предложи откуп при положение, че спре инвазията срещу ромеите на Балканите. Същевременно му предложили и ромейска земя, за да се засели с останките от кутригурите в качеството на федеративни съюзници, които по договор да бранят северната граница на Империята. Само около 2000 кутригурски семейства, начело с вождя Синион, обаче се възползвали от тази възможност, като се заселили в диоцеза Тракия.<sup>39</sup> Същите участвали като византийски съюзници във войната с лангобардите.

Реакцията на утигурите предвид вероломната и непоследователна политика на Юстиниан I не закъсняла. Вождът им Сандил изпратил гневно и заплашително писмо до императора, чийто текст е подробно цитиран от Прокопий Кесарийски. В него са изброени безбройните беди, причинени на Византия от кутригурите, и на този фон с какви блага, недостъпни за утигурите, ги обсипал императорът – жито, вино, изискани ястия, везани одежди, златни накити и даже възможността да ползват бани. Същевременно се припомняли многобройните заслуги на утигурите спрямо ромеите и специално се акцентувало на освободените византийски пленници от кутригурски плен. Юстиниан I продължил обичайната ромейска политика, като с много дарове, обещания и големи суми пари излязъл от положението и запазил мира с утигурите.

Не така успешно се развили отношенията на Империята с кутригурите и специално с тези, които останали на старите си местоживелища край Азовско море и Северото Черноморие. Възстановени от утигурското нашествие, водени от вождя Заберган, през зимата на 558–559 г. те осъществили най-мощната си акция срещу Византия.<sup>40</sup> Огромната кутригурска конница преминала замръзналия Дунав, прекосила Добруджа и без сериозен отпор навлязла дълбоко в Тракия, като опустошавала всичко по пътя си. Тук се разделила на две – ос-

новните сили, водени от Заберган, се насочили към столицата Константинопол, а другата част атакувала Галиполския полуостров. Отряд кутригури били изпратени и към Пелопонес по познатия им маршрут към Термопилите. Заберган преодолял Дългата Анастасиева стена само на 40 км от Константинопол и се разположил на стан, подготвяйки финалната атака срещу столицата. А там настанали пълна паника и страх. Дори по нареждане на императора съкровищниците на църквите били изпразнени, а ценностите и мощите - пренесени за по-сигурно на отсрещния малоазийски бряг. Империята била принудена да концентрира и приведе в действие всичките си ресурси. Показателно е, че на помощ бил повикан вече застарелият и изпаднал в немилост пред Юстиниан I и Теодора знаменит византийски пълководец Велизарий. Това действително дало резултат. Велизарий, притежаващ изключителен военен опит, успял да устрои засада и да разбие един отряд от армията на Заберган. Последният трезво преценил, че Константинопол е непревземаем град, особено с генерал от ранга на Велизарий, и се оттеглил зад Дългата стена.<sup>41</sup>

С променлив успех кутригурите воювали и срещу преградната крепостна стена към Галиполи, атакувана по суша и по море със 150 сала. След като Заберган сваля обсадата на Константинопол, частите около Галиполи се изтеглят на север. Тогава се изтеглил и отрядът от Термопилите.

Въпреки че не успял да превземе Константинопол, Галиполи и Термопилите, Заберган запазил донякъде военната си мощ и поискал голям откуп от императора. Фактът, че след като се оттегля от Константинопол по Великден през април, престоял цели 5 месеца на византийска територия до август, е показателен. Едва когато желанието му било изпълнено и получил голям откуп от злато, той освободил пленниците и се завърнал в родината си. Преживял тази небивала заплаха, император Юстиниан I замислил следващата дипломатическа акция срещу кутригурите, като отново разчитал на утигурите. Той буквално рекетирал вожда им Сандил, като чрез обещано злато го подканил отново да атакува кутригурите. Ако откажел, тогава Византия щяла да се съюзи с кутригурите и само те щели да получават блага от Империята –

пари и дарове. Действително утигурите се поддали на тази провокация и буквално разорили земите на родствените си съседи, като поробили много жени и деца. След това пресрещнали изненадващо завръщащата се от похода към Константинопол армия на Заберган и му отнели плячката, която получил от Империята. Въпреки претърпените поражения, кутригурите за сетен път възстановили своята мощ и започнали дълга и безпощадна братоубийствена война с утигурите. Много красноречиво този сблъсък е описан от византийския хронист Агатий: „Така след това твърде дълго време двете страни враждували помежду си и затвърдили взаимната си омраза. Те ту извършвали нападения и грабежи, ту влизали в открито сражение, докато силите на двете страни отслабнали и съвсем се разстроили, така че двете племена загубили самото си племенно наименование.“<sup>42</sup>

Тези продължителни междуособици изтощили напълно жизнените сили на утигури и кутригури. Затова и не успели да се противопоставят на новата свръхсила, появила се в евразийската степ – аварите. В средата на VI в. аварите навлизат от изток през Волга и край Северен Кавказ и осъществяват контакт с византийския император Юстиниан I. През 558 г. аварско пратеничество начело с Кандих пристига в Константинопол и предлага аварите да се населят на ромейски земи, като в замяна обещават да унищожат всички противници на Империята.<sup>43</sup> Византийският дипломат Валентин с много дарове убеждава аварите да започнат война срещу северните съседи на Империята. Действително първо те нанасят пълно поражение на утигурите, а после и на други сродени с българите етноси – хуни и савири. След това се насочват към Дунав, като по пътя си поставят под зависимост кутригурите, а част от тях увличат към Панония<sup>A</sup>. Тези кутригури се превръщат в аван-

---

<sup>A</sup> Няма сведения аварите да са завладели кутригурите, подобно на уногурите, след тежък военен сблъсък. Вж: **А. В. Гадло**. Цит. съч., с. 95–97. Двата народа в този момент имат общи цели – завладяване и извличане на ресурси от богатите ромейски земи, и общи противници – утигури, ромей и анти. До голяма степен успехите на аварите срещу Византия се дължат на кутригурската конница. Тя има десе-

гарден отряд на дирижираните от аварския каган Баян атаки срещу Византия. През 568 г. 10 000 кутригури преминават през р. Сава и опустошават византийската провинция Далмация. Те са основен контингент в аварската армия при започналата война срещу Империята през 582 г. и специално при обсадите на Солун и Константинопол в началото на VII в. След поражението пред стените на Константинопол през 626 г., вероятно тъкмо тези българи, потомци на кутригурите, се опитват да овладеят трона на аварския каган през 631/632 г., но претърпяват поражение. Около 9000 семейства напускат Панония и Среден Дунав и намират временен приют при франкския крал Дагоберт. По-късно обаче Дагоберт ги нападнал изненадващо и малцина, около 700 фамилии, начело с вожда Алциок, се спасяват в Северна Италия, и по-точно в Каринтия.<sup>44</sup>

Основната маса кутригури, най-вероятно под аварска доминация, обаче продължили да обитават старите си живелища на север от Черно и Азовско море и на изток от р. Днепър до р. Дон.<sup>45</sup> Същевременно утигурите/уногондурите и сродените с българите племена, често наричани хуни и концентрирани на север от Кавказ между Каспийско и Азовско море, са принудени да приемат тюркската доминация. Около 555 г. армията на мощната тюркска степна империя под водачеството на кагана Синджибу (Истеми) достига р. Волга и прогонва аварите на изток. След победи над ефталитите и сасанидски Иран в периода 567–571 г. според арабския историк Табари каганът Синджибу (Истеми) прониква в Северен Кавказ и покорявя последователно българите (б-н-дж-р), беланджерите, хазарите, утигурите и аланите. За тези победи на тюрките свидетелства една високопарна реч на Турсан, син на кагана Синджибу (Истеми), който заявява на пред византийското пратеничество от 576 г.: „Погледнете, нещастници, аланските народи, а също така и племето утигури, които както много смели люде, уповаващи се на собствените си сили,

---

тилетен опит във войни с ромеите и за разлика от аварите познава отлично театъра на военните действия. Затова може да се предполага, че авари и кутригури се договарят, въпреки че последните приемат върховенството на кагана.

се противопоставиха на непобедимите тюрки, обаче надеждите им не се сбъднаха. Защото те ни се подчиняват и са наши роби.“ Границата на тюркското завоевание достига до Черно море със завладяването на византийската цитадела Боспор през 570 г. В успешната обсада участват и подчинените на каганата година по-рано утигури начело с вожда Анагай. Очевидно новопокорените територии на север от Кавказ между Каспийско и Черно море, са на специално внимание от страна на кагана Истеми, понеже ги поставил под управлението на любимия си син Синджибу (Турксан). Това е напълно обяснимо, защото, от една страна, тук концентрацията на население е сред най-наситените в Евразия, а от друга страна, това е контактната зона на степните империи с Византия и Иран. Действително, оттук през 558, 563 и 568 г. тръгват тюркски пратеничества към Константинопол, а през 568 г. византийска мисия, начело със Зимарх, се отравя при тюркския каган. Обикновено тези дипломатически пратеничества преминават през земите на утигурите/уногондурите. Изрично хронистите отбелязват, че византийската мисия начело с Валентин през 576 г. прекосява земите на утигурите с личното съдействие на техния господар Анагай. Това е косвено свидетелство, че в рамките на Тюркския каганат утигурите, подобно на кутригурите в аварския каганат, имат автономия. Същевременно тези два сродни български етноса, явяващи се авангард и ариергард на евразийските каганати на тюрки и авари, очевидно продължават старата си вражда в граничната полоса по р. Дон. Това е главната причина за подчиненото им положение и основната пречка за формиране на българска степна империя още през VI в.

След смъртта на кагана Тобокан (Арслан), през 581 г. в Тюркския каганат започва кризисен период, продължил едно десетилетие. Предполага се, че тогава част от българските племена успяват да се преселят на запад при аварите. За това определено свидетелства византийският хронист Теофилакт Симоката: „В същото време тарниатите и коцагирите [*те са от племето Уар*]<sup>A</sup> и хуни избягали от тюрките, дошли в Ев-

---

\* Всички вмъквания в квадратни скоби са на автора (в италик) и на преводача.

ропа и се присъединили към кагана на аварите. Казват, че и забендерите [*кутригуриите на Заберган*] са от племето на уар [*огури, утигури или уногондури?*] и хуни. Тези, които дошли допълнително при аварите, били около 10 000.“ Косвено тази информация за българско преселение на запад в края на VI в. се потвърждава от Йоан Ефески. По повод управлението на император Маврикий (582–602 г.) той пише, че от Вътрешна Скития излезли трима братя (три племена?), които водели със себе си 30 000 скити. Те дошли до границата на ромеите до Черно и Азовско море. Тогава единият от братята, наречен Булгар, помолил император Маврикий и му било разрешено да се засели като ромейски съюзник в Горна и Долна Мизия и в Дакия – цветущи области, които аварите опустошили. Впрочем, това сведение може действително да пресъздава процеси от края на VI в., но по-вероятно да ги контаминира със събития от края на VII в., свързани с настаняването в Мизия на Аспаруховите българи. Това събитие обаче е предшествано от забележителната история на *Старата Велика България* през VII в.

## БЕЛЕЖКИ

- <sup>1</sup> **М. И. Артамонов.** История хазар. Ленинград, 1962, с. 71–76; **D. Simoni.** Die Bulgaren des 5. Jahrhunderts im Karpaten becken. – Acta Archaeological. X. Budapest, 1957, S. 227–250; **P. Golden.** Khazar Studies. An historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars (= ВОН, 25, 1). 1. Budapest. 1980, p. 42–48; **С. Г. Боталов.** Раннетюркские ареалы Восточной Европы в системе кочевой цивилизации Евразии. – В: Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. Самара, 2010, с. 19; **С. Г. Кляшторный, Д. Г. Савинов.** Степные империи Древней Евразии. СПб., 2005, с. 83–85.
- <sup>2</sup> **Н. И. Егоров.** Рецензия на статия Ли Цзиньсу Юй Тайшань „Несколько вопросов относительно происхождения болгар“. 2005. – В: [http://www.Numancap.ru/Kratkij\\_obzor.htm](http://www.Numancap.ru/Kratkij_obzor.htm). Всъщност сходна идея се формира още от края на XIX в. в австроунгарските научни среди (**Ж. Войников.** Произход и преселения на древните българи. София, 2012), но Н. Егоров я развива на друго ниво. За другите основни теза относно

- името българи вж. монографията на Ж. Войников и: **P. Golden**. Op. cit., p. 42–48; **Б. Симеонов**. Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008.
- <sup>3</sup> **Л. Н. Гумилев**. *Хунны в Китае*. Москва, 1974. с. 5; **Л. Н. Гумилев**. Хунну. Санкт Петербург, 1993, с. 197–206; **Л. Н. Гумилев**. Ритмы Евразии. Москва, 1993, с. 252–287; **Й. Цветков**. Лев Гумилев и историческата география на степна Евразия. – Проблеми на географията, 1, 2009, с. 114–116.
- <sup>4</sup> Огурската теория с различни нюанси се поддържа вече над век. Според едни българите имат хунско потекло, според други тюркско, но попаднали в угорска среда се модифицират в оногури. **P. Golden**. Op. cit. p. 43–48. Оногурите/огури известни в китайските източници като гаоцзюй, или още тегрег (теле) перманентно воювали с жуаните (аварите). Представят се като едно от най-многочислените и добре въоръжените племена живещи между Волга и Иртиш, но поради липса на държавна организация според Теофилакт Симоката били подчинявани последователно от хуните, аварите, а след средата на VI в. и от тюрките. За разлика от тюрките от древни времена теле погребват с трупологане, включително с коне. С. Г. Клящорный, Д. Г. Савинов. Цит. съч., с. 83–84., 217–219.
- <sup>5</sup> **А. В. Гадло**. Этническая история Северного Кавказа IV – X вв. Ленинград, 1979, с. 56–59, 63, 78–80. Вж. и другата теза в: **С. Г. Клящорный, Д. Г. Савинов**. Цит. съч., с. 60–65.
- <sup>6</sup> **С. Г. Боталов**. Цит. съч., с. 19.
- <sup>7</sup> **Procopius Caesariensis**. Opera omnia. Ed. J. Haury. Lipsiae 1905. p. 501–508 (= ГИБИ, II, с. 137–141)
- <sup>8</sup> **Р. Рашев**. Легенда за Булгар. – България, българите и техните съседи през вековете. В. Търново, 2003, с. 373–383; **Р. Рашев**. Прабългарите през V–VII в. Велико Търново, 2007, с. 15–33.
- <sup>9</sup> **А. В. Гадло**. Цит. съч., с. 28–31, 55–57.
- <sup>10</sup> **Египшэ**. О Вардане и войне армянской. Перевод. с армянского И. А. Орбели. Под ред. К. Н. Юзбашана. Ераван, 1971, с. 127.
- <sup>11</sup> Вж. в следващите две глави, посветени на Органа и Кубрат, за християнското вероизповедание на първите български владетели и за идентифицирането им в *Именника на българските канове*, където генеалогията им се извлича от Атила и Ерпах.
- <sup>12</sup> **Prisci**. Fragmenta. – MGH. Ed. L. Dindorfii. Vol. II. Lipsiae. 1870, fr. 8, p. 298.
- <sup>13</sup> **Йордан**. О происхождении и деяниях гетов. Getica. Вступительная статья, перевод и комментарий Е. Ч. Скрижинской. Москва, 1960. Комментарии, с. 330. Относно хунугурите вж. с. 72 и коментарите на с. 223. За произхода и местообитанията на хунугурите и свързаните с тях паметници вж: **M. Kazanski**. Les Hunugours et le commerce de fourrure

- ai VI-ème siècle. – In: Zwischen Fjorden und Steppe. Festschrift für Johan Gallmer zum 65. Geburtstag. Berlin, 2010, p. 225–238, fig. 1.
- <sup>14</sup> **А. В. Гадло.** Цит. съч., с. 36; **П. Голийски.** Българите в Кавказ и Армения (II–X в.). София, 2006.
- <sup>15</sup> **П. Петров, В. Гюзелев.** Христоматия по история на България. Т. 1. София, 1978, с. 53.
- <sup>16</sup> **А. В. Гадло.** Цит. съч., с. 58–59; **Ал. Бурмов.** Въпроси из историята на прабългарите. – В: Избрани произведения, 1. София, 1968, с. 41–48.
- <sup>17</sup> Пак там.
- <sup>18</sup> **С. Т. Еремян.** Армения по „Ашхарацуиц“, Арменска география от VII в. Ереван, 1963, с. 98–99; **М. И. Артамонов.** Очерки древнейшей истории хазар. Ленинград, 1937, с. 42–45.
- <sup>19</sup> **А. В. Гадло.** Цит. съч., с. 63.
- <sup>20</sup> **С. Г. Боталов.** Цит. съч., с. 4–22.
- <sup>21</sup> **С. Г. Боталов.** Цит. съч., с. 4–5; **И. О. Гавритухин, А. В. Пьянков.** Могильници V–VII веков. Археология Крым, Северовосточное Причерноморье и Закавказие в эпоху средневековья: IV–XIII века. Москва, 2003, с. 189–190, табл. 72, 74; **Т. М. Минаева.** Разкопки паметника на р. Гилядж в верховиях Кубани. – В: Материали и изследвания по Археологии СССР, 233, Москва-Ленинград, 1951, рис. 5, 8, 13, 14, 16; **Т. М. Минаева.** Разкопки святилища и могилника возле городища Гилядж в 1965. – В: Древности эпоха Великого переселение народов V–VIII вв. Москва, 1982, рис. 4–6.
- <sup>22</sup> Пак там.
- <sup>23</sup> **В. Е. Флерова.** Подкурганние погребения восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии. – В: Степи Европы в эпоху средневековья 2, Донецк, 2001, с. 163–186.
- <sup>24</sup> **С. Г. Боталов.** Цит. съч., с. 8–9.
- <sup>25</sup> Пак там, с. 11–12.
- <sup>26</sup> **В. Златарски.** История на българската държава през средните векове, I, 1. София, 1970, с. 70 и сл.; **М. И. Артамонов.** Цит. съч., с. 79–102, 165 и сл.; **Ал. Бурмов.** Въпроси из историята на прабългарите. – В: Избрани произведения, 1. София, 1968, с. 35 и сл.; **П. Петров.** Образуване на българската държава. София, 1981, с. 101 и сл.; **В. Бешевлиев.** Първобългари. София, 1984; **Д. Димитров.** Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987; **С. А. Ромашов.** Болгарские племена Северного Причерноморья в V–VII вв. – Archivum Eurasiae Medii Aevi, VIII, 1992–1994, с. 207–220; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История на средновековна България VII–XIV в. Т. 1. София, 1999, с. 61 и сл.; **Р. Рашев.** Цит. съч., с. 40 и сл.
- <sup>27</sup> **Р. Рашев.** Цит. съч., с. 34–39.
- <sup>28</sup> **М. И. Артамонов.** Цит. съч., с. 62–69; **С. А. Ромашов.** Цит. съч., с. 218–221; **Р. Рашев.** Цит. съч., с. 40–42.



- <sup>29</sup> **Н. Пигулевская.** Сирийские источники по истории народов СССР. Москва, 1941, с. 81.
- <sup>30</sup> **Procopius Caesariensis.** Opera omnia p. 501–508 (= ГИБИ, II, с. 137–141). **Agathias.** Historiae, p. 367–368 (= ГИБИ, II, с. 185–186).
- <sup>31</sup> **J. Marquart.** Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschriften von Catalar und in der altbulgarischen Fürstenliste. – Известия Русского Археологического института в Константинополе, XV, 1900, S. 21.
- <sup>32</sup> **В. Златарски.** Цит. съч., с. 88–89; **М. И. Артамонов.** Цит. съч., с. 89–92; **А. В. Гагло.** Цит. съч., с. 81–82.
- <sup>33</sup> **В. Златарски.** Цит. съч., с. 86 и сл.; **М. И. Артамонов.** Цит. съч., с. 95 и сл.; **W. Pohl.** Die Avarien. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München, 1988, 20–29; **Р. Рашев.** Цит. съч., с. 42–44.
- <sup>34</sup> **Procopius Caesariensis.** Opera omnia, p. 162–163 (= ГИБИ, II, с. 110).
- <sup>35</sup> **Ioannis Malalae.** Chronographia. Bonnae, 1831, p. 247–248 (= ГИБИ, II, с. 214–215)
- <sup>36</sup> **The Christian Topography of Cosmas Indicopleusted.** Edited with geographical Notes by E. O. Winsted. Cambridge, 1909, p. 118–119 (= ГИБИ, I, с. 196–197)
- <sup>37</sup> **Procopius Caesariensis.** Opera omnia, p. 581–582 (= ГИБИ, II, с. 142–143).
- <sup>38</sup> **Procopius Caesariensis.** Opera omnia, p. 583 (= ГИБИ, II, с. 143).
- <sup>39</sup> **Procopius Caesariensis.** Opera omnia, p. 584–585 (= ГИБИ, II, с. 144).
- <sup>40</sup> **Agathias.** Historiae, p. 367–398 (= ГИБИ, II, с. 186–202).
- <sup>41</sup> Пак там.
- <sup>42</sup> Пак там.
- <sup>43</sup> **Menander.** Excerpta legationibus, p. 442 (= ГИБИ, II. София, 1959, с. 234).
- <sup>44</sup> **Fredigarii Scholastici.** Chronica, IV, 72 (=ЛИБИ, I, София, 1958, с. 389); **В. Бешевлиев.** За Алциок-Алцеко. – ИНМВ, 20, 1984, с. 29–35; **W. Pohl.** Op. cit., S. 268–269. По-подробно с пълна литература по проблема вж. **А. Николов.** Alzeco, dux Vulgarum и заселванията на прабългари в Италия. – В: Българско средновековие: общество, власт, история. – В: Сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакова. София 2013, с. 157–169; **Г. Димов.** Българите в Южна Италия през Средните векове (от VI–XI век). – В: Quod Deus Vult. Сборник в чест на проф. дин Красимира Гагова. София, 2013, с. 102–107.
- <sup>45</sup> **S. Szádeczky-Kardoss.** Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen. Szaged, 1986, S. 153–162; **P. Golden.** Op. cit., p. 261; **W. Pohl.** Op. cit., S. 240–285; **C. Bálint.** Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jh., Wien – Köln, 1989, S. 13–14.

---

◆

## ПАТРИЦИЯТ ОРГАНА (Бу-юргана, Моходу-хеу?) И ЕМАНЦИПИРАНЕТО НА БЪЛГАРИТЕ

---

◆

Вече се очерта, че като цяло, с изключение на кутригурите, приели аварската доминация, българите и сродените с тях племена (главно уногондурите) в Северен Кавказ, Прикубанието и Приазовието попадат под тюркска власт. Същевременно акцентувахме на факта, че те определено се ползват с някаква автономия и това личи от разказаните вече истории на утигурските вождове Анагай и Грод. С такова впечатление оставаме и от още една история, пресъздадена от византийския хронист Никифор, но този път свързана със събитие от 619 г.

### ПОКРЪСТВАНЕТО НА ОРГАНА В КОНСТАНТИНОПОЛ

Според патриарх Никифор, през 619 г. в Константинопол император Ираклий (610–641) тържествено приема „владетеля на хуните“ заедно с първенци, придружавани от почетна стража

– копиеносци, който пожелал да приеме християнството. На пищна церемония вождът и придружаващите го лица са покръствени тържествено. Сам братът на императора, Теодор, приема от свещения купел „хунския“ вожд, висши ромейски сановници стават кръстници на другите хунски велможи, а съпругите на ромейските аристократи покръстват жените им. После хунският вожд получава високата византийска титла „патриций“, съпроводена с много дарове, след което бил изпратен тържествено в родината си.<sup>1</sup> Дълго време се води спор кой е този хунски вожд, посетил Константинопол през 619 г., но вече повечето изследователи приемат, че това е Органа, чийто племенник е първостроителят на българската държавност Кубрат.<sup>2</sup> Очевидно поканата да посети Константинопол, тържественият прием, титлата и даровете не са безпричинни и безцелни. През 615 – 619 г. се развихря мощната персийска инвазия срещу Източните провинции на Византия и Египет. Тя е съчетана с ожесточени аварски нашествия през 617 и 618 г. срещу Константинопол, при които император Ираклий едва не е убит край Хераклея, в Тракия.<sup>3</sup> За противодействие на аварите му е нужен надежден и силен съюзник от североизток, който да ги респектира. На този фон едва ли е случаен фактът, че тъкмо през същата 619 г. аварският каган се съгласява да сключи мир с Византия, което ѝ позволява да пренасочи войските си от Балканите в Мала Азия срещу персите.<sup>4</sup> Редом с останалото, в контекста на тези събития може да се предполага, че въпросният хунски вожд, приятел на империята, се подвизава недалеч от източната граница на Аварския каганат, която по това време е около р. Дон. Действително патриарх Никифор използва наименованието „хуни“ за обозначаване участниците в мисията през 619 г., но е известно, че *хуните*, както вече коментирахме, отдавна са слезли от политическата сцена и с този архаизъм по това време се обозначават главно българите, и по-специално българо-уногондурският съюз (обр. 2). Прочее, в същото съчинение, но няколко абзаца по-нататък, когато разказва за създаването на Дунавска България, Никифор изрично приравнява хуни с българи, като пише: „Трябва вече да се каже за произхода на така наречените хуни или българи и тяхното устройство.“<sup>5</sup> След това



Обр. 2. Приблизителна територия и етногеография на Велика България (по Р. Рашев).

в съчинението си използва единствено и само името *българи*. Редом с останалото, мисията на Органа в Константинопол е красноречив пример за автономията в действията на българите (българо-уногондурския съюз) и българската аристокрация в границите на Западния тюркски каганат. Впрочем, отново патриарх Никифор по косвен начин дава да разберем, че името на хунския вожд, посетил Константинопол и приел кръщение, е Органа. Веднага след тази случка той продължава повествованието с началото на *Старата Велика* (Кубратова) *България*, като пише за господаря: „на уногондурите Кубрат, племенник [*the nephew*] на Кернака [*Органа*], който въстанал...“<sup>46</sup> Най-после и сирийският хронист Йоан, почти съвременник на събитията и епископ на Яковитската църква в град Никиу, Долен Египет, през втората половина на VII в. пише за „Кетрадес [*Кубрат*] началника на мутанес [= *хуни*], племенник [*the nephew*] на Кернака [*Органа*]“<sup>47</sup>. Фактът, че два автентични извора представят Кубрат чрез Органа, е сигурно свидетелство, че последният е личност, добре позната във Византия. Въпреки всичко, доскоро тегнеше известно съмнение относно отъждествяването на

Органа с покръстения през 619 г. хунски вожд, защото, когато назовават специално Органа, патриарх Никифор и Йоан Никиуски не отбелязват нарочно, че е ромейски патриций. Тези и други съмнения по титулатурата, вероизповеданието и изобщо личността Органа на пръв поглед отпаднаха след новата публикация на съкровището на кан (по-скоро каган?) Кубрат от Малая Перешчепина, което ще коментираме специално.

### ЗА ТРЕТИЯ ПРЪСТЕН-ПЕЧАТ ОТ МАЛАЯ ПЕРЕШЧЕПИНА, ПАТРИЦИАНСКАТА ТИТЛА И ПАТРИАЦИАНСКАТА ИНВЕСТИТУРА

Сред стотиците златни предмети и накити, включително два пръстена печати на Кубрат (за тях вж. следващата глава), наскоро се оказа, че съкровището включва още един, трети пръстен с кръстовиден монограм, разчетен от Вера Залеская като ΒΑΤΟΡΧΑΝΟΥ ΡΑΤΡΙΚΙΟΥ (*Бат Органа патриция*) (обр. 3).<sup>8</sup> В. Зайбт, Й. Вернер и Ив. Йорданов обаче твърдят, че и върху този (трети пръстен в съкровището), подобно на втория пръстен отново е написано ΧΟΒΡΑΤΟΥ ΡΑΤΡΙΚΙΟΥ (*Патриция Кубрат*).<sup>9</sup> (обр. 4 б) Питам се обаче, след като първият пръстен (с надпис ΧΟΒΡΑΤΟΥ – *Кубрат*) (обр. 4 а) е носен от Кубрат преди патрицианската промоция около 635 г., защо след нея се е налагало да ползва два пръстена с еднакъв текст (ΧΟΒΡΑΤΟΥ ΡΑΤΡΙΚΙΟΥ), при това с разлики в изчертаването на монограмите?! Патрицианската инвестиатура е еднократен акт, а патрицианският пръстен-печат (със стойността на регалия!) е еднократен дар. Твърдението, че разликите в гравирането на монограмите се дължи на факта, че третият пръстен е изработен във варварска (българска) среда като копие на византийския оригинал, е трудно обяснимо, защото няма аналог сред известните пръстени-инсигнии, давани при инвеститури на висши духовни (епископи) и светски (сенатори

и патриции на първо място) сановници<sup>10</sup>. Ако оригиналт бе изгубен, такова действие е донякъде разбираемо, но при положение, че е запазен и че заедно с „копието“ са поставени в гроба на Кубрат, сме изправени през истински *поп sens*! Затова е странна налаганата последно време теза, че по неизвестни на никого причини било необходимо да се изготви втори патрициански пръстен в резиденцията на Кубрат.



Обр. 3. Златен пръстен-печат от съкровището до Малая Перешчепина (Украйна) с кръстовиден монограм ΒΑΤΟΡΧΑΝΟΥ ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ (Патриция Баторгана?).

Но защо, след като достатъчно сръчният златар е изработил съвършено по форма копие на пръстена, не е изготвил контактна матрица и на кръстовидния монограм (каквито са технологията и практиката), а е гравирал различен монограм – все въпроси без логично обяснение. Затова и разчитането на монограма върху третия пръстен (обр. 3) като ΒΑΤΟΡΧΑΝΟΥ ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ (Баторгана патриция) все още не бива да се отхвърля изцяло. Ако тази разшифровка на Β. Залеская е вярна, вече без всякакво съмнение може да се твърди, че Органа е в много близки роднински отношения с Кубрат (иначе пръстенът му нямаше да го съпътства като ценна реликва до смъртното му ложе) и именно Органа е вождът, покръстен и обявен за патриций в Константинопол през 619 г. В действителност този пръстен (както и пръстените с името на Кубрат!) е византийска изработка, а кръстовиден монограм задължително се поставя върху пръстен – печат на християнин. Прочее, византийската доктрина повелява всеки, дори чужденец и варварин, който получава византийска титла, задължително да е покръстен<sup>А</sup>. Неотменим атрибут на патри-

<sup>А</sup> Не ми е известен нито един случай в историята на Късен Рим и Ранна Византия, при който титлата „патриций“ и която и да е било друга титла да е дадена на езичник. Понякога с титли са номинирани

цианската промоция са патрицианските регалии и одежди. В тази насока разполагаме с обилна информация благодарение на подробното описание на Константин VII Багрянородни (913–963) в *Книгата за церемониите*, където патрицианската инвеститура е предадена два пъти, съответно в Гл. 56 (47) и Гл. 57 (48)<sup>11</sup>. Макар че разликите не са особено съществени, в случая по-важна е Гл. 56 (47), защото касае косвено патриция Органа. Така е, тъй като в нея е отразен по-древният ритуал от VI–VIII в., докато в Гл. 57 (48) са привнесени промените в края на VIII и началото на IX в.<sup>12</sup> Още повече че в Гл. 56 (47) се прави известна разлика в промоцията на патриций – гражданско, и патриций – военно лице. Вероятно вторият вариант ще да е бил приложен при въвеждането в патрицианско достойнство на Органа, чиято инвеститура по изричното свидетелство на патриарх Никифор е проведена в Константинопол. Той съобщава, че хунският вожд първо е покръстен, и това е съвсем понятно, защото описаният от Константин VII ритуал има подчертано религиозен характер с участието на патриарха, ползването на малкия олтар, акламации, палене на свещи в църквата до Хиподрума, а накрая новоизбраният патриций участва в тържествена литургия. Очевидно прилагането на тези действия спрямо езичник в Константинополския дворец

---

варварски владетели, какъвто е случаят с Органа, но те задължително са християни, или преди инвеститурата са покръстени от ромейски свещеници. **L. Bréhier.** *Les institutions de l'empire Byzantin. Le monde byzantin.* Paris, 1949, p. 44 etc.; **R. Guiland.** *Recherches sur les institutions byzantines.* Berlin – Amsterdam, 1967, p. 120 etc. Впрочем, има идея, че известният дискос на томиския епископ Патерн (обр. 5) в съкровището от Кубрат в Малая Перешчепина (за него подробно вж. следващата глава) е бил подарен на Органа след като приел християнството в Константинопол през 619 г. **A. Madgearu.** *The plate of Paternus from the Malaja Pereščepina treasure: booty or gift.* – *Études Byzantines et Post-Byzantines*, VI, 2011, p. 65–73. Според автора той се озовава в Константинопол след като епископът на Томис напуска града при голяма аварска инвазия в Добруджа през 614 г. Присъствието му в гроба на Кубрат е ново потвърждение за близката роднинска връзка Орган–Кубрат и косвен знак, че пръстенът на Органа, може за попадне в съкровищницата на племенника му.

е немислимо светотатство, още повече при управлението на дълбокорелигиозния Ираклий. Най-после, новоизбраният патриций получавал титулната патрицианската регалия *кодицил* (грамота под формата на цилиндричен свитък) след благослов от самия патриарх, което е достатъчно показателно в тази насока. Освен кодицил, патрицият – гражданско лице, се намята с бяла хламида, докато патрицият – военно лице получава червен сагий. След като се намята със „сагий“, който се свързва с ромейския воински костюм на знатните, явно кандидатът за патриций влиза в хрисотриклиниума с останалите одежди на благородника воин, облечен предварително в къса брокатна туника, препасана с червен колан („цингулум“), и навярно меч (?). Някои дори смятат, че цингулумът е сред основните патрициански инсигнии,<sup>13</sup> но според мен той заедно с оръжието се полага само на патриция – воин.

Изглежда, покръстването на Органа не е било еднократен акт без последствия за подвластните му хуни (уногондури, хегемон на част от прабългарите), защото през божествения купел минали още членове на неговата свита и знатните им съпруги. Най-после, тъкмо към Царството на хуните, обитавали земите северно от Кавказ, била отправена около 520–540 г. мисията на арменския епископ Кардост, последван след 14 години от мисията на епископ Макар, които целяли масовото им покръстване.<sup>14</sup> От контекста на написаното от Михаил Сирийски М. Артамонов достига до извода, че Кардост е проповядвал не сред хуните-савири, както предполагаше Н. Пигулевска, а сред прикубанските хуни – т.е. хуните-утигури (уногондури).<sup>15</sup> Очевидно такъв акт без санкция на господаря на хуните е невъзможен. Вече стана въпрос и това ще бъде коментирано още веднъж, че по това време с името *хуни* се обозначават главно българите, и по-специално уногондуриите<sup>A</sup>.

<sup>A</sup> Вече коментирахме, че още през V в. арменският историк Егише пише за оногурите (хайландури), сред чийто царски род се разпространявало християнството. **Егише**. О Вардане и войне армянской. Пер. с армянского И. А. Орбели. Под ред. К. Н. Юзбашана. Ераван, 1971, с. 127.



## ПЛЕМЕННИЯТ СЪЮЗ ДУЛУ, ПРИНЦ МОХОДУ-ХЕУ (=ОРГАНА) И УНОГОНДУРИТЕ

Очевидно в началото на VII в. българо-уногондурският съюз в западната периферия на огромния Западен тюркски каганат се радват на широка автономия, щом вождът им Органа води почти автономна външна политика. В немалка степен това се дължи и на дестабилизацията на Западния каганат, особено след 603 г.<sup>16</sup> Тогава се явява вакуум във властта, защото разбитият напълно на бойното поле от Китай и изоставен от всички велик каган Кара-чурин напуска страната и пропада без вест. При тези събития загива престолонаследникът Нили-кан, а брат му Поши-тегин е задържан в Китай. На престола е възкачен Чуло-кан Таман, невръстният син на Нили-кан. Това става с решителното съдействие на племенния съюз Дулу с пет племена (= стрели), управляващи на изток в ущърб на законния престолонаследник Шегуй (брат на Нили-кан), зад когото стои племенният съюз Нушиби с пет племена (= стрели), управляващи на запад. Редом с останалото, върхушката на племенния съюз Дулу силно ограничава каганската власт. Наместниците на изток и особено на запад, свързани с племенния съюз Дулу, придобиват широка автономия и титула „малък кан“, като същевременно са направени промени в чиновническата йерархия. Това е сериозен удар не само върху царстващия род Ашина, но и срещу сънародниците им тюркюти. Последните намират съюзници в лицето на клана Нушиби, издигат кандидатурата на Шегуй (внук на велик каган Кара-чурин) за каган и започват акция срещу държавното управление, доминирано от Дулу. В страната започва гражданска война и настава хаос, съпътстван с дезинтеграция. В края на краищата с решителна външна намеса през 611/612 г. Шегуй кан побеждава Чуло-кан Таман и последният е принуден да емигрира в Китай, където е умъртвен през 618 г. През 618 г. обаче умира и Шегуй кан, а на трона се възкачва Тун-джабгукан, или Туншеху, отново свързан с тюркютите и клана Нушиби. Превратът от 611/612 г. поставя племенния съюз Дулу в неизгодно положение, с което той никога не се примирява. Нещо повече, намира

съюзник в лицето на българо-уногондурския племенен съюз в Приазовието, които са съседи на номадстващите между Терек и Волга хазари. Предвид перманентното българо-хазарско противостоене и силната привързаност на хазарите към Нушиби е обяснимо обвързването на българските племена с другия голям евразийски племенен съюз Дулу. Нещо повече, българите-уногондури са на западната периферия на Западния тюркския каганат и са ангажирани с охраняване на границата, което ги прави по-независими в действията си от централната власт. При това децентрализацията при Туншеху се задълбочава с увеличената автономията на наместниците по периферията наречени „селифа“ – ситуация облагодетелстваща и българите и уногондурите в западните покрайнини на каганата. При тези събития е възможно знаков представител от аристократичната върхушка да се обвързва с тях в качеството му на „селифа“. Даже не е изключено това да е самият Органа, който, изглежда, не произхожда по пряка линия от рода Дуло<sup>А</sup>, но свързва с него съдбата си. Предполага се, че всъщност Органа е известният от китайските източници вожд Моходу-хеу, който е син на великия каган Кара-чурин от царския род Ашина, респективно чичо на Тун-джабгу-кан (Туншеху). Появява се за пръв път на политическата сцена през 587 г. под името на сибирския „Богатир-княз“, което означава, че е роден най-рано около 570 г.<sup>17</sup> После се изявява като уделен управител в днешен Западен Казахстан, с достойнството на „малък кан“ или „селифа“. Понеже в началото на VII в. тези земи се наричат Сибир, той приема титулатурата Кюль/Кюйлюг Сибир-кан. Вече е обърнато внимание, че сибирските племена, подобно на българите, имат тежнения към групировката Дулу. Вероятно Моходу-

<sup>А</sup> Спори се за евентуална връзка на уногондурския управляващ род Дуло с тюркския племенен съюз Дулу. Фактът, че Моходу-хеу (Органа?) гравитира към Дулу и има тяхната подкрепата, води до предположението, че рода Дуло е свързан с тази тюркска конфедерация. От друга страна, ако има истина в написаното в *Именника на българските канове*, че рода Дуло е издънка на хунската царска фамилия на Атила (в тази насока вж. във Въведението на това изследване), то подобна връзка изглежда твърде умозрителна. На фона на източниците, с които разполагаме, връзката Дулу–Дуло засега е в сферата на хипотезите.

хеу (Кюйлюг Сибир-кан) има пряко участие, ако не и ръководно, в акцията на племенния съюз Дулу, поставил през 604 г. на трона Чуло-кан Таман, негов племенник по бащина линия. Тогава в резултат на административната реформа вероятно е получил и титлата „малък кан“. Ако Моходу-хеу и Органа са едно и също лице, и след като Органа е вуйчо на Кубрат от рода Дуло, това означава, че последният по майчина линия е потомък и на царстващия род Ашина. Идентифицирането на Моходу-хеу с Органа, респективно връзката Органа-Кубрат, се извежда и по ономастичен път, защото името Органа е съпоставимо с монголската дума „Ураг“, което означава роднина по женска линия.<sup>18</sup> Действително, и според Патриарх Никифор, и според Йоан Никиуски Кубрат е племенник на Органа. Според други автори Моходу-хеу може да се преведе като *Черният богатир*, а Органа като *Ураган* или на тюркски Червения хан (Ar qana).<sup>19</sup>

## МОХОДУ-ХЕУ (=ОРГАНА) И ДЪРЖАВНОСТТА – КАУЗА НА УНОГОНДУРИТЕ

След преврата в 612 г. и овладяването на властта от клана Нушибу за сметка на племенния съюз Дулу, Органа (Моходу-хеу)<sup>A</sup> вероятно се установява с племенника си Кубрат (очевидно харизматична фигура сред степните елити) при българите и уногондурите. Тук започва да провежда независима външна политика, ярка демонстрация на която е мисията му в Константинопол през 619 г., а тя може да се реализира само ако обитават зоната на север от Кавказ. Прочее, фактът, че Йоан Никиуски титулова Органа „кириос“, обръщение, използвано обикновено за държавен владетел, при това християнин,<sup>20</sup> а не за племенен вожд, е достатъчно показателен за положението му. През 630 г. Моходу-хеу изпраща специално послание до китайския император с цел да си осигури подкрепа при предстоящите сблъсъци с клана Нушибу.

<sup>A</sup> Според Н. Бичурин, Л. Гумильов и други автори името се превежда като *Моходу-хоу*, но тук предпочитам наложената у нас форма *Моходу-хеу*.

Напрежението ескалира, след като през 626 г. тюркският вожд от Нушибу и наместник на кагана Таншеху изпраща посланик в Константинопол до Ираклий, за да търси съюзник в предстоящия сблъсък. При създаването се напрежение, предизвикано от кагана Таншеху, подкрепян от племенния съюз Нушибу, свързаният с племенния съюз Дулу Моходу-хеу предприема решителна стъпка. За нея съдим от един китайски източник, отнесен към 629 г., преведен и разтълкуван от Н. Я. Бичурин, където се казва: „В самото начало [около 626–630 г.] той [Моходу-хеу = Органа] отдели от държавата [Тюркския каганат] малкото канство [на уногондуриите?], а себе си обяви за върховен кан, от което велможите [Нубиши и част от рода Ашина] недоволстват.“<sup>21</sup> С този акт de jure е закрепено положението на Органа като независим държавен глава, регистрирано de facto още 619 г. с действията му в Константинопол и титлата „кириос“, с която се обръщат към него ромеите. Най-после, не е изключено това събитие от 629 г. да е сред главните причини за избухналата в Западния каганат през 630 г. гражданска война. В нея Органа (Моходу-хеу) разбива клана Нушибу и свързаните с него хазари, нахлува в Джунгария и убива братовия си син – кагана Туншеху. На следващата 631 г. обаче сам Органа, вече надхвърлил 60 години, пада убит в проточилата се гражданска война.<sup>22</sup> Забележителен е фактът, че отново според *Именника на българските канове* наместничеството на Органа/Гостун продължава само 2 години.<sup>23</sup> Ако това е вярно, предлагаме хипотезата, че 2 години преди кончината си Органа извоюва de facto независимост на българо-уногондурския съюз, което става около 629 г. и съответно съвпада със сведенията от китайския извор. Редом с останалото това може да води до повърхностно отюрчване на управляващия му елит.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> **Nicephorus.** *Opuscula historica.* Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1880, p. 12 (=ГИБИ, III. София, 1960, с. 291); **И. С. Чичуров.** *Византийские исторические сочинения.* Москва, 1980, с. 151, 159.

- <sup>2</sup> **В. Златарски.** История на българската държава през средните векове, I, 1. София, 1970, с. 131 и сл.; **М. И. Артамонов.** История хазар. Ленинград, 1962, с. 160–169; **J. Marquart.** Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschriften von Catalar und in der altbulgarischen Fürstenliste. – Известия Русского Археологического института в Константинополе, XV, 1900, S. 7; **G. Moravcsik.** Studia Byzantina. Budapest, 1967, p. 101; **H. Grégoire.** L'origine et le nom des Croates et des Serbes. – Byzantion, 17, 1944–1945, p. 100; **O. Pritsak.** Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955, S. 35–36; **P. Golden.** Khazar Studies. An historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars (= ВОН, 25, 1). I. Budapest. 1980, p. 43–44; **Г. Острогорски.** История на византийската държава. София, 1998, с. 162; **Вл. Поповић.** Куврат, Кувер и Аспарух. – Стариана, XXXVII, 1986, с. 106–107; **Г. Атанасов.** За костюмите, регалиите и вероизповеданието на българските ханове (VII–IX в.). – Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, с. 76–93; **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999, с. 26–32.
- <sup>3</sup> **Г. Острогорски.** Цит. съч., с. 151–159.
- <sup>4</sup> Пак там, с. 157.
- <sup>5</sup> **Nicéphorus.** Opuscula historica. p. 12 (= ГИБИ, III, с. 291); **И. С. Чичуров.** Цит. съч., с. 151, 159.
- <sup>6</sup> **Nicéphorus.** Opuscula historica. p. 12 (= ГИБИ, III, с. 291); **И. С. Чичуров.** Цит. съч., с. 151, 159.
- <sup>7</sup> **В. Златарски.** Нови известия за най-древния период на българската история. – В: Избрани произведения, 1. София, 1972, с. 19–31; **Й. Вернер.** Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. София, 1988, с. 40.
- <sup>8</sup> Съкровището на кан Кубрат. Култура на българи, хазари, славяни. София, 1989, с. 43; **В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. И. Фоякова.** Сокровища хана Кубрата. Перешчепинский клад. СПб., 1997, с. 121, No 14.
- <sup>9</sup> **J. Werner.** Neues zu Kuvrat und Malaja Pereščepina. – Germania, 70, 1992, 2, S. 430–432, Abb. 1, 2; **W. Seibt.** Monogramum. – Reallexikon zur byzantinischen Kunst. VI. Stuttgart, 1999, col. 601–603; **Ив. Йорданов.** Сфрагистични паметници на ранната българска държава. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. София, 1991, с. 36–40.
- <sup>10</sup> **A. Leclercq.** Anneau. – DACL, I.2. Paris, 1924, col. 2174–2223; **M. G. Bianco.** Anneau. – Dictionnaire Encyclopedique du Christianisme Ancien. Tome 1. Paris, 1999, p. 131.
- <sup>11</sup> **Constantinus Porphyrogenitus.** De cerimoniis aulae byzantinae. Bonnae, 1830 (ed. J. Reiskii), I – 47, 48.
- <sup>12</sup> **A. Vogt.** Constantin VII Porphyrogénète. Le Livre de cérémonies. Paris, 1939, II – 56 (47) p. 44–49; II – 57(48), 51–60, Com. p. 64–70.

- <sup>13</sup> **Й. Вернер.** Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. София, 1988, с. 42.
- <sup>14</sup> **Н. Пигулевская.** Сирийские источники по истории народов СССР. Москва, 1941, с. 84–87, 166.
- <sup>15</sup> **М. И. Артамонов.** Цит. съч. с. 93–94.
- <sup>16</sup> За тези събития вж.: **Н. Я. Бичурин.** Собрания сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, Т. 1. Москва-Ленинград, 1950, с. 230–285; Т. 2, Москва-Ленинград, 1952, с. 249–282; **А. Н. Гумилев.** Великая распря в первом тюркском каганате в свете византийских источников. - Византийский временник. Т. XX. 1961, с. 75–89; **А. Н. Гумилев.** Древните тюрки. Москва, 1993, с. 154–160, 201–203; **М. И. Артамонов.** Цит. съч., с. 145–162; **P. Golden.** Op. cit., p. 37–42; **C. Bálint.** Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jh. Wien – Köln, 1989, S. 228–241; **С. Г. Кляшорний, Д. Г. Савинов.** Степные империи древней Евразии. Санкт Петербург, 2005, с. 97–99.
- <sup>17</sup> **Н. Я. Бичурин.** Цит. съч., Т. 1, с. 284; **А. Н. Гумилев.** Древните тюрки, с. 160, 202.
- <sup>18</sup> **J. Marquart.** Die altbulgarischen Ausdrücke in der inschriften von Catalar und in der altbulgarischen Fürstenliste. – Известия Русского Археологического института в Константинополе, XV, 1900, S. 21.
- <sup>19</sup> **М. И. Артамонов.** Цит. съч., с. 160, 169; **А. В. Комар.** Перешчепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы. – Степи Европы в эпоху средневековья. 5. Донецк, 2006, с. 171.
- <sup>20</sup> **Constantinus Porphyrogenitus.** De cerimoniis aulae byzantinae, Bonnae, 1929, p. 679–684; **A. Vogt.** Constantin VII Porphyrogénète, II, 56 (47); **Ф. Филипу.** Първата българска държава и Византийската ойкуменистична империя (681–852). Византийско-български политически отношения. София, 2012, с. 90.
- <sup>21</sup> **Н. Я. Бичурин.** Цит. съч., Т. I, с. 284.
- <sup>22</sup> **Н. Я. Бичурин.** Цит. съч., Т. 1, с. 284; **А. Н. Гумилев.** Древните тюрки, с. 160, 202; **P. Golden.** Op. cit., p. 39, 44; **C. Bálint.** Op. cit., S. 239–241; **С. Г. Кляшорний, Д. Г. Савинов.** Цит. съч., с. 97–99.
- <sup>23</sup> **М. Москов.** Именник на българските ханове. София, 1988, с. 25, 176–180; **O. Pritsak.** Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955, S. 35–36. За отъждествяването на Органа с Гостун вж. още: **J. Marquart.** Die altbulgarischen Ausdrücke..., S. 7. Вж. и становището на **М. И. Артамонов.** История хазар, с. 161–163.



---

◆

## КУБРАТ: КАГАН БЪЛГАРСКИ, ПАТРИЦИЙ РОМЕЙСКИ. ФОРМИРАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА СТЕПНА ИМПЕРИЯ

---

◆

Н авярно след кончината на Органа, вече не само *de jure*, но и *de facto* начело на „конфедерацията“ българи-уногондурци застава племенникът му Кубрат. По този повод патриарх Никифор пише: „По същото време господарят на уногондурите Кубрат, племенник на Органа, въстанал срещу кагана на аварите. Той се отнесъл много зле с войската, която била оставена от него [*аварския каган*] и я изгонил от своята земя. Отправил пратеници при Ираклий и сключил с него мир, който те запазили до края на живота си, защото той му изпратил подаръци и го почел с достойнството патриций.“<sup>1</sup> Това сведение се допълва и донякъде се доуточнява от един пасаж в запазената в етиопски превод хроника на Йоан Никиуски по повод бунта на византийската войска в Кападокия срещу вдовицата на Ираклий Мартина и сина ѝ Ираклион: „Когато жителите на Константинопол получили тази новина [*че след смъртта на Константин III Мартина е поставила на престола малолетния Ираклион*], те казали, че това намерение е свързано с Кетрадес [*Кубрат*], началника на мутанес [= *хуни*],



племенник [*the nephew*] на Кернака [*Органа*], покръстен в града Константинопол и приет в християнската общност още в детинство и отраснал в императорския дворец. И между него и по-възрастния Ираклий преобладавали голяма симпатия и мир. След смъртта на Ираклий той проявил своята симпатия към синовете и съпругата му Мартина, поради любезността, оказана му от него [*Ираклий*]. Със силата на светото и животно кръщение, което получил, той победи всички варвари и езичници.“<sup>2</sup>

## **ЗА ПОТЕКЛОТО, ПЕРСОНИФИКАЦИЯТА, ИМЕТО И НЯКОЛКО ХРОНОЛОГИЧЕСКИ УТОЧНЕНИЯ. КОНСТАНТИНОПОЛСКИЯТ ПЕРИОД**

След корелация на посочените източници, в които на пръв поглед има неизвестни противоречия, предлагам следната реконструкция. След като се твърди, че Кубрат е кръстен още като дете, и след като се знае, че около 635 г. вече възмъжал побеждава аварите, то по всичко личи, че кръщението в Константинопол е възможно да се е осъществило при мисията на вуйчо му Органа във византийската столица през 619 г.<sup>3</sup> Действително, щом патриарх Никифор твърди, че тогава са кръстени и хунските (уногурските=уногондурските) велможи заедно с жените си, очевидно последните савзели със себе си и децата си, които също минават през светия купел. Същевременно Йоан Никиуски не уточнява прецизно възрастта на Кубрат, но ако през 619 г. е вече момче, това означава, че е роден около 605–610 г. – проблем, който ще коментираме обстойно. След кръщението, по една отработена във вековете от ромеите практика, младият владетел на българите, племенник на техния предводител Органа, остава в Константинопол, където е възпитаван и обучаван в държавните дела в императорския дворец. След кончината на вуйчо си през 631 г. или малко преди това, на около 20–25 години, Кубрат

се завръща в родината си и се възкачва на трона. Вече стана ясно, че по това време Органа вече е еманципирал българските племена, свързани с племенния съюз Дулу (по-точно с рода Дуло), а именно от харизматичния род Дуло произхожда Кубрат и това недвусмислено е записано в *Именника на българските ханове*.<sup>4</sup> Още е спорно в какви роднински отношения е Кубрат с Органа. Според патриарх Никифор Кубрат е племенник (ὁ ἀνψίος) на Органа, което предполага вуйчо или чичо. Споменахме, че хипотетично тази връзка се извежда от Й. Маркварт и по ономастичен път, защото твърди, че името Органа е съпоставимо с монголската дума „Ураг“<sup>5</sup>, което означава роднина по женска линия – т.е. еднозначно вуйчо на Кубрат. Йоан Никиуски твърди, че Кубрат е *племенник* (the nephew), а не *братанец* (братов син, както предполагаше В. Златарски)<sup>6</sup> на *Кернака* (Органа). Най-после, ако действително Органа е идентичен с Моходу-хеу, както предполагат Н. Бичурин, Л. Гумильов, М. Артамонов, О. Прицак, П. Голдън и др.<sup>7</sup>, то със сигурност последният е от царския род Ашина. Най-после, при положение, че наместникът Гостун от *Именника на българските канове*<sup>8</sup> се отъждествява от много учени с Органа<sup>9</sup>, то последният наистина не е от рода Дуло. Прочее, след като споменава легендарните български канове Авитохол (=Атила) и Ирник (=на Ернах, сина на Атила), авторът твърди, че: „Гостун [=Органа?] беше наместник на този 2 години; родът му бе Ерми (от персийското *Ермилихон* – *Червени хуни*), а годината му – докс твирем. Курт [= *Кубрат*] управлява 60 години; родът му бе Дуло, а годината му – шегор вечем. Безмер [*Батбаян, големият син на Кубрат*] – 3 години, а родът на този бе Дуло. Тези пет князе управляваха княжеството от друга-та страна [= *отвѣд*] Дунав 515 години с остригани глави.“<sup>10</sup> При положение, че персонификациите Гостур=Органа, Курт=Кубрат и Безмер=Батбаян са верни, без всякакво съмнение Кубрат и синовете му са от царстващия род Дуло, докато Органа е от друг род – в случая Ерми. Последният, ако действително е едно и също лице с Моходу-хеу, то под Ерми в *Именника* може да се крие царстващият род Ашина. Редом с останалото това означава, че бащата на Кубрат пък е свързан по някакъв начин с харизматичния в евразийските степи род Дуло. Най-вероятно той

умира рано (изглежда в сблъсъците между племенните съюзи Дулу и Нубиши през 603–612 г.)<sup>11</sup> и още като дете попечителство над Кубрат се поема от вуйчо му Органа. Не е изключено още тогава Органа да отвежда малкия принц Кубрат в по-безопасната западна периферия на каганата, където тюркската власт е по-скоро номинална, където уногондурите и свързаните с тях български племена притежават широка автономия и най-после имат стари тежнения към племенния съюз Дулу, респективно към рода Дуло. Освен това е симптоматично, че отново в *Именника* Гостун=Органа не е наречен княз (владетел), а наместник. Определено е наместник на малолетния Кубрат, който обаче е от рода Дуло, докато Органа, ако е идентичен с Моходу-хеу, е от рода Ашина. Същевременно името Кубрат не е тюркско, какъвто произход имат аристократите от племенния съюз Дулу (в още по-голяма степен тези от рода Ашина, чиито представител е Органа – Моходу-хеу), респективно неговата сестра – майката на Кубрат. Забележително е, че синът на персийския владетел Хорсов II, съвременник на Кубрат, също се нарича Куврат.<sup>12</sup> Очевидно иранското име на младия български владетел предполага връзка на потеклото му с ираноезичните потомци на сарматите на север от Кавказ. Въз основа на регистрирания погребален обред, керамичния ансамбъл и обитаемите територии от прабългарите, в нашата наука последните десетилетия все повече привърженици намира идеята за сармато-иранското потекло на преобладаващата част от прабългарите, докато за уногондурите това е спорно. Р. Рашев даше предполага, че управляващия елит може да има тюркски (по-скоро отюрчен хуно-огурски?) произход, за което свидетелстват и погребенията с коне.<sup>13</sup> Въпреки всичко, загадка е защо висш аристократ – представител на рода Дуло, какъвто навярно е бащата на Кубрат, и знатна принцеса от царстващия род Ашина (иначе нямаше да кръсти първородния си син Баян – име характерно за тюркската аристокрация, според А. Рона Таш), каквато, изглежда, е майка му, дават на сина си иранско име? Още един въпрос, на който при сегашната изворова база не може да се отговори еднозначно?! Очевидно ирано-сарматският код в генетичната банка на прабългарите, тясно свързани с уногондурите, има влияние в този избор и не е

изключено той да е пренесен на някакъв етап и в родословното дърво на семейството на Кубрат.

Внимание заслужава и фактът, че отново според *Именника* наместничеството на Гостун (Органа?) продължава само 2 години. Ако това е вярно, предлагаме хипотезата, че 2 години преди кончината си Органа извоюва независимост на българските племена, което става около 629 г. Коментираният в предната глава източник, въведен от Н. Бичурин, е толкова показателен, че ще си позволя да го цитирам още веднъж: „В самото начало [около 626–630 г.] той [Моходу-хеу = Органа] отдели от държавата [Тюркския каганат] малкото канство [на уногондурите?], а себе си обяви за върховен кан, от което велможите [Нубиши и част от рода Ашина] недоволстват.“<sup>14</sup> Предполага се, че с този акт Моходу-хеу (=Органа), свързал се вече с племенния съюз Дулу, си осигурява пълната подкрепа на уногондурите срещу конкурентния племенен съюз Нубиши в избухналата през 630 г. ожесточена гражданска война в Западния тюркски каганат. След поражението и кончината на Органа през 631 г.<sup>15</sup>, пълнолетният Кубрат, навярно завърнал се от Константинопол и възмъжал, на около 20–25 години поема еднолично и самостоятелно властта над вече еманципираните благодарение Моходу-хеу (=Органа) в независима държава уногондури. За кратко време младият владетел консолидира и околните български племена в Приазовието, като това обединение е регистрирано от хронистите под името *Старата Велика България*.

## ПЪРВИТЕ ГОДИНИ НА ТРОНА И ПЪРВИТЕ ДОСТИЖЕНИЯ. ФОРМИРАНЕТО НА СТАРАТА ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ

Тук се изправяме пред още един казус и той е породен от твърдението на патриарх Никифор, че Кубрат възстанал срещу кагана на аварите и прогонил аварската армия от земите си. На пръв поглед това сведение никак не се сихронизира с факта, че

уногондурите, племето на Кубрат, обитавало земите на север от Кавказ в Прикубанието и Приазовието, в началото на VII в. е в границите на Тюркския, а не на Аварския каганат (обр. 1–I). Предполагаше се, че е съвсем логично Кубрат да продължи войната за пълна независимост от тюрките (по-точно срещу тюркския племенен съюз Нубиши), която с такава сила е подета от вуйчо му Органа през 629–631 г. Затова някои изследователи приемат, че патриарх Никифор се е обърнал и вместо да запише, че освободителната война е срещу тюрките, той е посочил аварите.<sup>16</sup> На този фон обаче е възможна и друга реконструкция. От контекста на представеното по-горе се остава с впечатление, че на практика още преди 619 г. *de facto* Органа осигурява независимост на предвожданите от него български племена на север от Кавказ. Обстоятелството, че се изявява не само като самостоятелен областен управител в западната периферия на Тюркския каганат, но и че провежда самостоятелна външна политика по отношение водеща световна сила като Византийската империя, е достатъчно показателно. Ако е имало формална юридическа зависимост през въпросната 619 г., тя, изглежда, е напълно отхвърлена и процесът на пълното освобождаване на българите от тюрките е завършен със събитията от 629–630 г. В този смисъл след смъртта на Органа при възкачването си на трона около 631 г. Кубрат започва да управлява територии, в които на практика тюркската зависимост е вече ликвидирана, тюркските гарнизони, лоялни на кагана (ако изобщо е имало такива след началото на VII в.), отдавна са се изтеглили, а военните действия са изнесени далеч на изток към териториите, лоялни на клана Нубиши и царстващия род Ашина. Вероятно тази първоначална територия, обособена още в началото на VII в. и на практика с еманципирана независимост от Органа между 619 и 629 г., е ядрото на Кубратова България в първите години на управлението му около 631–635 г.<sup>17</sup> (обр. 1–I). Тя съвпада общо взето с територията, описана от Теофан Изповедник: „От същото езеро [Азовско море] до реката, наречена Куфис [Кубан или Ю. буг], гдето се лови българската риба ксистон, се намира Старата Велика България и т.нар. котраги [кутригури], които са също

техни едноплеменници“. Сходно, но с нюанси е описанието на патриарх Никифор: „Около Меотидското [Азовско море] езеро, по река Куфис [Кубан] се намира Старата така наречена Велика България и така наречените котраги, които са също техни едноплеменници.“ Определено се вижда, че авторите правят разлика между *Старата Велика България* и „котрагите“ (= кутригури). Имайки предвид реалностите и след корелация на различните източници, могат да се предложат няколко реконструкции. Първата предполага, че *Старта Велика България*, обитавана от българи под доминацията на уногондурите, е територията, от която Органа ликвидира тюркската зависимост между 619–629 г. и управлява (от името на Кубрат?) до кончината си през 631. Другата вероятност е, че под *Велика* хронистите са имали предвид усвоената от уногондурите около средата на V в. територия в Свезозападното Приазовие, за което косвено наемква Менандър. Има и предположение, че под *Старта Велика България* Теофан и патриарх Никифор визират изобщо Кубратова България, която е *Стара* по отношение на съвременната им Дунавска България. Според контекста на написаното от патриарх Никифор „така наречена Велика България и така наречените котраги...“, обаче на пръв поглед се остава с впечатлението, че *Старата Велика България* е първоначалната територия, преди присъединяването на котрагите/кутригурите. След като затвърдява властта си в *Старата* или Първоначалната България, където на практика тюркският васалитет е отхвърлен още при Органа, Кубрат концентрира силите и ресурсите си за присъединяване към държавата на сродните котраги или кутригури, за които стана дума, че са под аварски васалитет. Известна е приблизително и територията, обитавана от котрагите/кутригурите, северно от Азовско море и Кримския полуостров, западно от р. Танаис (Дон, където е границата с утигури/уногондури) и на изток до около Днепър – Днестър (обр. 1–III). Потвърждава го несъмнено и патриарх Никифор, който твс,ди, че „господарят на уногондурите Кубрат, племенник на Органа, възстанал срещу кагана на аварите. Той се отнесъл много зле с войската, която била оставена от него“. След тази акция територията на Кубра-

това България се удвоила, като западната граница се изтеглила от Дон към Днепър и Днестър (обр. 1а, 3). Затова се налага отново да се върнем на темата *Старата Велика България*. Вече коментирахме няколко тълкувания, които на пръв поглед са логични за идентифицирането ѝ с по-ранни територии, обитавани от българите, както по отношение на по-късно присъединени земи, така и по отношение на Дунавска България. Има обаче и друго, достатъчно авангардно, но и относително добре обосновано мнение по въпроса. Според него в относително хронологически план *Велика България* означава територия, вторично колонизирана по отношение на първоначалната, за което са приведени достатъчно примери от евразийското пространство през Късната античност (Велика Гърция, Велика Фригия, Велика Германия, Велика Унгария, Великоморавия, Великоросия, Великополска и пр.).<sup>18</sup> При тази разшифровка *Старата Велика България* на Кубрат е реалност след победата над аварите, присъединяването на котрагите и разширяването на територията на запад до Днепър–Днестър.<sup>19</sup>

Следвайки хронологията на Никифор, тази освободителна война на българите се разгърнала около 635 г. в пълна координация с Византия. За нея Аварският каганат бил перманентна заплаха, а малко преди това (има предвид аваро-персийската обсада на столицата 626 г.) и смъртна опасност, която не е забравена. Затова може да се очаква, имайки предвид детството и юношеството на Кубрат в Константинопол, патрицианската титла и християнското му вероизповедание, че война срещу аварите в немалка степен е подкрепена, дори иницирана от император Ираклий. Действително през 628–629 г. той ликвидирал завинаги персийската опасност, но аварите, въпреки поражението през 626 г. пред Константинопол, не били сразени напълно и разполагали с голяма територия, подчинени народи и неизчерпаеми ресурси.<sup>20</sup> Тук се изправяме пред един казус, който мисля не е специално коментиран, и той касае позицията и поведението на кутригурите по време на войната на Кубрат срещу аварите около 635 г. Вече е ставало въпрос, че кутригурите са асоциирани от Аварския каганат още през 558–567 г. и като авангард на аварската конница взимат участие във войните

срещу Византия през 568, 582, 618, 622 г., и специално в голямата обсада на Константинопол през 626 г.<sup>21</sup> Същевременно те са своеобразна бариера на западната граница на аварите срещу Тюркския каганат, който от своя страна използва подвластните му утигури (уногондури?) да я охраняват<sup>А</sup>. Само този факт предполага напрежение между утигури/уногондури и кутригури/котраги, озовали се по ирония на съдбата, подчинени на двете степни противоборстващи империи, и то на самата им граница по р. Дон. Към това трябва да добавим и непрекъснатите бра-тоубийствени войни между утигури/уногондури и кутригури/

<sup>А</sup> Действително повечето изследователи приемат, че кутригурите, обитаващи територията на север от Черно море, признават върховенството на аварския каган в края на VI – началото на VII в., респективно, че последният има номинална власт над тези територии до войната с Кубрат около 635 г. **G. László**. *Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. – АН, 34, 1955, p. 283–285; **S. Szádeczy-Kardoss**. *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen*. Szaged, 1986, S. 153–162; **В. Бешевлиев**. Съобщението на Теофан за основаването на българската държава. – ИНМВ, 18, 1982, 44–46; **P. Golden**. *Khazar Studies. An historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars (= ВОН, 25, 1)*. 1. Budapest. 1980, p. 261; **W. Pohl**. *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München, 1988. S. 240–285; **C. Bálint**. *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jh.*, Wien – Köln, 1989, p. 13–14. Тук няма да коментирам хипотезата на А. Комар, че кутригурите изчезват от политическата сцена на Северното Черноморие след 568 г., а котрагите, за които пишат Теофан и Никифор, са измислена от хронистите легенда?! (**О. В. Комар**. „Кубрат“ та „Велика България“: проблеми джерело знавчого аналізу. – В: *Сходознавство*, 13–14, 2001, с. 133–155; **А. В. Комар**. Кутригури и утигури в Северном Причерноморья. – В: *Сугдейский сборник. Киев-Судак*, 2004, с. 169–200). Впрочем в нея няма нещо оригинално, защото с незначителни нюанси тя е формулирана още в средата на XX в. от проф. Ал. Бурмов (**Ал. Бурмов**. Въпроси из историята на прабългарите. – В: *Избрани произведения*, 1. София, 1968, с. 40–47), изследване, неотбелязано от А. Комар. Няма да коментирам и студията му за Малая Перешчелина със спорни датировки и крайно манипулирани извори. **А. В. Комар**. *Перешчелинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы. – Степи Европы в эпоху средневековья*. 5. Донецк, 2006, с. 7–244.



котраги през втората третина на VI в., които не остават безпотомствени в съзнанието на двата сродни народа и ще да са подхранвали допълнително напрежението в края на VI и началото на VII в. На този фон липсват всякакви условия за интеграция между утигури /уногондури и кутригури, и така до 632 г. Тогава се случва вече разказаната любопитната история за неуспешния опит на българите-кутригури да наложат за аварски каган свой представител, за последвалия повсеместен погром и бягството на оцелелите начело с Алциок.<sup>22</sup> Тези събития несъмнено водят до дезинтеграцията на българите-кутригури, съсредоточени основно на източната граница на каганата, и ги настройват трайно срещу аварите. Това според мен е главната причина, по-важна дори от неуспеха на кагана при Константинопол през 626 г., за победата на Кубрат около 635 г. (само 2–3 години след поражението на Алциок – събитие, което вече бе коментирано) и присъединяването на котрагите (кутригурите) към Велика България. Определено без желанието и пълното съдействие на котрагите (кутригурите), предвид противостоещото в миналото, такъв алианс с уногондури не би бил възможен или поне нямаше да бъде устойчив. Редом с останалото, този втори след 626 г. и дори по-мощен удар, нанесен от Кубрат около 635 г., слага началото на дълбока криза и намалява за десетилетия напред аварската мощ, както и възможността им за настъпателна външна политика. Наистина учените, изкушени в историята на аварите, смятат, че първата фаза от историята на каганата, ранноаварската, обхваща периода от заселването им на Среден Дунав през 568 до около 650/660 г. Следващата, средноаварската фаза (650/660–700) има най-общо за *terminus post quem* средата на VII в., основан на монети (?) в знакови за този период погребални комплекси<sup>23</sup>. За мен по-основателно е краят на първата фаза, ранноаварската, да се обвърже с разгрома, който Кубрат нанася на каганата около 635 г., докато началото на следваща фаза, средноаварската, действително може да се отнесе към 650/660 г.<sup>A</sup> Тогава със смъртта на Кубрат и хазарската инвазия

<sup>A</sup> Според някои от последните изследвания по въпроса (вж. **И. О. Гавригухин**. К дискуссии о хронологии раннесредневековых древ-

срещу Велика България реалностите по Долен и Среден Дунав, както и в Карпатския басейн се променят, а аварите отново се еманципират с началото на средноаварската фаза около 650 г. Както и да е било, блокирането на тюрките и специално знаменателната победа на Кубрат над аварите около 635 г. имат съществени последици за източноевропейското пространство в няколко направления: 1. Обединението на българските и свързаните с тях племена от Северен Кавказ до Днепър/Днестър, което никога дотогава не е реализирано. 2. Границите на Византия са напълно защитени от север и за пръв път задълго обезопасени по Дунавския лимес, където се слага край на перманентната аварска опасност. 3. Разстроената аварска военна мощ води до еманципирането на славяните в Дунавския басейн и Карпатските планини, които са под аварски гнет над 80 години. Вече са коментирани косвени данни, че редом с останалото, това дава възможност на част от сърбите и хърватите да напуснат изходните си територии в Закарпатието и безпрепятствено да се придвижат към северозападните провинции на Византийската империя. Тук се установяват завинаги и слагат началото на днешната сръбска и хърватска държавност. Според Константин Багрянородни това движение съвпада удивително с управлението на император Ираклий, респективно с това на Кубрат.<sup>24</sup> Но немислимо е това да се случи, преди Кубрат да съкруши аварите

---

ностей Поволжие. – В: *Культура степей второй половины I тыс. н. э. Самара, 2000, с. 25–32; И. О. Гавритухин. Хронология „среднеаварского“ периода. – В: Степи Европы в эпоху Средневековья. 2. Донецк, 2001, с. 55, 154–157, рис. 64) началото на средноаварския период, въз основа на корелация на находките, се отнася към 620–640 г. Това съвпада по време удивително с победата на Кубрат над аварите около 635 г. За значителните промени в аварското общество и аварската култура, включително подмяна на оръжейния арсенал около средата на VII в. вж.: **С. Bálint.** Die Archäologie..., S. 156–160; **С. Bálint.** Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahmen. – In: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Vol. I. 1993, S. 201. E. Garam.* Die münzdatierten Gräben der Awarzeit. – In: *Awarenforschungen. Vol. 1. Vienna, 1992, S. 158–159.* Вероятно това се дължи и на преоценки след поражението, което им нанася Кубрат.*

през 635 г. Дотогава те са абсолютен хегемон в това пространство и с респектиращата си конница държат в пълно подчинение славянските племена. Дори има предположение, че зад имената *Поргас* и *Хроватос* на първите полулегендарни хърватски князе, свързани с началото на новата им родина на Балканите, се крият имената на Органа и Кубрат, благодарение на които този акт е бил осъществен.<sup>25</sup> Дори Поргас и Хроватос са представени като покръстени по времето на Ираклий, което удивително съвпада с покръстването на Органа и Кубрат от същия император. 4. Победата на Кубрат има последици и за Източна Европа с ликвидиране на кутригурската зависимост от аварите, с което те завинаги се лишават от този голям резерв за водене на войни. Успоредно с това, пред източните славянски племена и специално дулебите, обитавали пространството между Днепър, Буг и Припят, се открива възможност да се освободят от аварския васалитет и аварските нападения, за което съдим и от древно-руските летописи<sup>26</sup>. Събитията там се отнасят към времето на император Ираклий (610–641), което отново съвпада по време с антиаварската офанзива на Кубрат около 634–635 г.<sup>A</sup> Наистина, малко са събитията в Средновековна Европа, които, подобно на знаменателната победа на Кубрат над аварите около 635 г., да имат дълготрайни последици за европейското политическо и културно пространство<sup>B</sup>. Затова и личността на българския

<sup>A</sup> Има предположения, че насилията на аварите (*обров*) над дулебите се отнасят не за живеещите между Днепър, Буг и Припят славяни, а за панонските дулеби. Вж.: **В. Д. Королюк**. Авары (*обров*) в русской летописи. – В: Археографический ежегодник за 1962 г. Москва, 1963 с. 24–32; **В. В. Седов**. Восточные славяне в VI–VIII в. Москва, 1982, с. 92. Дори и да е така, възможността за отхвърляне на аварската зависимост, на което и да е от дулебските племена, има пряка връзка с разгрома на аварите около 635 г. Ако наистина са се освободили панонските дулеби, които са много по-близо до центъра на Каганата, то кризата, в която изпадат аварите след поражението, нанесено им от Кубрат, изглежда по-дълбока и обхватна, отколкото се предполагаше.

<sup>B</sup> Победоносната война на Кубрат срещу аварите във времето следва пълно поражението, което последните понасят от Само, предводителя на западните славяни, известни като „венди“ („венети“),

владетел е обект на такова внимание от византийската политическа класа и византийските хронисти.

## ИНСИГНИИТЕ И ХРИСТИЯНСКОТО ВЕРОИЗПОВЕДАНИЕ НА КУБРАТ В СВЕТИНАТА НА СЪКРОВИЩЕТО ОТ МАЛАЯ ПЕРЕШЧЕПИНА

Логиката повелява, че след победата над несъкрушимия близо век Аварски каганат, постоянна угроза за Империята, последната, в лицето на император Ираклий, се отблагодарява подобаващо на Кубрат. Той бил обявен за почетен римски патриций с всички произтичащи от това благоприятни последици. Както вече бе казано, Кубрат „отправил пратеници при Ираклий и сключил с него мир, който те запазили до края на живота си, защото той му изпратил подаръци и го почел с достоинството патриций“.<sup>27</sup> Не са ясни клаузите на мирния договор, първият в българската държавна история, но най-вероятно е бил в духа на византийската ойкуменистична доктрина. Тя повелявала съюзни договори с предводителите на съседните варварски народи да изискват последните да защитават границите ѝ, докато Ромейската империя поемала задължението да им предоставя *федератски анонии* – т.е. парични

---

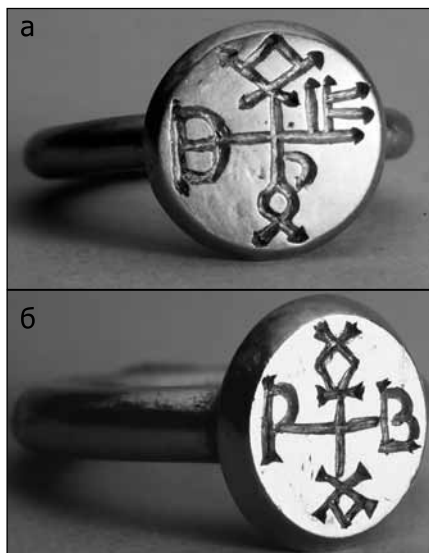
обитавали днешна Австрия, Южна Чехия и Западна Словакия. Според западния хронист Фредегар (**Fredegar**. IV 48, 68, 87) Само бил франкски търговец, избран от венетите за техен крал през 624 г. (на четиридесетата година от управлението на Хлотар – 584–630), който разбил неколккратно аварите и властвал до 658 г. Според новите изследвания обаче Само оглавил западните славяни около 632 г., т.е. след аварското поражение при Константинопол през 626 г. (**W. Pohl**. *Op. cit.*, S. 268–269; **Ф. Курга**. Създаването на славяните. История и археология на Долнодунавския регион ок. 500–700 г. София, 2009, с. 125), което почти съвпада по време с офанзивата от изток, предприета от Кубрат.

обезщетения.<sup>28</sup> Практика било и съюзните варварски владетели, ако са християни, да получават почетната ромейска титла „патриций“. Фактът, че според хронистите Кубрат спазвал този договор до края на живота си, води до мисълта, че спазвал и федератските си задължения стриктно, дори е определен малко пресилено като владетел – сателит на Империята<sup>29</sup>. Определено и Византия се придържала към задълженията си до кончината на Кубрат. За това свидетелстват стотиците златни императорски монети (солиди), откривани в земите на Велика България (особено в базовата територия, но за тях ще се спрем специално), както и ромейската титла „патриций“, присъдена на българския владетел след сключването на мирния договор, съпътствана с подаръци и патрициански регалии.

Навярно подаръците, костюмът и регалиите, които получил Кубрат, са сходни с тези на Органа, защото е почетен за патриций отново от Ираклий и само около петнадесет години след инвеститурата от 619 г. В случая обаче трябва да се отчетат някои специфики. На първо място, патрицианската промоция на Кубрат, в сравнение с тази на Органа, не е извършена на място в Константинопол, а костюмът, регалиите и другите дарове, изглежда, са изпратени в резиденцията на българския владетел.<sup>30</sup> За разлика от промоцията на Органа, в случая на патриарх Никифор не се е наложило да описва предхождащото инвеститурата покръстване и това не се дължи на пропуск, а на добрата информираност на хрониста. Просто е вярно сведението на Йоан Никиуски, че Кубрат бил кръстен още като дете в Константинопол, далеч преди 635 г., когато след триумфа над аварите бил почетен като римски патриций. Така се явява една разлика от около петнадесет години между светото кръщение и задочната патрицианска промоция. По този начин първият български господар се легитимирал като владетел и се вписал в светото християнско семейство, оглавявано от василевса в Константинопол. Прочее по това време (от Хилдерих през 496 г. до Карл Велики около 770 г.) с прякото или косвено благоволение на византийския император титлата, респективно регалиите на ромейски патриций (или консул), получили много франкски, бургундски (Хилперих

и Гондевад при Анастасий I, а после и Сигизмунд) и остготски (Одоакър, Римикер, Витигес, Теодорих Ерарих и пр.) крале.<sup>31</sup> Определено обаче се прави разлика в интитулатурата им като ромейски патриции/консули и собствената им варварска кралска титулатура. Така например според Йордан остготският владетел Теодорих, по споразумение с император Зенон, навлязъл в Италия като „rex genitum“ и „consul Romanus“ – т.е. като „крал на народа си“ и „римски консул“.<sup>32</sup> За по-точно се смята сведението в *Excerpta Valesiana*, където се твърди, че преди похода му към Италия през 476 г. бил наречен „dux Gothorum“ и „patricius Romanus“ – т.е. „предводител на готите“ и „ромейски патриции“.<sup>33</sup> Същевременно обаче, подобно на Теодорих и гореизредените римски патриции, Кубрат не е подопечен висш сановник в Константинопол, а владетел на отдалечена автономна държава, легитимирана с мирен договор от 635 г. Затова и патриарх Никифор, който изрично набляга на патрицианската инвеститура, го титулува *κύριος*<sup>34</sup>. Като произведен на *κυριότης*, този термин свидетелства за пълната му власт над поданиците му и върху територията на Велика България.<sup>35</sup> Забележително е, че Константин Багрянородни в произведението си *De ceremoniis* разделя титлите, с които византийският император и изобщо ромеите общуват с другите владетели, на две групи. Към първата спадат владетелите нехристияни, а към втората – владетелите християни, към които обръщението е именно *κύριος*<sup>36</sup>. С малки изключения това разделение е спазвано стриктно, и в случая то се явява ново свидетелство, че Кубрат е определян в ромейското общество като владетел християнин. Още повече, че с тази титла борави не кой да е, а константинополският патриарх Никифор, роден само столетие след кончината на Кубрат.

За да изглежда и да се чувства действително като римски патриций, освен кодицила (грамотата) Кубрат, подобно на Органа, ще да е получил и споменатите вече воински патрициански одежди и регалии – брокатната туника, златната фибула, пурпурния сагий, колана цингулум, сабята, гривните и ризницата<sup>37</sup>. И това е несъмнено, защото, като изключим тъканите (те не биха могли да се запазят над тринадесет



Обр. 4. Златни пръстени-печати от съкровището до Малая Перещепина (Украйна) с кръстовидни монограми: б. ХОВРАТОУ (Кубрат); а. ХОВРАТОУ ПАТРИКІОУ (Патриция Кубрат).

века при влажния климат в Днепровието), почти всички посочени инсигнии бяха открити в Перещепинския погребален комплекс в района на гр. Полтава, недалеч от р. Днепър (обр. 1–1, а-1).<sup>38</sup> Освен трите пръстена, византийска изработка, с кръстовиден монограм ХОВРАТОУ (Кубрат) (обр. 4 б), ХОВРАТОУ ПАТРИКІОУ (Патриция Кубрат) (обр. 4 а) и ВАТОРХАНОУ ПАТРИКІОУ (Патриция Баторгана?)<sup>39</sup> (обр. 3), в него са регистрирани още над 800 предмета, от които златните, са около 25 кг, а сребърните около 50 кг.<sup>40</sup> Това е най-богатото и разкошно средно-

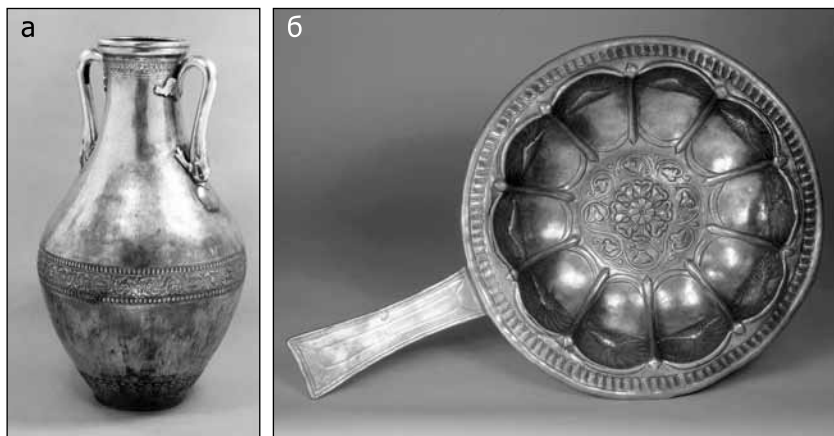
вековно съкровище, откривано в Европа. Освен това – важно е да се отбележи наличието на фрагменти от изтляло дърво, човешки кости и златно фолио с гвоздеи от обковката на голям дървен сандък (саркофаг?).<sup>41</sup> На първо място трябва да се акцентува на предметите и накитите византийско производство, вероятно дело главно на императорския ергастерион в Константинопол – златния дискос с името на епископ Патерн от средата на VI в. (обр. 5), голямата сребърна амфора – висока 48, 5 см, с позлата и клеймо, което отнася изработката към времето на император Юстиниан I (527–565) (обр. 6 а). Украсата с делфини предполага литургично християнско предназначение, вероятно за пренасяне на вино или масло. Сребърната патера (обр. 6 б) с позлата, с диаметър 25,2 см, с пет клейма от времето на Маврикий Тиберий (582–602) и вторично нанесен надпис на гръцки език „това е съд за миене на ръце, съдържащ



*Обр. 5. Дискосът на томиския  
епископ Патерн от Малая Перешчепина.*

8 литри, 1 унция и 20 грама“ – т.е. 2634 гр. – толкова, колкото тежат патерата и каната. Последната също е сребърна с позлата и делфин върху дръжката. Сребърното блюдо с диаметър 30,9 см и кръст в центъра има 5 клейма на император Ираклий (обр. 7) от втория период на управлението му (629/630–641). Сред коланните украси впечатляват голямата тока с дължина 27,8 см и тегло 454,32 гр., изработена от чисто злато (обр. 8), и златният коланен край с дължина 13,6 см и тегло 150,19 гр. (обр. 9). Те са металните аксесоари на един колан цингулум, защото имат сходна ширина около 5,5–5,7 см. Важен за отбелязване е и един коланен край с гранулация и равнорамен-





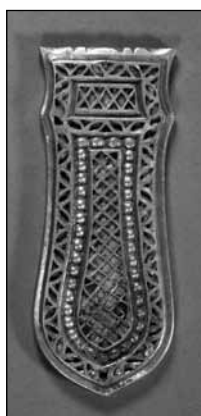
Обр. 6. **а.** Голямата сребърна позлатена амфора от съкровището до Малая Перешчепина. **б.** Сребърната патера от съкровището до Малая Перешчепина.



Обр. 7. Император Ираклий (610-641) и наследниците му, върху монети: **а.** Златен солид на Ираклий с Константин III. **б.** Ираклий с Константин III и Хераклион. **в.** Император Константин II със сина му Константин IV (Погонат).

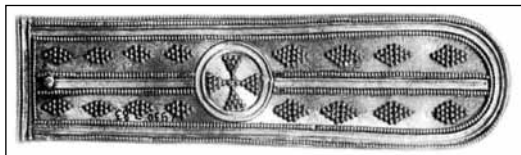


Обр. 8. Голямата златна тока на патрицианският колан-цингулум от съкровището до Малая Перешчепина.



Обр. 9. Златният коланен край на патрициански колан-цингулум от съкровището до Малая Перешчепина.

ният гръцки кръст в центъра (обр. 10). Следват двете масивни златни гривни със стъклени инкрустации и диаметър около 8 см (обр. 11). Още една златна гривна с 4 петлици, чифт гладки златни гривни, 4 златни пластинки от украса на кутия и фрагменти от апликации с палметки. Към предметите, свързани с императорските работилници в Константинопол, отнасяме още една малка златна тока за колан на панталон (обр. 12) и великолепия меч с халка на дръжката. Дръжката на меча и ножница са облицовани със златно фолио и инкрустации от стъкло, отново под формата на равнораменен кръст (обр. 13). Към съкровището спада и разкошната огърлица от 69 златни солиди на Ираклий и на Констанс II, с *terminus ante quem* 646 г. То обаче съдържа и около 50 тежки солиди, основно на Ираклий, и златни медальони на Ираклий



Обр. 10. Коланен край с кръст от съкровището до Малая Перешчепина.

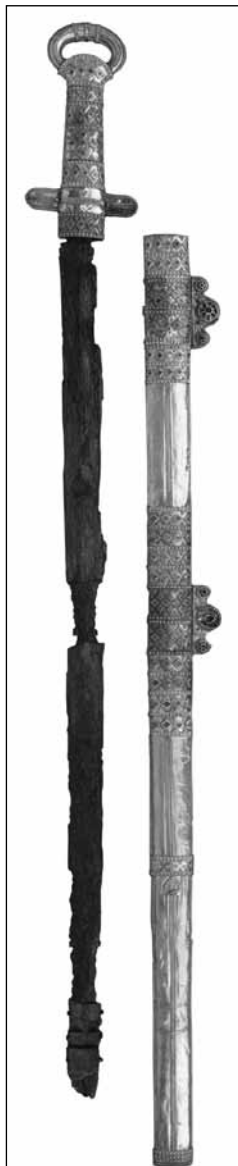


Обр. 11. Масивни златни гривни от съкровището до Малая Перешчепина.



Обр. 12. Златна тока за колан (на панталон?) от съкровището до Малая Перешчепина.

та огърлица от 69 златни солиди на Ираклий и на Констанс II, с *terminus ante quem* 646 г. То обаче съдържа и около 50 тежки солиди, основно на Ираклий, и златни медальони на Ираклий



Обр. 13. Мечът с ножницата от съкровището до Малая Перещепина.

и на Ираклий с Константин III, сечени по-рано при съвместното им управление през 629–632 г. (обр. 14).

С патрицианското достойнство на Кубрат освен пръстена с кръстовиден монограм ХОВРАТОУ ПАТРИКЮУ трябва да се свърже въпросният златен колан цингулум, защото той е сред патрицианските инсигнии. От друга страна, блюдото, в което навярно са били солидите, се дава от императора по време на тържествена инвестиция на почетен консул – *anouniam*. Най-после, масивните гривни, шийните гривни и солидите са награда *dona militaria*, давана и на византийските съюзници<sup>42</sup>, в случая за победата над аварите. Свързани с християнското вероизповедание на Кубрат са няколко литургични християнски предмета, и особено дискосът (обр. 5) и лъжичката(?) за причастие. Първоначално дискосът е принадлежал на епископа на Томи (Констанца), но после бил плячкосан от аварите при големите им нашествия в Добруджа към началото на VII в. Вероятно, след като Кубрат разгромил аварите, дискосът станал негова собственост, ако не е попаднал по-рано в столицата и е бил подарен още на Органа. Но от ценност, съхранявана заради метала в каганската хазна, той отново е заел мястото си като богослужебна утвар – този път в дворцовата църква (параклис) на Кубрат, както предполага В. Залеская. Иначе нямаше да бъде специално ремонтиран във варварска среда (в дворцовото ателие на Кубрат според В. Залеска и Б. Маршак), при което падналите медальони

с кръстове (!) по периферията били възстановени. Изобщо дискосът е един от сериозните аргументи за поддържане на идеята, че покръстването на Кубрат не е еднократен формален акт, а вероятно е имало последици в личния му битов и духовен живот до кончината му. Литургично приложение навярно има и голямата амфора за доставяне на вино или масло, свързани с евхаристийната практика. Изглежда дори, че владетелят бил погребан не по тюркски (чрез кремация, както приемат неправилно повечето автори?), а по християнски обред чрез трупологане<sup>А</sup> в разкошен саркофаг<sup>43</sup>. Друг е въпросът, че още след средата на VI в. западните тюрки и специално аристокрацията преминават от трупозгаряне към трупологане, но не и в подобни саркофази. За разлика от Органа, при когото кръщението може да е еднократен акт без сериозни последици за поведението му в евразийската степ, то при Кубрат то е дългогодишно ежедневие, защото след покръстването през 619 г. над 10 години оста-



Обр. 14. Огърлица от „тежки“ солиди на Ираклий и Ираклий с Константин III от съкровището до Малая Перешчепина.

<sup>А</sup> Много изследователи, дори след забележителното изследване на **Й. Вернер** и **В. Зайпт**, разглеждат Малая Перешчепина по-скоро като укрито съкровище от хазарите или поменален комплекс, отколкото като погребален, свързан с Кубрат. Освен че се пренебрегват сведенията за наличието на части от човешки кости и останки от масивен дъбов сандък, облечен с коприна и обкован със златни орнаменти (вж. тук бел. 38), не се взема предвид тезата на доказан специалист по съкровищата в Евразийската степ, каквато безспорно е **Г. Ф. Корзухина**. В специална студия, посветена именно на Среден Днепър, нарочно, даже с подчертаване, обръща внимание: „Номадите никога не укриват ценни вещи във вид на съкровища. Всички комплекси, приличащи на съкровища в степите на Северното Причерноморие и Средна Азия, при внимателно проучване се оказват единствено богати номадски гробове.“ Вж. **Г. Ф. Корзухина**. К истории Среднего Днепровия в середины I тыс. н.э. – СА, 22, 1955, с. 68.

ва да живее в Константинопол, и то в императорския дворец. Тук отново ще акцентувам на византийската практика титлите „патриций“ и „почетен патриций“ (това се отнася до всички титли в Империята) да се присъждат само на християни, дори и да са варварски владетели. И това е логично, защото ромейското законодателство с нарочен текст в Теодосиевия кодекс от 415 г., актуализиран от император Льв I през 471(472) г. и превърнат в императив с новели (специално тази от 523 г. – Lib. I, tit. 5, 12–21), включени в Юстиниановия кодекс, се забранявал категорично достъпът на езичници, еретици и евреи до титли и административни постове в Империята, на които имали право единствено православни християни!<sup>44</sup>

Като допълнителен аргумент за християнизация на българите, но в по-широк мащаб, може да се посочат и регистрираните в епархийски списък от средата на VIII в.,<sup>45</sup> но с по-ранен прототип, епископии на уногондурите и хуните.<sup>46</sup> Това, че диоцезите им са в Приазовието и Северното Черноморие, се потвърждава от факта, че са подвластни на готския митрополит в Дорос на Крим. Прочее, според археологическите проучвания в няколко прабългарски кримски селища са разкрити християнски некрополи и храмове от VIII–IX в., като последните са изградени не по византийска, а напълно в духа на салтово-маяцките строителни традиции.<sup>47</sup> Най-сетне ще спомена и един арабски източник от X в., определящ мнозинството останали в Северното Черноморие прабългари (т.нар. *черни българи*) като християни.<sup>48</sup> В тази връзка е забележително, че след сведенията за причастността към християнството на Органа и Кубрат, липсват други изрични извори между средата на VII и X в. за покръстване на прабългари или сродните им етноси в тази зона. Ако действително е така, то християнството *werogtnoe* имало известни позиции не само в управляващата фамилия на Кубрат и Органа, но и сред други групи в иначе полиетничната „прабългарска“ общност, за която се предполага, че освен уногондури включвала останки от сармато-алани, кутригури, сарагури, хуни, тюрки и пр. Впрочем, вече става въпрос, че вождът на последните, Грод, заедно със свитата си бил покръстен още от император Юстиниан I (527–565)

през 538 г. По същото време мисионери разпространяват християнството именно сред хуните и строят църкви,<sup>49</sup> а епископ Кардост (520 или 544 г.)<sup>50</sup> пише проповеди на техния език.<sup>51</sup> В тази насока внимание заслужават християнските символи и двата храма в некропола Чир-Юрт, отнесени към началото на VIII в.<sup>52</sup> Засега може само да се гадае какъв процент, сред кои етноси и социални групи и в кои региони на огромната Кубратова България (може би най-вече в териториите, съседни на големите кримски религиозни средища) живеят християни през VII в. Във всеки случай, макар и факт, християнството по Северното Черноморие едва ли е имало преобладаващи позиции, защото византийските хронисти многократно и нашироко щяха да разискват тази тема, както го правят по повод Грод, Алп Илтевир, Органа и Кубрат.

Въпреки безспорните византийски патрициански инсигнии, логично е да се запитаме дали Кубрат е ползвал друг владелски костюм и регалии, освен пропитите с християнска символика патрициански знаци? Още повече като се знае, че Хлодвиг, Хилдерих и други варварски крале – ромейски патриции, са се представяли и с националния владелски орнат и инсигнии<sup>53</sup>. В случая, за разлика от франкските владетели, прабългарският кан не е продължител на една собствена и непрекъсната държавна традиция, която да рефлектира върху костюма и регалиите. Юридически до Кубрат прабългарите и сродните им етноси са под аварска и тюркска власт. В този смисъл, ако има някаква собствено българска традиция, то началото ѝ трябва да се отнесе тъкмо към първия юридически независим кан/каган (?) на Велика България. Ако обаче се доверим на Йоан Никиуски, че юношеството на Кубрат е преминало в Константинополския дворец, дори в близкото обкръжение на Ираклий, то на пръв поглед изглежда, че византийският модел би бил определящ по отношение на облеклото и аксесоарите. Същевременно в степите на Приазовието и Северното Черноморие властват други традиции по отношение на бита, религията и облеклото, които едва ли са били съвършено загърбени от младия български владетел. Липсата на автентични изображения и достоверни източни-



Обр. 15. Скиптърът със сферичен връх от съкровището до Малая Перешчепина.

ци обаче внася голяма доза хипотезичност в тази насока на разсъждения. И все пак, в погребалния комплекс в Малая Перешчепина има няколко находки, които могат да се отнесат към варварските владетелски регалии. На първо място трябва да се посочи златният скиптър със сферичен връх (обр. 15),<sup>54</sup> инструмент, който категорично липсва сред патрицианските инсигнии<sup>A</sup>. Сходни скиптри отсъстват и сред регалиите на византийските василевси през периода VI–VIII в.<sup>55</sup> Явно предметът от Малая Перешчепина свидетелства за една чужда на Византия практика в тази насока и точно през този период, но така или иначе е факт сред владетелските знаци на българския властелин.

Според специализираните изследвания скиптърът е една подчертано азиатска традиция, свързана с Персия, но възприета както по посока Гърция – Рим, така и по посока на евразийските степи, където скиптри носят скитските и сарматските царе. Тъкмо иранско наследство Л. Туининг вижда в златния скиптър с топка на върха (покъсно превърнато в кана), съхраняван в *Сен Морис д'Агон*. А. Алфьолди, П. Шрам, Г. Ласло, Л. Туининг и Й. Вернер твърдят, че това е скиптърът на аварските кагани, пленен от Карл Велики.<sup>56</sup> Според А. Алфьолди и Г. Ласло именно скиптърът със сферичен връх е знак и символ на сила при аварите и старите маджари. Впрочем, по хронология и форма именно

<sup>A</sup> Според А. Семьонов в основата на този скиптър стои лъвска фигура от 2 припоени апликации (обр. 20), но според Г. Ласло (което е вероятно) лъвовете – апликации са били прикрепени върху дълго-видно извитата челна повърхност на конско седло.

т.нар. аварски кагански скиптър е сред близките аналози на скиптъра от Малая Перешчепина. Последният представлява дървена тояга с дължина 1,2 м, диаметър 0,02 м и с диаметър на сферата 3,3 см, като всички елементи са плътно покрити със златно фолио. Сходен скиптър е показан върху миниатюра от средата на IX в. в ръката на наследника на Карл Велики – Лотар.<sup>57</sup> Неслучайно Л. Туининг подозира, че скиптрите на западноевропейските владетели (особено германските) са продължение на една източна мода, възприета от древните германци. Дали обаче в случая с Лотар I не иде реч за аварски влияния, защото тъкмо баща му пленява аварския скиптър, който се вижда, че има подобна форма?! Скиптри със сферични върхове, впрочем, са открити още в гроб от VIII в. (костен) на знатен тюркски вожд в подножието на Алтай и в гроб от X–XI в. (със сребърен обков) до Таганка (Южна Русия) на знатен номадски вожд.<sup>58</sup> Най-любопитен в това отношение обаче е сферичният позлатен бронзов скиптър от погребение на знатен номадски вожд в некропола „Большая Орловка“ до Новочеркасск, точно в граничната зона на Долен Дон.<sup>59</sup> Освен, че е най-близък аналог на скиптъра от Малая Перешчепина, той е съпътстван от позлатена коланна украса и специално колелцето, напомнящо много това от Перешчепинския погребален комплекс. Иде реч за погребение на високо издигнат в йерархията знатен вожд от началото на VIII в. (датира се прецизно благодарение на златна монета на Тиберий III – 698–705), но е трудно да се прецени дали е от прабългарската или най-вероятно е от хазарската върхушка. По-важното в случая е, че скиптърът от Большая Орловка е ново потвърждение за една евразийска мода във владетелските регалии на тюрки, авари, българи, хазари и маджари. В тази последователност скиптърът на Кубрат и неговите специфички предполагат, че освен византийски (патрициански), владетелят на Велика България ползва одежди и регалии, сходни с аварските, а навярно и с тюркските, респективно хазарските. И е напълно естествено, защото един властелин на голяма степна империя като Кубрат едва ли с патрициански одежди би респектирал достатъчно авари, тюрки, хазари





Обр. 16. Златният рог от съкровището до Малая Перешчепина.



Обр. 17. Златни „псевдопряжки“ (псевдотоки) от съкровището до Малая Перешчепина.

и пр. номади. В евразийските степи имало друга ценностна система и специфичен владетелски разкош, който се разминавал, дори бил в опозиция с римо-византийската традиция. Изключителността на Кубрат била тъкмо в съчетаването на двата модела и това рефлектирало изобщо в историческата и културната съдба на прабългарите, а в частност намерило израз във владетелските символи и одежди. Още едно потвърждение в тази насока са златният рог (обр. 16) и коланите със златни псевдопряжки (псевдотоки) (обр. 17) от Малая Перешчепина, които липсват сред византийските рангови знаци.<sup>60</sup> Забележително е, че такива златни рогове, аналогични псевдопряжки и мечове се откриват единствено и само в гробове на аварските князе и кагани и с основание се тълкуват като регалии на владетелите на голямата и могъща (до Кубрат!) степна империя.<sup>61</sup> В съкровището на Кубрат в Малая Перешчепина има още десетки златни апликации от богатата конска сбруя, с вградени цветни стъкла, комплекти ремъчни накрайници със сходна украса, множество ремъчни и коланни украси с псевдогрануляция, златна чаша (кана?), няколко чаши с крачета, В-образни пластинки от ножници за мечове и пр. Най-преките им аналогии са отново сред инвентара на гробове, принадлежащи на аварската аристокрация в Панония.<sup>62</sup> През VI и началото на VII в. такива се изготвят във византийските столични ателиета или от византийски майстори, изпратени в аварска среда, специално за аварските кага-

и пр. номади. В евразийските степи имало друга ценностна система и специфичен владетелски разкош, който се разминавал, дори бил в опозиция с римо-византийската традиция. Изключителността на Кубрат била тъкмо в съчетаването на двата модела и това рефлектирало изобщо в историческата и културната съдба на прабългарите, а в частност намерило израз във владетелските символи и одежди. Още едно потвърждение в тази насока са златният рог (обр. 16) и коланите

ни. Остава въпросът как при Кубрат попадат тези типично аварски владетелски знаци, накити и предмети? Може да са плячка от победата му над кагана (или негов наместник, аварски принц, както твърдеше още Г. Ласло) около 635 г., но може да идват директно от Византия и след това събитие (така предполагат В. Залеска, Б. Маршак и З. Лвова)<sup>63</sup>. Изобщо, Империята да изпраща на Кубрат това, което преди е изпращала на аварските господари.<sup>64</sup> Така той е признат за законен приемник на аварското политическо наследство в Североизточна Европа, което предполага и наследство върху регалиите и костюмите, респективно титулатурата на всесилните дотогава кагани. Тук само ще маркирам спора дали всички предмети от византийски произход са непременно дело на императорското ателие в Константинопол. Докато за дискаса, монетите, каните, блюдото, патерата и амфората това е безспорно, то за представителния меч с ножницата, коланите с псевдопряжки и други накити това е дискусивно. Примерно, въпреки кръстовете и гравираниите гръцки букви по ножницата и меча, има идеи, че са работени от византийски майстори в двора на Кубрат, и че по аналогичен начин сходни оръжия и накити по-рано са произвеждани в аварския кагански двор. Според мен по-вероятно е, предвид качеството на изработката, гръцките надписи и великолепно изваяните равнораменни кръстове, мечът с ножницата да са изработени в императорското ателие в Константинопол специално за патрицианската инвеститура на Кубрат (обр. 13). Още повече, както вече сме обсъждали, тя е била изпълнена според канона за въвеждане на военно лице в длъжност патриций. В тази връзка не мога да не коментирам наскоро лансираната теза за висококласно ателие в двора на Кубрат, с което се свързват част от накитите и други предмети.<sup>65</sup> Става въпрос за предположението на Й. Вернер за такава златарска работилница по повод ремонта на дискаса с добавените във варварска среда повредени кръстове по периферията (обр. 5). Изпълнението обаче е сравнително посредствено и не предполага големи художествени и технологични възможности, с които да се обяснят изключително стилните като орнамент и

качествени като отливка коланни украси, лъвската фигура и пр. Още повече, че аналогични гарнитури и някои предмети от благородни метали, приписвани на ателие в двора на Кубрат, се откриват на хиляди километри на запад, в границите на аварския каганат.<sup>66</sup> Затова най-вероятна ми се струва идеята на Ф. Дайм, че във Византия (Константинопол) има императорски ергастерион, произвеждащ трибутарни дарове за варварските владетели от благородни метали, отговарящи на техните вкусове, сред които водещо място заемат коланните гарнитури.<sup>67</sup> Разбира се, възможно е ателие и в двора на Кубрат, за каквото предполагаха още Й. Вернер и В. Залеская, но това е въпрос на нарочно проучване (по метода на изключването, съчетан с прецизни технологични анализи) кои от многото находки могат да се свържат с неговите майстори. Определено сред тях освен ремонтираните кръстовете на диска са огърлицата от солиди на Ираклий и синовете му (обр. 14), скиптърът (обр. 15), някои от щампованите фолиа и апликации? Едва ли обаче могат да им се препишат съдовете, мечът, цингулумът и паметниците с „аварски“ аналогии като

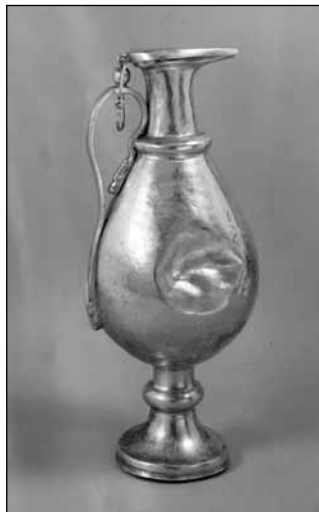


Обр. 18. Блюдото на сасанидския владетел Шапур II от съкровището до Малая Перешчепина.

рога, коланите с „псевдопряжки“ (обр. 17, 38 д) и пр.

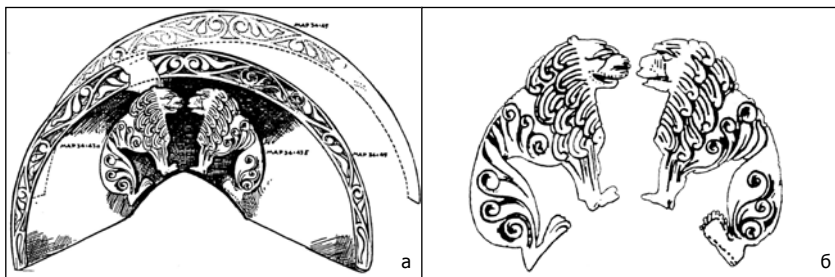
Впрочем, комплексът в Малая Перешчепина съдържа накити и предмети, които имат своите реалии, а навярно и произход, далеч на изток в тюркска и персийска аристократична (дори владетелска!) среда. Тук спадат блюдото на Шапур II с украса, представляваща владетелски лов (обр. 18), чашата с космогонически изображения и тан-

църки, каната с високо столче (обр. 19) и още три съда със сасанидски произход. Възможно е да са части от съкровищницата на сасанидския царски двор и да са попаднали като плячка във Византия, след като император Ираклий разгромява персите край Ниневия през 627 г., а в началото на 628 г. превзема Дастагерт, главната резиденцията на Хосров II. По-късно някои от ценните предмети от съкровищницата на Хосров (основно съдове) може да са изпратени като дарове на Кубрат след обявяването му за почетен ромейски патриций около 635 г. Допустима е обаче и друга интерпретация на сасанидските златни съдове от съкровището на Кубрат. Например да са



*Обр. 19. Сасанидска кана с високо столче от съкровището до Малая Перещепина.*

резултат от прякото му участие в походите на Ираклий срещу Персия.<sup>68</sup> Действително това е възможно, ако е роден около 605–610 г. и на около 10–12-годишна възраст след 619 г. заживява в Константинопол, където „между него и по-възрастния Ираклий преобладавали голяма симпатия и мир“.<sup>69</sup> И така до около 630–631 г., когато след смъртта на Органа пълнолетният Кубрат *de jure* и *de facto* застава начело на прабългарите-уногондури. От контекста на източниците е допустимо дотогава да пребивава в Константинопол, а предвид приятелството му с Ираклий е възможно да участва в победоносния финал на войната с Хосров II през 627–628 г., когато е вече над 20-годишен. Стара римска практика е принцове и вождове на приятелски страни да съпровождат императорите при военни походи срещу общи противници и да участват в разпределението на плячката. Тук само ще вметна, че точно преди решаващата финална офанзива срещу Хосров II през 627 г., съюзната хазарска конница (изпратена от тюркския каган) не издържала трудностите на похода и се завърнала в родината

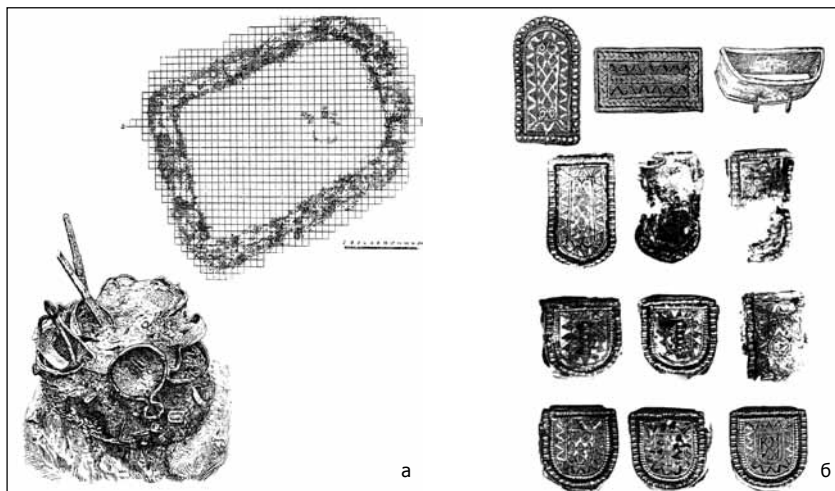


Обр. 20. Лъвски фигури от Малая Перешчепина. **а.** Като апликации на конско седло по г. Ласло. **б.** Като две половини припоени и поставени в основата на скиптър по А. Семьонов.

си<sup>70</sup>. Дали в тази ситуация Кубрат не е призовал в помощ на Ираклий срещу персите подопечните му уногондури<sup>А</sup>?

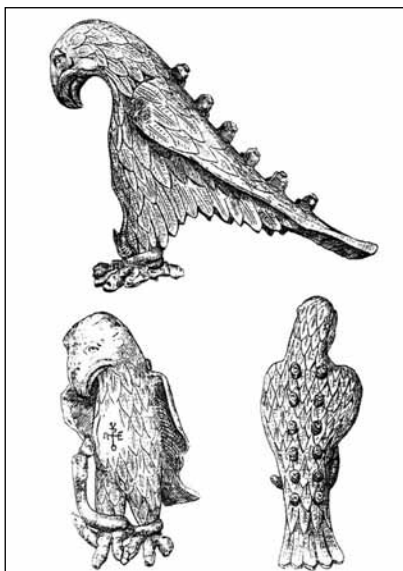
С комплекса Малая Перешчепина се свързва цяла група археологически паметници, групирани основно в зоната на р. Днепър и наречена на името на знаковия паметник „Малая Перешчепина“ (обр. 1–II; 1 а)<sup>71</sup>. Освен съкровището в Малая Перешчепина, тук спадат още поменалният комплекс (?) до Вознесенка (обр. 21; 22)<sup>72</sup>, погребалният комплекс до Глодоси (обр. 23–26)<sup>73</sup>, гробът (трупологане в ковчег!) с ценни дарове при Келегей (обр. 27–28)<sup>74</sup>, погребенията около Новогригореевка<sup>75</sup>, Запечилровка (Новые Сенжары)<sup>76</sup>, Лимаровка<sup>77</sup>, Макуховка, Ясиново и др.<sup>78</sup>, които имат общи белези и вероятно имат отношение към съдбините на прабългарската аристокрация. Сближават ги богатите дарове, включително съдове от злато и сребро, украсени с палмети от т.нар *Перешчепински тип*, сасанидски художествени изделия, за които се спомена по-горе, оръжията с инкрустиране на злато (М. Перешчепина, Вознесенка, Глодоси), коланните гарнитури с гранулирана украса, а понякога и с вградени

<sup>А</sup> Косвено за участието на прабългарите-уногондури в офанзивата на Ираклий срещу Хорсов II през 627–628 г. свидетелства фактът, че освен в Малая Перешчепина сасанидски художествени изделия се срещат и в други комплекси (прабългарски аристократични погребения?) около средата на VII в. по Среден Днепър и региони като Глодоси, Вознесенка, Келегей и др. (**Ф. Курта**. Цит. съч., с. 240–344); **А. В. Комар**. Перешчепинский..., с. 23–26.

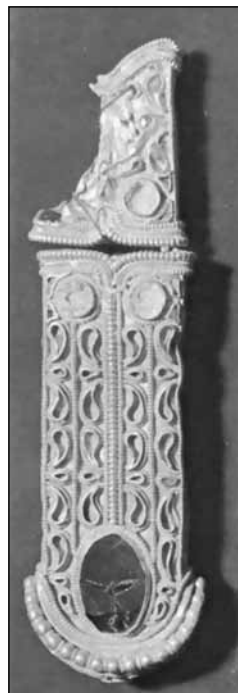


Обр. 21. **а.** Поменалният (?) комплекс до Вознесенка до гр. Запорожие в Украйна от края на VII в. **б.** Коланни накити от поменалния комплекс до Вознесенка (Украйна).

Обр. 22. Орелът от поменалния комплекс до Вознесенка с кръстовиден монограм ПЕТРОС

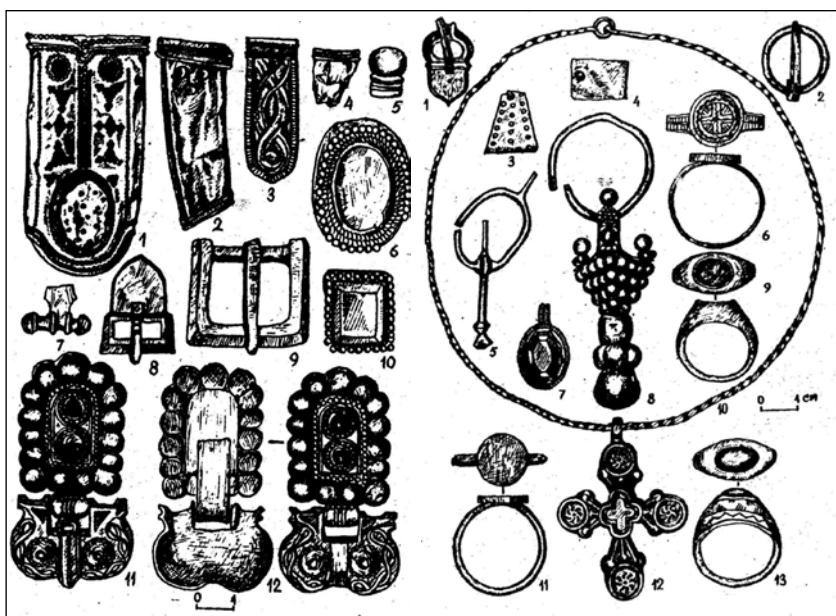


Обр. 23. Ножница за къс меч от съкровището в погребалния комплекс до Гладоси (Украйна).





Обр. 24-26. Накити от съкровището до Глодоси (Украйна),  
от края на VII в.



Обр. 27-28. Накити от съкровището до Келегей (Украйна),  
от края на VII в. (по А. Айбабин).

камъни (М. Перешчепина, Вознесенка, Глодоси, Келегей), както и рядкото присъствие на украси от тип *Мартиновка*.<sup>79</sup> Тези паметници се датират в границите на VII в., но има спорове дали са оставени от българската аристокрация, обитавала региона до третата четвърт на VII в., или трябва да се свържат с хазарската инвазия срещу Велика България през третата четвърт на VII в., и дори да се припишат на хазарския елит.<sup>80</sup> Важен индикатор са най-късните монети на Констанс II от първата му емисия (642–647 в Малая Перешчепина<sup>81</sup>, Келегей и Новогригориевка и на Ираклий (най-късната емисия от 632–641) от Макуховка. Те предполагат *terminus ante quem* около средата на VII в., т.е. кончината на Кубрат, което прави малко вероятна връзката им с хазарското присъствие, както настояват А. Айбабин и А. Комар<sup>А</sup>. Що се отнася до находките, в които липсват монети (Вознесенка, Запечиловка, Глодоси), логично е да се приеме, че са укрити след като притокът на дарове от Византия към този регион е прекратен, тема, по която ще разискваме. Това предполага да се датират след средата на VII в. и укриването им да се отнесе към годините на хазаро-българската война<sup>В</sup>. Същевременно се изя-

<sup>А</sup> Въпреки че последните монети на Констанс II от първата му емисия 642–647 г. са достатъчно показателни за датировката на комплексите тип „Малая Перешчепина“ около средата на VII в., те се уповават на идеята на А. Амброз, че тези солиди пристигат в степта със закъснение от около половин в. Несъстоятелността на тази теза ще коментираме допълнително.

<sup>В</sup> И. Гавритухин правилно датира Перешчепина във втората трета на VII в., а Вознесенка – в последната трета на VII в. **И. О. Гавритухин, А. М. Обломский**. Цит. съч., с. 89–92, 274; **I. Gavrituhin**. La date du „trésor“..., р. 13–30. Освен състава на комплекса Вознесенка връзката му с хазарския елит от VIII в., за което настоява особено А. Комар, се поставя под съмнение от намерените там чисто византийски воински инsigни. Скулптираните фигури на лъв и специално на орела (обр. 22) с хризма и кръстовиден монограм (ПЕТРОС), според Л. Мацулевич има вероятност и да е намершия на армейско знаме – щандарт (**Л. А. Мацулевич**. Войсковий знак V в. – ВВр., XVI, 1959, с. 183–205, фиг. 1–3). Това предполага, че е попаднал като плячка след успешна военна кампания срещу ромейската армия. През VII–VIII в. хазарите никога не са воювали срещу Византия, докато българите и специално



сни, че в стилово отношение, респективно украса и изработка, предметите от двете групи съкровища (монетните до средата на VII в. и безмонетните от края на същото столетие) са много сходни. На фона на всичко това приемам, че представените две групи паметници с богати и скъпи вещи от благородни метали, могат да се обозначат с общото наименование „Малая Перещепина“ и в голямата си част да се свържат с аристократичния елит на Кубратова България. Косвено за това загатват и христи-

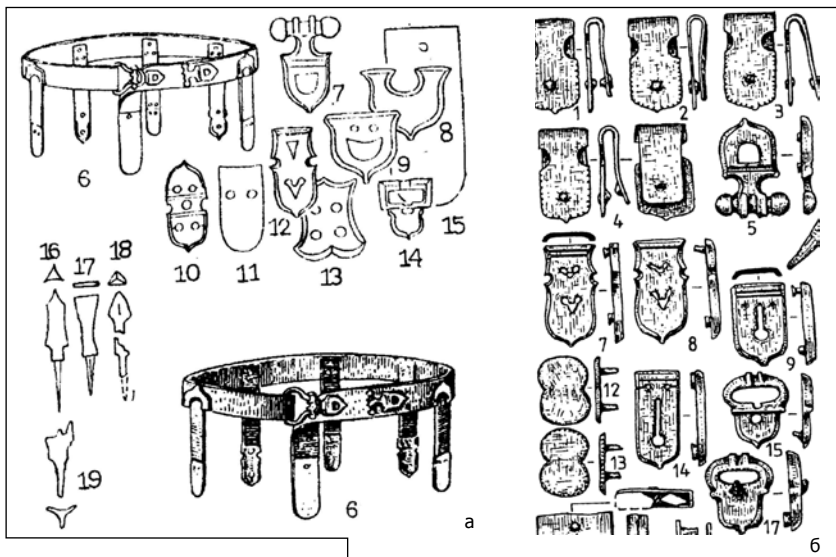
---

кутригурите (Вознесенка се намира на юг – обр. 1–2; 1 а–2, в зоната на кутригурското присъствие от края на VI до VIII в.) са в перманентен конфликт с Империята от VI до началото на VII в. На този фон може на пръв поглед една от възможните хипотези да е, че ромейските войнски знаци (или изобщо ромейска дребна художествена пластика) са били притежание на кутригурски вожд и като реликти от знакови победи са запазени до трезорирането им в края на VII в. Впрочем, известно е, че през 595 г. провъзгласеният за върховен главнокомандващ на ромейската армия *Петър*, брат на император Маврикий, е разбит отвъд Дунав от славяните, подвластни съюзници на кутригурите. Вж: **Teophylactus Simocatta**. *Historia*, p. 245–254 (=ГИБИ, 2, с. 330–337). Нужни са обаче допълнителни доказателства, че орелът с надпис *Петър* от Вознесенка може да се тълкува като намершие на знаме-щандарт и евентуално да се свърже с разгрома на пълководеца Петър около р. Яломица, на север от Дунав. Още повече, че А. Айбабин предполага (**A. I. Ajbabin**. *Early Khazar Archaeological...* p. 59 по: **D. Cruikshank**. *Byzantine sibir stamps*, Washington 1961, p. 260, Nr. 95), че контролният печат върху орела е на Констанс II или Константин IV, докато Л. Мациуевич го отнася към V–VI в. Прочее, още по-произволен и лишен от сериозни аргументи е опита на О. Прицак и негови български последователи да четат монограма върху орела в обратна посока, при което вместо ПЕТРОС се получава ЕСПОР, респективно комплексът до Вознесенка да се тълкува като гроб на кан Аспарух (Испор-Еспор). Първо, ромейските кръстовидни монограми никога не се четат по този начин. Второ, Еспор/Испор е късно славянизираното име на Аспарух, регистрирано за пръв път в „Анонимния български летопис“ от XI (XIII) в. Трето, няма данни Вознесенка да е погребален комплекс. Четвърто, Вознесенка се намира дълбоко в хазарска територия, твърде далеч от българо-хазарската граница, която в началото на VIII в. е на север от Южния траянов вал (обр. 42, 46). Тюркските аналогии на съоръжение-то и ритуала могат да се свържат евентуално и с тюркски елити сред българската аристокрация, за които пише Р. Рашев.

янските култови предмети от Малая Перешчепина и находката от Келегей (тя включва шийна гривна с кръст-енколпион, както и характерните накити с гранулация (обр. 10, 13, 27, 28)<sup>82</sup>. Предвид доказаната причастност на хан Кубрат и на част от българската аристокрация към християнството, откриването на такива култови паметници в съкровищата им е естествено, докато свързването им с хазарския елит (респективно попадането им в гробовете на хазарски благородници) е неуместно.

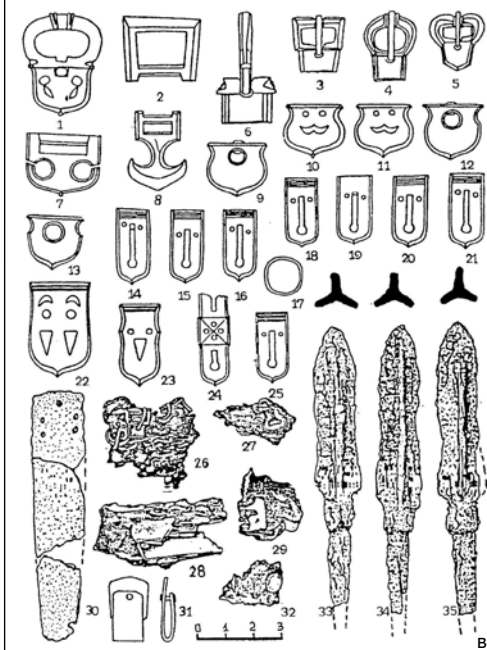
## ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ И ПАМЕТНИЦИТЕ ТИП СИВАШОВКА

Успоредно с високото аристократично ниво, обозначено като „Малая Перешчепина“, една друга група паметници, обединени под името „Сивашовка“, илюстрират широкото присъствие на второ ниво в българското общество.<sup>83</sup> То обаче се разгръща по целия хоризонт от Кубан до Днепър и от Приазовието и Северното Черноморие до Средна Волга и Лесостепието, т.е. обхваща почти цялата територия на Велика (Кубратова) България (обр. 1–III). Става въпрос за над 120 регистрирани до момента погребения с трупологане, които според изследванията на Р. Рашев са обединени от няколко елемента. 1. Вторично погребение в по-ранна надгробна могила. 2. Ориентация на скелета предимно север-североизток или изток. 3. Наличие на коланни и ремъчни украси тип *Мартиновка*. 4. Наличие на кон или на части от кон над или до гробната камера. 5. Гробовете почти винаги са единични, т.е. липсват обособени некрополи с повече от 3–4 гроба.<sup>84</sup> За знаково е прието погребението на воин в зряла възраст върху могила от бронзовата епоха до с. Сивашовка, Херсонска област, недалеч от долното течение на р. Днепър. На основата на специфики и детайли се разграничават 5 регионални групи: 1. Днепърска, 2. Кримска, 3. Кубанска, 4. Донска и 5. Волжка<sup>85</sup>. За Днепърската е характерно полагане на цял кон над гробната яма, като най-изразителен е случаят в Сивашовка.<sup>86</sup>



Обр. 29. Коланни украси тип Мартиновка в гробове с трупологане тип Сивашовка в Изобилно (по А. Айбабин) (а) и Сивашовка – могила 3, гроб 2 (по Р. Орлов, А. Смиленко) (б) и Царский курган (по А. Атавин) (в).

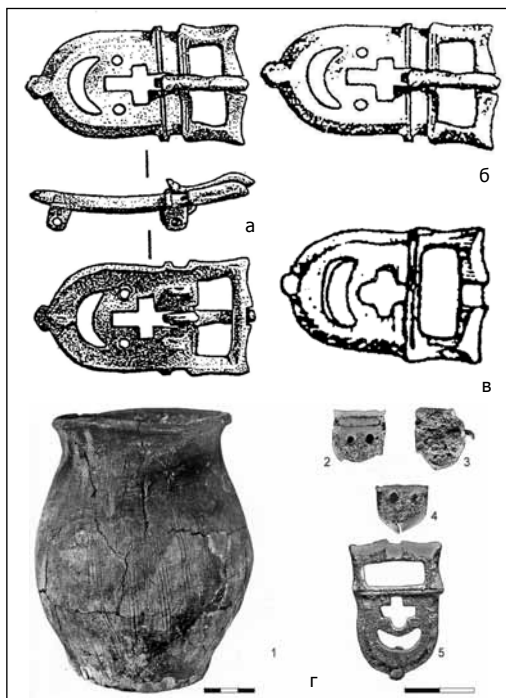
За Кубанската група пък е обичайно полагане на конска кожа до покойника, докато за волжката група това става на стъпало над гробната камера. Сред инвентара в тези погребения трябва да се отбележат оръжията, и на първо място



еднолезвийните мечове с Р-образни скоби на ножницата за прикрепване на ремъците, характерни за VII в.<sup>87</sup> Освен мечове, се срещат части от лъкове, стрели, колчани и пр. Най-характер-

ните находки, емблематични за тази група паметници обаче, си остават „хералдичните“ коланни украси, познати още като тип *Мартиновка* (обр. 29), разпространени от Северен Кавказ до Италия от края на VI до края на VII в.<sup>88</sup> Наличието на катарамии тип *Сучидава* (обр. 30), разпространени през втората половина на VI – началото на VII в., също е показателно за определяне на хронологичните параметри на гробовете тип *Сивашовка*. Освен това като инвентар в тях се откриват още щамповани апликации, покрити с дребни гранули, образувачи геометрични фигури, както и щитовидни апликации с вградени полускъпоценни камъни или цветни стъкла, датирани през втората половина на VI и първата половина на VII в. Забележително е, че с кончината на Кубрат и с края на Велика (Кубратова) България, след средата на VII в. тези типове хералдични накити изчезват и на мода през VIII в. идват други типове коланни гарнитури.<sup>89</sup>

Вече няколко десетилетия се водят спорове около етническата определеност на паметниците тип *Сивашовка* (обр. 1–III). Приписвани са на кутригури, утигури, хуни, авари, тюрки, хазари и пр., но надделяват схващанията за преимуществено



Обр. 30. Коланни украси тип „Сучидава“ в гробове с трупологане тип „Сивашовка“ (по О. Приходнюк и К. Смирнов).  
 а. Суханово. б. Христорфовка. в. Вликий Токмак. г. Инвентар от гроб с трупологане от края на VI – началото на VII в. при Великий Токмак.

българската им принадлежност.<sup>90</sup> Не без значение е фактът, че географският им обхват почти се припокрива с границите на Велика България, като по-голямата концентрация е по южната периферия.<sup>91</sup> Опитът да се свържат преимуществено с хазарите се изправя пред непреодолимо препятствие предвид наличието сред гробния инвентар на по-ранни находки и специално на катарамии тип *Сучидава* със сигурен *terminus ante quem* в началото на VII в. на поне 8 паметника – Великий Токмак (обр. 30 г), Суханово, Малой Терновки, Новой Одессы I, Новой Одессы IV, Шелюг, Царева, Селиште.<sup>92</sup> Това принуди главния застъпник за хазарската принадлежност на паметниците „Сивашовка“ А. Комар да отдели една по-ранна група, наречена *Суханово*, и да я свърже с българското присъствие по Северното Причерноморие през VI и началото на VII в. За съжаление не задълбочава наблюденията си, при което можеше да установи, че погребенията „Суханово – Великий Токмак“ имат разпространение от Волга до Днестър, което съвпада териториално с разпространението на гробовете *Сивашовка*, респективно границите на Велика (Кубратова) България. Нещо повече, като обряд инвентар и дори ориентация гробовете *Суханово – Великий Токмак* не се разграничават особено от групата *Сивашовка*, което ще рече, че са нейна съставна част, по-точно нейна първа фаза. Ето защо без особен риск може да се присъединим към становището, че паметниците „Сивашовка“ преимуществено са оставени от ранните прабългари, респективно кутригурите и уногондурите.<sup>93</sup>

Забележително е, че почти всички гробове от групата „Сивашовка“ са поединично и вторично вкопани върху скито-сарматски могили, което е ясен знак, че погребаните са номади. Симптоматично е още, че горната им граница, прецизирана към втората третина на VII в., съвпада с горната граница на паметниците тип *Малая Перешчепина*, респективно с кончината на Кубрат. Докато групата *Малая Перешчепина* основателно се свързва с управляващата върхушка, обитавала ограничен регион около Среден Днепър, то групата *Сивашовка*, разпростряна по цялата територия на Кубратова България, може да се препише на обикновените воини-номади, обитавали тази огромна територия. Що се отнася до регионалните специфики,

те се обясняват с различни етноси, или по-скоро сродни групи българи, включени в границите на Велика (Кубратова) България. Така например кримската група погребения *Сивашовка* и донякъде тази в Южното Днепровие могат да се свържат с кутригурите<sup>94</sup>, докато кубанската група ще има отношение към уногондурите. Техният основен проучвател А. Г. Атавин подразделя кубанските паметници в три хронологически групи<sup>95</sup>. Специално периодът от първата до втората третина на VII в. се свързва с българите на Кубрат преди хазарската инвазия, а следващите два периода до VIII в. – с българите на Батбаян, продължили да обитават този регион с ограничен суверенитет.

Въпреки дългогодишните проучвания, досега не са открити стационарни селища и прилежащи некрополи, което е сигурен белег за номадската икономика на тази част от българите, свързани с паметниците *Сивашовка* във Велика (Кубратова) България<sup>96</sup>. На това население се приписват и регистрираните по северния и източния бряг на Азовско море номадски станове. В тях на голяма площ се откриват разхвърляни единични фрагменти керамика, изработена на ръка, византийски амфори от VI–VII в., както и кости от кон и овца. Очевидно са обитавани периодично, когато има свежа трева за животните, защото не е формиран хомогенен културен пласт.

## КУБРАТ И НОВИЯТ ВЛАДЕТЕЛСКИ ЦЕНТЪР НА УНОГОНДУРИТЕ ОКОЛО СРЕДЕН ДНЕПЪР<sup>A</sup>

По повод паметниците тип *Малая Перешчепина* и, разбира се, тяхната емблема – погребалния комплекс до Малая Перешчепина, за който стана ясно, че се свързва с Кубрат, се изправяме

---

<sup>A</sup> Когато това изследване бе под печат установих, че сходна идея (с други аргументи!) предлага А. Рона-Таш, но сочи Долен Днепър. А. **Rona-Tas**. Where was Khubrat's Bulgaria? – *Acta Orientalia Hungarica*, 53, 1–2, 2000, S. 1–22.

пред още един проблем, който все още не е намерил разумно обяснение. След като се приема, че земите, обитавани от уногондуриите - племето на Кубрат, около което се формира *Старата Велика България*, са в Приазовието и басейна на р. Кубан<sup>А</sup>, то защо гробът му в Малая Перешчепина е толкова далеч на запад по Днепър (обр. 1–1; 1а–1). Ако се съобразим с досегашните представи, на пръв поглед той е разположен по-скоро около земите на кутригурите, номадстващи по Северното

<sup>А</sup> Доколкото ми е известно идеята за Фанагория като столица на Кубрат е предложена още в края на XIX в. (**К. П. Патканов**. Из новото списка Географии, приписываемой Мойсею Хоренскому. – Журнал Министерства Народного Просвещения, ССХХVI, 1883, с. 21–33) и е приета почти единодушно, но често безкритично. Нови идеи в тази насока В: **П. Георгиев**. Столицата на кан Кубрат. – Трудове на катедрата по История и богословие (Шуменски университет), 4, 2001, с. 17–39; **П. Георгиев**. Фанагориус, Тмутаркан и „Великая Болгария“. – Античная древность и средние века, 36, 2005, с. 34–50; **А. Г. Атавин**. Средневековая Фанагория и её место среди одновременных памятников Северного Причерноморья. – Славяне и их соседи. Место взаимных влияний в процессе общественного и культурного развития. Эпоха феодализма. Москва, 1988. Неотдавна определянето на Фанагория като столица на Кубрат бе поставено под сериозно съмнение, защото засега не е регистриран отчетлив хоризонт с находки от първата половина на VII в. (**Р. Рашев**. Прабългарите..., с. 59, 116). На пръв поглед като аргумент за Фанагория като столица на Кубрат може да се привлече идеята на Й. Маркварт и М. И. Артамонов, които, интерпретирайки едно късно сведение на Михаил Сирийски, че жителите на каспийските градове до идването на хазарите били „българи и пугури“, изповядващи християнството, разчитат етнонима „пугури“ като „фанагури“ – обитатели на Фанагория (**J. Marquart**. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903, S. 484–485; **М. И. Артамонов**. История хазар, с. 134). Твърде спорна реконструкция. Действително Фанагория е в контакт със земите, обитавани от уногондуриите-утигури (обр. 1–15), но надделява мнението, че под „пугури“ се крие етнонимът „утигури“ (**А. В. Гадло**. Цит. съч., с. 63). Още повече, както отбелязах във Въведението на тази монография, оногури-утигури-уногондури се представят още от V в. като една конфедерация с българите, в която християнството има силни позиции. Очевидно трябва да изчакаме новата монография на В. Н. Чхаидзе, посветена на Фанагория, за да се направи по-точна преценка.

Черноморие през VI и VII в. Прочее, под влияние на големия авторитет на руския историк И. С. Чичуров, много изследователи продължават да приемат, че Кубратова България се намира единствено в Източното Приазовие и Кубанието, като западната граница е най-общо по р. Дон.<sup>97</sup> Затова богатите гробни и поменални (?) комплекси тип *Малая Переишчепина* се свързваха с висш „аварски принц“, който администрира кутригурите в началото на VII в.<sup>98</sup> или с хазарски първенци (или изобщо се приемат за хазарско съкровище) от края на VII и началото на VIII в.<sup>99</sup> И ако по-старите генерации учени, непознати с разчетеното име на Кубрат върху пръстените в съкровището и прецизните датировки на монетите, имаха някакво основание за различни интерпретации, то след изследванията на Й. Вернер и В. Зайбт подобни идеи са анахронизъм. Забележително е още, че почти всички погребални и поменални (?) комплекси тип *Малая Переишчепина*, съдържащи богати дарове и свързани с висшата аристокрация на Кубратова България, отново са на запад от Дон до Днестър и основно в басейна на р. Днепър. Дори по-скоро в Среден Днепър в зоните, където е контактната зона с лесостепието и където регистрираме още *Пенковски*, респективно *Пастирски наметници* (обр. 1а). Вече стана въпрос, че повечето аристократични комплекси и гробове от *Переишчепински тип* благодарение на монети, накити и коланни украси се датират във втората третина на VII в., т.е. във финала на съществуването на Велика България. Предмети и съкровища на българската аристокрация от този тип не са регистрирани в Източното Приазовие, Кубанието и долното течение на Волга. А това собствено е земята на уногондурите, където би трябвало да са владетелските станове, респективно резиденцията на Кубрат и висшите сановници поне в 30-те – 60-те години на VII в. Изобщо посоката на византийските дарове към владетелския двор определено не е към Приазовието и Кубан, а към басейна на Днепър (обр. 1–II, III). Това може да означава само едно. След разбиването на Аварския каганат около 635 г. и присъединяването на котрагите (кутригурите) към държавата, на първо време западната граница на Велика България става по-актуална от източната.

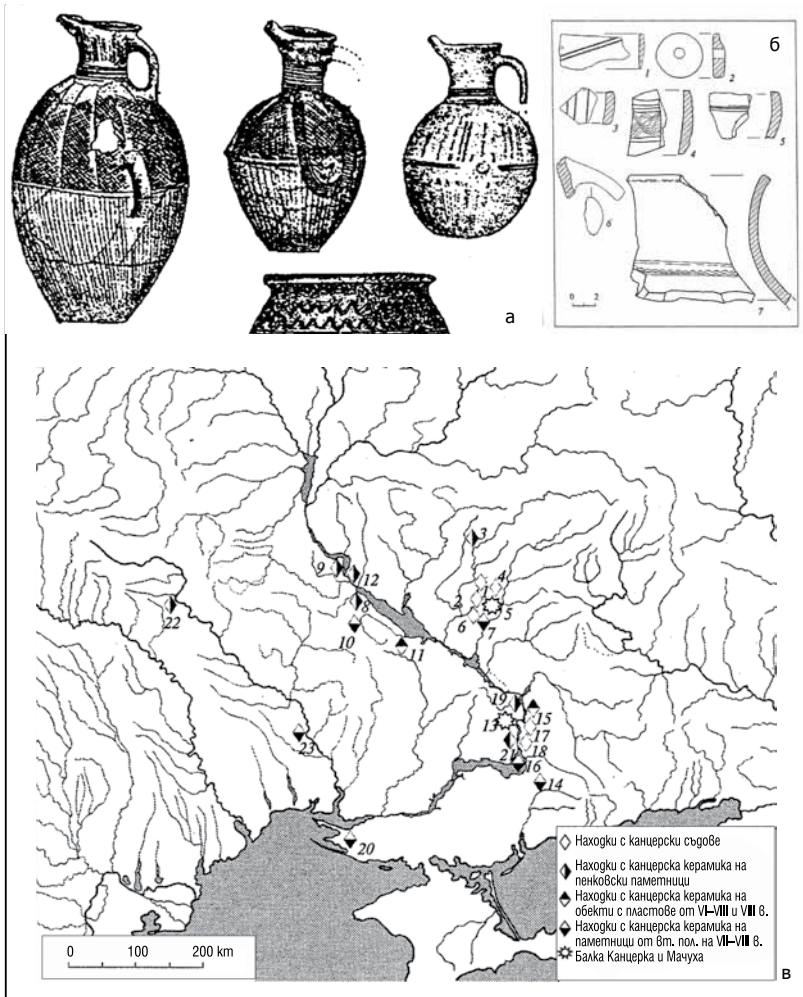


Наистина, в 30-те години на VII в. Западният тюркски каганат отново е в криза, съпътствана с гражданска война, а през 638 г. племенният съюз Дулу (с който някои изследователи свързват произхода на рода Дуло, респективно бащата на Кубрат!), успява да провъзгласи Юкука-Ирбис-Дулу за каган<sup>100</sup>. Същевременно аварите, макар и победени, не са напълно разгромени, защото централната територия на каганата не е засегната<sup>101</sup>. Логично би било да се очаква, че едва ли ще се примирят и ще търсят реванш за загубата на териториите източно от р. Днестър, над които са имали влияния и са черпили ресурси около 70 години. Друг е въпросът в каква степен Кубрат може да разчита единствено на котрагите/кутригури (да си припомним още веднъж продължителните конфликти на кутригури с утигури/уногондури), които трябвало да охраняват западната граница с аварите. В тази обстановка не изключвам възможността за вътрешна миграция в границите на Велика България, свързана с предвиждането на част от уногондурите, начело с владетеля и неговия двор, от Прикубанието към Среден Днепър. По този начин новият владетелски „домен“ между Днепър/Северски Донец и Днестър (обр. 1–II), за разлика от „домена“ около р. Кубан (обр. 1–I) е в близост до ромейския дунавски Лимес, чиято защита (главно срещу аварите) ще да е едно от федератските задължения, поети от Кубрат спрямо Ираклий. На пръв поглед обаче този нов „домен“ е в земята на кутригурите. Ако обаче внимателно се вгледаме в топографията на аристократичните паметници тип *Малая Переишечина*, ще забележим, че повечето са малко по на север от голямата концентрация на погребенията тип *Сивашовка* (по-специално кримския и долноднестровския вариант, обр. 1–III), свързвани с кутригурите. В този смисъл новият владетелски център на Кубрат, респ. новите номадските станове на уногондурите са на границата на степта с лесостепието между Дон и Днестър и главно по Среден Днепър (обр. 1–II, 1a). Така, от една страна, са близо до аварската граница, но от друга, са изнесени по на север. Така има някаква застраховка от внезапна аварска атака и същевременно не се изземват традиционните за номадстване земи на кутригурите по Северното Черномо-

рие и Крим, сиреч предотвратяват се условията за нов вътрешен конфликт: уногондури – кутригури. Прочее, именно към тази зона около Среден Днепър през втората третина на VII в. започват да се насочват византийските дарове и това релефно се долавя в описаните вече богати гробни комплекси със златни солиди на Ираклий и Константин II до Малая Перешчепина, Келегей, Новогригориевка, Макуховка и пр.<sup>A</sup> Във връзка с формирането на нов държавен домен по Днепър, нарочно внимание заслужават и грънчарските центрове при Канцерка, Махуча, Таранов яр (обр. 31).<sup>102</sup> Несъмнено в тях се произвежда чернолъскавата керамика и специално кани, които отразяват силни севернокавказки алански или алано-български традиции. Обикновено тази керамика се датира към края на VII в. и дори в първата половина на VIII в.<sup>103</sup>, но направените археологични изследвания и стратиграфията на находките я отнасят към началото на VII в.<sup>104</sup> При тези реалности може да се прогнозира, че при предвиждането си от Северен Кавказ към новия владетелски център по Среден Днепър (точно тук се намират Канцерка, Махуча, Таранов яр!) през втората четвърт на VII в. Кубратовите уногондури са увлекли керамисти специалисти в производството на аланска тип керамика. Впрочем, тя е най-люксовото изделие сред керамичния ансамбъл в степта и лесостепта от Кавказ до Дунав (обр. 31). Нещо повече, керамика, произведена в ателиетата на Канцерка и Махуча има обширен ареал на разпространение, обхващащ целия басейн на Среден и Долен Днепър и до р. Южен Буг на запад (обр. 31в). Основателно появата и разпространението ѝ се обвързват с присъствието на аристократични номадски елити, но идентифицирането им от някои археолози с хазарите е крайно съмнително<sup>105</sup>. Това личи от опита им да фиксират горната

---

<sup>A</sup> Така както след началото на VII в. даровете и специално византийските солиди се пренасочват от Аварския каганат в Панония към центъра на Кубратова България в Днепровието, така след средата на VII в. имаме пренасочване на паричния поток от Днепровието към Долен Дон, където се установяват новите съюзници на Византийската империя – хазарите. На тази тема ще се спрем обстойно.



Обр. 31. Паметници тип Канцърка: **а**. Кани от VII в. в керамичния център Канцърка (по Т. Минаева). **б**. Фрагменти канцърска керамика по Днепровието (по Я. Володарец-Урбанович и А. Скиба). **в**. Разпространение на керамика тип Канцърка (по Я. Володарец-Урбанович и А. Скиба). 1. Билокони. 2. Браилки-Васки. 3. Вовки. 4. Лаврики. 5. Мачуха. 6. Полузиаря. 7. Чередники. 8. Будуще. 9. Григориевка. 10. Пастирское. 11. Стецовка. 12. Сушки. 13. Любимовка-Феодосиевка. 14. Орловка. 15. Балка Яцевка. 16. Вознасенка. 17. Мариевка, балка Ключинова. 18. Василиевка, балка Тягинка. 19. Любимовка. 20. Келегей. 21. Федоровка, балка Квитяна. 22. Семьонки. 23. Ясиново.

граница на разпространението ѝ около средата на VIII в. Всъщност около тази дата не е регистрирано ярко политическо събитие в обширния басейн на Днепър, каквото може да доведе до подобен колапс, защото по това време хазарите владеят безпроблемно този регион. Забележително е още, че ареалът на разпространение на луксозната керамика тип *Канцерка* съвпада с ареала на разпространение на паметниците тип *Пастирское* и аристократичните погребални комплекси тип *Малая Перешчепина*, което е симптоматично (обр. 33). Най-после те се припокриват отчасти и с разпространението на Пенковските паметници, приписвани на антите, тъй като в селища с Пенковска керамика се срещат фрагменти керамика тип *Канцерка* и *Пастирское*, на която ще се спрем подробно. Забележително е, че точно в региона на Днепровието се реализират и най-активните контакти на българите с антите, тема, която подробно ще обсъдим в следващия параграф. В заключение по този казус може да се приеме, че керамичните ателиета в Канцерка и Махуча изработвали луксозна керамика за управляващи елити по Днепър, наистина се инсталират в този регион при предвижването на владетелския двор на Кубрат от Северен Кавказ и Приазовието към Среден Днепър след началото на VII в. Българо-хазарската война в последната трета на VII в. е единственото ярко политическо събитие, което е могло да сложи край на това производство, което обаче не остава безпотомствено. Това ще бъде проследено в следващата глава, посветена на кан Аспарух.

Твърдението, че Кубрат води с двора си на Среден Днепър главно държавотворческото племе – уногондурите, се потвърждава както от паметниците в Малая Перешчепина и Канцерка, така косвено и от Агатон. Той е участник на Църковния събор през 681 г., и в своя реч на една от сесиите нарича подвластното население на кан Аспарух уногури-българи.<sup>106</sup> Редом с останалото, това е и ново доказателство за идентичността на уногури и утигури с уногондури. При тези археологически и исторически реалности предлагам следната реконструкция: уногондурите (оногури = утигури = уногури = хайландури = огхондор = оногондури), заедно със сарагу-

ри, огури и др. се заселват на север от Кавказ, Приазовието и основно около р. Кубан, около средата на V в. събитие, изрично упоменато от Приск и Захарий Ритор, но го отнасят към 463 г.<sup>107</sup> Точно тези уногондури в Приазовието са оглавени от тюркски аристократи (de facto от Органа, а de jure от Кубрат) по времето на гражданската война в Западния тюркски каганат към началото на VII в. и тъкмо тук се слага началото на Велика (Кубратова) България в първата трета на VII в. След победата над Аварския каганат около 635 г., Кубрат оставя стария владетелски домен в Прикубанието под върховенството на големия си син Батбаян (обр. 1–I). Кога точно след 635 г. се е случило това, може само да се предполага, но едва ли е реализирано веднага след края на войната<sup>A</sup>. За да се повери управлението на изконните земи на уногондурите в Кубанието на Батбаян, последният трябва да е навършил най-малко 18 години. При положение, че баща му Кубрат е роден около 605 г. и вековното изискване младите принцове да се женят рано и да създават поколение, то първородният му син, изглежда, се е появил след 622 г. и е възмъжал около 640 г. Приблизително към тази дата с част от уногондурите и българите Кубрат се премества далеч на северозапад и формира нов владетелски център около Средното Днепровие, над зоната, обитавана от кутригурите (обр. 1–II). Има и хипотеза, че тъкмо в този район на левия бряг на Среден Днепър около 453 г. синът на Атила – Ернах (Ирник в *Именника на българските ханове*, представен като предшественик на Кубрат), установява своята владетелска резиденция, с която се свързва богатият хунски некропол до Новогригориевка<sup>108</sup>, а навярно и част от групата хунски (в повечето случаи смесени) комплекси между Днепър и Дон<sup>109</sup>. След като до VIII–IX в. в българското общество упорито се внушава, че Кубрат е приемник и продължител на държавната традиция на Ернах (Ирник), то регионът на Среден Днепър ще

---

<sup>A</sup> Това, че част от уногондурите продължават да обитават старите територии между Кубан и Азовско море след средата на VII в., свидетелства Равенският аноним, който през VIII в. познава *Патрия Оногурия* в Приазовието.

да е имал някаква притегателна сила, даже сакрално излъчване за българската аристокрация. Може само да се гадае дали в избора на Среден Днепър за нов държавен център Кубрат е воден и от сантименти по наследството на Ернах, още повече че двете събития са разделени от 2 столетия. *Именникът* обаче е реален документ, в който се предполага, че във Велика България са знаели добре кой е Ернах. Забележително е, че по отношение на Византия Кубрат следва политиката на приятелство, чийто привърженик е и Ернах, за разлика от антиромейското поведение на брат му Деигизих.<sup>110</sup> Във Въведението на тази монография обаче коментирахме и хипотезата, че Ернах може да се установява и в Северен Кавказ – проблем, който тепърва чака аргументиран отговор.

Въпросът за резиденцията на Кубрат, като изключим споделената по-горе хипотеза за Фанагория и мимоходом споменатата Новогригориевка, не е обсъждан специално. Известно е, че номадският тип икономика в Евразия предполага явлението „пътуващ владетелски двор“, масова практика в Европа до XI–XII в.<sup>111</sup> Същевременно е засвидетелствано наличието на постоянни „зимни“? владетелски резиденции като Суяб в Западния Тюркски каганат (тясно свързан с ранната българска история) през VI–VII<sup>112</sup>, Семендер и Итил, столиците на Хазарския каганат през VIII–X в.<sup>113</sup>, Киев, столица на Киевска Русия през IX–X в.<sup>114</sup> От друга страна част от живота на Кубрат преминава в столицата на Византия, град без съмнение оставил трайни впечатления в съзнанието му. Едва ли обаче е следвал стриктно римо-византийския модел, но не е изключено да издига a *fundamentum* нова резиденция, както са сторили хазарските кагани, или да преизползва за целта по-древен укрепен градски център като западнотюркските кагани и руско-варяжките князе. Най-после, допустимо е пътуващият кагански двор на Кубрат, подобно на хазарските кагани, да ползва няколко резиденциални укрепени центрове. Същевременно краткото време, през което владетелският му „домен“ е около Днепър (около 30 години), може и да не позволява изграждането и утвърждаването на монументална и представителна агломерация, оставила ярки археологически следи. Да не

пропускамe опустошителната хазарска инвазия в последната трета на VII в. Прочее, известно е, че със сигурност и Атила, и аварските кагани имат държавни столични центрове, в които пребивават периодично. Те са подробно описани от съвременните им хронисти, които насочват приблизително местонахождението им в Панония. Въпреки това и въпреки целенасочените и интензивните археологически проучвания над един век в Унгария, тези резиденции не са открити. Ето защо единствено бъдещите археологически разкопки могат да осветлят в някаква степен въпроса за Кубратовата столица (резиденции?), където пристигат даровете от Константинопол и се намира каганската хазна. Оттам скъпи дарове от благородни метали и златни солиди попадат като инвентар в изброените по-горе погребални и поменални комплекси тип *Малая Перешчепина*, свързани с висшата българска аристокрация. Предвид ареала на разпространение на тези скъпи дарове, евентуално столицата на Кубрат трябва да се търси в басейна на Днепър (обр. 1–II; 1a), където впрочем се намира и Новогригоривка. Що се отнася до Фанагория, тя действително е в близост до тази зона, намира се на юг (обр. 1a-15), което я прави много подходяща за „зимна“ резиденция (знае се, че тюркските и хазарските кагани след пролетно-летните преходи на север усядат в южна „столица“<sup>115</sup>), но липсва археологическо потвърждение на такава хипотеза. Впрочем, следвайки практиките в евразийското пространство през Ранното средновековие, наистина може да очакваме и сезонно предвижване на владетелския двор на Кубрат от северозападния „домен“ по Среден Днепър (там е Новогригориевка) към югоизточния „домен“, където е разположена Фанагория (обр. 1–8, 15). Дали подобна теоретично обоснована хипотеза има контакт с действителността, ще отсъдят единствено бъдещи успешни археологически проучвания. От друга страна липсват изявени постоянни (стационарни) местоживелища, огромната обитаема територия от Лесостепието до Черноморието. Липсват и големи некрополи, което предполага, че през VII в. във Велика Кубратова България специално българите, респективно уно-

гондурите и кутригурите, практикуват предимно номадски или полуномадски тип икономика.

Докато идентифицирането на владетелската резиденция на Кубрат на този етап е хипотетично, то формирането на втори владетелски център по Среден Днепър се потвърждава и от други факти, които ще бъдат коментирани по-подробно в следващата глава, посветена на кан Аспарух. Тук само ще маркирам, че хронистите единодушно твърдят как след смъртта на Кубрат, синът му Котраг (очевидно с част от кутригурите) преминал Танаис (Дон) и се заселил срещу Батбаян (обр. 1)<sup>A</sup>. Когато обаче описват движението на Аспарух към Долен Дунав, същите автори вече пишат, че прекосил само Днепър и Днестър<sup>116</sup>. Нали ако обитаваха Приазовието или Долна Волга, както се твърди напоследък<sup>117</sup>, Аспаруховите уногондури трябваше да прекосят задължително и Танаис (Дон). А той е добре познат хидроним, използван неведнъж като ориентир в съчинението на Теофан и Никифор, включително по отношение на Кубрат и синовете му. Това може да означава, че изходната точка на Аспаруховите българи по посока на Долен Дунав е пространството между Среден Днепър и Северски Донец, точно в ареала на паметниците *Малая Перешчепина* (обр. 1–II).

Редом с чисто археологическите и историческите източници, насочващи към новия владетелски домен на Кубрат в Днепровието (обр. 1–II), може да се прибавят и нумизматични свидетелства. Известно е, че във Византия съществува забрана за изнасяне извън граница на златни монети по търговски път<sup>118</sup>. Приема се, че тази дейност е приоритет на централната власт и че златните солиди са сред главните аргументи в политиката на ромейската дипломация спрямо варварските владетели. Забележително е, че в периода 558–626 г. аварите са получили от византийския император около 6 000 000 солида,

---

<sup>A</sup> След като главните обиталища на кутригурите са по Северното Черноморие между Дон и Днестър, то при хазарската инвазия след смъртта на Кубрат, изглежда, са емигрирали на северозапад, пресичайки р. Дон – тема, която ще коментираме в края на тази глава.



т.е. 27 000 кг злато<sup>119</sup>. Сред тях се срещат т.нар. леки солиди, които по принцип не участват в монетната циркулация на Империята<sup>120</sup> и се смята, че са сечени нарочно за трибути и подаръци на чужди князе<sup>121</sup>. Впечатляващо е, че след 626 г. постъплението на златни византийски монети в аварските сбирки се съкращава рязко. Това може да се обясни както с поражението на аварите пред Константинопол през 626 г., така и с последвалите неуспехи срещу Само и Кубрат. Изобщо след първата трета на VII в. каганът не е фактор, с когото императорът да се съобразява, респективно да му праща дарове. Симптоматично е, че единственият регион около Византия, в който след 626 г. започват да попадат златни солиди, включително леки, е басейнът на р. Днепър<sup>A</sup>. Вече се уточни, че това са съкровищата в Малая Перешчепина, Нови Сенджари, Келегей и единични находки като Журавлиха, Печена и др. Те включват главно по-късни емисии на Ираклий (632–641) и най-ранната емисия солиди (включително леки солиди!) на император Констанс II, сечени в периода 641–646 (по W. Hahn)<sup>122</sup> или 642–647 (по Ph. Grierson)<sup>123</sup>. Точно тази емисия бележи края в постъплението на солиди в басейна на Днепър, което предполага прекратяване на добрите взаимоотношения на местната аристокрация с Империята, респективно край на коментиран по-горе федератския статут на Велика България. Същевременно на юг-югоизток от средното и долното течение на Дон, където е „доменът“ на Батбаян, големия син на Кубрат, липсват солиди до средата на VII в. (обр. 1–I). Появата и техният „Бум“ там са свързани с по-късна емисия на Констанс II, датирана

<sup>A</sup> Забележително е, че освен солиди в Малая Перешчепина, са открити императорски златни медальони с изображенията на Ираклий и Ираклий Константин, пуснати в края на съвместно им управление (629–632). (И. В. Соколова. Монеты Перешчепинского клада. – Византийский Временник, LIV, 1993, с. 145–153; В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. И. Фоякова. Цит. съч., с. 26). Известно е, че това са единични паметници, специално изготвени за дар на много важни особи, респективно чужди владетели (P. Grierson. The Kyrenia Girdle of Byzantine Medallions and Solidi. Numismatic Medallions and Solodi. – Numismatic Chronicle, XIX, 1955, 68–70).

647–654 г., като разпространението им продължава с емисии на Константин IV (668–685) и наследниците му<sup>124</sup>. Първичните могилни гробове с „ровинки“, в които се откриват често такива солиди от втората половина на VII и първата половина на VIII в., се свързват с ранните хазари и това е симптоматично. Явно Византия насочва даровете, главно солидите, от домена на Кубрат след кончината на последния, в Днепровието към домена на хазарския каган и неговата аристокрация, номадстваща на югоизток от Дон.

Освен представените по-горе аргументи за превръщането на Среден Днепър и ареала на паметниците *Малая Перешчепина* в зона, където резидира кан Кубрат след 635 г., някои съвременни проучватели, и на първо място известната Санкт-петербургска археоложка Зл. Лвова, привличат един „нов“ (?) извор<sup>125</sup>. Иде реч за обнародвано неотдавна историческо съчинение, свързвано с наследството на Волжка България и известно като Българска летопис „Гази – Баладж тарихи“ от 1229–1246 г. То влиза в сводове „Джагфар тарих“ от 1680 г. и „Шан-казъ дастанъ“, но са се появили на руски език в самия край на XX в.<sup>126</sup> Затова и повечето учени поддържат мнението на О. Прицак, че става въпрос за изцяло изфабрикувана история<sup>127</sup>. Ако това се е случило някъде в XIX в., каквито са изказаните подозрения, то откъде авторът има увереност, че християнинът Органа (тук Бу-Юргана) е вуйчо на Кубрат (тук Куврат), при положение, че тази хипотеза се избистря след началото на XX в. В случая от особено значение е фактът, че за пръв път в писмен източник определено е казано, че *каганът Куврат* резидира в Поднепровието, а не в Приазовието, както безусловно се приемаше доскоро. Любопитно е още, че за пръв път в писмен извор Кубрат е титулован каган<sup>A</sup>. Впе-

<sup>A</sup> Тук трябва да се направи уточнението, че титлата каган (кан на канонете) отразява положението на Кубрат сред владетелите в евразийското степно пространство и субординацията помежду им. Византия винаги се е отнасяла с пренебрежение към варварската титулатура и почти никога тя не влиза в речника на императорския двор, свидетелство за което е Гл. 46 на знаковото съчинение на император Констан-

чатляващо е, че 10 години преди първото обнародване на „Историята на Джагфар“ каганската титла на Кубрат бе обоснована от Й. Вернер в забележителния му труд *Der Grabfund von Malaja Perešćepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren Verlag*, излязъл от печат през 1984 г. Прочее, в нито един автентичен документ от Средновековието Кубрат не е наречен кан, титла, с която вече век и половина масово е навлязъл както в научната и популярната литература, така и в масовото съзнание. Действително, щом се привеждат достатъчно аргументи, че след разгрома над аварите българският владетел изземва аварското наследство, признато му от самата Византия, то е логично да си присвоят титулатурата и инсигниите на аварските кагани. Впрочем скиптьрът, ритонът и златните колани с псевдопряжки от гроба в Малая Перешчепина също навеждат на подобни асоциации. Размисли в тази насока буди и един пасаж от *Деянията на Св. Димитър Солунски* по повод изявите в Македония на Кубратовия син Кубер в края на VII в.: „сам Кубер трябва да владее всички и да им стане предводител и каган (курсив Г.А.).“<sup>128</sup> Дали в случая не се има предвид желание то на Кубер да си присвои в наследство каганската титла на баща си, с която се представя пред ромеите в региона на Солун?! Това е косвено указание за напрежение между синовете на Кубрат по повод на политическото му наследство, което е причина за дезинтеграция и е краят на Велика България. Показателен е фактът, че липсват преки и безспорни сведения за контакти и съвместни действия между Кубер и Аспарух, които формират успоредно държавни организми на Балканите. Отдалечени са на не повече от 1000 км и самостоятелно, по едно и също време, воюват срещу Империята.

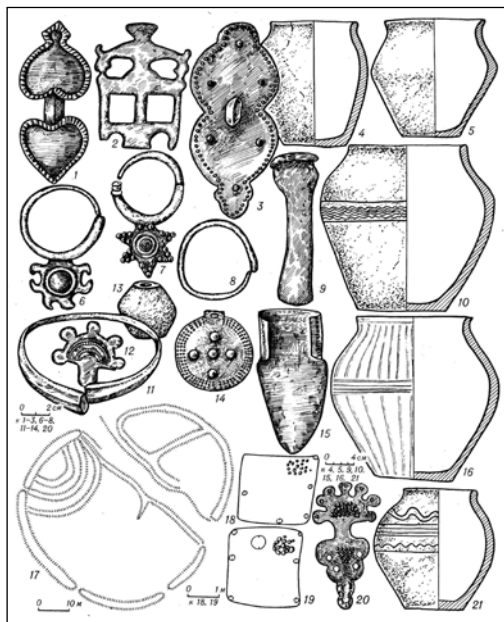
---

тин VII Багрянородни *De cerimoniis aulae byzantinae*. По-горе стана ясно, че приемайки го в елита на византийския двор, самият Ираклий го удостоява с титлата патриций, а като владетел на отдалечена автономна държава ромеите го титулуват кърюс свидетелство за пълната му власт над поданиците му и върху територията на Велика България. Въобще по темата каган-кан – кърюс по-подробно Вж.: **F. Curta**. Qagan, Khan or King? Power in Early Medieval Bulgaria (Seventh to Ninth Century). – *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 37, 2006, p. 1–12.

## ВЕЛИКА (КУБРАТОВА) БЪЛГАРИЯ И ПЕНКОВСКО-ПАСТИРСКИТЕ ПАМЕТНИЦИ. АНТИТЕ И ПОЯВАТА НА СЕВЕРИТЕ

Определено късноантичните автори разграничават антите от славяните, въпреки че отбелязват ред сходства в езика, материалната култура и начина им на живот<sup>129</sup>. Според Йордан през VI в. антите, по-силни и организирани от славяните, се ситuirат между Днепър и Днестър, докато славяните се разполагат най-общо на запад от Днестър (обр. 1)<sup>130</sup>. Следващият го хронологически Прокопий към края на същото столетие вече говори, че антите са достигнали долното течение на Дунав, и даже твърди, че някои от тях са на десния му бряг – т.е. в Добруджа<sup>131</sup>. Въпреки известни нюанси, повечето изследователи са обединени в становището, че с антите може да се свърже т.нар. Пенковска култура със специфична керамика (своеобразна емблема е биконичното гърне, но то е само един от типове в много разнообразния антски керамичен ансамбъл), накити (т.нар. антски древности – сребърни бижута, типа *Мартиновка* и тип *Хариевка*, датирани основно в VII в.), жилища-землянки<sup>A</sup> и най-сетне погребения с трупоицгаряне, урнови и безурнови, но винаги без външни признаци на терена<sup>132</sup>. Селищата обикновено са неукрепени, но има изключения като малкото земленото укрепление 130 x 60 в. в Селищче (Молдова) и специално комплекса Пастирское (обр.1–12; 1а–2; 32), който само косвено е свързан с пенковското население

<sup>A</sup> Жилищата в пенковските селища са разнообразни. Обикновено за ранни пенковски се приемат землянките с огнища. Голямо разпространение обаче на по-късен етап имат и землянките със стълбова конструкция, със запазени върху пода гнезда за колоните и каменна печка в единия ъгъл, които се смятат за заемка от славяните при съвместния им живот. Що се отнася до юртообразните жилища с огнища в ареала на Пенковската култура, те се разглеждат като феномен на пастирския вариант на Пенковската култура и ще се коментират допълнително.



Обр. 32. План на Пастирското градище с открити при проучванията типове керамика и находки (по О. Приходнюк и в. Седов).

и ще бъде коментиран специално.<sup>133</sup> Тук скитските землени валове са възстановени и са допълнени с нови дървено-землени фортификации. Пенковските паметници имат обширен ареал на разпространение, но главно между Прут и Донец, с най-голяма концентрация по средните и горните басейни на реките Днепър, Днестър, Южен Буг и на север до р. Рос (обр. 1а; 33). Вече стана въпрос, че тази зона и специално Днепровието удивително съвпада с разпространението на комплексите тип *Малая Переишчепина*, свързвани с прабългарите-уногондури. По северния бряг на Черно и Азовско море, респективно по най-долното течение на Южен Буг, Днепър и Дон, зоната, в която се поставят кутригурите, пенковските паметници като цяло отсъстват. Появата им във Влахия и на Долен Дунав се третира като по-късно явление, главно през втората половина на VI в., когато се наблюдава разместване на паметниците тип *Пенковка* с паметници тип *Прага-Корчак*, чиито носители са славяните.<sup>134</sup>

Дълга е и дискусиата относно потеклото на антите. Най-аргументирано ми се струва становището, че имат смесен произход, но с водещ генетичен код, идващ от черняховското или по-скоро от сарматско-аланско ираноезично население, силно славянизирано при съвместния им живот в една и съща зона.<sup>135</sup> Все пак антите запазват своята специфична физионо-

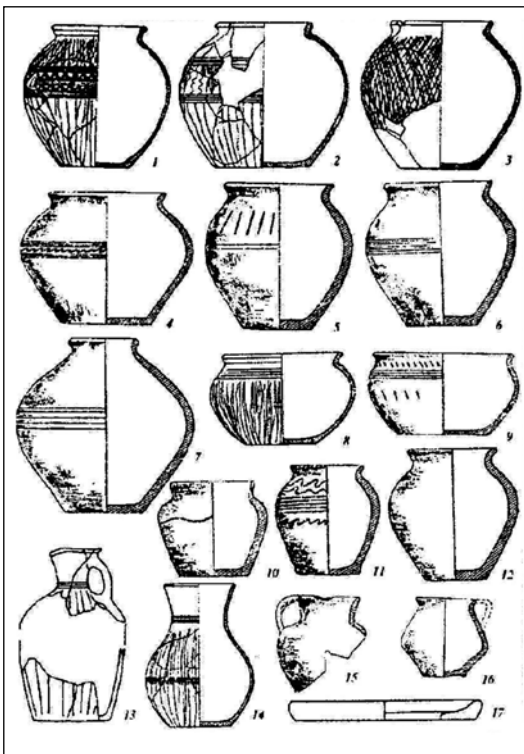
мия поне до началото на VII в. и, както посочихме, това личи като от наративните, така от археологическите източници.

Сред най-обсъжданите теми са появата и разпространението на пастирски паметници в ареала на *Пенковската култура*, или т.нар. неин *Пастирски вариант*. Особено голяма е концентрацията на пастирските древности по Среден Днепър, но специално пастирската керамика, тяхна своеобразна емблема, се открива в мнозинството Пенковски комплекси, разпространи като дъга от Прут до Северски Донец (обр. 1–33; 1а–33). В някаква степен тя напомня салтовската керамика с окръглените форми на гърнетата, сивочерния им цвят и най-вече излъскването по повърхността. Хронологически обаче тя предшества Салтовските комплекси, а и в пастирския керамичен ансамбъл каните – инсигния на салтовската керамика – са голяма рядкост. Има разлика и в оформянето на венците на гърнетата. Сихронна е с керамиката тип *Канцерка*, но въпреки някои сходства (влияния от ателиетата „Канцерка“ към пастирските керамици?), не може да се говори за идентичност. Освен това за пастирските селища е характерна и юртообразната землянка с огнище, смятана за реминисценция на номадската (прабългарската?) юрта (обр. 53 а-в; 54 а, б). Забележително е, че този тип жилище се появява на по-късен етап в ареала на Пенковската култура (т.нар. втора фаза), като най-често се среща по Среден и Долен Днепър.<sup>136</sup> Редом с всичко останало, това съвпада по време и територия с формирането на новия владетелски център на Кубрат около Среден Днепър през втората четвърт на VII в. Единичните гробове с трупопологания на пенковски обекти също свидетелстват за привнесени номадски елементи<sup>137</sup>, при положение, че носителите на *Пенковската култура* изцяло практикуват главно трупоиъгрянето, но в обособени край селищата малки некрополи.

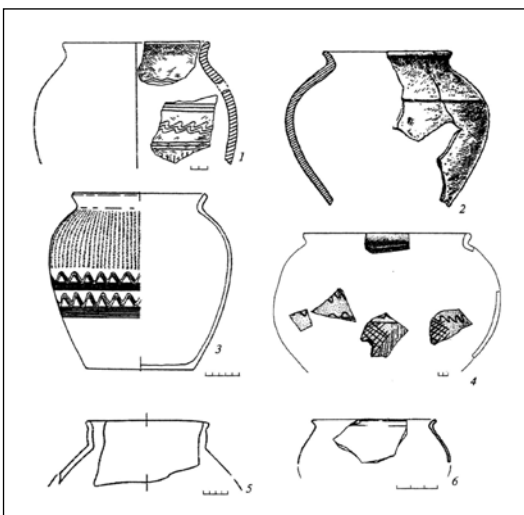
Няколко са основните тези за т.нар. Пастирски вариант на *Пенковската култура*. Първата е, че става въпрос за паметници, резултат от контакти и търговия на носителите на *Пенковската култура* със съседните номади.<sup>138</sup> Напоследък тази идея еволюира, като се набляга предимно на славянската ѝ (антска?) принадлежност, а разцветът ѝ се датира към втора-

та половина на VII и първата половина на VIII в.<sup>139</sup> Втората теза е на М. И. Арнамонов, който свързва не само пастирските паметници, но и цялата *Пенковска култура* с българите кутригури (котраги), обитавали региона между VI и края на VII в.<sup>140</sup> Не е ясно обаче защо тези паметници са рядкост в Северното Черноморие и Западното Приазовие, респективно в степта по най-долните течения на Днестър, Южен Буг, Днепър и Дон, където обитават кутригурите, а са в лесостепието и по-точно около средните течения на изброените реки. Тезата за Черняховски реминисценции и пастирската керамика е интересна, но се сблъсква с непреодолими разлики в датировките<sup>141</sup>. Последната хипотезата е, че пастирските паметници са присъщи на северите (северяните), които се появяват в тази зона след средата на VII в.<sup>142</sup> Главният аргумент са гърнетата в селищата, свързани с *Волинцевската култура*, убедително приписвана на ранните северяни от втората половина на VII в. А те видимо действително имат много общи черти с пастирските съдове (обр. 33 а, б, 34). Трудно е обаче да припишем пастирските паметници единствено на българите – кутригури (котрагите)<sup>А</sup>, както твърди М. Артамонов, защото се вижда, че обиталищата им са съсредоточени главно по Северното Черноморие – по долните течения на реките от Дон до Днестър и в Крим (обр. 1). Спорно е и приписването им единствено на северите. Ако последните са изконни обитатели на тези земи, както обикновено се приема, то защо керамичният им ансамбъл не е пряко продължение на местните традиции, а е едно видимо номадско наследство, каквато е пастирската керамика (обр. 33). Забележително е, че според проучвания на И. Гавритухин и М. Казански появата ѝ в този регион съвпада по време с установяването по Среден Днепър на уногондурите на Кубрат между първата трета на VII в. и до последната трета на столетието. Тази хронология наскоро бе подложена на пълна преоценка от А. Комар, както впрочем и произходът на пастирската керами-

<sup>А</sup> Допълнителни аргументи срещу безусловното свързване на пастирските паметници с кутригурите вж.: **Н. П. Третьков**. Что такое „Пастирская культура“? – СА, 4, 1971, 103–113.

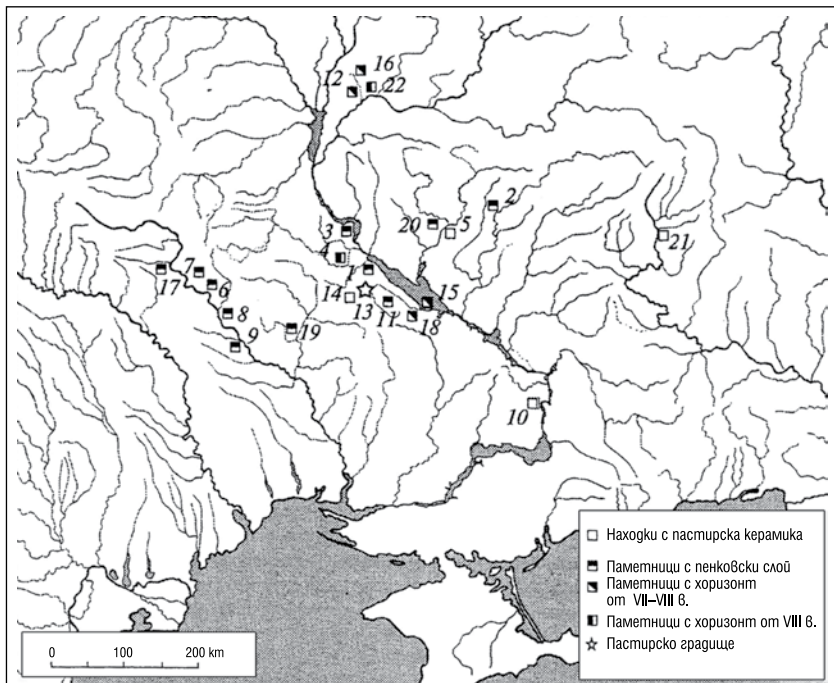


Обр. 33. Пастирски  
наметници: а. Па-  
стирска керамика (по  
О. Приходнюк).

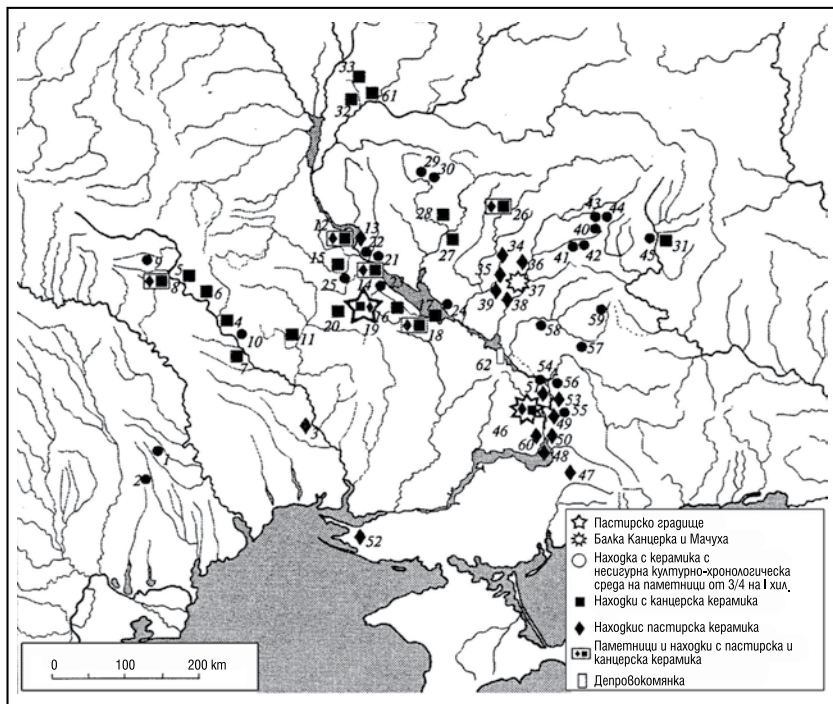


Обр. 33. б. Пастир-  
ска керамика на  
славянски и антски  
поселения от средата  
на VII в. (по Я. Воло-  
дарец-Урбанович и А.  
Скиба). 1. Будище. 2.  
Стецовка. 3. Алексан-  
дровка. 4. Засуллая, 5.  
Шосейне, 6. Роце.





Обр. 33. в. Карта с разпространение на пастирска и пенковска керамика в басейна на р. Днепър (по Я. Володарец и А. Скиба): 1. Будища, 2. Вовки. 3. Журавка. 4. Засуля, 6. Косанове-Трубочка. 7. Кочурич. 8. Кунка. 9. Лажинин III. 10. Канцерка. 11. Новоселско. 12. Александровка. 13. Пасторское. Пастирское – хутор Кочурич. 15. Пенковка. 16. Роцел 17. Семенки. 18. Стецовка. 19. Умань. 20 Хитци. 21. Шосейне. 22. Целиков Бугор.



Обр. 33. г. Съотношение на пастирски и канцерски находки в басейна на р. Днепър: 1. Селище. 2. Ханска П. 3. Ясиново. 4. Косанова Трубочка. 5. Кочурич III. 6. Кунка. 7. Ладижин III. 8. Семьонки. 9. Никифорци. 10. Ярмолинци. 11. Уман. 12. Григориевка. 13. Сушки. 14. Будуще. 15. Журовк. 16. Новосельцие. 17. Пенковка. 18. Стецовка. 19. Пастирское. 20. Постирское – хутор Качуровка. 21. Коробовка. 22. Шабелники. 23. Лески. 24. Максимовка. 25. Черенип. 26. Вовки. 27. Засуля. 28. Хитци. 29. Вечирки. 30. Жовтнее. 32. Шосейное. 32. Александровка. 33. Роще. 34. Билокони. 35. Браилк Васки. 36. Лаврики. 37. Махуча. 38. Полузория II. 39. Черединки. 40. Гуртовивка. 41. Марине. 42. Марине III. 43. Сидоряче I. 44. Сидоряче II. 45. Нижний Бишкин. 46. Любимовка-Федоровка. 47. Орловка. 48. Вознесенка. 49. Мариевка, балка Ключиновка. 50. Василевка, балка Тягинка. 51. Любимовка, над Забораю. 52. Келегей. 53. Балка Яцевка. 54. Вольское. 55. Запорожец. 56. Игрень. 57. Богатое. 58. Чернечина. 59. Тимченки. 60. Федоровка. 61. Целиков Бугор. 62. Днепровокомьянка. а – в – едно панно

ка, респективно потеклото на нейните носители.<sup>143</sup> Той абсолютизира идеята на О. Приходнюк за „дунавския произход“ на пастирското население, според когото то се появява в басейна на Днепър към края на VII в.<sup>144</sup> Тази трансформация се тълкува като резултат от предвижването на прабългарите на кан Аспарух към Долен Дунав, които изтласкват на североизток местното (антско) население-носител на антични керамични традиции. С тази миграция се свързва началото на Пастирското градище, респективно началото на пастирската керамика. Интересно е защо обаче А. Комар, който има пристрастие към съпоставителните корелации (такива има за пастирска и салтовска керамика VII–IX в. и за пастирската и номадската керамика от VII–VIII в.), не ни е предложил аналогична съпоставителна таблица между Дунавската керамика и пастирската керамика от края на VII в. (?). Остава читателите просто да се доверят на голословното му твърдение, като дори не е посочил публикации за комплекси на Долен Дунав, сходни с пастирските. Просто такива комплекси със специфичен керамичен ансамбъл, накити и жилища, които да се корелират културно-исторически и хронологически с *Пастирската култура* в басейна на Днепър, липсват през VII в. на Долен Дунав. На север от Дунав единственият керамичен ансамбъл, който има визуален контакт с пастирската керамика, се съдържа в комплексите Черняхов – Сънтана де Муреш, обвързвани с готите. Те обаче са ликвидарани с хунското нашествие в края на IV в., и само на места са регистрирани техни заглъхващи реликти в началото на V в. Изобщо паметниците Черняхов-Сънтана де Муреш нямат културно потомство в този регион между началото на V и средата на VII в. Освен това, и на юг от Дунав отсъстват керамични комплекси, сходни с пастирските, особено що се касае за целия VII в. В следващата глава подробно ще проследим демографското състояние на територията между Дунав, Черно море и Стара планина, откъдето О. Приходнюк и А. Комар очакват предвижването на население и керамици, създали Пастирското градище и синхронните керамичните центрове към края на VII в. В резултат на славяно-аварските и кутригурските нашествия в края на VI и началото на VII в.

поселищната мрежа на юг от Дунава (на север такава липсва още след средата на V в.) е ликвидирана, като затихващ живот с нищожно монетно обращение е регистриран само в няколко дунавски и черноморски крепости. Редом с останалото, още в началото на VII в. изчезват и следите от присъствие на федерати в дунавските крепости, включително анти и свързаните с тях накити и Пенковска керамика. Най-после *Онгълът*, където се настаняват прабългарите на кан Аспарух, преследвани от хазарите (подробно по този въпрос вж. следващата глава), е твърде ограничена територия (обр. 42, 46), за да предизвика такава мащабна емиграция на север. На този изразителен археологически фон е очевидно, че очакваните от О. Приходнюк и А. Комар население и производствени ателиета на Долен Дунав, които Аспарух да изтласка на североизток, са мит – изобщо това е една история, съшита изцяло с бели конци!

И все пак, въпросът за първоизточниците на пастирската керамика в пенковска среда, респективно за носителите на *Пастирската култура*, не е категорично решен. Засага най-съдържателна е идеята на И. Хинку и И. Рафаилович, прецизирана и допълнена от И. Русанова, а донякъде и от Д. Димитров и М. Казански, за имплантирани алано-български традиции в славяно-антска среда.<sup>145</sup> Очевидно окръглените сиво-черни пастирски гърнета с излъскване са чужди на местните славяно-антски керамични практики. Посочихме и хронологическа пропаст между пастирската и разпространената в същия регион Черняховската керамика от III–началото на V в. и Салтовската керамика от VIII–X в., с които иначе има визуален контакт. Сихронна е единствено с керамиката тип *Канцерка*, като и двата типа се разпространяват в една и съща зона през VII в. и, изглежда, се появяват по един и същ начин, като имат един и същ първоизточник. Визирам предвиждането на уногондурите от Северен Кавказ към Среден Днепър около втората четвърт на VII в. Действително има разлики във формите на съдовете тип *Пастирское* и тип *Канцерка*, което предполага, че в Канцерка се произвежда типично аланска керамика с характерните кани, докато в Пастирское е донесена и модифицирана наместо изобщо една северно-кавказка (ала-

но-българска?) традиция. Прочее, и най-отявлените критики на връзката на *Пастирската култура* с българите не отричат генетичната (главно в технологията) връзка между керамика-та тип *Канцерка* и *Пастирское*.<sup>146</sup>

Що се отнася до Пенковските паметници във и около ба-сейна на Днепър, се присъединявам към преобладаващото мнение, че са оставени предимно от антите. Симптоматично е, че Пастирските паметници са синхронни по време с късните Пенковски (антски) и обикновено се откриват в един хоризонт на едни и същи селища (включително в Молдова към края на VI в. или по-скоро след началото на VII в.), което е важна индикация за съвместен живот (обр. 33 в). Впечатляващо е също така, че на повечето обекти с Пенковски и Пастирски паметници се открива и типично чисто славянската керамика тип *Прага-Корчаг*. Най-после всички селища, специално с Пастирските паметници<sup>147</sup> и дори само с Пенковските паметници<sup>148</sup>, приключват живота си към края на VII в. Според някои автори<sup>149</sup> Пастирското градище, респективно крайт на *Пастирската култура*, трябва да се отнесе не към 2/3 на VII, а чак след средата на VIII в., с което се намеква, че видимите номадски черти, които безспорно притежава, се дължат на хазарско присъствие, въпреки че се споменава и Велика България. Сигурни и безспорно датирани археологически репери за тази хронология обаче не се посочват. В исторически план това е още по-малко вероятно, защото няма такова ярко политическо събитие, дори не е регистриран локален въоръжен конфликт през половината VIII в. в тази зона, който да доведе до ликвидирането на такъв обширен културен хоризонт като *Пастирската култура*, респективно Пастирското градище. Тук аналогът с датировката и разпространението на керамика-та тип *Канцерка* отново се налага от само себе си. На този фон много по-аргументирано звучат доказателствата на онези проучватели, според които насилственият финал на *Пастирската култура* съвпада по време с хазарската инвазия и преселването на Аспаруховата орда към Дунав – факт, документиран според О. Шеглова, И. Гавритухин и М. Казански със серия антски съкровища от последната трета на VII в.<sup>150</sup>

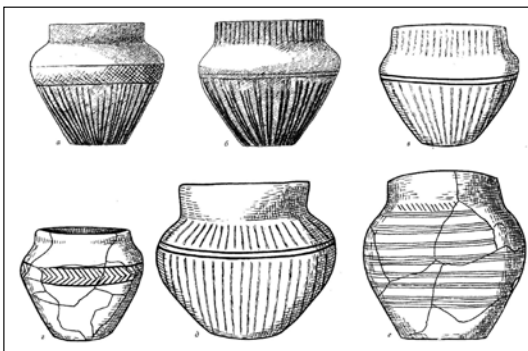
Прочее, и след VII в. се регистрират реликти на Пенковската керамика, но вече на обекти, силно славянизирани вследствие на миграции на север.

На север разпространението на пенковските селища достига до р. Припят и горното течение на р. Сула (обр. 1–33; 1а–33). Тук те се засичат с южната зона на разпространение на Волинцевските (по-късно и Роменските) паметници с *terminus post quem* в края (според други средата<sup>A</sup>) на VII – началото на VIII в.<sup>151</sup>, убедително свързвани със славянското (?) племе северяни (севери).<sup>152</sup> Дълга е дискусиата относно етногенезиса на северите (северяните). Забележително е, че горната граница на Пенковските паметници в южната периферия на северската земя към средата или в края на VII в. общо взето съвпада с началната граница на Волинцевските и Роменските паметници. И. Ляпушкин и В. Седов приемат, че те са синхронни и се отнасят след началото на VIII в. Според Д. Березовац<sup>153</sup> и О. Сухобоков<sup>154</sup> обаче Волинцевските предхождат немного във времето Роменските и могат да се датират още към края на VII в., а С. Юренко ги отнася след средата на VII в. Докато роменската керамика общо взето следва като форми и пропорции раннославянските гърнета тип „Прага-Корчак“, то волинцевските са специфични със своя тъмен цвят, окръглени форми и излъскване на повърхността (обр. 34). Това е забелязано отдавна от някои изследователи<sup>155</sup>, които отбелязват липсата на аналогии сред славянските древности и търсят реални на волинцевската керамика сред Салтовските паметници. Впрочем прилики има, но салтовската керамика, свързвана с Хазарския каганат и по-специално с прабългарите в границите на каганата, се датира в този регион след VIII в., докато, след-

<sup>A</sup> Тази теза е формулирана от С. П. Юренко (**С. П. Юренко**. Днепровское лесостепное деснобережие в VII–VIII в. (*Волинцевская культура*). Автореферат дисс. Киев, 1983, с. 4–12). Понеже автореферата на дисертацията не ми е достъпен, за представените тези съдя от изследванията на колегата М. Даскалов. (**М. Даскалов**. Елементи на Волинцевската култура в ранносредновековната култура на Североизточна България. – In: *Studia Archaeologica*, I. София, 2003, с. 345–356)

вайки Д. Березовац и О. Сухобоков, волинцевската се появява още през втората половина на VII в. Също така е регистрирано, че сред салтовската керамика действително има форми, близки до волинцевската, но и отликите са съществени. Сходна е тазата на М. И. Артамонов, но базирайки се на по-ранната начална дата на Волинцевските паметници, той ги свързва с прабългарите кутригури, асимилирани от местните славяни.<sup>156</sup> Въпреки редица нюанси в становищата, очертава се, че във формирането на северската общност има два културни хоризонта – един по-ранен, илюстриран с волинцевската керамика, чиито аналози са най-общо казано „салтоидни“ – т.е. прабългарски, и втори, определено славянски, илюстриран от роменската керамика. Проблемът е в идентификацията на носителите на т.нар. салтоидни паметници. Явно не е салтовско население, защото съществуват хронологически разминавания и въпреки известни аналогии, керамичните комплекси имат и съществени разлики. Трудно е да приемем и единствено кутригурския им произход, защото кутригурите обитават главно териториите, близки до Северното черноморско крайбрежие между Дон и Днестър и едва ли са изнесени толкова на север. Антските паметници и по-специално пенковската керамика и нейният пастирски вариант в случая заслужават по-специално внимание. Несъмнена е генетичната им връзка с волинцевската керамика, защото и в двата случая комплексите са представени основно от окръглени гърнета, които в повечето случаи имат следи от излъскване.<sup>157</sup> Като добавим, че земята на северите от VIII–X в. започва от северната периферия на паметници тип пенковка-пастирское от VI–VII в., може да приемем, че емиграцията на население, носител на пенковско-пастирска керамика на север, има пряко отношение към етногенезиса на северите в края на VII и VIII в. В този смисъл може да се присъединим към идеята на В. Седов и Е. Горюнов, че археологическите паметници, приписвани на северите, и специално волинцевските принадлежат на славянизирано българско население.<sup>158</sup> Но не кутригурско или аланобългарско, свързано със салтовската култура от VIII–IX в., а прабългарско (уногондури), емигрирало на север от центъра

на Велика (Кубратова) България по Среден Днепър, през втората половина на VII в. В тази връзка още веднъж ще акцентираме на факта, че волинцевската керамика и специално окръглените гърнета с широки и високи отворени устия, украсени с излъскани ивици, имат своите аналози по-скоро сред пастирската, отколкото сред салтово-маяцката керамика<sup>159</sup>. На този фон особено внимание заслужават иранската топонимия и хидронимия в северската земя, която обикновено се свързва с по-старо население (черняховско? или по-скоро сарматс-иранско), обитавало региона преди появата на населението носител на волинцевските и роменските паметници. Същевременно по този повод се говори за съвместен живот на славянски и ирански етнически компонент. Какво е това ираноезично население с черняховско (или по-скоро сармато-аланско?) потекло, което остава такъв изявен пласт в хидронимията на региона? Според мен това са антиите, които заедно с някаква група прабългари (уногондури) емигрират на север при разпада на Велика (Кубратова) България. Обърнато е внимание, че както името анти<sup>160</sup>, така името севери имат ирански произход, като се извежда от иранската дума *sēu* = черен, която оставя следи и в хидронимията – примерно *р. Сев.*<sup>161</sup> Затова се налага идеята на В. Седов, че *севери* първоначално се именува племенната група ираноезично население, обитавало в началото този регион, което постепенно се разтваря сред местните славяни, които приемат стария етноним<sup>162</sup>. Допълвам, че тази първоначална група включва главно ираноезичните анти, а навярно и българи, емигрирали от Среден и Десен Днепър на левия бряг около разгрома на центъра на Велика (Кубрато-



Обр. 34. Волинцевска керамика (по М. Артамонов).



ва) България по Среден Днепър през втората половина на VII в. С тях трябва да се свърже волинцевският керамичен ансамбъл, твърде сходен с пастирския (обр. 33, 34). Понеже в сравнение с преобладаващите местни славяни прабългарите и антите се отличават със своите тъмни, черни коси, са наречени или са се самонаричали с иранското име *sēu* – *севери*. Не е съвършено ясно обаче кога се появява наименованието *севери* – преди миграцията на населението, носител на волинцевския керамичен ансамбъл на север от р. Припять и р. Сула към края на VII в., или преди това (обр. 1–IV). Ако се съобразим с факта, че византийските хронисти пишат за *севери* на Долен Дунав (обр. 1–VI) по повод създаването на Дунавска България около 681 г., то това наименование е факт преди края на VII в. Дали обаче северите по р. Припят и по Дунав (обр. 1– IV, VI) са клонове на един и същ народ, отдалечени над 1000 км един от друг, е въпрос, който вече е коментиран<sup>163</sup> и специално ще бъде обсъден в следващата глава. Там ще разискваме по-подробно и факта, че антите и изобщо името *анти* изчезва от писмените източници след 602 г.<sup>A</sup>, когато са разгромени от аварския пълководец Аспих<sup>164</sup>. Същевременно обърнахме внимание, че Пенковските паметници продължават да имат разпространение между Горен Прут и Донец през целия VII в. и до началото на VIII в. Следва логичният въпрос как е наричано или се е самонаричало това население след началото на VII в., когато изчезва името *анти*. Не е изключено при предвиждането си на североизток след сблъсъците с аварите, попаднали в славянска среда, да получават името *севери* вследствие на по-тъмния си тен и коси. Наименованието им се предава на следващите поколения, които според *Повестъ вре-*

<sup>A</sup> Идеята на О. Приходнюк, че след разгрома от аварите антите емигрират на юг от Дунав при своите съюзници византийците (О. М. Приходнюк. Анти-та авари. – В: Проблеми походження та історія розвитку слав'ян. Київ – Львів, 1997, с. 142–148.) не се подкрепя нито от писмените извори, нито от археологическите паметници, защото тъкмо в началото на VII в. се прекратява разпространението на пенковската керамика в тази зона и животът в почти всички византийски крепости замира.

менных лет вече са част от славянския масив<sup>165</sup>. За пръв път са регистрирани на изток от Днепър като данъкоплатци на хазарите при събития около 852 г. Г. Лебедев специално обръща внимание, че северите са представени като *пришелци* в този регион, и по-специално по реките Десна, Сула и Сейм<sup>166</sup>. Това отговаря на коментирания по-горе археологическите реалности, свързани с емиграцията им към края на VII в. на североизток, където формират присъщата им *Роменско-волинцевска култура*. Особено интересен е нюансът, че са принудени да плащат данъци на хазарите, ангажимент, с който не са натоварени всички славяни. Следва обосноваването извод, че са свързани по някакъв начин с прабългарите, изконните врагове на хазарите, поради което последните им налагат данъчно бреме.<sup>167</sup> Доколкото ми е известно, хипотезата за антското потекло на северите за пръв път е предложена от Г. Г. Литаврин.<sup>168</sup> Той обаче погрешно извежда северите от онези анти, които продължавали да живеят по десния бряг на р. Дунав след 602 г. Според археологическите свидетелства антиите – ромейски федерати по р. Дунав, изчезват след началото на VII в., а северите в тази зона се поставят от Теофан не край Дунав, а край Източния Балкан, и то в края на века. При тези реалности смятам, че е по-логично взаимовръзката анти – севери да се търси в средния и горния басейн на Днепър-Днестър. Не може да не ни направи впечатление, че края на историческите анти в началото на VII в. между Прут и Днепър съвпада по време с концентрацията на Пенковски паметници на изток от Днепър (главно на левия бряг)<sup>169</sup>. Явно след 602 г. антиите се изтеглят на североизток в една *зона на здрача* за ромейските и западните хронисти. Там през VII в. вероятно започват да се самонаричат или светлокосите славяни ги наричат *севери*. Забележително е, че сред археолозите, езиковедите и историците има относително съгласие, че и антиите, и северите са с потекло от старото ираноезично население – косвен аргумент за поставянето им под общ знаменател!<sup>A</sup>

<sup>A</sup> Стана въпрос, че според Ф. Филин (Ф. П. Филин. Цит. съч., с. 60–63) ираноезичното име *анти* означава погранично население, жи-

В заключение по тази тема и специално според гореочертания етнокултурен и демографски фон за обширния регион на Днепровието естествено се достига до идеята за съвместен живот на антите (свързвани с Пенковските паметници) и славяните (свързвани с паметниците Прага-Корчак в пенковските селища и некрополи) с прабългарите (свързвани с пастирските паметници най-вече с паметниците тип *Канцерка*) (обр. 31, 33)<sup>A</sup>. Дори е възможно още тук да се достига до синтез, изразен в обща, контаминирана около средата на VII в. *Пенковско-пастирска култура*. По такъв начин като единна и цялостна, а не като две самостоятелни култури, тя се разглежда още от М. Артамонов, но той я атрибутира единствено с кутригурите.<sup>170</sup> По-скоро при съвместния живот на уногон-

---

вещо в покрайнините на славянския масив, но това не е самоназвание, а название, дадено им от техните съседи (**А. П. Моця**. Анты за Дунаем. – *Stratum plus*, 5, 2011, с. 37–42). Същото се отнася и за екстравагантната идея, че *анти* може да означава „превозвачи“ на хора и стоки по долните течения на Дунав, Днестър и Днепър, название, дадено им главно от ромеите (**О. Б. Бубенок, В. В. Приймаченко**. Цит. съч., с. 25–36). След като емигрират далеч на север и вече не са в Украйната, това название не е актуално и според мен постепенно се заменя с по-близкото до реалностите *севери*.

<sup>A</sup> Забележително е, че на много обекти в басейна на Днепър се откриват едновременно керамика тип Пастирское и керамика тип Канцерка-Махуча (обр. 33 г) и най-после керамика тип Пенковка. При тези реалности не изключвам възможността керамиката тип Пастирское, която по изработка и украса, по това време и в този регион, стои най-близо до съдовете тип Канцерка-Махуча да се формира в антско-българска среда в първата четвърт на VII в. И то главно в резултат на привнесени традиции от Северен Кавказ при предвиждането на Двора на Кубрат от този регион към Среден Днепър, свидетелство за което са ателиетата в Канцерка и Махуча. Този релефно очертан фон е в пълно съзвучие с идеята на И. Гавритухин и А. Обломски, изказана преди близо 20 години, че територията, на която се разпространява *Пенковската култура* попада в границите на Велика България, а Пастирското градище е един от центровете ѝ (**И. О. Гавритухин, А. М. Обломский**. Гапоновский клад и его культурноисторический контекст. Москва, 1996, с. 145) (обр. 1–31, 33).

дури с ославянчени анти и славяни<sup>A</sup> се стига до интеграция, респективно смесване и взаимно проникване на културата на антите (северите?!) в българска среда. След като вече се знае, че в етногенезиса на българите, подобно на антите (северите?) също присъства силно изразен сармато-ирански пласт, това допълнително улеснява съвместния им живот. Редом с останалото, това означава, че различно по произход население може да ползва предлагания разнообразен културен продукт в региона (керамика, накити, жилища), при което той постепенно започва да губи етническата си натовареност<sup>B</sup>.

<sup>A</sup> Керамиката Прага-Корчак е повсеместно срещано явление в тези селища през разглеждания период **И. П. Русанов**. Цит. съч., с. 89–90; **В. В. Седов**. Восточные славяне..., 19–20; **О. М. Приходнюк**. К вопросу о присутствии антов..., с. 184; **О. М. Приходнюк**. Пеньковская культура. с. 253–266; **О. М. Приходнюк**. Анты и пеньковская культура. с. 58–69). По-дискусионен е проблемът за трупоиъгарянията от типа „Сухая Гомолша“ около горното течение на Северски Донец. Има идеи, че може да следват отчасти тюрко-фино-угорски традиции, привнесени тук около средата на VIII в. Свързват се с емиграция на север в резултат на арабското нашествие от население, оставило в Източното Приазовие некрополите с трупоиъгаряне от края на VII–VIII в., известни като тип *Дюрсо*. От друга страна В. Аксенов обръща внимание и на ред успоредиците на трупоиъгарянията в Сухая Гомолша със славяно-анските погребения на местните „Пенковци“ и Колчинци“. Към това трябва да добавим и близостта до волинцевските паметници. Подробно по въпроса вж.: **В. С. Аксенов**. Погребальный обряд могильника Сухая Гомолша (к проблеме этнической принадлежности салтовских кремационных захоронений из бассейна Северского Донца). – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–1. София, 2007, с. 371–401; **Н. Аксенова**. Этническая принадлежность погребений по обряду кремации в середине салтово-маяцкой культуры (не примере биритуальных могильников). – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–1. София, 2007, с. 221–231. За разположението на паметниците вж. обр. 1а, 2.

<sup>B</sup> При тези реалности е трудно да приемем идеята, че пастирските паметници трябва да се припишат единствено на северите (**М. Даскалов**. За летописното племе севери, с. 10–12; **М. Даскалов**. Племято севери..., с. 4–18; **М. Даскалов**. Елементи на Волинцевската..., с. 252–258).

При тези реалности е приемлива хипотезата за възможността антите (под името *севери* през втората половина на VII в.) да емигрират заедно с българите на Аспарух по посока Дунавска България в третата трета на VII в. Действително в Дунавска България (основно Добруджа и Североизточна България) се появяват като че ли в готов вид културни феномени, които регистрираме в Днепровието и изобщо в ареала на *Пенковско-пастирската култура*. За тези аналози обаче ще обърнем внимание в следващата глава.

## КРАЯТ НА БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКОТО ПРИЯТЕЛСТВО

В писмените източници липсват сведения за живота във Велика (Кубратова) България от 635 г. до кончината на кагана. Явно пространството е омиротворено, враговете му респектирани, а алиансът с Византийската империя дълго време е ненакърнен. Единствен Йоан Никиуски споменава за намеренията на Кубрат във вътрешнополитическия живот на Империята след смъртта на император Ираклий през 641 г. Тогава във византийското общество избухва скандал относно престолонаследника. Ираклий посочва за приемници на престола големия си син Константин III (от първия си брак – обр. 7 а, б) и 15-годишния Ираклион (обр. 7 б) от втория брак с племенничката си Мартина, който се приемал със смесени чувства от ромейския елит. Неодобрението към Мартина се засилва след неочакваната кончина на Константин III, случила се само три месеца след тази на баща му, и опита ѝ да поеме управлението като регент на Ираклион. Неуспешните ѝ политически ходове дават аргументи на нейните многобройни противници да извършат държавен преврат, обвинявайки я, че е отровила Константин III. На трона е поставен Констанс II – 11-годишният син на Константин III. Ако вяр-

ваме на Йоан Никиуски, Кубрат не само защитавал аспирациите на Мартина към трона, респективно на сина ѝ Ираклион, но сам бил автор на този проект. Не е изключено, защото не само *de jure* бил ромейски патриций, но и около 15 години от живота му минали в императорския дворец в Константинопол, където е създал важни връзки и приятелства сред висшия елит. Както и да било, в края на краищата византийски император в края на 641 г. станал Констанс II, а свързаните с Кубрат Мартина и Ираклион са отстранени от властта и низвергнати, съответно с отрязани език и нос. Дали това е имало последици за взаимоотношенията на Велика (Кубратова) България с Ромейската империя, респективно с Констанс II, не знаем. Вече стана въпрос, че в съкровището на Кубрат от Малая Перешчепина най-късните монети са леките солиди именно на император Констанс II без брада, датирани 642–647 г. Липсват обаче монети от следващите 6 емисии (по Ф. Гриърсън, сечени в периода 647–668 г., а по В. Хан – между 646/7–668 г.), което е многозначително.<sup>171</sup> Впрочем, видя се, че последните монети в Келегей, Новогригориевка и изобщо в басейна на Днепър също са от емисията 642–647 г. Те са сечени в годините, когато Констанс II е малолетен, без големи възможности да влияе върху външната политика на Империята, дирижирана изцяло от Сената.<sup>172</sup> След като поема еднолично управлението на държавните дела около 648 г. (тогава започват да се сечат монетни емисии, където Констанс II е с набола брада), не е изключено едностранно да е прекратил добрите връзки (вероятно скрепени с договор около 635 г.) на Империята с Кубрат. Това на практика означава и секване на ежегодно дължимите дарове (аналогични с изпращаните до 30-те години на VII в. на аварския каган)<sup>173</sup>, респективно златни солиди (обр. 7 в), от Константинопол към резиденцията на Кубрат. Особено ако последният действително е бил най-близък съюзник на Мартина и Ираклион и даже архитект на политиката им срещу Константин III, бащата на Констанс II, и неговото възкачване на трона. Аспомениите на Констанс (обр. 7 в) за тези събития са били достатъчно силни и емоционални, защото през 641 г. е бил на 11 години.

Хипотетично може да се коментират още три възможни причини за секване на даровете, респективно монетните постъпления от Константинопол към „резиденцията“ на Кубрат. Известна е обичайната практика от V–VII в. Империята да сключва договори с федератите за срок от 30 години, след което евентуално се преподписвали.<sup>174</sup> Явно тази практика продължава, защото договорът на Византия с кан Омуртаг от 816 г. също е за 30 години! По-горе се очерта, че евентуалният федератски договор на Ираклий с Кубрат е скрепен след войната на последния с аварите около 635 г. Това означава, че е изтекъл около 665 г., но това съвпада приблизително с годината на кончината на Кубрат. Впрочем, ако договорът действаше до крайния срок, постъпленията от ромейски солиди в Днепровието нямаше да секнат още около 645–648 г., т.е. 15 години по-рано? Другата възможност е договорът, с който Кубрат поема федератски задължения към Империята, да е сключен след 620 г., когато е още в императорския дворец в Константинопол, но тази хипотеза няма никакви основания в писмените извори. Има още една вероятност, свързана с византийския модел на поведение спрямо федератите. Често императорът в Константинопол сключва контракт с варварски вожд, който е в сила до кончината на последния, след което може да се поднови с наследника му.<sup>175</sup> Обаче стана ясно, че Кубрат умира около 665 г., а солидите (федератския анон) спират да постъпват в неговия „домен“ около 645/648 г. – т.е. 15 години по-рано!

Симптоматично е, че прекъснатото разпространение на златните солиди в Днепровието след средата на VII в. е последвано от постъпление на византийски монети в района на Долен Дон в края на VII в. Този факт вече бе оценен като пренасочване на византийските дарове от стария съюзник – българския владетел, към новите съюзници – хазарските кагани, защото по р. Дон започват да се появяват солиди от късните емисии на Констанс II и наследниците му.

## КОНЧИНАТА НА КУБРАТ. ПОСЛЕДНИ ХРОНОЛОГИЧЕСКИ УТОЧНЕНИЯ

Вече неколкократно се спомена, че смъртта на Кубрат е преломен момент в евразийското политическо и културно пространство, поради което тази дата е обект на разнопосочни коментари и предположения. Всъщност по този казус разполагаме с пет важни маркера.

Първият е в допълващите се текстове на патриарх Никифор и Йоан Никиуски. Според последния през 619 г. Органа води със себе си във византийската столица Кубрат, който бил „приет в християнската общност в детинството“. Както вече коментирах, тази детска възраст предполага, че е роден около 605–610 г.

Вторият маркер е *Именникът на българските ханове*, където е записано, че е управлявал 60 години, а властта получил в *шегор вечем*, т.е. в годината на вола, трети месец. Според последните опити за хронология това съвпада именно с 605 г.<sup>176</sup> След като има косвени факти, че е останал сирак в много ранна възраст и че въпреки това юридически стоял начело на българите, значи малко след раждането си и до смъртта си е легитимен владетел. Така на практика се получава, че годините на управление почти съвпадат с преживените години. При положение, че е роден около 605 г. и живял/управлявал 60 години, то кончината му трябва да се отнесе след 665 г. – година, за която се застъпва и Прицак.

Третият маркер е свързан с формирането на Хазарския каганат и първоначалния му сблъсък с Велика България. Известно е, че началото на Хазарската държава е сложено след разпадането на Западния тюркски каганат, което е факт едва през 651 г. Същевременно от контекста на съчиненията на византийските хронисти Теофан и Никофор се вижда, че българо-хазарският конфликт започва преди кончината на Кубрат. На този фон опитите смъртта му да се отнесе около 642 г. (В. Златарски), преди 650 г. (Ал. Бурмов) или малко след 650 г. (П. Петров), са неоснователни.



Естествено са били нужни няколко години новият каганат да укрепне и да се структурира вътрешно. При тези реалности е можел реално да започне да заплашва Кубратова България едва след 660 г.

Четвъртият маркер е твърдението на Теофан и патриарх Никифор, че Кубрат починал в годините, в които император Констанс управлявал на запад. Известно е, че между 663 и 668 г. наистина Констанс II измества резиденцията си от Константинопол в Италия. В този смисъл най-вероятно 668 г. се явява горна граница при определяне кончината на кагана Кубрат.

Петият маркер са коментираните монети от погребалния комплекс на Кубрат в Малая Перешчепина, където най-късни са леките солиди на император Констанс II, датирани 642–647 г. Той обаче не бива да се надценява и преекспонира, защото, от една страна, е необходимо известно технологично време солидите да достигнат от императорския дворец до резиденцията на Кубрат<sup>А</sup>, а от друга, са преработени в огърлица (обр. 14), носена като накит години преди смъртта на кана. Освен това посочихме, че има вероятност след 648 г. Констанс II да е прекратил изпращането на дарове, респективно монети (обр. 7 в), до резиденцията на Кубрат. Ако наистина има влошаване на отношенията между двамата владетели, тогава е обяснимо защо в ателието към Двора на Кубрат над императорския образ върху солидите са припоени гнезда (за вграждане на цветни стъкла или паста), преди да се нанижат като огърлица.

---

<sup>А</sup> Според А. К. Амброс, следван от А. И. Айбабин, това закъснение може да достигне 30, дори 100 години, но от контекста се долавя, че става въпрос за монети, включени като гробен инвентар, иззети от търговската циркулация или попаднали случайно (А. К. Амброс. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. II. СА, 3, 1971, с. 96–97). За императорски дар до чужд владетел това обаче е прекалено дълго „пътуване“, но няколко години може и да са необходими за доставяне на ценната пратка от Константинопол до резиденцията на Днепър.

## ЕПИЛОГЪТ, ИЛИ КРАЯТ НА ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ

Началото на Хазарския каганат е поставено след разпадането на Западния Тюркски каганат през 651 г., като между двете мегаструктури има донякъде пряка приемственост. От една страна, хазарите са най-организираната военна сила в последните десетилетия на разпад в Западния каганат, а от друга страна, неговият управляващ клан, родът Ашина, застава начело на формиращия се Хазарски каганат след средата на VII в. Като се има предвид старата вражда, както и перманентното напрежение между хазари и българи в Северен Кавказ, то решителният конфликт между каганата Велика България и новоеманципирания Хазарски каганат изглежда предизвестен. Действително в тази зона на евразийските степи никога не са просъществували едновременно две степни империи – два каганата<sup>А</sup>. В изворите липсват всякакви податки как синовете на Кубрат организират защитата на държавата в тази обстановка. По всичко изглежда, че напрежението по българо-хазарската граница на север от Северен Кавказ започва, когато Кубрат е все още жив – т.е. преди 665 г. Но до реален военен конфликт едва ли се достига преди кончината му. Косвено за това свидетелстват византийските хронисти Теофан и Никифор, според които Кубрат завещал на своите синове да бъдат единни, за да не робуват на друг народ, явно визирайки надигащата се хазарска опасност. Според двамата автори въпреки всичко петимата синове на Кубрат непосредствено след смъртта му се разделят, като Батбаян, най-големият, останал в „земите на прадедите си“, следващият, Котраг, преминал р. Танаис (Дон) и се заселил срещу Батбаян, третият, „Аспарух, като преминал Днепър и Днестър, по-северни от Дунава реки, и като завзел Онгос, заселил се между него и онези реки“. Четвъртият и петият син

---

<sup>А</sup> Наличието на Аварски каганат в Централна Европа, на хиляди километри от театъра на българо-хазарския конфликт, не променя субординацията на ценностите по евроазиатската граница.

също се изтеглили на запад. Единият (Кубер) останал в аварска Панония, а другият „стигнал до Пентапол в Равена [*Италия*] и се подчинил на царството на християните“.<sup>177</sup> (обр. 1)

## БАТБАЯН – ПЪРВИЯТ СИН

Вече отбелязахме, че според А. Рона-Таш първородният син на Кубрат носи тюркското име Баян – косвен знак за връзката на фамилията му (бабата по майчина линия?) с тюркския царстващ род Ашина! Благодарение на корелацията между различните писмени и археологически източници може да се приеме, че Батбаян, останал в „земите на прадедите си и досега“ (т.е. потомството му до VIII–IX в., когато творят хронистите Теофан Изповедник и Патриарх Никифор). Това може да се тълкува различно, но примерно може да означава, че в навечерието на хазарската инвазия Батбаян не е владеел земите („домена“) на Кубрат, защото хронистът щеше да пише, че обитавал *земята на баща си*, а не „земята на прадедите си“, която действително е в Кубанието и Източното Приазовие. Прочее, вече коментирах, това е първоначалната територия, която обитават българите-уногондури, в която Кубрат слага началото на Старата Велика България и в този смисъл тя наистина е „земята на прадедите“ на Батбаян. Несъмнено той продължил да властва върху изконните земи на уногондурите на север от Кавказ и по-специално от Кубанието на юг до левия бряг на Дон и делтата на Волга на север и до Меотидско (Азовско) море на запад (обр. 1–I). Според хронистите Батбаян се подчинява на хазарите и макар да плаща данък, определено съхранява някаква автономия в структурата на каганата. Кога е станало това, е трудно да се прецени. Ако се позовем на твърдението в *Именника на българските канове*, че управлявал 3 години<sup>178</sup>, то българите под негово управление губят самостоятелността си и попадат под хазарска власт 3 години след кончината на Кубрат, т.е. около 668 г. Ето защо може да се предполага, че реалната военна офанзива на хазарите срещу Източните покрайнини на Велика (Кубратова) България започва

след кончината на Кубрат и завършва след цели три години, с подчиняването на големия му син Батбаян. Симптоматично е, че византийският писател Константин Багренородни в средата на X в. отново пише за тези българи, които продължават да живеят в изконните земи на уногондурите и които продължават да се ползват с автономия в Хазарския каганат<sup>179</sup>. Според археологическите проучвания в този регион са локализирани некрополи от VII–IX в. (Верхний Чирюрт, Ново-Лабинская, Борисково, Пашковская, Фанагория, Ясеновая поляна, Советское, Заливки и др.), в които се долавят следи и от българско присъствие<sup>180</sup>.

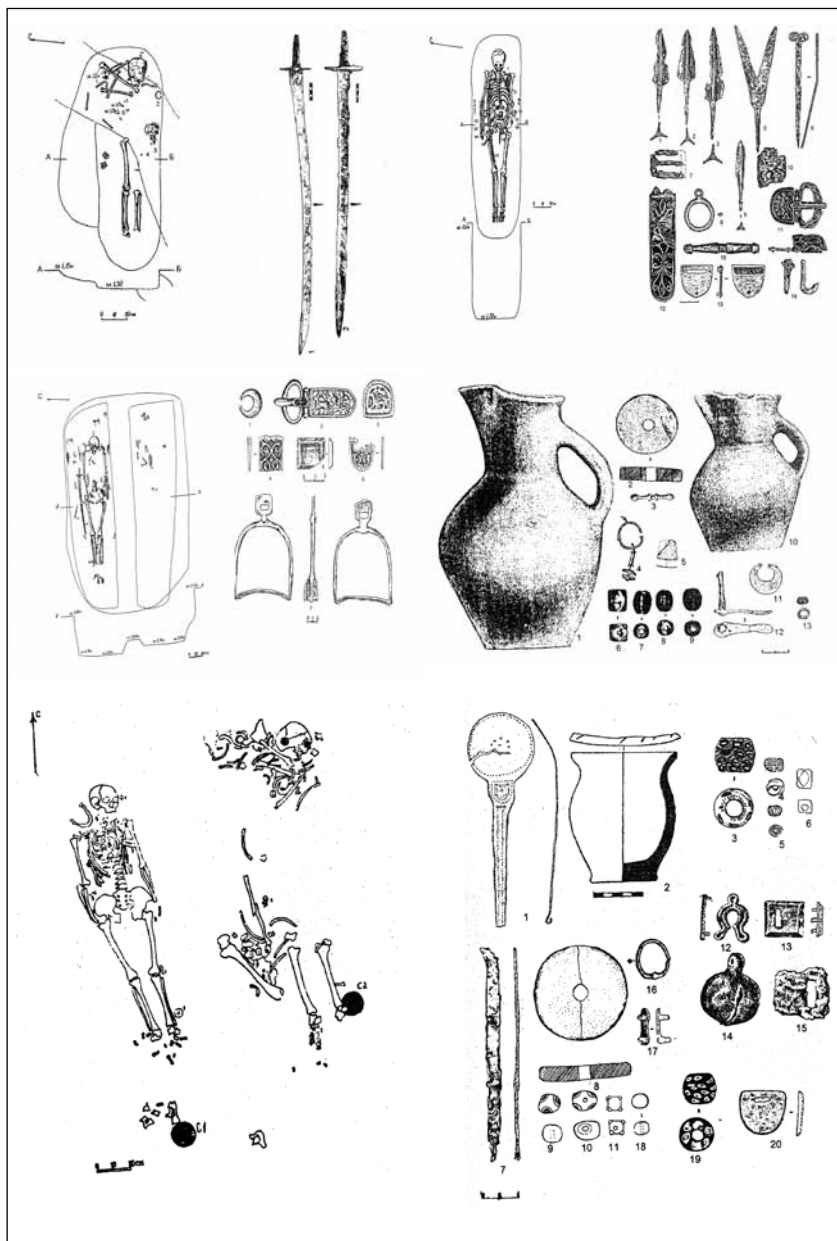
### КОТРАГ – ВТОРИЯТ СИН

На пръв поглед Котраг (изглежда епоним на котрагите) и неговият народ, кутригурите, също продължават да обитават старите си територии до края на VII в. Още през VI в. те живеят на запад от р. Дон и главно край Черно и Азовско море (обр. 1, 2). Не е ясно докъде на север се разпрострират станове им, но очевидно основните им живелища са по Северното Черноморие, Северното Азовие и долните течения на реките Днепър, Буг, Днестър и Дон. Предполагам, че на изток по Дон граничат с уногондурите на Батбаян, а на северозапад техни съседи са антите (северите!) и уногондурите на Аспарух – проблем, който бе коментиран. След като хазарите нахлуват от изток, изглежда, че има някаква сериозна реорганизация. Както вече се видя, според хронистите Котраг бил принуден да премине р. Дон (обр. 1). Но ако наистина е предводител на кутригурите, той би трябвало да премине реката от югозапад на североизток, защото е общоприето, че през VI–VII в. кутригурите обитават Черноморието на запад от р. Дон. Такова преселение е напълно възможно предвид етнополитическите промени по Северното Черноморие между Дон и Днепър след нахлуването на хазарите. Тук те са особено активни, защото осъществяват непрекъснат контакт с византийските цитадели на Кримския полуостров, а и тук е главното направление на удара им срещу Кубратова България. Ето защо

съдбата на кутригурите, обитавали този регион две столетия, не е много ясна след края на VII в. Анализирайки различни особености на прабългарския погребален обред, някои археолози достигат до идеята, че част от тях са увлечени към Дунавска България още при Аспарух, а други последват Кубер и Алцек на запад. Ако се доверим на написаното от Теофан и Никифор обаче, предводителят им, чието истинско име е все още неизвестно, начело на титулната прослойка на кутригурите пресича р. Дон и се преселва на североизток. По този начин новите им местоживелища, изглежда, са между Дон и Волга – разположение, съвпадащо с написаното от Теофан и Никифор. Следвайки прецизно текстовете на хронистите, приемаме, че кутригурите се разполагат на север от уногондурите на Батбаян, но не преминават р. Волга (Итил), добре познат хидроним на двамата автори. Това означава, че новите им местообитания трябва да се търсят в обширната зона между Дон и Волга, но и достатъчно далеч на север, където да не са застрашени от пряката хазарска инвазия. Единственият регион, който напълно отговаря на тези условия и където са проучени ярки археологически прабългарски паметници, е т.нар. Самарски лък (своеобразният, който прави на това място р. Волга) (обр. 1). Забележително е, че Самарският лък е най-добре природно защитеният участък в тази част на лесостепието, защото меандърът с мощното течение на р. Волга затворя почти напълно и прави недостъпен за хазарската конница един езикообразен регион от 1500 кв. км.<sup>А</sup> Тук (на десния бряг на Волга, което в синхрон с писмените източници, според които Кубер

---

<sup>А</sup> Тази територия над 1500 кв. км може да приеме многобройно население (в случая ордата на Котраг), но ограничава възможността му да упражнява сезонна номадска или полуномадска икономика. Впрочем „Онгълът“ в който се установява ордата на Аспарух (уногондурите) и живее около 15 години (приблизително от 665 до 680 г.), има само три пъти по-голяма площ от Самарски лък, тема която ще дискутираме в следващата глава. Впрочем, симптоматично е, че и Аспарух и Котраг търсят максимално природно защитени с големи водни препятствия терени за настаняването на водените от тях групи, което е косвено свидетелство за агресивната и настъпателна политика на хазарите спрямо прабългарите. Ако новинковските паметници са



Обр. 35. Новинковски паметници – погребения с инвентар, включващ керамични съдове, коланни украси, оръжия, накити (по Г. И. Матвеева).

не преминава тази река!) вече са изследвани над 20 могилни некрополи (Новинки I–II, Шиловка, Брусяны, II, Брусяны IV, Малая Рязань, Выползово, Шелехметь I–II, Осиновка, Березовка, Уренски II) и изобщо достатъчно паметници от т.нар Новинковски тип по името на едноименния български некропол (обр. 35а-д).<sup>181</sup> Погребаните индивиди са положени на гръб в правоъгълна гробна камера с главата на изток, понякога с отклонение на север и често имат ниши за полагане на части от коне или конска кожа. Задължително е поставянето на заупокойна храна в някои от ъглите на гробната камера, предимно при краката. Главно това са късове месо и течна храна, съхранявана в глинени гърнета или в салтоидни кани. В много от гробовете са регистрирани въглени или пепел, както и разбъркване на костите с цел обезвреждане на покойника. Началото на тези некрополи се датира убедително в последната третина на VII в. благодарение на откриваните често като инвентар оръжия (саби, ножове, върхове от стрели), накити и специално коланни украси с палмети.<sup>A</sup> Успоредниците им с прабългарските езически некрополи в Дунавска България и изобщо в Югоизточна и Централна Европа са очевиди. По-отчетливи са някои паралели с коментираните по-горе гробове от типа „Сивашовка“, свързвани главно с кутригурите! Ориентирани са отново с главата на изток или североизток и имат сходен погребален инвентар с новинковските паметници, включител-

---

хазарски от VIII в., както твърди А. Комар, то защо ще се укриват главно в Самарския лък, при положение че са имперска сила?!

<sup>A</sup> Това се илюстрира от липсата на апликации тип *Мартиновка*, които имат голямо разпространение в първата трета на VII в., включително като инвентар в гробовете тип *Сивашовка* (обр. 29). Редом с останалото, това е свидетелство за отдалечаване на носителите на новинковските паметници на голямо разстояние от културния кръг на Северното Черноморие. Забележително е, че и в Дунавска България в чисто прабългарски комплекси от края на VII – началото на VIII в. също липсват находки тип *Мартиновка*. Знаково е, че стилиът и украсата на коланните гарнитури от Новинковските гробове (обр. 26 в, г) имат известно сходство с гарнитури от Врап (обр. 38 а-д), Ерсек (обр. 38 е), Търгшор (обр. 50 б) и района на Плиска (обр. 40), свързвани с ранните прабългари на Кубер и Аспарух и датирани към края на VII в.

но части от кон, оръжия, конско снаряжение, коланни украси, керамични съдове и пр. (обр. 35). Това води някои проучватели на мисълта, че последните са свидетелство за имигрирала тук прабългарска група,<sup>182</sup> която според контекста на писмените и археологическите източници идентифицирам главно с кутригурите. Забележително е, че повечето *Новинковски гробове* са под могилни насипи главно от варовикови камъни, с каквито е издигната и своеобразна крепида по периферията. Често под една могила се извършват група погребения – обичай, нехарактерен на пръв поглед за погребален обряд в другите зони, в които се разселват прабългарите. Същевременно обаче, вече стана въпрос, почти всички погребения тип *Сивашовка* са извършвани в по-стари могилни насипи. Често в една могила (главно скито-сарматски) са откривани група гробове (до 3–4), което е симптоматично. След като кутригури и сродни български групи (възможно е и тюркска аристокрация, както подозира Р. Багаутинов по повод представителни гробове с „ровинки“ в Шиловския некропол) емигрират на североизток след средата на VII в., те попадат в зоната на Самарския лък, където почти липсват обичайните за старите им местоживелища по Северното Черноморие и Приазовието древни скито-сарматски могили. Затова издигането на могили над погребенията в новите местообитания може да се разглежда като отглас на практиката местата им да се бележат с могили, така характерни и за паметниците тип *Сивашовка*<sup>183</sup>. Впрочем, макар и рядко, около центровете на Дунавска България също са регистрирани прабългарски езически погребения в могилни насипи, както в по-древни (от бронзовата епоха до Мадара<sup>A</sup>), така и новоиздигнати могили (Плиска, Кабиюк) над гробове от VIII в.<sup>184</sup> Тук те са инцидентно явление, което свидетелства за затихваща практика, респективно за промяна на бита, свързан с отказ от полуномадска икономика и начало на масова уседналост.

<sup>A</sup> В нея вторично е вкопан гроб с трупополагане по езическия обряд на прабългарски аристократ с колан, апликиран със златни украси (обр. 62), сходен с паметниците типа Малая Перешчепина от края на VII в. По-подробно за него вж. в следващата глава.



Разновидност на могилните *Новинковски некрополи* са гробовете тип Шиловски със землени насипи и ровове („ровинки“) с подковообразна или правоъгълна форма. Погребалният обряд е сходен, но в тях по-често се срещат конско снаряжение и погребения с коне или конска кожа. Някои проучватели виждат в тази група некрополи по-изявено южно влияние, свързано с предвижване на население от Приазовието, Долен Дон и Северен Кавказ<sup>185</sup> и дори тюркската аристокрация с тънък управляващ елит в Кубратова България.

Най-после, освен подмогилните погребения и погребенията с ровове са регистрирани и обикновени „грунтови“ трупополагания в аналогични гробни камери и близък погребален обряд, обозначени като тип *Уреньски*, по името на едноименния некропол. Възможно е да отразяват присъствието на други родствени на кутригурите прабългарски групи, увлечени от тях на североизток в последната третина на VII в., но може и да са илюстрация и на преход от могилни към безмогилни трупополагания. Според водещия проучвател на тези паметници, какъвто безспорно е Г. И. Матвеева, безмогилните са синхронни с могилните гробове, но се свързват с българско население с по-нисък социален статус.<sup>186</sup> Действително социалната стратификация в „новинковското“ българското общество в Самарски лък е в напреднал стадий още в края на VII в., за това свидетелстват гробове с внушителни могилни насипи (диаметър до 32 м и височина над 2 м) и богат инвентар, с основание наречени „царски“.<sup>187</sup>

Впрочем, има предположения дори за две миграционни вълни на североизток. Първата, свързвана с *Новинковските паметници*, идва директно от Северното Черноморие, и втора, по-късна вълна, свързана с района на Долен Дон, и по-специално от Соколовския етнокултурен кръг<sup>188</sup>. Характерни за него са т.нар. некрополи с ровове (*ровинки*), чийто брой вече е около 15. Два от тях, включително титулния *Соколовски некропол*, са разположени на десния бряг на Дон, южно от притока Северски Донец, а останалите са на левия бряг на реката. Най-характерната особеност са плитките от 0,20 до 0,80 м рововете, обграждащи гробовете, като най-често затварят правоъгълно пространство

от 9 до 500 кв. м. Самите гробове са правоъгълни, обикновено ориентирани запад – изток и имат отстъпи с останки от коне. Индивидите са положени по гръб, с опънати ръце. Датировката на *Соколовския* тип некрополи е сравнително прецизна благодарение на византийските монети от втората половина на VII в., но за етническия им произход се водят спорове, като преобладаващото мнение е за хазарска принадлежност. Действително, наличието на *ровинки* (плитки ровове) не е характерно за чисто българските некрополи и на пръв поглед насочва към тюркските паметници (по-специално хазарска група, свързана с аристократичния род Ашина, който действително има тюркско потекло), но има и аргументи за българско присъствие (по-скоро тюркска аристокрация свързана с българите още при Органа?), които не са за подценяване. Най-после, не е изключено да става въпрос за смесен произход на погребаните, защото се долавят отчетливи разлики в погребалния обред в Шиловския и уренския некропол в Самарския ълк, където също има гробове с „ровинки“.

Ако етническата принадлежност на *Соколовския* тип некрополи продължава да е дискуссионна, то с малки изключения проучвателите приемат *Новинковските паметници* за български, което е обяснимо със сигурната им начална дата в последната четвърт на VII в.<sup>A</sup> Редом с останалото, важно е да се отбележи, че появата на по-големи обособени некрополи е белег за ранно усядане на тази група прабългари, процес, който вече регистрираме и в Дунавска България към края на VII в. Що се отнася до горната граница на т.нар. Новинковски паметници в района на Самарски ълк, тук има известни спорове. Според повечето изследователи тя се прецизира след първата третина на VIII в.<sup>189</sup> Това съвпада по време с арабската инвазия срещу Хазарския

<sup>A</sup> Преднамереният опит на А. Комар да датира тези некрополи след 705–725 г. и да ги свърже еднозначно с хазарите (А. В. Комар. К вопросу о дате и культурной принадлежности Шиловских курганов. – В: Степи Европы в эпоху средневековья 2. Хазарско время. Донецк, 2001, с. 11–44) е аргументирано отхвърлен от А. Богачев (А. В. Богачев. О времени прихода болгар на Среднюю Волгу (В свете новых находок и публикацией). – В: Проблемы на прабългарската история и култура, 4–1, София, 2007, с. 15–22).

каганат (737), което принуждава настанените тук прабългари (главно кутригури?) да емигрират на север – североизток, и главно на левия бряг на Волга. Тъкмо тук се появяват сходни некрополи като *Болиетарханския*, *Уренския* и *Кайбелския*<sup>190</sup>. В последния, редом с останалото, в детско погребение № 2 под могила № 7 е открита сребърна арабска монета, датирана 750–751 г. и определена с основание като свидетелство за процеси, резултат на арабските нашествия.<sup>191</sup> Други автори обаче виждат нов етап в развитието на *Новинковската култура* през втората половина на VIII в. Резултат е от появата на ново население, на което се приписва т.нар. погребална група „Б“ със северно–северозападна ориентация, включваща ямни гробове без могили. Наблюдават се модернизация на коланните гарнитури, наречени „неволински“, поява на принципно нови токи, оръжия и стремена, както и керамика.<sup>192</sup> Културата на това смесено население еволюира, за да се стигне до формирането на местен вариант на *Салтовската култура*. Той е регистриран на северозапад, главно на левия бряг на Волга, свързан е с процес на ускорено усядане.<sup>193</sup> Според тази теория *Новинковската култура* в Самарски лък прекъсва към края на VIII – началото на IX в., но вече силно салтоизирана продължава своето развитие на североизток. По-аргументирана ми се струва тезата, че тук през IX в. прабългарите, смесени с по-късни вълни сродни етноси<sup>A</sup> и местно население, окончателно усядат, за което свидетелстват и големите некрополи като *Болише Тархани*, *Урен*, *Старомайнски*, *Болишетигански* и пр., включващи между 100 и 800 гроба. Археолозите регистрират сходен погребален обряд с *Новинковските некрополи*, но гробовете тип „Болшие Тархани“ са без изключение плоски, т.е. без надгробни могили. В резултат на тази миграции, редом с други етнокултурни процеси и демографски промени в началото на X в., се слага началото на Волжска България с нейната забележителна култура и големи селищни агло-

<sup>A</sup> Ф. Хузин регистрира вълни от юг към средата на VIII в., през втората половина на IX в. и в края на IX началото на X в. (Ф. Х. Хузин. Ранние булгары..., с. 37–42).

мерации, прераснали в края на IX – началото на X в. в знакови градски центрове като Булгар, Биляр, Балимер, Сувар и пр<sup>194</sup>.

Следвайки богатия археологически материал, може да се приеме, че група кутригури през VIII–IX в. продължават да обитават изконните си територии по Северното Черноморие и Азовие<sup>A</sup>. Част от тях, навярно заедно с представители на други български групи като уногондури и алани, дори проникват в Кримския полуостров още към края на VII в.<sup>195</sup> Там в резултат на преките контакти с Византия усядат, а част от тях се християнизират през VIII–IX в., защото са регистрирани над 100 техни селища, в някои от които има църкви<sup>196</sup>. Макар и в границите на Хазарския каганат, те живеят автономно. По времето на Гражданската война в каганата в началото на IX в. е регистрирано разрушаването и изоставянето на много селища и крепости по Северното Черноморие, Дон Северски Донец, Днепър (т.нар. Салтово-маячка култура), като част от обитателите им се насочват на север към Волжска България и на запад към Дунавска България<sup>197</sup>. Що се отнася до българите, обитавали Кримския полуостров и степите по брега на Черно море и Северното Приазовие, то според археологическите проучвания техните поселения са напуснати след края на IX в.

<sup>A</sup> Има идеи, че част от уногондурите на Батбаян през IX–X в. се разселват на запад от Дон по Северното Черноморие и на Кримския полуостров, където са регистрирани под името „черни българи“ в извори от IX–X в. (**Ив. Божилов**. Анонимът..., с. 182–183; **Ив. Божилов, Хр. Димитров**. Цит. съч., с. 44–52). Това означава, че навлизат в старите земи на кутригурите, за които може да се допусне, че продължават да обитават станове си на изток от Дон и след като Котраг, с титулната прослойка, емигрира на североизток при хазарското нашествие в края на VII в. Тезата, че Батбаян обитава Долен Дон е съмнителна, защото до края на VII в. той е граница между уногондури и кутригури. Ако част от кутригурите остават по Северното Черноморие, би следвало да приемем, че се размесват с евентуално имигриралите тук уногондури. Разселването на последните на запад от р. Дон и към Крим е възможно едва след арабското нашествие през VIII в., при което очевидно са засегнати сериозно изконните им територии – станове по Кубан и Източното Приазовие.

под напора на печенегите или най-късно при похода на хазарския пълководец Песах след началото на X в.<sup>198</sup> Предполага се, че голяма част от кримските българи се насочват отново на запад към Дунавска България.

### КУБЕР – ЧЕТВЪРТИЯТ СИН

Теофан и Никифор ни оставят сведения за движението на четвъртия, неназован по име син на Кубрат, но същият е регистриран в „Деянията на св. Димитър Солунски“ под името Кубер<sup>199</sup>. Според изворите той се установява в аварска Панония, и по-специално в района на Сирмиум<sup>200</sup>. Тук в резултат на славяно-аварските нашествия през 30-те години на VI в. са заселени отвлечени от аварите ромеи, които по името на главния град Сирмиум били наречени *сермисианци*. Въпреки че е минало столетие от преселването им, те пазели своя език, християнско вероизповедание и ромейското си самосъзнание. Именно сред тях между 665 и 670 г. се заселили българите, водени от Кубер. Самият той бил назначен от аварския каган за управител на сермисианци и българи, които заживели заедно. Разбирайки за желанията на ромеите сермисианци да се завърнат по родните си места, Кубер въстанал срещу кагана, победил аварите и заедно с българите и сермисианците се отправил към Солун (обр. 36). Някъде между 678 и 682 г. се установил недалеч от Солун в Керамисийското поле, в района на изоставения римски град Керамеа – днешното Битолско поле (?) (обр. 36). Докато сермисианците желаели да се завърнат във византийските градове на дедите си, то Кубер решил да използва целия потенциал и да създаде своя държава. Дори било заявено на сермисианци и българи: „сам Кубер трябва да владее всички и да им стане предводител и каган, защото са излезли заедно [от района на Сирмиум].“ Тук дори влязал в контакт със славянското племе драговити. Създал и план да завземе централния град Солун чрез хитрост и да го превърне в столица на държавата си. Впрочем, ето какво е написал по този повод авторът на *Деянията на св. Димитър*:



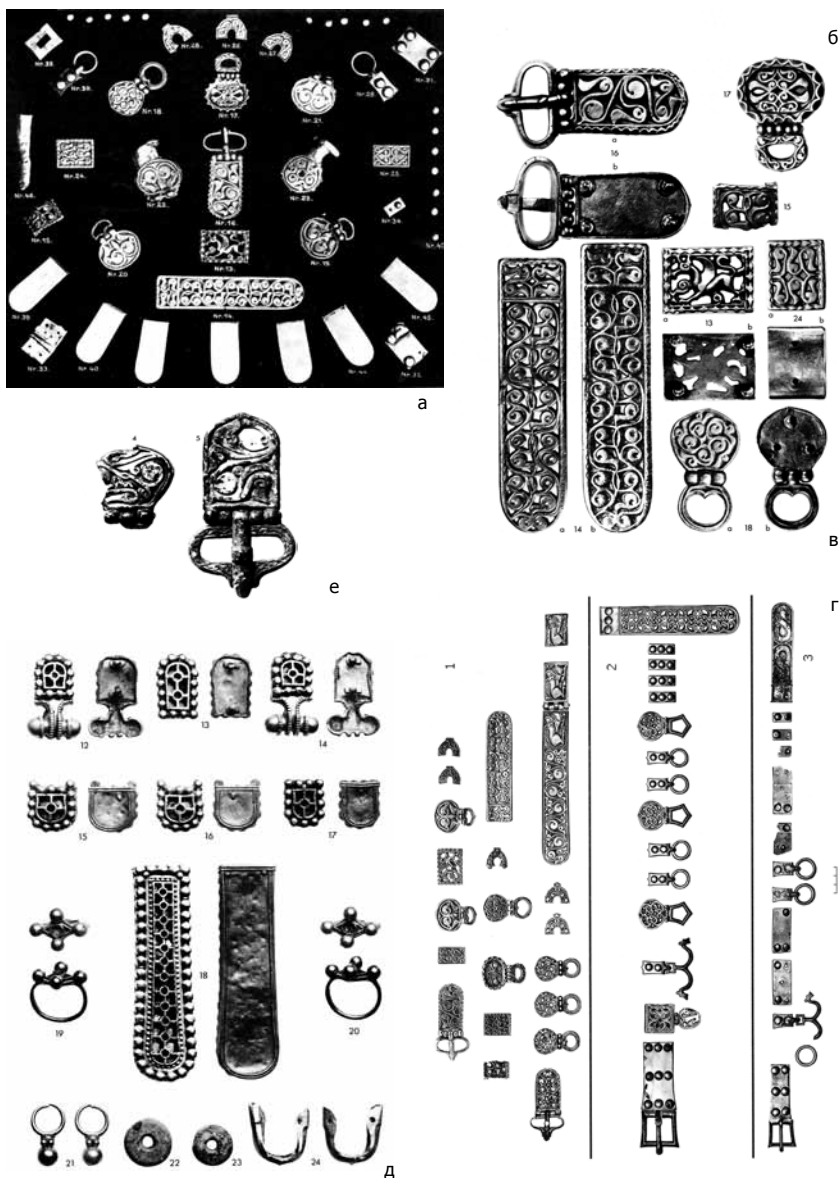
Обр. 36. Маршрутът на Кубер от Среден Дунав до Солунско (по Й. Вернер с допълнения, касаещи Северна България – Г. Атанасов).

„След превземането му на [Солун], разбира се, гореказаният Кубер щял да се настани в него със своето имущество и с останалите [български] първенци. А след като се укрепил, той щял да излезе срещу околните народи [ромейските провинции], да ги покори и да тръгне на война срещу островите [егейските], срещу Азия [Мала] и дори срещу този, който обладал царската власт [византийския император].“<sup>201</sup> За целта изпратил в Солун с подривна мисия близкия си пълководец Мавър, който се представил за беглец и противник на Кубер. Мавър действително успял да спечели доверието на местните власти и бил препоръчан на самия император в Константинопол.



Обр. 37. Печатът на Мавър, съратник на Кубер, в качеството му на ромейски патриций.

Според един открит оловен печат той изповядвал християнската вяра и получил високата ромейска титла патриций (обр. 37). Кубер и Мавър имали намерение да превземат Солун на Великден, но заговорът бил разкрит и към града се отправила флота начело с адмирал Сисиний. Сирмисианците – потомци на ромеи, успели да дезертират от Кубер, били приети от Сисиний и изпратени по градовете, където живеели дедите им. Синът на Мавър разкрил пред властите конспирацията на баща си и той бил лишен от длъжности и звания, и заточен да живее под стража в предградията на столицата. По този начин опитът да се създаде българска държава със столица Солун пропаднал. Но Кубер и българите продължили да обитават Керамсийското поле в днешна Македония. Очевидно са имали контакт с Аспаруховите българи в Онгъла и Дунавска България, защото има предположения за синхрон в действията между Кубер и Аспарух срещу Византия в края на VII в. Тази координация донякъде продължила и след смъртта на двамата синове на Кубрат, защото според единия от надписите под Мадарския конник кан Тервел, синът на Аспарух е записал: „На носообразания император [*Юстиниан II*] не повярваха моите чичовци от Солун и си отидоха в Кисиниите.“<sup>202</sup> Несъмнено тези *чичовци* са Кубер и близките му<sup>203</sup>. С тях се свързват и две ценни съкровища от Врап (обр. 38 а-в) и Ерсекe (обр. 38г)<sup>204</sup>. Съкровището от Врап е открито в Албанските планини на около 60 км западно от Битолското (Керамсийското) поле и включва 30 сребърни коланни гарнитурни, сребърни слитъци и съдове, между които позлатена литургична посуда с християнски символи. Твърди се, без обаче да е сигурно, че второто съкровище от Ерсекe е на около 50 км югоизточно от находката от Врап, и на 40 км. югозападно от Битолското (Керамсийското) поле. Съдържа 122 сребърни и златни коланни украси и две сребърни чаши. Първата сериозна научна интерпретация на тези забележителни паметници, и специално на находката от Врап, е дело отново на Й. Вернер. Той смята, че става въпрос за ценности, заграбени от съкровищницата на Аварския каган от Кубер, след като го разбива около 680 г. при престоя си на Среден



Обр. 38. Коланни украси от Вран - а-в; Ерсекe – г; Боча – д; Златаре - е 4,5 (по Й. Вернер).

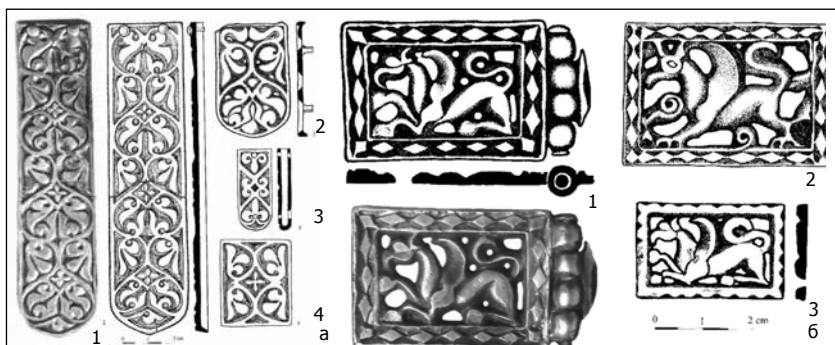




Обр. 39: а. Съдове от Врап. б. Литургичен съд (потир) от Врап.  
в. Литургичен съд (дискос) от Ерсеке.

Дунав. Според автора специално коланните украси от Врап в стил *грифони-ластари* са работени във владетелско аварско ателие под силното влияние на византийските художествени традиции. Попадането им в Македония е следствие на придвижването на Кубер към Керамсийското поле, а трезорирането им в Албанските планини – на последвалите исторически събития<sup>205</sup>. Това предизвика оживена дискусия в европейските научни среди, като бяха изказани хипотези в най-различни посоки<sup>206</sup>. Има известно съвпадение в предпо-

ложенията за близост на някои находки от Врап и Ерсеке с аварските коланни гарнитури, за влияния на византийския художествен метал и датировката им в края на VII – началото на VIII в. Започна да надделява мнението, че част от предметите в съкровищата са местно производство, като например от византийско художествено ателие, разположено в регионалния ромейски център в близкия град Драч (Дирахиум).<sup>207</sup> Оттук са били транспортирани като дарове първоначално за аварските кагани, а после за българските канове, дори и за местни вождове от по-нисък ранг<sup>208</sup>, какъвто например е Кубер, или славянските князе. Византийската теория за произхода на съкровището получи своя завършен вид в студия на Ф. Дайм, основаващ се на византийската стилистика в декорацията на находките и откриването им в една „чисто“ ромейска среда.<sup>209</sup> Важна подробност е наличието на деривати, слитъци и излезли от употреба, износени коланни украси. „Българската“ теза, изложена неотдавна от проф. Ст. Станилов, набляга на липсата на преки аналогии на коланните украси в стил *грифони-ластари* сред чисто аварските паметници и откриването на такива единствено в Североизточна България, в зоната на центровете на Българското канство.<sup>210</sup> Става въпрос за серията находки от Велино, Шуменско (обр.



Обр. 40. Коланни украси от Велино, Шуменско, и техни аналози (по Ст. Станилов). а. Коланни накрайници: 1. Велино. 2. Каменово, Разградско. 3. Варна. 4. Врап. б. Апликации с грифон: 1. Велино. 2. Велики Преслав. 3. Врап.

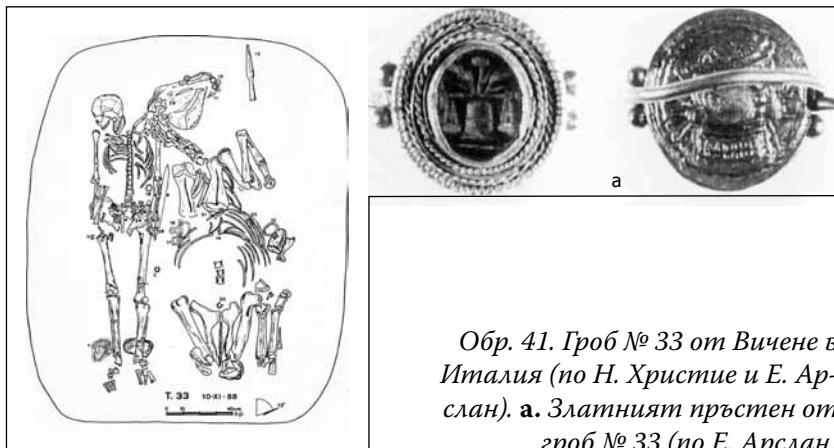
40), Каменово, Разградско, Златаре (обр. 38e4), Черна, Добричко и няколко безпаспортни паметника. Затова изчистеният стил *грифони-ластари* е характерен изключително за паметниците тип *Врап-Велино*, като находките от Врап и Ерсек е предхождат по време средноаварските коланни гарнитури. Това също означава, че коментираният паметници от двете съкровища може да са дело на ателие, свързано с Двора на Кубер в Керамисийското поле (наличието на слитъци, деривати и повредени екземпляри, събрани за преработка, го предполага), откъдето най-преките им аналози проникват единствено в Българското канство на Дунав. С него, както видяхме, българите на Кубер поддържат контакти и в началото на VIII в. Връзката на двете съкровища с Куберовите българи и техните реплики около Плиска беше изведена на челен план и в изследванията на Б. Тотев и О. Пелевина<sup>211</sup>. Анализирайки художествения стил, аналозите в Дунавска България и наличието на полуфабрикати, те отново достигат до извода за ателие, изработващо колани и ценни предмети за висшата българска аристокрация в Македония. За разлика от Ст. Станилов обаче, те предполагат връзка не пряко с Кубер, а с наследниците му след началото на VIII в. – интересна постановка, но трудно доказуема предвид отсъствието на сигурни паметници от VIII в. Любопитно е, че допускат и изработка (или ремонт?!) на литургични съдове, което не бива да се изключва съвсем. Изобщо литургичните съдове с християнски символи и текстове (потире, кани, дискози) са „постоянно присъствие“ в съкровищата от Врап (обр. 39 а, б) и Ерсек (обр. 39 в). В случая аналогът с Малая Перешчепина е симпноматичен (обр. 5, 6 а), което е ново, макар и косвено указание за християнското вероизповедание на Кубер и на част от съратниците му, на първо място Мавър<sup>212</sup>.

## АЛЦЕК – ПЕТИЯТ СИН

Отново чрез корелация на различни източници се разкрива, че петият син се именува Алцек<sup>А</sup>. Досега не е обсъждан въпросът къде е неговият домен, респективно от кой регион на Велика България се отправя на запад. Ако се основаваме на посоката на предвижване, можем да предполагаме, че обитава западните покрайнини на Кубратовия каганат, сиреч между долните течения на Днестър и Днепър (западните земи на кутригурите?), около границата с аварите (обр. 1). След кратък престой в Аварския каганат, било поради някакъв конфликт или нещо друго, той продължил на юг и се установил

<sup>А</sup> Патриарх Никифор (**Nicéphorus**. *Opuscula historica*, p. 24 (=ГИБИ, III, ..., с. 294); **И. С. Чичуров**. *Op. cit.*, с. 60–61, 161–162.) и Теофан Изповедник (**Theophanes**. *Chronographia*. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1883, p. 357 (= ГИБИ, III, София, 1960, с. 262; **И. С. Чичуров**. *Op. cit.*, с. 60–61) твърдят, че петият, неизвестен по име син на Кубрат, се заселил в Пенапол до Равена в Италия. Това сведение се допълва от западния хронист Павел Дякон (**Pauli Diaconi**. *Historia Langobardorum*, V, 29 (=ЛИБИ, I. София, 1958, с. 415–416), който твърди, че се казвал Алцек. Не приемам хипотезата за поставяне на знак за равенство между българския вожд Алциок, подвизавал се в Италия около 630 г., с появилия се тук Алцек около 670 г. Алциок е по-скоро вожд на българите кутригури, увлечени още в края на VI в. от аварите към Панония. За него вж. Въведението на това изследване. Относно различните мнения с пълна литература по проблема вж.: **А. Николов**. *Alzeco, dux Vulgarum* и заселванията на прабългари в Италия. – В: *Българско средновековие: общество, власт, история*. – В: Сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакамова. София 2013, с. 157–169; **Г. Димов**. *Българите в Южна Италия през Средните векове (от VI–XI век)*. – В: *Quod Deus Vult*. Сборник в чест на проф. дин Красимира Гагова. София, 2013, с. 102–107. Важно е наблюдението на V. Seglia (вж бел. № 215), основен проучвател на некропола при Виченца, че в богатите на инвентар гробовете с коне липсват характерните за сходните аварските аристократични погребения богато орнаментирани колани. Не е обърнала внимание обаче, че за разлика от аварите, прабългарите през VII–IX в. по правило не погребват мъртвите, включително издигнатите в обществото, с богато орнаментирани колани гарнитури.

в Северна Италия, и по-специално в Пентаполис – 5 града в района на Равена<sup>213</sup>. По това време той е централният град на византийското господство в Италия, което ще рече, че Алцек, подобно на Аспарух и Кубер, се настанява на ромейска територия, но в случая като федерат. Според Павел Дякон малко по-късно Алцек с предвожданите от него българи напуска Пентаполис, респективно византийската територия и отива при краля на лангобардите Гримоалд (662–671). После бил изпратен при кралския син принц Ромуалд, в областта Беневенто, в Южна Италия. Тук Алцек е настанен с народа си в няколко изоставени града, както и в съседната област Кампобасо.<sup>214</sup> Тъкмо в тази област, до град Вичене, е проучен некропол, включващ над 120 гроба от VII в., като откритите в тях монети попадат в периода 650–680 г.<sup>215</sup> Инвентарът включва накити, предмети и монети на местния лангобардо-византийски културен кръг, но и такива, които свидетелстват за привнесени номадски традиции от евразийския Изток – части от рефлексен лък, много стремена, гърнета работени на ръка, елементи от въоръжението и снаряжението. В централната част на некропола десетина от погребаниците са положени в големи гробни ями, ориентирани с глава на запад-северозапад, с опънати край тялото ръце, съпроводжани с коне и посочения номадски инвентар – изобщо обряд чужд на този регион, но познат от прабългарските и аварските езически некрополи от VII–VIII в. Наличието на аварски стремена насочва именно към Алцековите прабългари, напуснали Аварския каганат след 665 г. Дори в единия от гробовете под № 33, с най-богат инвентар (обр. 41), е намерен любопитен златен пръстен, свързан със самия Алцек (обр. 41а)<sup>216</sup>. Плочката е тремис на Беневенто от края на VII в., върху който е инкрустирана антична гема, обрамчена с характерните за VII в. псевдоперлени кръгове. Те напомнят някои накити от културния кръг *Малая Перешчепина*, Втората мадарска коланна гарнитура и изобщо са обичайни за златарските произведения в Южна Европа през VII в. (обр. 62). Вече е обърнато внимание, че такива златни пръстени с геми се използват в Лангобардското кралство като дар, с



Обр. 41. Гроб № 33 от Вичене в Италия (по Н. Христие и Е. Арслан). а. Златният пръстен от гроб № 33 (по Е. Арслан)

който владетелят легитимира високи държавни длъжности на издигнати в обществото мъже<sup>А</sup>. Впрочем, когато съставял своята хроника в края на VIII в., Павел Дякон твърдял, че тъкмо такава длъжност получава Алцек и че предвожданите от него българи продължавали „да живеят до днес по тези места и никак не забравяли собствения си език, ако и да говорели на латински“<sup>217</sup>. Именно с тях се обясняват запазени до днес в Италия имена на селища като Болгаре, Болгери, Боргери и др.<sup>218</sup>

<sup>А</sup> **Е. Arslan.** L'anello, il cavaliere e il duca. La tomba 33 di campochiaro Vicenne (CV). – Revista Quaderni ticinesi di numismatica e antichita classica, XXIX, Lugano, 2000, p. 333–356, Tav. I, fig. 1. Раздаването на златни пръстени (от владетеля?) с вградени антични геми на видни персони, изглежда, е практика и във Византия. Свидетелство за това е златният пръстен с гема от III в. с образа на Хермес, в Преславското съкровище, с накити на преславската принцеса (сгодена за малолетния Василий II (?)). Вж.: **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните български владетели. Плевен, 1999, с. 243–245) от края на X в. (**Т. Тотев.** Преславското съкровище. Шумен, 1993, с. 66, фиг. 30) и златни пръстени с антични геми, принадлежали на византийски и италиански аристократи от XIV в. (**J. Spier.** Late Byzantine Rings, 1204–1453. Wiesbaden, 2013, p. 48–49. Cat. 20–22, 28–30).

## ТРЕТИЯТ СИН – АСПАРУХ

Той заслужава по-специално внимание, защото е пряк продължител на политическото и държавотворческото наследство на Кубрат и единствен от синовете му изгражда трайна държавна организация на Долен Дунав с хилядолетна история. Основателно на нея се гледа като на своеобразно *translatio imperio*, прехвърляне почти без прекъсване на българската държавна организация от Велика България на югозапад към Дунавска България. По-подробно за това явление вж. следващата глава!

## БЕЛЕЖКИ

- <sup>1</sup> **Nicephorus.** *Opuscula historica.* Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1880, p. 24 (=ГИБИ, III. София, 1960, с. 294); **И. С. Чичуров.** Византийские исторические сочинения. Москва, 1980, с. 153, 161.
- <sup>2</sup> **В. Златарски.** Нови известия за най-древния период на българската история. – В: Избрани произведения, 1. София, 1972, с. 19–31; **Й. Вернер.** Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. София, 1988, с. 40–42.
- <sup>3</sup> **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999, с. 26–32; **Г. Атанасов.** За костюмите, регалиите и вероизповеданието на българските ханове (VII–IX в.). – Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, с. 76–93.
- <sup>4</sup> **М. Москов.** Именник на българските ханове. София, 1988, с. 25, 181–208.
- <sup>5</sup> **J. Marquart.** Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschriften von Catalar und in der altbulgarischen Fürstenliste. – Известия Русского Археологического института в Константинополе, XV, 1900, S. 21. Според други автори Моходу-хеу може да се преведе като *Черният богатир*, а Органа като *Ураган*.
- <sup>6</sup> **В. Златарски.** Цит. съч., с. 24, 27.
- <sup>7</sup> **Н. Я. Бичурин.** Собрания сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, Т. 1. Москва-Ленинград, 1950, с. 284; **Л. Н. Гумилев.** Древние тюрки. Москва, 1993, с. 160, 202; **М. И. Артамонов.**

- История хазар. Ленинград, 1962, с. 145–163; **O. Pritsak**. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955, S. 35–36; **P. Golden**. Khazar Studies. An historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars (= ВОН, 25, 1). 1. Budapest. 1980, p. 43–44.
- <sup>8</sup> **М. Москов**. Цит. съч., с. 25, 176–181.
- <sup>9</sup> **В. Златарски**. История на българската държава през средните векове, I, 1. София, 1970, с. 84–88; **Хр. Димитров**. Историческа действителност в „Именника на българските ханове“. – Преслав, 4, 1993, 244–245 с посочената литература по въпроса.
- <sup>10</sup> **М. Москов**. Цит. съч., с. 25; **А. Комар**. Перешчепинский комплекс..., с. 177.
- <sup>11</sup> **Л. Н. Гумилев**. Цит. съч., с. 133, 143, 154–160; **P. Golden**. Op. cit., p. 37–42.
- <sup>12</sup> **Г. Острогорски**. История на византийската държава. 1998, с. 160.
- <sup>13</sup> **Р. Рашев**. За произхода на прабългарите. – В: Studia protobulgarica et mediaevala europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев, В. Търново, 1992, 23–31; **Цв. Степанов**. Произходът на българите. – В: История на българите. 1. София, 2003, с. 19. Забележително е, че единият му син има тюркско име Баян, а другият иранско – Аспарух. **A. Róna-Tas**. Bayan and Asparuh. Nine Notes on Turks and Iranians in East Europe. -www.academia.edu/10108013/, p. 1–5
- <sup>14</sup> **Н. Я. Бичурин**. Цит. съч., с. 284.
- <sup>15</sup> **Л. Н. Гумилев**. Цит. съч., с. 210–211; **М. И. Артамонов**. Цит. съч., с. 145–163; **С. Г. Кляшторний, Д. Г. Савинов**. Степные империи древней Евразии. Санкт Петербург, 2005, с. 97–99. . За хунското потекло на рода Ашина вж. на с. 79, 195–197.
- <sup>16</sup> **М. И. Артамонов**. История хазар, с. 160; **П. Петров**. Образуване на българската държава. София, 1981, с. 123–125; **А. П. Новосельцев**. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказ. Москва, 1990, с. 75–76; **W. Pohl**. Die Awarien. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München, 1988, S. 272–274; **Ив. Божилов, В. Гюзелев**. История на средновековна България VII–XIV в. Т. 1. София, 1999, с. 76.
- <sup>17</sup> **Н. Я. Бичурин**. Цит. съч., с. 286; **Л. Н. Гумилев**. Цит. съч., с. 213.
- <sup>18</sup> **О. Н. Трубачев**. Славянские этнонимы – свидетели миграция славян. – Вопросы языкознания, 6, 1974; **О. Н. Трубачев**. Этногенезис и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Москва, 2003, с. 115–116, 166, 261–265, 302–304; **Ц. Степанов**. О локализации „Великой Болгарии“. – ВНР, 2, 1995, с. 9.
- <sup>19</sup> **Р. Рашев**. Болгары и хазары в VII веке.– В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–1. София, 2007, с. 23–24.
- <sup>20</sup> **Г. Острогорски**. Цит. съч., с. 141, 158–160; **F. Varišić**. Le siege de Constantinople par les Avars et les Slaves en 626. – Byzantion, 24, 1954, p. 371–390; **W. Pohl**. Op. cit. S., 245–285.



- 21 **G. László.** Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. – АН, 34, 1955, р. 283–285; **М. И. Артамонов.** История хазар, с. 160; **Ал. Бурмов.** Въпроси из историята на прабългарите. – В: Избрани произведения, 1. София, 1968, с. 72; **В. Бешевлиев.** Съобщението на Теофан за основаването на българската държава. – ИНМВ, 18, 1982, 44–46; **S. Szádeczky-Kardoss.** Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen. Szaged, 1986. S. 153–162; **W. Pohl.** Op. cit. S. 240–285; **С. А. Ромашов.** Болгарские племена Северного Причерноморья в V–VII вв. – Archivum Eurasiae Medii Aevi, VIII, 1992–1994, с. 230–231
- 22 **Fredigarii Scholastici.** Chronica, IV, 72 (=ЛИБИ, I, София, 1958, с. 389); **В. Бешевлиев.** За Алциок-Алцеко. – ИНМВ, 20, 1984, с. 29–35; **W. Pohl.** Op. cit. S. 268–269
- 23 **G. László.** Op. cit., p. 275; **I. Kovrig.** Das awarenzeitliche Gräbelfeld von Alattyán. Budapest, 1963; **С. Bálint.** Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahmen. – In: Ausgewählte Probleme Europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Vol. I. Sigmaringen 1993, S. 200–212, 246; **Ф. Дайм.** История и археология авар. – МАИЭТ IX, 2002, с. 306–308; **И. О. Гавритухин.** Хронология „среднеаварского“ периода. – В: Степи Европы в эпоху средневековья. 2. Донецк, 2001, с. 45–163.
- 24 **Constantinus Porphyrogenitus.** De administrando imperio (ed. G. Moravcsik, R. Jenkins). London, 1967, II, р. 116–117, 122–164; **Константин Багрянородный.** Об управлении империи. Под редакцией Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева). Москва, 1989, с. 29, 130–131, 136–136, 370–376; **Г. Острогорски.** Цит. съч., с. 162–163.
- 25 **H. Grégoire.** L'origine et le nom des Croates et des Serbes. – Byzantion, 17, 1944–1945, р. 100–102; **Вл. Поповић.** Куврат, Кувер и Аспарух. – Стариана, XXXVII, 1986, с. 107–108.
- 26 **В. В. Седов.** Восточные славяне в VI–VIII вв. Москва, 1982, с. 92; **Вл. Поповић.** Цит. съч., с. 107; **М. Kazanski.** Les Slaves. Les origines (Ier–VIIe siècle aprèа J.-C.). Paris, 1999, р. 68.
- 27 **Nicéphorus.** Opuscula historica, р. 24 (=ГИБИ, III, с. 294); **И. С. Чичуров.** Цит. съч., с. 153, 161.
- 28 **М. Vojnov, V. Tapkova-Zaimova.** La politique de Byzance sur rapport avec „barbares“. – Etudes Historiques, 2, 1965, р. 31–46; **Ф. Филипу.** Първата българска държава и Византийската ойкуменистична империя (681–852). Византийско-български политически отношения. София, 2012, с. 28–33.
- 29 **D. Obolensky.** The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453. London, 1971, р. 62.
- 30 **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните..., с. 26–32; **Г. Атанасов.** За костюмите, регалиите и вероизповеданието..., с. 76–93.

- <sup>31</sup> **R. Guiland.** Recherches sur les institutions byzantines. Berlin—Amsterdam, 1967, p. 132–140, 164; **L. Twining.** European Regalia. London, 1967, p. 23.
- <sup>32</sup> **Прокопий Кесарийски.** Война с готами (I–III). Москва, 1996. II, 6, 14–20, с. 132–133; **Iordanis.** Romana et Getica. Ed. T. Mommsen. – In: MGH, AA, V-1. Berlin, 1882 (LXXIII. Muenchen, 1982), 349.
- <sup>33</sup> **Excerpta Valesiana.** Ed. J. Moreau, V. Velkov. Leipzig, 1968, XI, 57.
- <sup>34</sup> **Nicephorus.** Opuscula historica, p. 24 (= ГИБИ, III, с. 294); **И. С. Чичуров.** Цит. съч., с. 151, 159.
- <sup>35</sup> **Ф. Филипу.** Цит. съч., с. 90
- <sup>36</sup> **Constantinus Porphyrogenitus.** De cerimoniis aulae byzantinae, Bonnae, 1929, p. 679–684; **A. Vogt.** Constantin VII Porphyrogénète. Le Livre de cérémonies. Paris, 1939, II, 56 (47).
- <sup>37</sup> **A. Vogt.** Constantin VII Porphyrogénète, II – 56 (47), p. 48–49; **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните..., с. 26–32; **Г. Атанасов.** За костюмите, регалиите и вероизповеданието..., с. 76–93.
- <sup>38</sup> **J. Werner.** Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren Verlag. München, 1984, S. 11–43; **Й. Вернер.** Цит. съч., с. 10–38; **В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. И. Фоякова.** Сокровища кана Кубрата. Перешчепинский клад. Санкт Петербург, 1997, с. 66 и сл.
- <sup>39</sup> **J. Werner.** Der Grabfund von Malaja..., S. 45–46, Taf. 32; **Й. Вернер.** Цит. съч., с. 45–46; **J. Werner.** Neues zu Kuvrat und Malaja Pereščepina. – Germania, 70, 1992, S. 430–432; **W. Seibt.** Monogramum. – RLBK, VI. Stuttgart, 1999, col. 01–603.
- <sup>40</sup> **J. Werner.** Der Grabfund von Malaja..., S. 9–37; **Й. Вернер.** Цит. съч., с. 10–38; **В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. И. Фоякова.** Цит. съч., с. 11–12, 50 сл.
- <sup>41</sup> **J. Werner.** Der Grabfund von Malaja..., S. 34–35; **Й. Вернер.** Цит. съч., с. 34; **В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. И. Фоякова.** Цит. съч., с. 324–328.
- <sup>42</sup> **В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. И. Фоякова.** Цит. съч., с. 40–45; **V. Maxfield.** *Dona Militaria: The Military Decorations of the Roman Army.* Los Angeles, 1981, p. 148–254.
- <sup>43</sup> **A. T. Smilemko.** Les ensambles archéologiques du litoral du Dnéper du tipe Pereiščepinskij et leur appréciation historique. – I Miedzinarodowy kongress archeologii slowianskiej, III. Warszawa, 1970, p. 127–133; **J. Werner.** Der Grabfund von Malaja..., S. 34–35; **Й. Вернер.** Цит. съч., с. 34; **В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. И. Фоякова.** Цит. съч., с. 121, 324–328. За прехода към трупологане при тюрките вж.: **С. Г. Клящорний, Д. Г. Савинов.** Цит. съч., с. 197–219
- <sup>44</sup> **Codex Teodosianus.** Teodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmonidianis et leges novellae ad Tedosianum pertinentes, I–III. Ed. T.

- Mommsen, P. Meyer. Berlin, 1905, XVI, 5, 56; **Codex Justinianus**. Ed. R. Crueger, T. Mommsen. Berlin, 1884, I, 4, 20; I, 5, 12–21; I, 10, 2; I, 11, 10. Nov. 109, 115, 129, 146, p. 53–55.
- <sup>45</sup> **J. Darrouzes**. *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*. Paris, 1981, p. 31–32, 37, 241–242, Nr 611, 614, 415; **G. Moravcsik**. *Studia Byzantina*. Budapest, 1967, p. 94–95, 254–256; **Ю. Кулаковский**. К истории Готской епархии на Крыму в VIII в. – ЖМНП, CCCXV, 1898, с. 181–187; **Вл. Поповић**. Цит. съч., с. 106. Тук Вл. Попович съвсем определено свързва епископията на оногурите с дейността на Кубрат.
- <sup>46</sup> Вече съм коментирал хронологията на тези епархийски списъци и специално № 3, където са отбелязани епископиите на хуните и оногондурите. При направената корелация с други източници установявам, че достигналият до нас от VIII в. препис е съставен през втората половина на VI и най-късно в началото на VII в. **Г. Атанасов**. Бележки и допълнения към църковната организация в Скития и Втора Мизия през IV–VII в. – AMV (*Acta musei varnaensis*), VIII – 1. Варна 2008, с. 309–312; **G. Atanasov**. *Christianity along the Lower Danube Limes in the Roman Provinces of Dacia Ripensis, Moesia Secunda and Scythia Minor* (4<sup>th</sup> – 6<sup>th</sup> C. AD). – In: *The Lower Danube Roman Limes*. Sofia, 2012, p. 360–364.
- <sup>47</sup> **И. А. Баранов**. Таврика в епоху средновековья. Киев, 1990, с. 133–139, фиг. 52–54; **В. В. Майко, О. М. Фарбей**. Християнизация тюркоболгар Крыму в світлі археологічних джерел (на прикладі поховального обряду). – *Археологія*, 4, 1995, с. 75–81.
- <sup>48</sup> **В. Златарски**. *История...*, с. 166; **М. И. Артамонов**. Цит. съч., с. 172.
- <sup>49</sup> **Р. С. Бугаутинов**. Християнство, ислям и ранние Булгары. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 4–1. София, 2007, с. 213–214
- <sup>50</sup> **Л. Гмыря**. Страна гуннов у каспийских ворот. Махачкала, 1995, с. 244–257
- <sup>51</sup> **Н. Пигулевская**. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва, 1941, с. 82–86
- <sup>52</sup> **М. Г. Могамедов**. Образование Хазарского каганата. Москва, 1983, с. 165, рис. 166.
- <sup>53</sup> **P. Schramm**. *Herrschaftszeichen und Staatsymbolik*, II. Stuttgart, 1955. S. 384; **L. Twining**. *European Regalia*. London, 1967, p. 23.
- <sup>54</sup> Съкровището на кан..., с. 49, обр. 93; **В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. И. Фонякова**. Цит. съч., с. 212–218, 433; **J. Werner**. *Neues...*, 433–435, Abb. 4–1.
- <sup>55</sup> **Kl. Wessel, E. Pilts, C. Nicolescu**. *Insignien*. – In: RLBK, III-19. Stuttgart, 1973, Col. 398–402; **M. Ross**. A Byzantine Imperial Scepter for Easter and Pectoral Cross. – *JOBG*, 9, 1960, p. 91–95; **P. Grierson**. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection*, III. Washington, 1973, p. 140–142.

- <sup>56</sup> **A. Alföldi.** Die Goldkanne von St.-Maurice d'Agaune. – In: Zeitschrift schweizer Archiv und Kunstgeschichte, 10, 1948, S. 22–25, Taf. 16–17; **P. Schramm.** Op. cit., S. 281–285; **G. László.** Szent István Enlékkényy. Budapest, 1938, p. 532–540; **L. Twining.** Op. cit., p. 173–174; **J. Werner.** Neues... S. 433, Abb. 4.
- <sup>57</sup> **P. Schramm.** Kaiser Könige und Päpste, II. Stuttgart, 1968, S. 99, Abb. 12.
- <sup>58</sup> Съкровището на Кубрат..., с. 37–38, No 60; **J. Werner.** Neues..., S. 433, Abb. 4–2.
- <sup>59</sup> **Л. С. Ильюков, В. М. Косяненко.** Раннесредневековый комплекс из Большой Орловки. – В: Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона. Вып. II. Москва-Иерусалим, 2007, с. 85–90, рис. 13.
- <sup>60</sup> **В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. И. Фоякова.** Цит. съч., с. 43–52, 89, 137–138, 214–218. Представената в тази монография идея на З. Львова, че Кубрат, собственикът на съкровището от Малая Перешчепина, не е идентичен с Кубрат, кагана на българите (с. 143), не се приема дори от съавторите ѝ (по-късно самата тя се отказва от тази теза), поради което не се налага да се оборва специално. А за възможността Велика България да се простира от Днестър до Кубан вж.: **Ил. Димитров.** За териториалния обхват на Кубратова Велика България. – В: Сборник в чест на Димитър Ангелов. София, 1994, с. 164–175
- <sup>61</sup> **G. László.** Etudes archéologiques ..., p. 220–222, tab. 42; **E. Tóth.** Preliminary Account of the Avar Princely Find at Kumbabony. – CA, 1, 1972, p. 145 sq.; **В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. И. Фоякова.** Цит. съч., с. 69 и сл.
- <sup>62</sup> **А. Амброз.** Восточноевропейские и среднеазиатские степи V – первой половины VIII вв. Степи Евразии в эпоху средневековья. – В: Археология СССР. Москва, 1981, с. 16–22, рис. 5, 6; **C. Bálint.** Probleme der archäologischen Forschung..., S. 219; **E. Garam.** Die münzdatierten Gräben der Awarenzeit. – In: AWARENFORSCHUNGEN. Vol. 1. 1992, S.157–158.
- <sup>63</sup> **В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. И. Фоякова.** Цит. съч., с. 102 и сл.
- <sup>64</sup> **W. Pohl.** Op. cit., S. 502
- <sup>65</sup> **Б. Тотев, О. Пелевина.** – Сокровище из Малой Перешчепине и элитарная культура болгар Нижнего Дуная. – В: Материалы I Международного конгресса средневековой археологии евразийских степей I. Казан, 2010 (под печат).
- <sup>66</sup> **É. Garam.** The connection of Avar Period princely and common grave with goods with the Nagisentmiclos treasure. – The Gold of the Avar. Budapest, 2002, S. 81–110

- <sup>67</sup> **F. Daim.** „Byzantinische“ Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. – Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Innsbruck, 2002, S. 105–107.
- <sup>68</sup> **П. Павлов.** Кубрат и Старата Велика България. – В: Бележити българии, 2. Първото царство. София, 2012, с. 12.
- <sup>69</sup> **В. Златарски.** Нови известия за най-древния период..., с. 19–31.
- <sup>70</sup> **Г. Острогорски.** Цит. съч., с. 160. Вж. и противоположното мнение в: **К. Цукерман.** Хазары и Византия. Первые контакты. – В: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, VIII, 2001, с. 312–333.
- <sup>71</sup> **J. Werner.** Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat...; **A. T. Smilemko.** Les ensambles archéologiques du litoral du Dnèper du tipe Pereščepinskij..., р. 127–133; **Ч. Балинт.** О принадлежности находки Малой Перешчепине Куврату. – В: Материалы I тысяч. н.е. по археологии и истории Украины и Венгрии. Киев, 1986, с. 54–63; **М. Kazanski, J.-P. Sodini.** Notes sur le peuplement de la région de Dniepr moyen pendant la seconde moitié du VIIe. siècle. – RA, 1, 1987, р. 84–90; **А. В. Комар.** Перешчепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы. – Степи Европы в эпоху средневековья. 5. Донецк, 2006, с. 7–244; **Р. Рашев.** Прабългарите през V–VII век. Велико Търново, 2007, с. 119–136; **А. Амброз.** Восточноевропейские и..., с. 10–22; **I. Gavrituhin.** La date du „trésor“ de Pereščepina et la chronologie des antiquités de l'époque de formation du Khaganat Khazar. – In : La Crimée entre Byzance et le Khaganat chazar. (Ed. C. Zuckerman). Paris, 2006. р. 13–30 ; **А. I. Ajbabin.** Early Khazar Archaeological Monuments in Crimea and to the North of the Black Sea. – In. La Crimée entre Byzance..., р. 31–62.
- <sup>72</sup> **В. А. Гринченко.** Памятника VIII ст. коло с. Вознесенка на Запоріжжі. – Археология, III, 1950, с. 37–63; **С. Bálint.** Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jh. Wien – Köln, 1989, S. 92–94; **А. К. Амброз.** О Вознесенском комплексе на Днестре – вопросы интерпретации. – В: Древности эпохи Великой переселения вародев. Москва, 1982, с. 205–221; **Н. Хрисимов.** Вознесенский комплекс: Проблемы хронологии и интерпретации. – В.: – Степи Европы в эпоху средневековья. 7. Донецк, 2009, с. 9–42; **Р. Рашев.** Прабългарите..., с. 126–128.
- <sup>73</sup> **А. Т. Сміленко.** Глодоскі скарби. Київ, 1965; **Р. Рашев.** Прабългарите..., с. 128–129.
- <sup>74</sup> **С. Bálint.** Die Archäologie der Steppe, S. 95; **А. И. Айбабин.** Келегейское погребение военного вождя. – ППИК, 2, 1991, с. 25–38; **О. М. Prichodnjuk, V. M. Chardaev.** Ein Edelmetallfund des 6–7. Jahrhunderts aus Keledej, Ukraine. – Eurasia antiqua, 7. 2003, S. 585–612; **А. И. Семенов.** Византийские монеты келегейского комплекса. – АСГЭ, 31, 1991, с. 121–130; **Р. Рашев.** Прабългарите..., с. 129–130.

- <sup>75</sup> **А. И. Семенов.** К выявлению центральноазиатских элементов в культуре раннесредневековых кочевников Восточной Европы. – :Археологический сборник Государственного Эрмитажа (АСБГЭ), 29, 1988, с. 97–111; **Р. Рашев.** Прабългарите..., с. 131–132.
- <sup>76</sup> **А. Т. Смиленко.** Находка 1928 у г. Новые Сенжары. – Славяне и Русь. Москва, 1968, с. 158–166; **О. М. Приходнюк.** Степове населення України та східні слов'яни (друга воловина I тис. н. е.). Київ, 2001, с. 31–33; **Р. Рашев.** Прабългарите..., с. 130–131.
- <sup>77</sup> **А. И. Семенов.** К выявлению центральноазиатских..., с. 97–111; **Р. Рашев.** Прабългарите..., с. 130.
- <sup>78</sup> **О. М. Приходнюк.** Степове населення України..., с. 33–34; **Р. Рашев.** Прабългарите..., с. 130–132.
- <sup>79</sup> **Ст. Станилов.** Хазарската теза. Принос към проблема за идентификацията на археологическата култура на Кубратова Велика България. – В: Българи и хазари през Ранното средновековие. София, 2003, с. 42–70
- <sup>80</sup> **А. И. Айбабин.** Этническая история ренневиантского Крыма. Симферополь, 1999, с. 179–182; **О. М. Приходнюк.** Степове населення України..., с. 25–28; **А. В. Комар.** Перешчепинский комплекс в контексте..., с. 7–244
- <sup>81</sup> **В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. И. Фоякова.** Цит. съч., с. 25–49.
- <sup>82</sup> **C. Bálint.** Die Archäologie der Steppe, S. 95; **А. И. Айбабин.** Келегейское погребение..., с. 25–38; **О. М. Prichodnjuk, V. M. Chardaev.** Op. cit., S. 585–612; **Р. Рашев.** Прабългарите..., с. 129–130.
- <sup>83</sup> **Р. С. Орлов.** Культура кочевников IV–VIII вв. – Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. Киев, 1985, с. 105–106; **Р. С. Орлов, А. Т. Смиленко.** Погребения кочевников и клады эпохи раннего средневековья. Археология Украинской ССР. Т. 3. Киев, 1986, с. 230; **И. А. Баранов.** Таврика в эпоху средневековья. Киев, 1990, с. 18–22; **А. Г. Атавин.** Погребения VII – начало VIII вв. из Восточного Приазовья. – В: Культура евроазиатских степей второй половины I тысячелетия н. е. Самара, 1996, с. 208–264; **В. Е. Флерова.** Подкурганние погребения восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии. – В: Степи Европы в эпоху средневековья 2, Донецк, 2001, с. 163–186.
- <sup>84</sup> Прабългарите..., с. 90 сл.
- <sup>85</sup> **Р. Рашев.** Цит. съч., с. 90–91. Един от източниците на този погребален обряд според мен може да се търси при ранните огури -алтайските телески племена от IV-V в. Вж: **С. Г. Клящорний, Д. Г. Савинов.** Цит. съч., с. 200.
- <sup>86</sup> **Р. С. Орлов.** Цит. съч., с. 105–106; **Р. С. Орлов, А. Т. Смиленко.** Цит. съч., с. 229–230; **А. В. Комар, А. И. Куйбишев, Р. С. Орлов.** Погре-

- бения кочевников VI–VII вв. Из Северо-Западното Приазовие. – Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 5. 2006, с. 245–309; **Р. Рашев**. Прабългарите..., с. 85–86.
- <sup>87</sup> **А. К. Амброз**. Кочевнические древности Восточной Европы и Средней Азии V–VIII вв. – Степи Евразии в эпоху средневековья. – В: Археология СССР. Москва, 1981, с. 15; **С. Bálint**. Kontakte zwischen Iran. Byzanz und der Steppe. – AWARENFORSCHUNGEN. B. I. Wien, 1992, S. 337–339; **Р. Рашев**. Прабългарите..., с. 96.
- <sup>88</sup> **А. К. Амброз**. Проблемы раннесредневековой хронологии восточной Европы. I. СА, 2, 1971, с. 69–123; **А. К. Амброз**. Проблемы раннесредневековой хронологии восточной Европы. II. СА, 3, 1971, с. 106–134; **С. Bálint**. Kontakte zwischen Iran..., S. 390–411; **И. О. Гавритухин**, **А. М. Обломский**. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва, 1996, с. 58–87.
- <sup>89</sup> **А. Г. Атавин**. Цит. съч., с. 229–234; **Р. Рашев**. Прабългарите..., с. 105.
- <sup>90</sup> **А. И. Семенов**. Цит. съч., с. 97–111; **И. А. Баранов**. Цит. съч., с. 18–21, 110–115; **А. И. Айбабин**. Этническая история ренневизантийского Крыма. Симферополь, 1999, рис. 34, 74; **А. Г. Атавин**. Цит. съч., с. 229–234; **О. М. Приходнюк**. Степове населення України..., с. 25–28; **Д. Димитров**. Прабългарските племена в Източна и Централна Европа. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. I. София, 1989, с. 33–35; **Р. С. Орлов**. Цит. съч., с. 98–105; **Р. Рашев**. Прабългарите..., с. 105–117.
- <sup>91</sup> **Р. Рашев**. Прабългарите..., с. 90–93, табл. 11–I.
- <sup>92</sup> **А. Комар**. Погребальные обряды болгар 2-й пол. VI – начало VII в. (памятники типа Суханово). – Добруджа, 24/25, 2013, с.31–52.
- <sup>93</sup> **Р. Рашев**. Прабългарите..., с. 90–117.
- <sup>94</sup> **А. И. Айбабин**. Этническая история..., с. 97–98.
- <sup>95</sup> **А. Г. Атавин**. Цит. съч., с. 208–264.
- <sup>96</sup> **Р. Рашев**. Прабългарите..., с. 116.
- <sup>97</sup> **И. С. Чичуров**. Экскурс Феофана о протобулгарах. – В: Древнейшие государства на территории СССР. Москва, 1976, с. 96–97; **И. С. Чичуров**. Византийские исторические сочинения. Москва, 1980, с. 110–111, бел. 264; Ф перешчепенский..., с. 158–165. Още по-краен е А. Комар, който не само отрича наличието на кутригури на запад от Дон през VII в., но отрича и изобщо присъствието на Велика България на Кубрат в този регион – тези, които не заслужават коментар (**О. В. Комар**. „Кубрат“ та „Велика България“: проблеми джерело знавчого аналізу. – В: Сходознавство, 13–14, 2001, с. 133–155; **А. В. Комар**. Кутригуры и утигуры в Северном Причерноморья. – В: Судейский сборник. Киев-Судак, 2004, с. 169–200).
- <sup>98</sup> **G. László**. Etudes archéologiques..., p. 280–284.

- <sup>99</sup> **Д. Димитров.** Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987, с. 110; **Ив. Божилков, Хр. Димитров.** Protobulgarica (Заметки по истории протоболгар до средины IX в.). – Byzantinobulgariса. IX. София, 1995, с. 33–34; **М. Kazanski, J.-P. Sodini.** Notes sule le peuplement de la région de Dniepr moyen pendant la second moitié du VIIe. siècle. – RA, 1, 1987, p. 84–90; **W. Pohl.** Op. cit., S. 272, 281–282; **A. I. Ajbabin.** Op. cit., p. 31–54. Най-крайно, но и най-необосновано дистанцирането на съкровището от Кубрат и едностранното му обвързване с хазарите вж.: **A. В. Комар.** Перешчепинский ллл, с. 7–244
- <sup>100</sup> **Л. Н. Гумилев.** Цит. съч., с. 215–216, 240; **P. Golden.** Op. cit., p. 37–42;
- <sup>101</sup> **Al. Avenarius.** Die Awaren in Europa. Amsterdam-Bratislava. 1974, S. 160–171.
- <sup>102</sup> **T. М. Минаева.** Керамика Балки Канцерка в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі.– Археологія, 13, 1961, с. 119–128; **И. П. Русанова.** Славянские древности. Москва, 1976, с. 88–89; **И. О. Гавритухин, А. М. Обломский.** Цит. съч., с.123–124; **О. М. Приходнюк.** Степове населення України..., с. 41–42.
- <sup>103</sup> **Я. В. Володарец-Урбанович, А. В. Скиба.** Гончарний посуд VII–VIII ст. на півдні східної Європи. – Археологія, 2, 2011, с. 34–45.
- <sup>104</sup> **О. М. Приходнюк.** Степове населення України..., с. 41; **П. О. Гавритухин, А. М. Обломский.** Цит. съч., с. 123–124.
- <sup>105</sup> **A. I. Ajbabin.** Op. cit., p. 56–60; **Я. В. Володарец-Урбанович, А. В. Скиба.** Цит. съч., с. 34–43 с цитираната литература.
- <sup>106</sup> **J. D. Mansi.** Sacrorum consiliorum nova et aplissima. Collectio 132, Florintiae 1766 (= Graz, 1960), col. 193 (= ГИБИ, III, с. 183).
- <sup>107</sup> **Н. Пилгуевская.** Сирийские источники по истории народов СССР. Москва-Ленинград, 1941, с. 81; Prisci. Fragmenta. IV, 30.
- <sup>108</sup> **Р. Рашев.** Държавата на Ернах и неговите наследници. – Българите по Северното Черноморие, 5, 1996, с. 38–40; **Р. Рашев.** Прабългарите..., с. 37.
- <sup>109</sup> **С. Г. Боталов.** Раннетюркские ареалы Восточной Европы в системе кочевой цивилизации Евразии. – В: Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. Самара, 2010, с. 5–12.
- <sup>110</sup> **Prisci.** Fragmenta, fr. 36, p. 345–346.
- <sup>111</sup> **Ч. Кирилов.** Столичният проблем в ранносредновековна България. – Добруджа, 24/25, 2013, с. 313–337, с подробна библиографска справка.
- <sup>112</sup> **Л. Н. Гумилев.** Древные тюрки, с. 292, 369; **А. Р. Кызласов.** Археологические исследования на городище Ак-Бешим в 1953–1954 гг. – Тр. КАЭЭ. Т. II. Фрунзе, 1958, С. 155–242; **Ю. А. Зуев.** Китайские известия о Суюбе. – Известия АН КазССР. – Сер. ист., археол. и этногр. – 1960. – Вып. 3(14). – С. 87–96; **Р. Т. Ганиев.** Восточно-тюркское государство в VI–VIII вв. Екатеринбург, 2006, с. 152.



- <sup>113</sup> **М. И. Артамонов.** История хазар, с. 219–235; **С. А. Плетнева.** От кочевий к городам. – МИА. №142, 1967, с. 47–48; **М. Г. Могамедов.** Образование Хазарского каганата. Москва, 1983, с. 58–60.
- <sup>114</sup> **Constantinus Porphyrogenitus.** De administrando imperio (ed. G. Moravcsik, R. Jenkins). London, 1967, II, p. 63; **Константин Багряно-родный.** Об управлении империи. Под редакцией г. г. Литаврина и А. П. Новосельцева). Москва, 1989, с. 50–51.
- <sup>115</sup> **М. И. Артамонов.** История хазар, с. 219–235; **С. А. Плетнева.** От кочевий..., с. 47–48; **М. Г. Могамедов.** Цит. съч., с. 58–60.
- <sup>116</sup> **Theophanes.** Chronographia, p. 357 (= ГИБИ, III, с. 262); **Nicserphorus.** Opuscula historica, p. 33 (= ГИБИ, III, с. 295); **И. С. Чичуров.** Цит. съч., с. 61, 162; **Anastasius Bibliothecarius.** Chronographia. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1885, p. 266 (= ЛИБИ, П, с. 248).
- <sup>117</sup> **Ив. Божилев, В. Гюзелев.** История на България. Том 1. История на Средновековна България VII–XIV век. София, 1999, с. 80.
- <sup>118</sup> **A. Bellinger, Ph. Grierson.** Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection, II. Washington, 1968, p. 14; **М. Хенди.** Light-Weight Solidi, Tetarteron and the Book of the Prefect. – Byzantinische Zeitschrift, 65, 1972, p. 60.
- <sup>119</sup> **Ј. Ковачевић.** Авари и злато. – Старианар, XIII–XIV, 1962–1963, с. 126; **W. Pohl.** Op. cit., S. 502.
- <sup>120</sup> **W. Hahn.** Moneta Imperii Byzantini. 3. Wien, 1981, p. 217, 242, 256.
- <sup>121</sup> **А. И. Семенов.** Византийские монеты келегейского..., с. 121–130; **И. В. Соколова.** Монеты Перешчепинского клада. – ВВр, LIV, 1993, с. 145–153; **В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. И. Фонякова.** Цит. съч., с. 28–30.
- <sup>122</sup> **W. Hahn.** Op. cit., Prägetabelle V, No. 48.
- <sup>123</sup> **A. Bellinger, Ph. Grierson.** Op. cit., 423, No. 10.
- <sup>124</sup> **А. И. Семенов.** Византийские монеты Келегейского..., с. 121–127; **А. И. Семенов.** К выявлению центральноазиатских элементов в культуре раннесредневековых кочевников Восточной Европы – Археологический сборник Государственного Эрмитажа. 29, 1988, 97–111; **Р. Рашев.** Прабългарите..., с. 110.
- <sup>125</sup> **З. А. Львова.** Погребения в Малой Перешчепине и Вознесенке и Кубрат, каган Великой Болгарии. – Stratum plus, 5, 2000, с. 145–160; **З. А. Львова.** Летопись Гази-Барадж тарихы (1229–1246) и ее данные о древних булгарах. – Археология и восточноевропейских лесостепи, 15, 2001, с. 105–110.
- <sup>126</sup> **Иман Бахши.** Джагфат Тарихы. I. Свод болгарских летописей 1680 год. Оренбург, 1993.

- <sup>127</sup> **О. Прицак**. Ане е ли това един българо-татарски Осиян? – В: Микаил Башу ибн Шамс Тебир. Сказание за дъщерята на кана. Приложение 1–12. София, 1997.
- <sup>128</sup> **P. Lemerle**. Les plus anciens recueils de Saint Demétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. Vol. I. Paris, 1979, p. 223–229; II, 1981, p. 147–198 (= ГИБИ, III, София, с. 159–160).
- <sup>129</sup> **Procopius Caesariensis**. Opera omnia, p. 258 (=ГИБИ, II, София, 1958, с. 125–126).
- <sup>130</sup> **Iordanis**. Romana et Getica, 2, 35; (= ЛИБИ, I, София, 1958, с. 336).
- <sup>131</sup> **Procopius Caesariensis**. Opera omnia, p. 475, 360 (=ГИБИ, II, София, 1958, с. 126–127, 135).
- <sup>132</sup> **И. П. Русанова**. Цит. съч., с. 85–112; **В. Седов**. Анты. – В: Проблемы советской археологии. Москва, 1978; **В. В. Седов**. Происхождение и ранняя история славян. Москва, 1979, с. 123–130; **О. М. Приходнюк**. К вопросу о присутствии антов в карпато-дунайских землях. В: Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1983, с. 182–186; **О. М. Приходнюк**. Пеньковская культура. – Археология Украинской ССР. Т. 3. Киев, 1986, с. 153–166; **О. М. Приходнюк**. Анты и пеньковская культура. – Древние славянии и Киевская Русь. Киев, 1989, с. 58–69.
- <sup>133</sup> **M. Kazanski**. Les Slaves, p. 99, 113; **О. М. Приходнюк**. Основні підсумки та завдання вивчення Пастирського городища. – Археологія, 3, 1998, с. 4–24; **О. М. Приходнюк**. Пастирское городище. Киев-Чернівці, 2005.
- <sup>134</sup> **О. М. Приходнюк**. К вопросу о присутствии антов в карпато-дунайских..., с. 182–186; **И. П. Русанова**. Цит. съч., с. 111; **В. В. Седов**. Восточные славяне в VI–VIII вв. Москва, 1982, с. 19.
- <sup>135</sup> Водеща в разработката на тази връзка е И. П. Русанова. (Вж.: **И. П. Русанова**. Цит. съч., с. 103–112.). Тя се споделя от И. О. Гавритухин (**И. О. Гавритухин**, **А. М. Обломский**. Цит. съч., с. 108–120) и с някои нюанси от в. в. Седов. Вж: **В. В. Седов**. Славяне Верхнего Приднепровья и Поддвинья. Москва, 1970, с. 68–70. О. М. Приходнюк посочва хронологическия разрыв между „Черняховската култура“ и появилата се едва след един век „Пенковска култура“, като я свързва със славяните и по-точно с от паметниците от „Киевски тип“. Вж.: **О. М. Приходнюк**. Об истоках и составных элементах пенковских древностей. В: Тезисы докладов советской делегации на IV международном конгрессе славянской археологии. Москва, 1980, с. 75–76; **О. М. Приходнюк**. Пеньковская культура..., с. 253–266; **О. М. Приходнюк**. Анты и..., с. 58–69; **О. М. Приходнюк**. Степове населення України..., с. 25–28. В последното познато ми изследване по въпроса (**О. Б. Бубенок**, **В. В. Приймаченко**. Ранние известия об антах в „Гетике“ Иордана (К вопросу о происхождении термина *анты*). – Stratum plus, 5, 2011, с. 25–

- 36) са представени различните мнения по темата, но в общи линии се следва идеята на О. М. Приходнюк с някои оригинални приноси.
- <sup>136</sup> **И. П. Русанова**. Цит. съч., с. 98, рис. 35; **В. С. Флѐров**. Раннесредневековые юрообразные жилища Восточной Европы. Москва, 1996, с. 33–38, рис. 21; **О. М. Приходнюк**. Степове населення України..., с. 25–28, рис. 116; **М. Kazanski**. Les Slaves..., р. 113–117.
- <sup>137</sup> **М. И. Артамонов**. Историческа принадлежност и историческо значение на Пастирската култура. – Археология, 3, 1969, с. 2–7; **О. М. Приходнюк**. Пеньковская культура ..., с.156; **И. О. Гавритухин**, **А. М. Обломский**. Цит. съч., с. 121–132, 167–171; **М. Kazanski**. Les Slaves, р. 101.
- <sup>138</sup> **В. В. Седов**. Восточные славяне..., с. 24.
- <sup>139</sup> **Я. В. Володарец-Урбанович**, **А. В. Скиба**. Цит. съч., с. 34–43.
- <sup>140</sup> **М. И. Артамонов**. Историческа принадлежност и историческо..., с. 2–7; **М. И. Артамонов**. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. – Доклады Географического общества СССР. Етнография, 15, 1970, с. 3–38; **М. И. Артамонов**. Славяне и болгары в Поднестровье. – В: Berichte über den II Internationalen Kongres für Slawische Archäologie. I. Berlin, 1970, с. 119–132.
- <sup>141</sup> **В. В. Седов**. Славяне в ранном средневековье. Москва, 1995, с. 73; **О. М. Приходнюк**. Степове населення України..., с. 64–65.
- <sup>142</sup> **М. Даскалов**. За летописното племе севери. – История, 6, 1994, 10–12.; **М. Даскалов**. Племето севери в Североизточна България и Украйна. (Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен кандидат на историческите науки). София, 1995; **М. Даскалов**. Елементи на Волинцевската култура в ранносредновековната култура на Североизточна България. – In: Studia Archaeologica, I. София, 2003, 252–258.
- <sup>143</sup> **А. В. Комар**. Что такое „Пастырская культура“? – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–1. София, 2007, с. 35–52.
- <sup>144</sup> **О. М. Приходнюк**. Основні підсумки та завдання вивчення Пастирського городища. – Археологія, 3, 1998, с. 4–24; **О. М. Приходнюк**. Степове населення..., с. 60–71.
- <sup>145</sup> **И.Г. Хинку**, **И. О. Рафаилович**. Славяне и тюрко-болгаре в VI–X вв. На территории Молдавии по археологическим данным. – В: Славяните и средиземноморския свят VI–X век. София, 1973, с. 164–165; **И. П. Русанова**. Памятники типа Пеньковка. – В: Проблемы археологии. Ленинград, 1978, с. 112–118; **Д. Димитров**. Прабългарите..., 113–122, 260–262. **М. Kazanski**. Les Slaves..., р. 113–120. Симптоматично е, че съдове, сходни с пастирските се появяват в Молдова още втората половина на VI в. (според мен по-скоро след началото на VII в.) заедно с

- Пенковски. **Ст. Ангелова**. Отново за т.нар. Пастирска керамика. – В: Приноси към българската археология, V. София, 2009, с. 13–17.
- <sup>146</sup> **А. В. Комар**. Что такое „Пастырская...“, с. 46.
- <sup>147</sup> **М. И. Артамонов**. Историческа принадлежност и историческо..., с. 7; **М. И. Артамонов**. Болгарские культуры северного..., с. 29–31; **М. И. Артамонов**. Славяне и болгары..., с. 119–132.
- <sup>148</sup> **И. П. Русанова**. Цит. съч., с. 112; **В. В. Седов**. Восточные славяне в..., с. 22–35; **О. М. Приходнюк**. К вопросу о присутствии антов в..., с. 184; **О. М. Приходнюк**. Пеньковская культура... с. 253–266; **О. М. Приходнюк**. Анты и пеньковская..., с. 58–69.
- <sup>149</sup> Последно за това с литературата по въпроса вж.: **Я. В. Володарец-Урбанович**, **А. В. Скиба**. Цит съч., с. 34–43; **А. В. Комар**. Что такое „Пастырская...“, с. 35–52.
- <sup>150</sup> За края на Пенковската култура във 2/3 на VII в. и нейните по-късни реликти Вж: **И. О. Гавритухин**. Хронология „среднеаварского“..., с. 45–86; **I. Gavrituhin**. Op. cit., p. 13 ; **М. Kazanski**. Les Slaves..., p. 116–120; **И. П. Русанова**. Цит. съч., с. 112; **В. В. Седов**. Восточные славяне в..., с. 22–35; **О. М. Приходнюк**. К вопросу о присутствии антов в..., с. 184; **О. М. Приходнюк**. Пеньковская культура..., с. 253–266; **О. М. Приходнюк**. Анты и пеньковская..., с. 58–69.
- <sup>151</sup> **В. В. Седов**. Восточные славяне..., с. 133.
- <sup>152</sup> **И. И. Ляпушкин**. К вопросу о паметиков волынцевского типа. СА, XXIX–XXX, 1959, с. 59–83; **И. И. Ляпушкин**. Днепровское лесостепие левобережье в эпоху жилаза. – МИА, 152, 1961, с. 216–316; **О. В. Сухобоков**. Славяне в Днепровского левобережье (Роменская культура и ее предшественники). Киев, 1975, с. 55–60; **В. В. Седов**. Цит. съч., с. 135–140.
- <sup>153</sup> **Д. Т. Березоваць**. Дослідження на території Притивальського району Сумської області. АП, III, 1952, с. 242–251.
- <sup>154</sup> **О. В. Сухобоков**. Славяне в..., с. 135–140.
- <sup>155</sup> **И. И. Ляпушкин**. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. – МИА, 62, 1958, с. 85–95, 112–114, рис. 26; **И. И. Ляпушкин**. К вопросу о паметиков волынцевского..., с. 59–83; **В. В. Седов**. Восточные славяне..., с. 137.
- <sup>156</sup> **М. И. Артамонов**. Болгарские культуры северного..., с. 29–31; **М. И. Артамонов**. Некоторые вопросы отношений восточных славян с болгарами и балтами в процессе заселение ими в Среднего и Верхнего Поднепровья. – СА, 1, 1974, с. 249–250; **М. И. Артамонов**. Славяне и болгары в Поднепровье..., с. 119–132.
- <sup>157</sup> **М. И. Артамонов**. Историческа принадлежност и историческо..., с. 2–7.
- <sup>158</sup> **В. В. Седов**. Славяне Верхнего Приднепровья..., с. 128–131; **В. В. Седов**. Восточные славяне в..., с. 138; **Е. А. Горюнов**. О паметниках Волинцевского типа. – КСИА, 144, 1975, с. 8–10.

- <sup>159</sup> **М. И. Артамонов.** Етническа принадлежност и историческо..., с. 3–5, обр. 2, 3.
- <sup>160</sup> **Ф. П. Филин.** Образования языка восточник славян. Москва, 1962, с. 60–63; **И. П. Русанова.** Цит. съч., с. 112. Преобладава мнението на Ф. Филин, че *анти* не е самоназвание, а название дадено от съседите им и означава „население в покрайнината“. Напоследък О. Бубенок и В. Приймаченко смятат, че *анти* означава „превозвачи“ – славяни, подвизаващи се по долните течения на Днепър, Днестър и Дунав и превозващи по реките хора, стоки и товари. В този смисъл това не е етническо, а етнографско и териториално название, с което ромеите обозначават на една група славяни, формирали по интереси свой съюз. **О. Б. Бубенок, В. В. Приймаченко.** Цит. съч., с. 25–36.
- <sup>161</sup> **M. Fasmer.** Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. Teil. I: Die Iranier, in Südrussland. Leipzig, 1923, S. 76 по: **В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев.** Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. Москва, 1962, с. 226.
- <sup>162</sup> **В. В. Седов.** Восточные славяне в..., с. 138.
- <sup>163</sup> **Ст. Ангелова, Л. Дончева-Петкова.** Разпространение на т.нар. Пастирска керамика в България. – Археология, 1, 1992, с. 14–21; **М. Даскалов.** За летописното..., с. 10–12.; **М. Даскалов.** Племето севери..., с. 4–18; **М. Даскалов.** Елементи на Волинцевската култура..., с. 252–258.
- <sup>164</sup> **Theophilacti Simocattae.** Historiae, ed. C de Boor. Lipsiae 1887, VII 15, VIII 5. 13; **С. А. Иванов.** „Псевдо-Кесарий“. – В: Свод Древнейших письменных известий о славян. Т. 1. Москва, 1991, с. 261; **Г. Г. Литаврин.** О походе аваров в 602 против антов. – В: Византия и славяне. Санкт Петербург, 1999, 568–578; **W. Pohl.** Op. cit., S. 134; **Ф. Курта.** Цит. съч., с. 119–121.
- <sup>165</sup> **Повесть временных лет.** Подгот. текста, пер., ст. и комент. Д.С. Лихачева; Под ред. в.И. Адриановой-Перетц. СПб., 1996, с. 12–14, 148–150.
- <sup>166</sup> **Г. С. Лебедев.** Этнография Восточной Европы по „Повести временных лет. – В: Историческая этнография. Проблемы археология и этнографии. Вып. II. Ленинград, 1983, с. 102–112.
- <sup>167</sup> **М. Даскалов.** За летописното..., с. 9–11.
- <sup>168</sup> **Г. Г. Литаврин.** О походе аваров..., с. 578.
- <sup>169</sup> **В. В. Седов.** Восточные славяне в..., с. 19–22, карта 4.
- <sup>170</sup> **М. И. Артамонов.** Историческа принадлежност и историческо..., с. 7; **М. И. Артамонов.** Болгарские культуры северного ..., с. 29–31.
- <sup>171</sup> **Ph. Grierson.** Catalogue of the Byzantine..., p. 423, No. 10; **W. Hahn.** Op. cit., Prägetabelle V, No. 48; **В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. И. Фоянова.** Цит. съч., с. 25–49; **И. В.**

- Соколова.** Монеты Перешчепинского клада. – ВВр, LIV, 1993, с. 145–153.
- <sup>172</sup> **Г. Острогорски.** Цит. съч., с. 171–176.
- <sup>173</sup> **Ј. Ковачевић.** Op. cit., p. 126; **W. Pohl.** Op. cit. S. 502
- <sup>174</sup> **Прокопий Кесарийски.** Война с вандалами. Санкт Петербург, 2001, I, III, с. 152.
- <sup>175</sup> **H. Wolfram.** Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie. München. 1990, S. 287.
- <sup>176</sup> **М. Москов.** Цит. съч., с. 25, 181–209; **О. Pritsak.** Op. cit., S 35–36, 76.
- <sup>177</sup> **И. С. Чичуров.** Цит. съч., с. 60, 161.
- <sup>178</sup> **М. Москов.** Цит. съч., с. 25, 209–218.
- <sup>179</sup> **Constantinus Porphyrogenitus.** De administrando imperio (ed. G. Moravcsik, R. Jenkins). London, 1967, p. 64; **Константин Багрянородный.** Об управлении империи. Под редакцией г. г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва, 1989, с. 53, 335; **Ив. Божилов.** Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на X в. София, 1979, с. 163–167.
- <sup>180</sup> **А. В. Гадло.** О черных и внутренних болгар. – Доклады по географии, б. Ленинград, 1968, с. 4–9; **М. И. Артамонов.** История хазар, с. 172; **Р. Рашев.** Прабългарите..., с. 147–150.
- <sup>181</sup> **Г. И. Матвеева.** Могильники ранних болгар на Самарской Луке. Самара, 1997, с. 98–99; **Р. С. Багаутинов, А. В. Богачев С. Э. Зубов.** Протоболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камье). Самара, 1998, с. 35, 169; **А. В. Богачев, Г. И. Матвеева.** Памятники ранноболгарского времени. – В: История Самарского Поволжья в древнейших времен до наших дней. Москва, 2000, с. 155–188; **Д. А. Сташенков.** Разкопки Кайбельского средневекового могильника в 1953–1954 годах. – В: Вопросы археологии Поволжья. Вып.3. Самара, 2003, с. 324–339; **Ф. Х. Хузин.** Ранние булгары и Волжская Булгария. Казань, 2006, с.35–37.
- <sup>182</sup> Пак там.
- <sup>183</sup> **Г. И. Матвеева.** Цит. съч., с. 62.
- <sup>184</sup> **Н. Мавродинов.** Прабългарската художествена индустрия. – Мада-ра, II. София, 1936, 223–226; **Р. Рашев.** Българската езическа култура VII–IX век. София, 2008, с. 202–209, табл. СХХV–СХХVIII.
- <sup>185</sup> **Ф. Х. Хузин.** Ранние булгары..., с. 37; **Р. С. Багаутинов, А. В. Богачев, С. Зубов.** Цит. съч., с. 80–83, 167–172.
- <sup>186</sup> **Г. И. Матвеева.** Цит. съч., с. 62; **С. Зубов.** Элементы социальной стратификации дружинных погребений протоболгар на Средней Волге. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–1. София, 2007, с. 207–212.

- <sup>187</sup> **С. Зубов.** Цит. съч., с. 210.
- <sup>188</sup> **В. Е. Флѐрова.** Подкурганние погребения восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии. – В: Степи Европы в эпоху средневековья 2, Донецк, 2001, с. 163–186; **Е. Коматарова-Балинска.** Могилните гробове от Соколовския етнокултурен кръг, В: LAUREA, IN HONOREM MARGARITAE VAKLINOVA, I. София, 2009, с. 129–144
- <sup>189</sup> **Р. С. Багаутинов, А. В. Богачев С. Э. Зубов.** Цит. съч., с.154, 166; **Д. А. Сташенков.** Половозрастна стратификация новинковского населения (по материалам украшений костюма). – В: Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. (из истории костюма). Т. 2. Самара, 2001, с. 149.
- <sup>190</sup> **Ф. Х. Хузин.** Ранние булгары..., с. 37–39; **Д. А. Сташенков.** Разкопки Кайбельского..., с. 324–339.
- <sup>191</sup> **Д. А. Сташенков.** Разкопки Кайбельского..., с. 324–339.
- <sup>192</sup> **Н. А. Лифанов.** К вопросам периодизации и хронологии памятников Новинковского типа. – В: Степи Европа в эпоху средневековья. Том 4. Хазарское время. Сборник научных работ. – Донецк, 2005, с. 25–38; **Н. А. Лифанов.** Систематика погребально-поминальной обрядности новинковского населения. В: II Городцовские чтения. Материалы научной конференции, посвященной 100-летию деятельности в. А. Городцова в ГИМ. Апрель 2003. Москва, 2005, с. 299–307.
- <sup>193</sup> **Н. А. Лифанов.** К вопросам периодизации..., с. 36–38; **Н. А. Лифанов.** Систематика погребально-поминальной обрядности новинковского..., с. 306.
- <sup>194</sup> **А. Х. Халиков.** Татарский народ и его предки. Казань, 1989; **Ф. Х. Хузин.** Волжская Булгария в домонгольское время (X – начало XIII веков). Казань, 1997; **Ф. Х. Хузин.** Ранние булгары..., с. 43 и сл.
- <sup>195</sup> **И. А. Баранов.** Таврика в эпоху..., с. 139–145; **И. А. Баранов.** Великая Болгария и Крым: итоги и проблемы изучения. – В: Международная конференция Византия и Крым. Симферополь, 1997, с. 19–22; **И. А. Баранов, В. В. Майко.** Пастирско-Пенковската култура и проблемът за разселването на прабългарските племена по Средното Поднепровие и таврика. – Българите в Северното Причерноморие, 4, 1995, с. 71–87; **В. Майко.** Териториални групи протобългарски паметници на Таврика VII – първа половина X вв. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–1, София, 2007, с. 151–157.
- <sup>196</sup> **И. А. Баранов.** Таврика в эпоху..., с. 133–139, фиг. 52–54; **В. В. Майко, О. М. Фарбей.** Християнизация тюрко-българ..., с. 75–81; **Т. Яшавева.** Храм християнизованних салтовцев в предместье Херсонеса. В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–1, София, 2007, с. 445–451; Относно писмените извори за българи християни по Се-

- верното Черноморие вж: **Ив Божилов, Хр. Димитров**. Цит. съч., с. 50–51. Същевременно има източници, че под напора на печенегите след началото на X в., специално обитавашите Крим българи, емигрират към Дунавска България. Вж: **Г. Атанасов**. Кримски реалии на еднокорабните едноапсидни църкви без притвор в Добруджа. – В: **Българите в Северното Причерноморие**, 3, 1994, с. 53–74.
- <sup>197</sup> **М. И. Артамонов**. История хазар, с. 323–330; **С. А. Плетнева**. От кочевий..., с. 111; **Д. Димитров**. Прабългарите по..., с. 272.
- <sup>198</sup> **А. Л. Якобсон**. Раннесредновековные поселения Восточного Крыма. – МИА, 85, 1958, с. 483, 500; **А. Л. Якобсон**. Раннесредновековные сельские поселения Югозападной Таврики. – МИА, 168, 1970, с. 51, 81, 181; **И Баранов**. Таврика в эпоху..., с. 129–139; **Д. Димитров**. Цит. съч, с. 177, 265, 274; **Крим, Северо-Восточное Причерноморье...** 2003, с. 155–168; 181–183; **В. Н. Чхаидзе**. Таматарха. Раннесредновековный город на Таманском полуострове. Москва, 2008, с. 272–273; **В. Майко**. Территориальные группы протоболгарских памятников Таврики..., с. 151–163; **Г. Атанасов**. Кримски реалии на..., с. 53–74. Тук са приведени археологически доказателства за такава миграция.
- <sup>199</sup> **P. Lemerle**. Op. cit., I, 1979, p. 223–229; II, 1981, p. 147–198 (= ГИБИ, III, с. 159–160).
- <sup>200</sup> **В. Златарски**. История на българската държава..., с. 205–208; **П. Петров**. Цит. съч., с. 294–297; **Вл. Поповић**. Куврат, Кувер..., с. 114–126; **Ив. Божилов, В. Гюзелев**. Цит. съч., с. 94–96; **П. Павлов**. Бележки за прабългарите на Кубер, както и за присъствието на кумански групи в днешна Македония (VII–XIV в.). – Архив за поселищни проучвания, 2–3, 1994, с. 95–99; **Р. Рашев**. Прабългарите..., с. 179–185.
- <sup>201</sup> **P. Lemerle**. Op. cit., p. 224–230 (= ГИБИ, III, с. 160–161).
- <sup>202</sup> **В. Бешевлиев**. Първобългарски надписи. София, 1979, с. 89–100.
- <sup>203</sup> **Г. Атанасов**. Тервел, хан на България и кесар на Византия. Силистра, 2004, с. 22–23.
- <sup>204</sup> **J. Werner**. Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Österreichische Akademie der Wissenschaften Pil.-hist. Klasse, Denkschriften 184 = Studien zur Archäologie der Awaren, 2. Wien, 1989, S. 9–19, Abb. 3.
- <sup>205</sup> **J. Werner**. Der Schatzfund von..., S. 19–23.
- <sup>206</sup> Подробно за това вж.: **Ст. Станилов**. Художествения метал на българското ханство на Дунав (VII–IX в.). София, 2006, с. 108 сл.; **М. Инкова**. Коланните гарнитури „Врап“ в България (Функционална характеристика на обковите за колан и опит за социализация). – ИНИМ, XIV, 2004, с. 150–182; **Б. Тотев, О. Пелевина**. Съкровището от Врап и елитната култура на дунавските българи. – Археология, 2, 2011, с. 32–53.



- <sup>207</sup> **U. Fidler.** Die spätaawarenzeitlichen Gürtelbestandteile vom Typ Vrap-Erseke aus Velino (Bez. Varna, Bulgarien). – *Germania*, 74, 1996, S. 248–263.
- <sup>208</sup> **É. Garam.** Über den Schatzfund von Vrap (Albanien). – *AA*, 49, 1997, S. 23–33.
- <sup>209</sup> **F. Daim.** „Byzantinische“ Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. – *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt*. Innsbruck, 2002, S. 93–105.
- <sup>210</sup> **Ст. Станилов.** Художественият метал..., с. 34–86, обр. 1–2, 15–16.
- <sup>211</sup> **Б. Тотев, О. Пелевина.** Съкровището от Врап и елитната..., с. 41–42
- <sup>212</sup> **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните български..., с. 34, табл. IX.
- <sup>213</sup> **В. Златарски.** История на българската държава..., с. 170–172; **В. Бешевлиев.** За Алциок-Алцеко. – *ИНМВ*, 20, 1984, с. 29–35. Идеята на в. Пол, че Алцек е син на Алцеок, няма опорни точки в източниците. **W. Pohl.** *Op. cit.*, S. 269–270.
- <sup>214</sup> **Pauli Diaconi.** *Historia Langobardorum Codicus Gothani*, V, 29 (= ЛИБИ, II, с.115–116).
- <sup>215</sup> **V. Ceglia, B. Genito.** La necropoli altomedievale di Vicenne a Campochiaro. – *Archeologia del Molise*. Roma, 1991, 329–335; **V. Ceglia, I. Marchetta.** Nuovi dati dalla necropolis di Vicene a Campochiaro. – In: *Atti del Convegno internazionale di studi, Cimitile-Santa Maria Capua Vetere, 16–17 giugno 2011, a cura di Carlo Ebanista e Marcello Rotili, Cimitile (Napoli), Tavolario edizioni, 2012, pp. 217–238*
- <sup>216</sup> **E. Arslan.** L'anello, il cavaliere e il duca. La tomba 33 di campochiaro Vicenne (CV). – *Revista Quaderni ticinesi di numismatica e antichita classica*, XXIX, Lugano, 2000, p. 333–356, Tav. I, fig. 1; **N. Christie.** *The Lombards (The Ancient Langobards)*. Oxford, 1995, p. 98–101, pl. 18. Мъжът в гроб № 33 е ориентиран според християнския обряд запад-изток, но инвентарът и специално конският скелет не е в хармония с християнските погребални практики (обр. 41). Това поставя под въпрос идентифицирането му с Алцек при положение, че той наистина е покръстен. Същевременно, предвид обстоятелствата, специално през VII в. не са изключени отклонения от класическите канони. Още повече, че в некропола като цяло погребаните са християни.
- <sup>217</sup> **Pauli Diaconi.** *Historia Langobardorum Codicus Gothani*, V, 29 (= ЛИБИ, II, с.116).
- <sup>218</sup> **С. Лишев.** Прабългарите и българското народностно име в Европа около началото на V в. – *ИИБИ*, 5, 1954, с. 358; **Р. Рашев.** Прабългарите през..., с. 168.

- <sup>207</sup> **U. Fidler.** Die spätaawarenzeitlichen Gürtelbestandteile vom Typ Vrap-Erseke aus Velino (Bez. Varna, Bulgarien). – *Germania*, 74, 1996, S. 248–263.
- <sup>208</sup> **É. Garam.** Über den Schatzfund von Vrap (Albanien). – *AA*, 49, 1997, S. 23–33.
- <sup>209</sup> **F. Daim.** „Byzantinische“ Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. – *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt*. Innsbruck, 2002, S. 93–105.
- <sup>210</sup> **Ст. Станилов.** Художественият метал..., с. 34–86, обр. 1–2, 15–16.
- <sup>211</sup> **Б. Тотев, О. Пелевина.** Съкровището от Врап и елитната..., с. 41–42
- <sup>212</sup> **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните български..., с. 34, табл. IX.
- <sup>213</sup> **В. Златарски.** История на българската държава..., с. 170–172; **В. Бешевлиев.** За Алциок-Алцеко. – *ИНМВ*, 20, 1984, с. 29–35. Идеята на в. Пол, че Алцек е син на Алцеок, няма опорни точки в източниците. **W. Pohl.** *Op. cit.*, S. 269–270.
- <sup>214</sup> **Pauli Diaconi.** *Historia Langobardorum Codicus Gothani*, V, 29 (=ЛИБИ, II, с.115–116).
- <sup>215</sup> **V. Ceglie, B. Genito.** La necropoli altomedievale di Vicenne a Campochiaro. – *Archeologia del Molise*. Roma, 1991, 329–335; **V. Ceglie, I. Marchetta.** Nuovi dati dalla necropolis di Vicene a Campochiaro. – In: *Atti del Convegno internazionale di studi, Cimitile-Santa Maria Capua Vetere*, 16–17 giugno 2011, a cura di Carlo Ebanista e Marcello Rotili, Cimitile (Napoli), *Tavolario edizioni*, 2012, pp. 217–238
- <sup>216</sup> **E. Arslan.** L'anello, il cavaliere e il duca. La tomba 33 di campochiaro Vicenne (CV). – *Revista Quaderni ticinesi di numismatica e antichita classica*, XXIX, Lugano, 2000, p. 333–356, Tav. I, fig. 1; **N. Christie.** *The Lombards (The Ancient Langobards)*. Oxford, 1995, p. 98–101, pl. 18. Мъжът в гроб № 33 е ориентиран според християнския обряд запад-изток, но инвентарът и специално конският скелет не е в хармония с християнските погребални практики (обр. 41). Това поставя под въпрос идентифицирането му с Алцек при положение, че той наистина е покръстен. Същевременно, предвид обстоятелствата, специално през VII в. не са изключени отклонения от класическите канони. Още повече, че в некропола като цяло погребаните са християни.
- <sup>217</sup> **Pauli Diaconi.** *Historia Langobardorum Codicus Gothani*, V, 29 (=ЛИБИ, II, с.116).
- <sup>218</sup> **С. Лишев.** Прабългарите и българското народностно име в Европа около началото на V в. – *ИИБИ*, 5, 1954, с. 358; **Р. Рашев.** Прабългарите през..., с. 168.

---

## КАН АСПАРУХ И ЕДНО НОВО НАЧАЛО. РАЖДАНЕТО НА ДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ

---

Като решаващ фактор за създаването на Дунавска България в края на VII в. се приема поражението на българите в българо-хазарската война, избухнала около смъртта на каган Кубрат след 665 г. Велика (Кубратова) България, разпростряна от Днестър до Волга и от Кавказ и Черно море до Лесостепието, се разпада, като в тази огромна територия започват да властват хазарските кагани<sup>1</sup>. Това са добре познати факти, подробно коментирани и в предните глави, но остава принципният въпрос – как така всемогъщите в евразийската степ кагани допускат най-отявления им противник във войната с българите – кан Аспарух, да се установи трайно, непосредствено до западните граници на държавата им? На пръв поглед изглежда те са удовлетворени от факта, че Аспарух изтегля предвожданата от него българска група<sup>А</sup> извън някогашните граници на Велика (Кубратова) България, респективно извън новите

---

<sup>А</sup> Въз основа на писмените източници се остава с впечатление, че Аспарух предвожда уногондурите и това е вярно. Вярно е обаче също така, съдейки от контекста на някои източници и специално от археологическите реалности, че освен уногондури, към Дунава се отправят кутригури, алани/яси, потомци на тюрко-угоски племена (?), севери (анти?) и др. – проблем, който ще коментираме отделно.

граница на хазарската държава, като по такъв начин *de facto* се отказва да воюва повече за бащиното си наследство (обр. 1). Вече стана въпрос, че българите, начело с Батбаян, които остават в границите на Хазария (т.е. обитават старите си територии в Кубанието и Приазовието), въпреки че приемат върховенството на кагана, запазват известна автономия, която развиват през VIII–IX в.<sup>2</sup> Вероятно сходна е съдбата и на онази част от кутригурите (котрагите), които остават да обитават земите на запад от Дон и на север от бреговете на Черно и Азовско море. Друга част обаче, изглежда, са по-непокорни и емигрират на североизток. Да си припомним още веднъж съчинението на Теофан, където четем: „А вторият, неговият [на Батбаян] брат, наречен Котраг<sup>А</sup>, преминал реката Татаис [Дон] и се заселил срещу първия брат [Батбаян].“<sup>3</sup> За разлика от Батбаян, другите синове на Кубрат (Аспарух, Котраг, Алцек и Кубер), които не допускат дори и формалното върховенство на хазарския каган, напускат старите си местоживелища, защото само така могат да съхранят пълната си независимост. Явно чувството за държавност, което Кубрат насажда у тях, е много силно, понеже поне двама от тях се опитват да формират трайна българска държава, въпреки че тази мисия се отдава единствено на кан Аспарух<sup>4</sup>.

### ЗА ПОТЕКЛОТО, ПРОИЗХОДА НА ИМЕТО И НЯКОЛКО ХРОНОЛОГИЧЕСКИ УТОЧНЕНИЯ

Според писмените източници той е един от петимата синове на Кубрат, като от контекста се остава с впечатление, че е трети поред след Батбаян и Котраг. Вече е коментирано, че Кубрат

<sup>А</sup> Общо взето почти всички изследователи са съгласни, че името Котраг е по-скоро епоним, под който се крият прабългарите котраги или кутригури..

е роден около 605–610 г., а най-големият му син Батбаян се е появил на бял свят най-рано след 622–623. Същевременно, ако вземем за репер *Именника на българските канове*, където е записано, че Испор (Аспарух) е живял 61 години и че е загинал по време на война с „измаилтяните“ (с хазарите през 700/701 г.?), тогава рождената му дата трябва да се отнесе към 639–640 г.<sup>5</sup> Това предполага, че е минимум 15–17 години помлад от Батбаян, което не е изключено, защото има двама поголеми братя и защото по това време Кубрат е в разцвета на силите си на около 35 години. Прочее, в такъв случай раждането на Аспарух приблизително съвпада по време с решението на Кубрат да остави изконните земи на уногондурите в Прикубанието под управлението на Батбаян и да формира нов владетелски център по Среден Днепър, обхващащ земите между Дон (Донец) и Днестър (обр. 1). По бащина линия Аспарух несъмнено е от харизматичния владетелски род Дуло и това изрично е записано в *Именника на българските канове*. Същевременно името Аспарух, преведено с голяма вероятност като *Белия конник*, е от индоевропейски (ирански) произход<sup>6</sup>, което може да означава, че майката на Аспарух е принцеса от знатен род, с древно сарматско или аланско потекло. Още веднъж ще акцентувам на факта, че земите, където се формира българската народност в Северен Кавказ и където се подвизават уногондурите през първата половина на VII в., са обитавани главно от потомци на северните ирано-арийски племена (сармати, алани и пр.) и се явяват основна градивна единица в българската генетична банка.<sup>7</sup> Впрочем, погребалният обряд на българите от VII–VIII в. с трупологане, антропологическите изследвания на техните некрополи (силно изразените европеидни черепи с брахикранизация и изкуствена деформация) и керамичният ансамбъл безусловно подкрепят тезата за изразено сарматско наследство. На този фон е напълно естествено една от знатните съпруги на Кубрат<sup>А</sup>, кагана на Вели-

<sup>А</sup> Има косвени сведения, че българските владетели са имали по две законни съпруги. За това загатва отговор LI на папа Николай във връзка със запитванията на новопокръстения български кан(княз)

ка България, да е представителка на местната аристокрация на север от Кавказ, която ползва североиранските диалекти, с които се свързва името Аспарух.

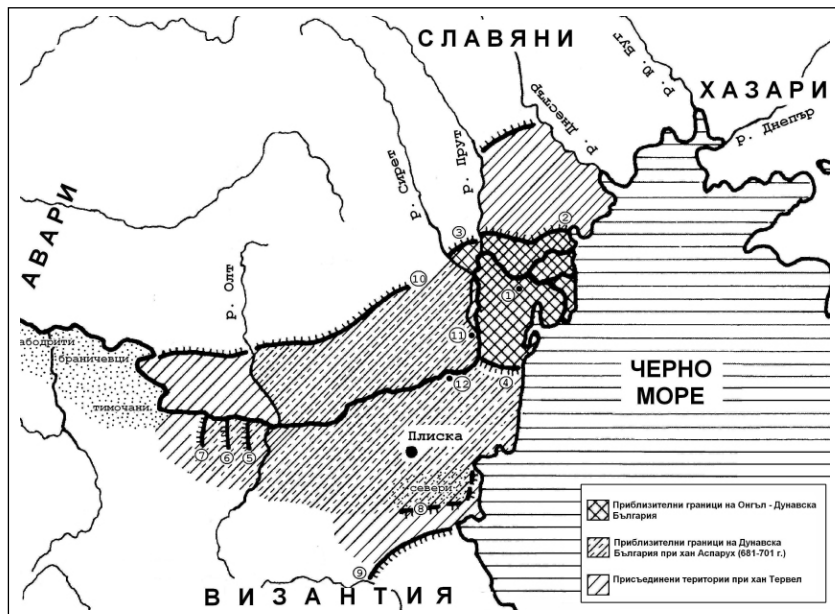
## ОТ СТАРАТА РОДИНА В ДНЕПРОВИЕТО КЪМ НОВАТА РОДИНА НА ДУНАВ

В навечерието на кончината на Кубрат (около 665) Аспарух е на около 25–30 години, т.е. в съвсем зряла възраст поема управлението в Поднепровието, където и погребва баща си. По такъв начин става легитимен предводител на онези уногондури, които след победата над аварите около 635 г. овладяват граничната зона, респ. територията между Дон и Днестър, с централно ядро по Среден Днепър. Известно е, че уногондуриите на Батбаян са на границата с хазарите и са станали малобройни, след като братята му се разделили и „отдалечили един от друг с онази част от народа, която всеки един от тях имал под своя власт“. При тези дадености първият удар на хазарската експанзия срещу Велика България след кончината на Кубрат е поет от големия му син Батбаян. Както твърди хронистът Теофан Изповедник: „излязъл големият народ на хазарите от най-вътрешната част на [Хазарска] Верзилия в първата Сар-

Борис I. Вж.: **Ив. Дуйчев**. Славяно-болгарские древности IX-го века. – *Byzantinoslavika*, XI, 1950, с. 24; **В. Бешевлиев**. Първобългарите. История, бит и култура. Пловдив, 2008, с. 230. Предвид ранното му покръстване и дългото пребиваване в Константинопол, може да се предполага, че Кубрат е следвал християнската повеля да има само една съпруга. Не се знае какво се е случило, след като попада в евразийската степ и de facto оглавява голямата степна империя Велика България. Впрочем, според някои спорни тълкования в *Чивидалското евангелие* се съобщава, че 2 съпруги е имал и висшият български сановник Сондоке в средата на IX в., въпреки че също е бил християнин. **В. Гюзелев**. Покръстване и християнизация на българите. София, 2006, с. 59, 234.

матия и покорил цялата отвъдна земя до Понтийското море. И първият брат Батбаян, владетеля на първата България, станал техен данъкоплатец.“<sup>8</sup> На първо място симптоматично е, че матерната територия на *Старата Велика България* в Кубанието, обитавана от уногондуриите, е наречена *Сарматия* – косвено свидетелство за сармато-иранските корени на прабългарите. Освен това специално внимание заслужава фактът, че в навечерието на хазарската инвазия Батбаян е представен като владетел на Първа България, което предполага и Втора България. Дали хронистът има предвид България на Днепър, или България на Дунав, управлявани от Аспарух, или двете заедно, е проблем, на който не може да се отговори еднозначно. Обстоятелството, че у Теофан и Никифор липсват сведения за тотална война между хазарите и българите на Аспарух (Втора България) предполага само едно. Докато се водят битките между хазарите и уногондуриите на Батбаян по българо-хазарската граница на североизток от реките Кубан и Терек, Аспарух с неговата орда започва да се изтегля на запад – югозапад (обр. 1, 2, 42). Няма изрични сведения да е оказал подкрепа на Батбаян срещу агресора, но ако хипотетично приемем, че *Конските планини* са идентични с платото Ергене (?), това е възможно, защото то се намира в домена на брат му, източно от р. Дон (обр. 2). Изглежда, че по време на пограничните сблъсъци изтеглянето на Аспарух на запад е станало организирано, за да се избегнат директен контакт и изненада от агресивната и твърде подвижна хазарска конница. Още повече канът е ангажиран с предвижването не само на войската, но на целия народ и стадата, които биха били особено уязвими при попадането им на фронтовата линия<sup>А</sup>. Това не изключва ари-

<sup>А</sup> Трудно е да си представим движение на цял народ от Северен Кавказ до Дунав, т.е. от самата граница с хазарите, които го преследват с маневрената си конница. Това е възможно, ако има по-голяма „санитарна“ зона между уногондуриите на кан Аспарух и хазарската граница. Действително, ако владетелският център на Аспарух е в басейна на р. Днепър, той с по-голям успех е могъл да преведе народа си до Онгъла на Дунав, отколкото ако местоживелищата на ордата му бяха в Кубанието, т.е. на българо-хазарската граница.



Обр. 42. Карта на Дунавска България при кан Аспарух и кан Тервел (по Р. Рашиев и Г. Атанасов): 1. Земленото укрепление до Никулицел. 2. Южен Бесарабски (Траянов) вал. 3. Галицки вал. 4. Добруджански малък земен вал. 5. Островски вал. 6. Хайредински вал. 7. Ломски вал. 8. Зоната, обитавана от северите. 9. Еркесията. 10. Вал Новакова бразда. 11. Укрепление при Владени-Попина. 12. Дръстър.

ергардни сражения между българската и хазарската конница. Както и да е било, Аспарух е съхранил военната си мощ<sup>А</sup>, но това, което в случая е по-важно и което му дава възможност да изгради устойчива държавност е, че запазил целия народ и неговите ресурси – основно стада, земеделски навици и сечива, занаятчийски ателиета, утвърден керамичен ансамбъл и имущество. Наложеният стереотип, че прабългарите, водени от кан Аспарух и установили се на Долен Дунав, са номади – един почти изцяло конен народ, трябва да се изостави. Вече се

<sup>А</sup> Косвено това се потвърждава от събития, коментирани по-нататък. Фактът, че през 681 г. кан Аспарух разбива една от най-елитните армии в тогавашния свят, командвана лично от византийския император Константин IV, е показателен!

видя, че процесът на усядане на уногондурите започва още по Днепровието, където заживяват съвместно с анти и славяни, носители на паметниците тип *Пенковка* и *Прага-Корчаг*, които са уседнали земеделци и занаятчии. Наличието на Пастирска керамика, свързвана с прабългарите на пенковски селища и Пастирското градище (землено укрепление) е показателно (обр. 1а, 31, 33).

Когато описват движението на ордата на уногондурите, предвождана от Аспарух към Долен Дунав, Теофан, Никифор и Анастасий Библиотекар твърдят<sup>А</sup>, че е прекосила само Днепър и Днестър. Нали ако обитаваха Прикубанието и Приазовието<sup>9</sup> или Долна Волга, както се твърди напоследък<sup>10</sup>, Аспаруховите българи трябваше да прекосят задължително и Танаис (Дон) (обр. 1, 2). А той е добре познат хидроним, използван неведнъж като ориентир в съчиненията на цитираните хронисти, включително по отношение на прабългарите, респективно Кубрат и синовете му. Това може да означава, че изходната точка на Аспаруховите българи е пространството между Среден Днепър и Донец, точно в ареала на паметниците тип *Малая Перешчепина*. Вече стана въпрос, че при хазарската инвазия срещу България (след кончината на кан Кубрат), която идва от югоизток и се развива на запад – северозапад, първи поема удара, респективно подчинение, Батбаян. Сиреч неговата орда обитава зоната на Приазовието и Кубан, т.е. *Патрия Оногурия*. Наистина патриарх Никифор в пряк текст пояснява, че най-големият син на Кубрат, Батбаян: „останал според заръката на баща си в земята на прадедите си чак досега [*началото на IX в., когато е съставено съчинението му*]<sup>11</sup>.“ Това може да се тълкува различно, но примерно може да означава, че известно време преди кончината си Кубрат оставил големия си син в *земята на прадедите си*, а той се установил на друго място. Вече се изясни, че след като и Аспарух, подобно на големия си брат Батбаян, се представя като предводител на уногондурите, това означава, че в границите на Велика България в навечерието на смъртта на Кубрат има две групи

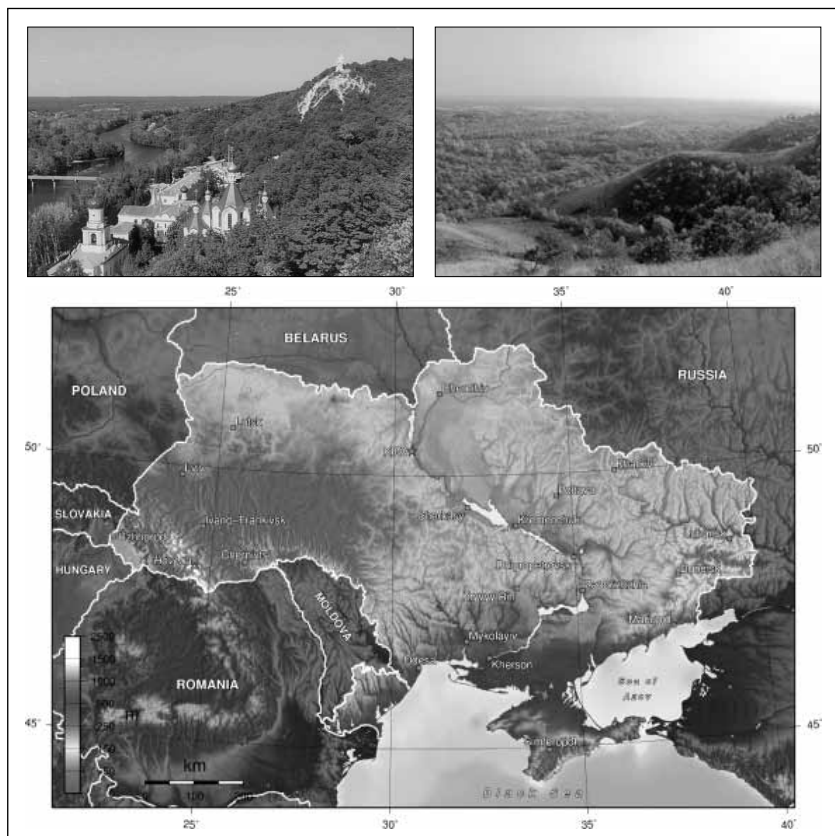
<sup>А</sup> Вж. цитатите от съчиненията им в бел. № 11 към тази глава.

уногондури – едните под властта на Батбаян, а другите на Аспарух. При положение, че уногондурите на Батбаян са в Приазовието, то тези, начело на които застанал Аспарух, е логично да са приблизително между Среден Днепър и Донец, където са гробът на Кубрат и паметниците тип *Малая Перешчепина*. Редом с останалото това означава, че наследството на кан Кубрат в пряк и преносен смисъл се поема от Аспарух. Действително, тръгвайки единствено от Днепровието към Дунав, той би могъл да увлече със себе си и *днепровски уногондури*, част от които могат да се идентифицират като население, носител на *Пастирската култура*, както и население, свързано с Пенковските паметници и паметниците тип *Сивашовка*, чийто южен вариант се свързва с кутригурите.

Така очертаната картина относно изходната точка в предвиждането на ордата на кан Аспарух към Дунав се сблъсква с един на пръв поглед непреодолим проблем. Той се корени в текст от „Географията“ на Ананий Ширакаци, касаещ началото на българо-хазарската война, където е казано: „В Сарматия се намират Кераунските и Хипийските планини, от които извира пет реки, вливащи се в Меотидско море... От Конските планини (Дзиакан) избягал синът на Худбрад (Кубрат).“<sup>12</sup> След В. Златарски почти единодушно у нас се споделя идеята, че *Конските планини* са идентични с *Хипийските планини*, локализирани при платото Ергени, т.е. на север от Азовско море, между Волга и Дон (обр. 2)<sup>13</sup>. От цитирания текст се долавя, че *Кераунските* и *Хипийските планини* не са едно и също, докато идентифицирането на *Хипийските планини* с *Конските планини* може да се предполага по етимологически път. Много е спорно обаче локализирането им със Ставрополските възвишения или с платото Ергени, иначе безалтернативно наложени в научната и научнопопулярната литература. Прочее от Ергени извира една-единствена река – левият приток на Дон – Сал, докато според „Географията“ от *Хипийските планини* извирали най-малко 5 реки, вливащи се в Меотида (Азовско море). По тази и други основателни причини категорично не приемам и идентифицирането на *Хипийските планини* със Ставрополските възвишения, своеобразна предпланина на Кавказ. Впрочем,

отъждествяването на *Конските планини* с *Хипийските планини*, респективно с платото Ергени, бе инспирирано от убеждението, че изходната територия на Аспарух е на изток от Дон и Азовско море, което на практика означава, че той споделя една територия с ордата на брат си Батбаян, заключена между Кубан, Дон и Източното Приазовие (обр. 2). Имайки предвид текстовете на Теофан и Никифор, както и обичайната практика в номандските империи, за Евразия това е невъзможно и няма аналог.<sup>14</sup> Очевидно територията на Аспарух е на запад-северозапад от тази на Батбаян, респективно на запад от Дон и Ергени, казус, който вече бе защитен с достатъчно аргументи. Ако все пак *Конските планини* са идентични с платото Ергени, предположихме, че Аспарух се е явил в помощ на Батбаян, като е пресякъл р. Дон. Тук се е опитал да даде отпор на хазарите, заемайки подходящата за отбрана полупланинска верига, чиято северозападна половина е в близост до границата между домените на двамата братя (обр. 2). Същевременно при поглед към граничната територия, и по-специално на запад от Дон, вниманието ни задържат разположените недалеч от долното му течение, респективно на север от *Меотида* Донецки възвишения („Донецкий кряж“) (обр. 2, 43). Редом с останалото, ако *Хипийските планини* се припокриват с *Конските планини* (=Донецките възвишения)<sup>15</sup>, от последните наистина извира най-малко 5 малки реки, вливащи се в Дон и Азовско море, за каквито пише Анания Ширакаци<sup>А</sup>. Така, редом с р. Дон,

<sup>А</sup> Забележително е че на запад от Донецките възвишения или *Конските планини* се намират известните от времето на запорожките казаци *Коньские воды*. Обрисова се като забележителна река, която в долното си течение се спуска към морето успоредно, но източно от Днепър. В миналото според Дмитрий Яворницки тя е била сред най-пълноводните, живописни и чисти реки в региона, но по-голямата част от нея е погълната от Каховското водохранилище. Изобщо групирането на топоним и хидроним с едно и също име в един и същ регион е симптоматично. <http://www.mig.com.ua/chapter/4875.html>. По-подробно по този проблем вж.: Г. Атанасов, П. Павлов. За локализацията на *Конските* (*Хипийските*) *планини* (*Дзиакан*) свързани с Аспарух от Ананий Ширакаци.



Обр. 43. Донецката (Конската?) планина.

Донецките възвишения са единствената природо-географска бариера (достигат височина до около 400 м, и изглеждат като планински масив на фона на околните приморски равнини), на която Аспарух може да даде отпор по пътя на хазарите от Кубанието (домена на Батбаян) към Днепър, където обитава неговата орда.

Ако се взем в археологическите реалности в Кубратова България, по-специално в зоната между Дон и Днестър и основно по Среден Днепър, ще установим значими промени в резултат на хазарска инвазия след сблъсък с Аспарух при *Конските планини* (Донецките възвишения?). Като цяло към края на VII – началото на VIII в. се слага край на живота на

Пенковските и Пастирските паметници, и се появява серия от съкровища, подробно анализирани от Г. Корзухина и О. Шелова. Включените в т.нар. Първа типологична група<sup>А</sup>, откривани главно в Лесостепието и най-често в Средния и Горния басейн на Днепър, се приписват обикновено с антите<sup>16</sup>. Забележително е обаче, че това напускане на местообитанията не е в свързано с повсеместни пожари, което предполага организирано изтегляне на населението. С основание този процес се свързва с хазарската инвазия към Днепър в края на VII – началото на VIII в.<sup>17</sup> Посоките на емиграция се очертават добре благодарение разпространението на реликти на *Пастирската култура* и развитие на форми на Пенковската керамика, жилищата, погребалния обред както в северна посока (появата на волинцевската керамика в обиталищата на северите на север от р. Припят и р. Сула), така и на юг към Долен Дунав. В резултат на това в Дунавска България още към края на VII и началото на VIII в. се появяват реплики на Пастирски и Пенковски паметници като керамика, накити, жилища, некрополи и пр.<sup>18</sup> В предната глава изказахме хипотезата, че етнически се свързват с късните анти или ранните севери, но тези факти ще бъдат анализирани детайлно по-нататък.

## ОНГЪЛЪТ – МАТЕРНАТА ТЕРИТОРИЯ НА ДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ

Движението на Аспарух от Днепър към Дунав и настаняването му в „Онгъла“ е описано по сходен начин от средновековните хронисти с незначителни нюанси. Според Теофан

<sup>А</sup> Т.нар. втора типологична група, разпръснати главно в степта и основно около средното и долното течение на Днепър, където попада и забележителният комплекс Малая Перешчепина, е много по-дискуссионна, но както вече се коментира, тя трябва да се свърже главно с прабългарите на Кубрат.

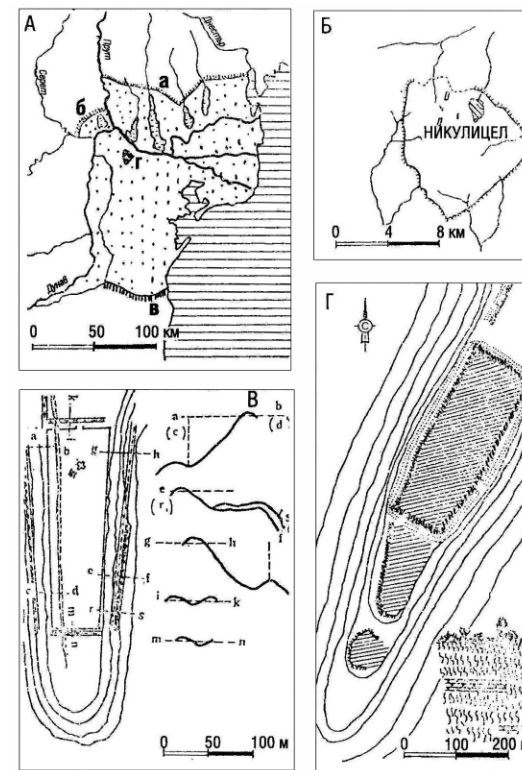
Изповедник: „като преминал Днепър и Днестър, по-северни от Дунава реки, и като заел Онгълос, заселил се между него и тези реки, понеже забелязал, че мястото е защитено и мъчно за превземане от всяка страна: бидейки отпред блатисто, а от другите страни оградено като венец от реки.“<sup>19</sup> Близък по съдържание е текстът на патриарх Никифор: „Най-после третият брат, на име Аспарух, като преминал Днепър и Днестър и се заселил при Истър (Дунав). Той завзел удобно за заселване място, наречено на техен език Онгълос, което било недостъпно и непревземаемо за неприятеля. Отпред е защитено от непреходима местност, и то поради това, че е блатиста.“<sup>20</sup> В този дух пише и Анастасий Библиотекар: „Третият брат пък, на име Аспарух, преминал Днепър и Днестър, стигнал до Онгъла, т.е. до северните ръкави на Дунав, и се заселил между Онгъла и ръкавите, като забелязал, че мястото е защитено от всички страни и мъчно превземаемо. Наистина мястото било блатисто и обкръжено отвсякъде с реки...“<sup>21</sup> По сходен начин събитията са представени в писмото на хазарския владетел Йосиф IV до испанския равин Хасдай ибн Шафрут, написано през 951–952 г.: „Те [българите] побягнаха [от старите си земи], а те [хазарите] ги преследвали, докато ги принудили да преминат голямата река на име Руна [Дунав]. До ден днешен те са разположени на р. Руна, близо до Куштантини [Константинопол], а хазарите завладели страната.“<sup>22</sup> Опитите р. Руна да се идентифицира с Днестър, Днепър или Дон са неприемливи,<sup>23</sup> защото в кратката версия на писмото определено е подсказано, че тази река е близо до Константинопол, а в пространната редакция съвсем директно е записано *р. Дунав*.<sup>24</sup>

\*\*\*

Въз основа на тези текстове отдавна се спори къде е митологизираният Онгъл, в който Аспарух настанява своя народ и който се оказва надеждно защитена територия срещу хазарите, а малко след това и срещу Византия. Ако следваме плътно Теофан, българите се заселват между Онгъла и Днестър, което ще рече, че представлява някаква демаркационна линия на юг. Патри-

арх Никифор и Анастасий Библиотекар обаче изглеждат поточни, като свързват Онгъла с Дунав и установяването на Аспаруховите българи се локализира между т.нар. Онгъл и Дунав. Прави впечатление, че и тримата автори третират „Онгъла“ като нещо дадено, отдавна известно преди идването на българите, а не като укрепена територия, създадена единствено от Аспарух. Видимо на терена значително съоръжение тук е само т.нар. Южен бесарабски вал между р. Прут и Черно море (обр. 44, 47).<sup>25</sup> Забележително е, че този вал е

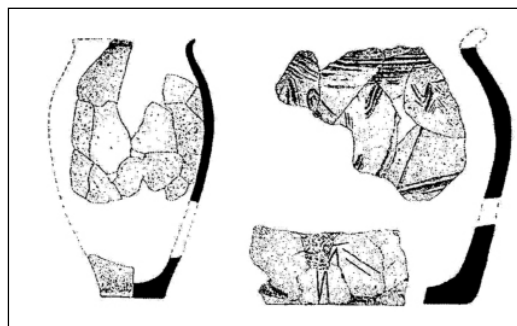
трасиран точно по природогеографската граница между степта и пренаситената с водни препятствия зона, разположена на около 40 км северно от р. Дунав. В тази връзка смятам, че Галицкият вал между р. Прут и р. Сирет по-скоро може да се разглежда като продължение на Южния бесарабски вал в западна посока, отколкото като напълно самостоятелно и отделно издигнато съоръжение. Последните археологически проучвания на вала до село Тервел (по Р. Рашев). А. Онгълът – а. Южен Бесарабски (Траянов) вал. б. Галицки вал в. Добруджански земен вал. г. Земеното укрепление при Никулицел. Б. Никулицелски укрепен лагер. В, Г. Голямото кале в Никулицелския лагер.



Обр. 44. Онгълът и резиденцията на Аспарух и Тервел (по Р. Рашев). А. Онгълът – а. Южен Бесарабски (Траянов) вал. б. Галицки вал в. Добруджански земен вал. г. Земеното укрепление при Никулицел. Б. Никулицелски укрепен лагер. В, Г. Голямото кале в Никулицелския лагер.



резултати относно хронологията му. При разрез на съоръжението под него (?) са открити славянски землянки с пенковска (?) и пражка (късна фаза) керамика от VI (?) – VII в., които се явяват своеобразна долна граница за издигането на вала (обр. 45).<sup>26</sup> Ако е вярно предположението, че това са землянки на строителите, това ще рече, че Аспарух е ангажирал (доброволно или по споразумение) с този обхванат проект (валът е дълъг около 126 км!) славяните в подопечните му територии. Действително при картиране на раннославянските поселения между Днестър и Дунав се вижда, че землянките под (?) Южния бесарабски вал стоят изолирано от другите славянски паметници от VII в. Съобразявайки се с историческите реалности, установяването на това население, ангажирано със строителството на земеното отбранително съоръжение, е могло да стане едва след победата на Аспарух през 680 г. Същевременно според цитираните по-горе хронисти Онгълът е факт преди тази дата. Навярно след победата над ромеите през 680/681 г. е имало преместване на славянски племена както на юг (за охраната на старопланински проходи, както свидетелстват Теофан, Никифор и Анастасий Библиотекар), така и на север за изграждане или поддържане на отбранителна линия срещу хазарите. Според хронистите обаче това се случва едва след като Аспарух разбива византийската армия на Константин IV и се спуска до Варна и старопланинските проходи. От друга страна продължава да се



Обр. 45. Славянска керамика от VII в. при проучване на Южния траянов вал (по Г. Чеботаренко).

дискутира възможността Южният траянов вал да е издигнат в Античността, респективно от ромеи или по-скоро от обитавашите този регион през IV в. готи, свързани с *Черняховската култура*<sup>27</sup>. От гледна точка на планировката и конструкцията, както и

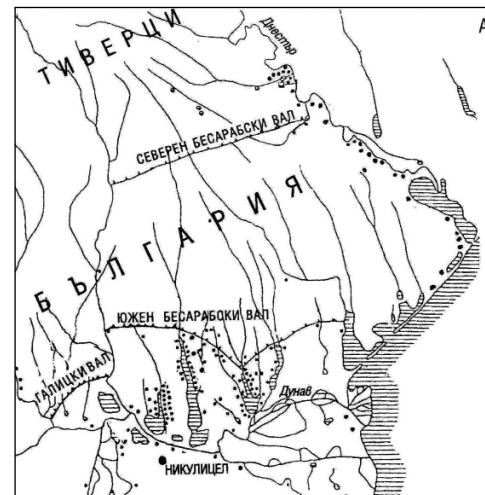
на разположения от север ров, той се отличава от чисто римските съоръжения от този тип, за които по правило е задължителна системата от лагери в тилната част, където се дислоцира войската.<sup>28</sup> Същевременно свързаните с готското присъствие черняховски селища, за разлика от старобългарските, се намират не на едната (в случая южната), а от двете страни на вала.<sup>29</sup> Така че, ако става въпрос за защита на готските обитатели, отбранителната линия не би следвало да минава по средата на черняховския масив стационарни паметници. Въпреки това, по време на проучването на Траяновия вал през 2009 г.<sup>А</sup> бе обсъдена и тази възможност, която се оказа, че не е за подценяване. Действително има косвени данни, макар и хипотетични, че Траяновият вал може да е издигнат от черняховското население, но в самия край на присъствието му в тази зона и по-специално около 376 г. по време на войната на визиготите срещу нахлуващите от изток хуни.<sup>30</sup> Амиан Марцелин по разкази на жив свидетел на събитията твърди, че преди атаката на хуните готският крал Антанарих заповядал да издигнат укрепление (*castrum*). Това било сторено близо до границата край *долината (valle) Гревтунгов* или *вала (valum) Грентунгов* (Амм. Марс, XXXI, 3, 4–7). Хуните обаче успели да го обхоят и принудили визиготите да се изтеглят. Те се укрили на юг между реките Дунав и Герасис в място с високи хълмове и построили вал. Следвайки това описание, някои автори примат, че Амиан Марцелин има предвид Южния бесарабски (Траянов) вал и Галацкия вал между Дунав, Прут и Сирет, който е продължение на Южния траянов вал, който ни занимава в случая<sup>31</sup>. Геофизическите проучвания на Южния траянов вал дават противоречиви данни на строителство. По този метод А. Н. Дзиговский и Ф. Н.

<sup>А</sup> Експедицията „Онгол“ беше проведена през юни 2009 г. под ръководството на проф. д.и.н. Г. Атанасов, проф. д.и.н. Н. Русев и доц. д-р В. Йотов. Тя бе спонсорирана от д-р М. Врабевски и в нея взеха участие асистенти и студенти от Тараклийския държавен университет и д-р Й. Йотов от музея в Добрич. Тогава бе обходен целият вал, с дължина 126 км от Прут до Днестровския лиман, както и прилежащата територия на север и на юг от него.

Лисецкий достигат до заключение, че е издигнат след III в.<sup>32</sup>, но има и резултати, които насочват към Ранното средновековие. Става въпрос за материала, взет за радиовъглероден анализ от дъното на рова до западния бряг на езерото Катлабух, по време на археологически разкопки през 1995 г. и изследван от специалисти в Дания (ръководител проф. Клавс Рандсборг), дава дата около границите на X в. Отново в същия ров на около 1 км от мястото, където е взета радиовъглеродната проба C-14, е намерен и фрагмент от гърне с врязана украса (славянски облик?), датирано най-общо към епохата на Първото българско царство<sup>33</sup>. Редом с останалото, това може да означава, че валът е построен през Античността (очевидно непряко от римляни, а вероятно от многобройното в този регион черняховско население, свързано с готите), но периодично е преправян, включително през Ранното средновековие. Действително едно такова грандиозно съоръжение, впечатляващо с размерите си и днес, е логично да бъде преизползвано от обитателите на този регион<sup>А</sup>. Затова предполагаем, че дори да не е издигнат от прабългарите в края на VII в., все пак валът има пряко отношение към началото на Аспарухова България и българската история до края на X в. При настаняването си в Делтата те го преизползват, навярно преправят (с това могат да се свържат славянското селище при Червеноармейское до Болград и данните от геофизичните изследвания в датска лаборатория), и го превръщат в лимес, зад който се заселват. Това, че валът има отношение към българската граница, свидетелстват и многобройните старобългарски селища, за които вече посочихме, че без изключение са разположени зад него, в южна посока (обр. 46). Забележително е също, че нито една землянка на селищата от IX в. при Богатое и Суворово, разположени плътно до вала от юг, не ляга върху него или върху рова. Ако на това съоръжение не е гледано като

<sup>А</sup> Забележително е, че Траяновият вал е използван от фелдмаршал Румянцев за прикриване на руски части и заблуждаващи турците маньоври преди битката при Кагул през 1770 г. Траяновият вал се използва и днес като комуникационна артерия, като по цялата му дължина преминава път.

защитна или гранична фортификация, а само като на ландшафтна даденост, то за местното население през VIII–X в. би било най-практично да строи землянки в южната подветрена страна на вала и рова. Това обаче не е сторено както примерно в землините укрепления на юг от Дунав (примерно при Кладенци, Попина и Нова Черна)<sup>34</sup>, които



Обр. 46. Разположение на селищата от VIII–IX в. в Бесарабия, южно от Траяновия вал (по А. Козлов и Г. Чеботаренко).

Има дори предположения, не съвсем лишени от логика, че и Големият добруджански земен вал с лагерите от юг е издигнат от римляните, но със сигурност е преизползван от българите през VII–X в.<sup>35</sup> И все пак, само бъдещи по-мощни проучвания могат да изяснят кой е издигнал вала – многобройното в региона през IV в. черняховско население или настанилите се тук в края на VII в. Аспарухови прабългари. Дори да допуснем, че не са първостроители на Траяновия и Добруджанския вал, явно българите проявяват голяма адаптивност към античното наследство в новата си родина. Но нека припомним, че Пастирското градище, едно заварено скитско землено укрепление по Среден Днепър, по сходен начин е изцяло реновирано и преизползвано в средата на VII в. Друг е въпросът, че прабългарите и съпровождащите ги севери не само инкорпорират в отбранителната си система евентуално заварените около Долен Дунав землени фортификации, но ги развиват с нови погранични и селищни защитни валове<sup>36</sup>. Допълнителни землено-дървени фортификации са издигнати през VII в. и в Пастирското градище<sup>37</sup>. На този фон може да се предполага, че Южният бесарабски вал е именно онзи Онгъл,

за който пишат хронистите и който е северната граница на територията, в която първоначално се установяват Аспаруховите българи. Вероятно с трайното им настаняване в тази зона името на укрепителната линия „Онгъл“, която заварват, се налага като обозначение на цялата защитена територия между Черно море, Сирет, Дунав и Южния траянов вал (=Онгъл). Специално внимание заслужава фактът, че между Южния бесарабски вал и р. Дунав местността е блатиста, наситена с езера, притоци, канали и блата, създаващи максимално добър заслон срещу хазарската конница (обр. 44, 46). Определено няма по-удобно място от Дон до Дунав, където българите, водени от Аспарух, могат да се укриват и да се противопоставят успешно на превъзхождащия ги по численост противник. Агресивната хазарска конница, маневрена и ефикасна в степта, би била затормозена и уязвима в този регион, който и до днес е мочурлив, набразден от водни канали и наситен с езера и блата. Той обхваща обширна територия между Черно море и реките Прут и Сирет на запад и между р. Дунав и Южния бесарабски вал на север, т.е. линията, свързваща устието на р. Когълник на морето и брега на езерото Ялпук до Прут. Същевременно, по всичко изглежда, че българската група, водена от кан Аспарух, е сравнително голяма, но и най-смелите изчисления се установяват на около 100 000 воители, заедно с членовете на семействата им<sup>38</sup>. Коментиранията територия с площ около 5000 кв. км обаче е оптимална по размер, за да поеме такова многобройно население със съпътстващите го стада. Друг е въпросът дали това лимитирано пространство позволява упражняването на номадски или полунномадски тип икономика и дали това не е причина за ускорен процес на усядане. Неговото ускорено развитие ще проследим в Добруджа и Североизточна България, непосредствено след края на VII – началото на VIII в.

Има косвени сведения, че освен уногондури и пенковско-пастирско население (анти-севери), с ордата на кан Аспарух към Долен Дунав са увлечени и кутригури. От една страна, обитаваните от тях територии по Северното Черноморие, около долните течения на реките Днепър, Днестър и Южен Буг, са на пътя на съюзните им уногондури от басейна на Среден

Днестър и съседните реки към Дунавската делта, респективно Онгъла (обр. 1а, 42). От друга страна, съществува известна вероятност с кутригурите да се свържат част от пастирските паметници, чиито реплики имат сериозно разпространение в Долнодунавските земи. Най-после не е изключено те да са оставили серия некрополи на север от р. Дунав в Източна Влахия, но на тях ще се спрем в края на тази глава.

\* \* \*

Като илюстрация за събитията през втората половина на VII в. в зоната на Онгъл на юг от Бесарабския вал и Северна Добруджа можем да привлечем и серия съкровища и изолирани монети, главно на Константин II (641–668) и Константин IV (668–685). На първо място ще акцентуваме на съкровищата от Валя Тейлор (недалеч от Никулицел!) с най-късна монета на Константин IV, емисия 674–681 г.<sup>A</sup>, при Галац (в границите на Галацкия вал!) с най-късна монета на Константин IV, емисия 674–681 г.<sup>B</sup>, съкровище от делтата на Днестър (началото на Южния бесарабски вал) с монети на Ираклий с Константин II<sup>C</sup> и съкровища от Удещи (в басейна на Горен Сирет)<sup>D</sup> и Обръщени, община Войнещи (северно от Галацкия вал),<sup>E</sup> с

<sup>A</sup> Съкровището съдържа рядка сребърна монета на Константин II, която е пълна имитация на солид от емисия, сечена между 641 и 646 г., а втората е хексаграм на Константин IV Погонат (**E. Oberländer-Târnoveanu**. *Monede byzantine din secolele VII–X descoperite în nordul Dobrogei*. – SCN, 7, 1980, p. 164). Има предположение, че съкровището е включвало много монети, но са съхранени само две.

<sup>B</sup> Съкровището съдържа 3 сребърни монети на Ираклий с Ираклий-Константин, 4 на Константин II и 5 на Константин IV. Вж.: **M. Jacob**. *Aspecte privind circulația monetară pe teritoriul României în două părți a sec. VII p. Cr.* – In: *Istro-Pontica*, 2000, p. 490, № 3.

<sup>C</sup> Съкровището съдържа 7 златни монети на Ираклий с Константин II. Вж.: **M. Jacob**. *Op. cit.*, p. 491, № 7.

<sup>D</sup> Съкровището съдържа 1 златен солид на Фока, 1 на Ираклий и 1 на Константин II с Константин IV. Вж.: **M. Jacob**. *Op. cit.*, p. 490, № 1.

<sup>E</sup> Съкровището съдържа 7 фолиса на Фока, 11 на Ираклий, 9 на Ираклий с Константин II и 7 на Константин II. Вж.: **M. Jacob**. *Op. cit.*, p. 490, № 2.

най-късни монети на Константин II и Константин IV (641–662). Константин II е представен и с единичните находки в Добруджа (главно Делтата, Подунавие и Черноморието) – 2 бр. от Исакча, 1 бр. от Констанца, 7 бр. от Силистра (?) и 4 бр. от Северна Добруджа.<sup>39</sup> Съответно от Константин IV единични монети са открити в Никулицел – 1 бр., Валеа Тейлор до Никулицел – 1 бр., Истрия (до Делтата) – 1 бр. (солид), Лунка до Тулча – 1 бр. (солид), Констанца – 1 бр. (солид), Мангалия – 1 бр., Силистра – 5 бр. (1 солид), Северна Добруджа – 3 бр. Определено посочените находки могат да се свържат с появата в този регион на кан Аспарух<sup>40</sup> след 60-те – 70-те години на VII в.<sup>A</sup>

## БЪЛГАРО-ХАЗАРСКАТА ГРАНИЦА

В пряка връзка с Онгъла и Южния бесарабски вал е проблемът с българо-хазарската граница<sup>41</sup>. Дори се предполага, че тя обозначава южната граница на хазарската инвазия и за кратко време *de facto* е северна граница на новосъздадената българска държава<sup>42</sup>. В тази последователност е симптоматично, че в писмените източници няма изрични сведения, които да регистрират очакваните перманентни военни конфликти по българо-хазарската граница след изтеглянето на Аспарух от Днепровския басейн към Онгъла на Долен Дунав. Ето защо може да се запитаме още веднъж дали каганите не са били удовлетворени от факта, че са отстранили рода Дуло от някои удобни за номадстване територии, в които векове

наред последователно се разгръщат евразийските империи. Затова навярно не са се вживявали докрай в конфликта с новообразуваната, далеч от степите и чак в устието на Дунав, българска държава на кан Аспарух. Действително ли обаче в края на VII и началото на VIII в. хазарските кагани са били напълно удовлетворени от факта, че Дунавска България се формира далеч от границите на Кубратова България и че Аспарух юридически се отказва от бащиното си наследство? В тази последователност е важно да се изясни дали се установява контактна граница с каганата, или пък българската държава се формира на територия, отдалечена на достатъчно разстояние от хазарската граница. Коментирайки цитираните по-горе текстове в изворите, някои историци достигат до убеждението, че Аспарух се почувствал в безопасност едва като преминал Днепър и там е установена българо-хазарската граница в края на VII в. (дори още след 665–670). Интересно е още как, след като търпят поражения и са притискани откъм Азовието и Дон, изведнъж Аспаруховите българи успяват да спрат хазарите на Днепър и те приемат тъкмо там, по средата на степта, да се трасира границата между България и Хазария.<sup>43</sup> В тази последователност нека още веднъж да си припомним писаното от Теофан и Никифор, че преследваният от хазарите Аспарух преминава както Днепър, така и Днестър, като липсва дори някакъв намек, че се установява на десния бряг на една от двете реки.

Разсъждавайки върху същите текстове, други историци стигат до убеждението, че Аспарух се почувствал в безопасност едва като преминал Днестър и там е установена българо-хазарската граница в края на VII в.<sup>44</sup> Съзнателно или не обаче, се пропуска фактът, че византийските автори и хазарският владетел Йосиф IV не определят като крайна точка на миграцията нито Днепър, нито Днестър, а единодушно посочват Дунав. Да не забравяме още, че през този период на VII в. хазарите са на върха на военното си могъщество, не са заплашени от други външни сили, например от арабите, и могат да мобилизират целия си потенциал и военна мощ срещу Аспарух. Най-после, след победата при Онгъла през 680 г. (а изглежда

<sup>A</sup> За разлика от групата съкровища в Малая Перешчепина (и Силистра?), тук се откриват главно късни емисии на Константин II от втората половина и края на управлението му, а Константин IV е представен с по-ранни емисии, сиреч преди 681 г. Това е своеобразен косвен знак за появата на прабългарите на Долен Дунав към 60-те – 70-те години на VII в.

и малко преди това),<sup>45</sup> Аспарух насочва цялата си енергия на юг от Дунав и бързо стига до Хемус, което, естествено, налага да прехвърли преобладаващата част от поданиците си на юг, в Добруджа.

Очевидно липсват сигурни аргументи от историческо и логическо естество, които да потвърдят хипотезата, че кан Аспарух спира хазарското настъпление по Днепър или Днестър, респективно още в последната трета на VII в. там задълго да се е установила българо-хазарската граница.

Още по-спорни са опитите тази граница да се защити с аргументи от археологическо естество. Внушенията, че Северният бесарабски вал и десетките селища по десния бряг на Днестър (обр. 46) могат да се свържат с българско присъствие още в края на VII в. – първата половина на VIII в., са необосновани<sup>46</sup> и вече основателно критикувани.<sup>47</sup> Разрезите на Северния бесарабски вал не предоставят никакви ориентири за датировка,<sup>48</sup> а в проучените селища по Днестър няма паметници, които да подсказват обитаване през втората половина на VII в. Досега публикуваните керамични комплекси и предмети се отнасят най-общо към края на VIII – началото на X в.<sup>49</sup> От друга страна, между Днепър и Днестър не е регистрирано нито едно старобългарско (и изобщо ранносредновековно) стационарно селище (обр. 46), което допълнително поставя под въпрос българското присъствие в тази зона през втората половина на VII в.

В светлината на тези факти мисля, че без особен риск може да се приеме идеята, че в края на VII в. българо-хазарската граница не е нито по Днепър, нито по Днестър, а е някъде между Днестър и Южния бесарабски вал и че Аспаруховите българи се установяват на юг от него.<sup>50</sup> Действително той е насочен на север, където е вкопан дълбок ров, който и днес на места е запазен на дълбочина 2–3 м, с ширина на дъното до 4,5 м, а на повърхността – 7,5–10 м. На височина е запазен до 3 м (обр. 43, 47)<sup>A</sup>. Забележително е, че всички ранносред-

новековни старобългарски селища в тази зона са южно от вала, което предполага, че е издигнат (или преизползван?!), за да им осигури закрила. Дори смятаме, че Южният траянов вал е условна граница между българи и хазари.



Обр. 47. Поглед към Южния Бесарабски (Траянов) вал (снимка Г. Атанасов).

На практика истинска граница в съвременния смисъл на това понятие изобщо липсва, защото българите са установени в естествено защитената Дунавска делта и временно се отказват да оспорват удобните за номадстване степи, които започват североизточно от нея. От друга страна характерът на хазарското стопанство предполага група концентрирани обиталища (в края на VII и първата половина на VIII в. се придвижват от Дагестан към Дон) и една огромна територия във всички посоки, която обслужва номадската им икономика. Границите на тази територия следват природогеографските граници, т.е. цялата степ от Урал до Дунав и от Кавказ и от Азовието до гористия пояс на север.<sup>51</sup> Ето защо няма и не могат да се очакват изнесени хазарски аванпостове по Днестър или на западния бряг на Днепър в края на VII и началото на VIII в. Едва след 834 г. тази роля е поета от крепостта Саркел на р. Дон, но тогава реалностите са съвсем различни. Най-после в Саркел – по всичко личи, е разквартируван гарнизон не от хазари, а от печенеги и/или узи със статут, сходен с федератския.<sup>52</sup> Затова може да се предполага, че след създаването и укрепването на българската държава в края на VII в. между нея и Хазарския каганат се установява една демилитаризирана зона, обхващаща приблизително полосата между Южния траянов вал и Днестър,

<sup>A</sup> Това бе установено по време на експедицията Онгъл, проведена през юни 2009 г.

в която през VIII в. липсват постоянни селища. Впрочем, наличието на демилитаризирани зони, своеобразна „ничия земя“, е обичайно явление за епохата на Великото преселение<sup>53</sup> и даже през Ранното средновековие<sup>54</sup>.

Изън всякакво съмнение е, че при управлението на кан Аспарух българо-хазарските отношения са подчертано враждебни. Дори след подписването на мирния договор между България и Византия през 681 г. непосредствената опасност за България идва по-скоро от североизток, т.е. от Хазария, отколкото от юг, сиреч от Византия. Ако е вярно обаче написаното в *Български апокрифен летопис*, че Аспарух е убит в битка с *измаилтяните*<sup>55</sup>, т.е. хазарите, то наистина могат да се предполагат периодични сблъсъци<sup>А</sup>. Все пак, в тази насока могат да се правят само предпазливи хипотези, защото *Български апокрифен летопис* е съставен много късно (приема се, че е от XI в., но има факти, които по-скоро насочват към XIII в.)<sup>56</sup>, а византийските и латинските хронисти по това време рядко се интересуват от взаимоотношенията във варварския свят, извън северната граница на ойкумена, респективно *таксиса* (цивилизования ред), която за тях минава по р. Дунав.

### ОНГЪЛЪТ И ДОЛНОДУНАВСКИТЕ ЗЕМИ В НАВЕЧЕРИЕТО НА ЗАВЛАДЯВАНЕТО ИМ ОТ КАН АСПАРУХ

От писмените извори, археологическите разкопки и монетните находки се установява, че по времето на император Юстиниан I между Дунав, Стара планина и Черно море те-

риторията, в която се формира Дунавска България, е финализирано строителството на стройно организирана и дълбоко ешалонирана отбранителна система, включваща над 300 укрепени градове, кастели, по-малки крепости и убежища. Почти липсват неукрепени селища, селски вили и имения, които колабират още при готските и хунските нашествия между края на IV и средата на V в.<sup>57</sup> Юстиниановата лимесна отбрана в този регион обаче започва да търпи поражения още през втората половина на VI в. главно в резултат на славяно-аварските нашествия. Особено тежки поражения за поселищния живот имат нахлуванията им през 578–582, 584–588 г.<sup>58</sup>, документирани с горели фолиси на Юстин II и София (565–578), когато се слага край на живота в по-малки укрепления като „Св. Кирил“ до с. Голеш, Силистренско<sup>59</sup>, в с. Дебрене, Добричко<sup>60</sup>, а редица по-големи крепости като тези в Доростол (Силистра) изживяват големи поражения.<sup>61</sup> Най-любопитна в случая е етнодемографската картина в Онгъла, т.е. в Северна Добруджа. След нашествията от 578–582, 584–588 г., монетното обращение в Троезмис-Запад, Диногечия, Берое, Овидиу II над Томис, Залдапа (?), Яйлата и други по-малки крепости рязко спада и животът замира<sup>62</sup>. Има факти и за поражения в началото на VII в. при управлението на имп. Фока (602–610), когато секва почти напълно монетната циркулация в Капидава, Новиодунум, Енисала, Юлия, Тропеум, Трояни, Одърци.<sup>63</sup> Особено разрушителна е славяно-аварската вълна след 610 г., след която регистрираме прекъсване на монетната циркулация в Аксиополис, Егисос, Ибида, Халмирис, Аргамум, Улметум Енисала (Константина?), Сацидава и др., като най-късните монети са емисии на император Ираклий, сечени 610–611 и 614–615 г.<sup>64</sup>, а в Карсум (Хърсово) последните фолиси са от 629–630 г.<sup>65</sup> Сходна е картината и на юг от земленото укрепление Аксиополис-Томи (южната граница на Онгъла до 680 г.?) в Североизточна и Северна България, които влизат в границите на Аспарухова България в края на VII в. Там след големите нашествия от 578–582, 584–588 г. монетната циркулация рязко се снижава или прекъсва в Абритус (Разград), Рациария, Ескус и Марцианополис (Девня)<sup>66</sup>. Най-

<sup>А</sup> Забележително е, че и в *Български апокрифен летопис* като отправна точка за смъртта на Аспарух (респ. битката с хазарите) се посочва Дунав, а не Днепър или Днестър.

тежки последствия за региона има поредното славяно-аварско нахлуване от 614–615 г., когато са поразени Нове, Акре (Калиакра), Бизоне (Каварна), Дионисополис? (Балчик), Царевец (Закидава) (?), Момина крепост (В. Търново), Шкорпиловци<sup>67</sup> и вероятно големите регионални центрове, какъвто са Томис (?) и Одесос<sup>A</sup> (Варна)<sup>68</sup>. Засега следи от обитаване след 30-те години на VII в. са регистрирани единствено в Дуросторум, Томи, Калатис, Дионисополис и Истрия, където има единични монети от края на VII в. (главно Константин II и Константин IV), както и косвени податки за затихващ живот в Новиодунум (?) и Бонония (Видин)<sup>69</sup>.

На този изразителен фон е очевидно, че при появата на кан Аспарух на Долен Дунав в края на VII в., силно разстроен живот вегитира единствено в няколко големи пристанищни градове, и то главно за обслужване на византийския флот. Освен това във вътрешността не е регистрирано нито едно обитавано селище или крепост след началото на VII в.<sup>70</sup> Явно в Малка Скития не остава почти никакво автохтонно романо-езично (романско?) население. След VI в. липсват следи и от федерати, главно готи, сармати, алани, анти и др., които между IV и VI в. са заселвани периодично на юг от Дунав. Това е и главната причина за почти безпрепятственото завладяване на този регион, наречен *Онгъл*, от прабългарите. Не по-различна е демографската картина в Североизточна и Северна България, които бележат следващите етапи на инвазията на кан Аспарух след 680 г., когато е формирана окончателно Дунавска България.

<sup>A</sup> Една монета на Константин IV от Шкорпиловци, 2 фолиса и едно съкровище от района на Варна (по-подробно за него вж. в следващата глава) водят П. Георгиев до идеята, че Одесос не е изоставен напълно до края на VII в. Вж.: П. Георгиев. Изгубено монетно съкровище от района на Варна и неговото историко-археологическо значение. – Нумизматика и сфрагистика, 7, 2011, с. 87–88. На противоположното становище е В. Плетньов. (В. Плетньов. Варна през Средновековието, част първа: от VII до края на X век. Варна, 2008, с. 56–74).

## РЕШИТЕЛНАТА ПОБЕДА НАД ВИЗАНТИЯ ПРЕЗ 680 Г.

След временното отдалечаване на хазарската опасност и установяването на Аспаруховите българи в Онгъла (първоначално между Южния траянов вал и Дунавската делта) започва период на укрепване на държавността. Определено скоро след това погледът на Аспарух се насочил към византийските територии на юг от голямата река. Действително според Теофан, след като българите се настанили отвъд Дунав в „удобно за заселване място, наречено на техен език Онгос, нападали и опустошавали близките до Дунав земи“<sup>71</sup>. Тази ситуация се потвърждава от патриарх Никифор, Зонара и други византийски хронисти<sup>72</sup>. Според Скилица–Кедрин на десетата година от управлението на Константин IV (668–685), т.е. 678 г., българите нахлули дълбоко в ромейската територия на юг от Дунав, а на единадесетата година – т.е. през 679 г., се заселили на юг от реката<sup>73</sup>. Повечето проучватели приемат, че в навечерието на похода на Константин IV срещу Аспарух през 680 г. българите продължавали да обитават земите на север от реката и извършвали само нападения на юг. Едва ли е възможно при такава ситуация лично императорът и цялата военна машина на Империята да се насочат към българите. Още повече, че на север от Балкана до Дунав има само няколко укрепени византийски пункта (Дуросторум, Новиодунум(?), Калатис, Томис, Истрия), но вече няма истински градове, многобройно население и ресурси, заслужаващи такова бързо и изключително военно усилие. При тези реалности само овладяването на изконна ромейска земя и трайното настаняване в нея на Аспарух биха предизвикали такава ответна реакция в Константинопол. Ако българите обитаваха и укрепяваха единствено територии на север от реката, това не би се приело толкова болезнено, защото земите на север от реката винаги са се таксували като територия на варварската *атаксия* (безпорядък). Затова допускам, че още около 678–679 г. Аспарух слага началото на завладяването на византийската провинция Мал-

ка Скития (днешна Добруджа). В тази операция е бил облагодетелстван от обстоятелството, че при славяно-аварските и кутригурските нашествия в края на VI – началото на VII в. мнозинството ромейски укрепления и градове били разрушени и напуснати от обитателите им. Вече посочихме, че в навечерието на българската инвазия, затихващ живот, слабо монетно обращение и навярно неголеми византийски гарнизони имало единствено в Дуросторум (Силистра), Истрия, Томис (Констанца) и Калатис (Мангалия), както и косвени или несигурни податки за Новиодунум (Исакча), Одесос и Дионисополис (Балчик). Освен това по това време Византия е плътно ангажирана с арабската експанзия, която достигнала до стените на Константинопол. Голямото раздражение на византийския император обаче вероятно е предизвикано от факта, че българският владетел трайно се установил в тези изконни ромейски земи и навярно е създал значителна укрепена резиденция (следвайки Скилица – Кедрин през 679 г.) на юг от Дунав в района на Новиодунум, до с. Никулицел (обр. 44, 48). Тя заема естествено защитено плато на около 10 км южно от дунавския бряг. Състои се от външна укрепителна линия, т.е. земен ров и вал, обграждащи територия от 48 км<sup>2</sup> (обр. 44 В, Г). В нея е разположена голямата и естествено защитена цитадела, т.нар. *Голямо кале* – една система от ровове и валове с обща дължина



Обр. 48. Поглед към Никулицелската планина от бесарабския бряг (снимка Г. Атанасов).

около 700 м и ширина около 60 м. Изглежда именно към тази укрепена цитадела на Аспарух, (на нея ще спрем подробно още веднъж) настъпва с огромна войска през 680 г. византийският император Константин IV Погонат, след като по най-успешен начин успял да отрази арабските атаки срещу Константинопол през 678 г. Колко сериозна е

била българската опасност свидетелства фактът, че походът се оглавява от самия император, който дори си позволил за целта да напусне напрегнатите заседания на Шестия вселенски събор на Светата църква, провеждан по това време в столицата. Освен войските от европейските територии, били привлечени контингенти и от Азия, както и внушителният императорски флот. През лятото на 680 г. цялата имперска военна машина по суша и море се отправила срещу българите, които вече са настанени и укрепени в Дунавската делта. Приема се, че армията напредвала на север край брега на Черно море, а флотата навлязла в Дунавските устия. Следва драматичното описание на Теофан: „Българите, като видели тези гъсти многобройни редици (войска), се отчаяли за спасението си, избягали в споменатото укрепено място и взели мерки за защита. След като в продължение на три-четири дни не се осмелявали да излязат от това укрепено място, а ромеите не завързали сражение поради блатата, мръсният народ (=българите), забелязвайки слабостта на ромеите, се съвзел и станал по-смел. Понеже императорът страдал от болки в крака и бил принуден да се върне с пет кораба и приближените си в Месемврия (сега Несебър), за да прави бани, оставил стратегите и войската със заповед да водят схватки, за да ги измъкнат от укрепеното място и да завържат сражение с тях, ако се случи да излязат. В противен случай да ги обсадят и да ги пазят в укрепленията.“<sup>74</sup> Почти идентична картина описват Анастасий Библиотекар и донякъде Никифор. Важна подробност е, че в случая хронистите не говорят за едно укрепление, а за укрепления. Анастасий Библиотекар дори пояснява, че става въпрос за укрепления от ровове и валове. Очевидно освен в няколкото укрепления в Никулицелския лагер българите били съсредоточени и в други укрепени места, едно от които навярно е Галацкият лагер между реките Дунав, Прут и Сирет. Виждайки ромейската нерешителност, българите станали дръзки. Самото финално сражение обаче е описано пестеливо от византийските хронисти. Теофан твърди, че когато императорът поел към Месемврия, сред ромеите настанала паника: „Конниците разпространили слух, че императорът бяга, и обзети от страх, също се отдали



на бягство, без някой да ги преследва. А българите, като видели това, започнали да ги преследват подире им и повечето погубили с меч, а мнозина наранили. И ги преследвали чак до Дунава<sup>75</sup>.“ Сходна картина на сражението се представя и от останалите автори. Очевидно ромейската армия била напълно разгромена (*прогонена позорно и съвсем разбита* по думите на хрониста Зигеберт) и това косвено се потвърждава от последвалите събития<sup>76</sup>. Фактът, че след победата при Дунав българите необезпокоявани достигнали до Одесос (Варна) и Източна Стара планина, без да срещнат никаква съпротива, е показателен. Последвал важен стратегически ход, който ще има вековни последици за българската история, включването на славяните в българската отбранителна тактика, респективно в българската държава.

## МИРЪТ С ИМПЕРИЯТА ОТ 681 г. И СЛАВЯНИТЕ

Според Теофан и Никифор след като достигнали до Балкана и завладели днешна Североизточна България, българите „покорили измежду намиращите се там славянски племена, т.нар. седем племена, поселили северите от предната клисура до Вергава [вер. Ришкия старопланински проход] към източните части, а към юг и запад до Авария останалите седем племена, които плащали данък“<sup>77</sup>. Любопитно е за кои славяни става дума. Според археологическите проучвания и някои откъслечни сведения в изворите, през втората половина на VI в. специално в Северна България се инфилтрират славяни и анти. Със сигурност част от антиите са приети като федерати на империята и настанени по долнодунавския лимес, като изходната им точка е големият антски масив в Молдова и Южна Украйна<sup>78</sup>. Действително, в няколко крепости по Долен Дунав (Доростол – Силистра, Нова Черна, Силистренско, Св. Кирил при с. Голеш, Силистренско, Ятрус, Августа до с. Хърлец, Врчанско „Четате“ до Ново село, Видинско, и др.) е открита

характерната за тях *Пенковска керамика* (понякога заедно с чисто славянски тип *Прага-Корчак*) в комплекси с ранновизантийска керамика и находки от VI в.<sup>79</sup> Никак не е сигурно обаче, че въпросните анти (и славяни?), ромейски федерати в Добруджа и Северна България, продължават да обитават тази зона и през VII в., респективно до овладяването ѝ от Аспарух в края на столетието. Повечето от обектите (главно римо-византийски крепости), на които са регистрирани пенковска и пражка керамика, т.е. присъствието на анти-федерати и славяни, са разрушени и напуснати при аваро-славянските нашествия в самия край на VI в. и в началото на VII в. Втора голяма славянска вълна, с която се свързват паметниците тип „Попина – Гарван“ в Добруджа и Североизточна България, е резултат на миграция в края на VII в. от Северна Молдова – зоната на разпространение на паметниците тип „Хлинча I“.<sup>80</sup> Засега не е регистриран континюитет между т.нар. Първа славянска вълна (по-скоро антска) от втората половина на VI в. и коментиранията тук Втора вълна, която се отнася към края на VII в. Вече е забелязано, че по време тя съвпада с хазарската инвазия след 665 г. и предвижването на Аспаруховата орда (главно уногондурите) към Онгъла и Добруджа. Не е ясно обаче, дали славяните – носители на културата *Хлинча I*, пристигат тук преди или заедно с кан Аспарух<sup>81</sup>. Прочее, на няколко пъти в предната глава коментирах наличието на славянски паметници, включително керамика тип *Прага-Корчак*, на пенковски и пастирски обекти в днешна Украйна и Северозападна Молдова през VI–VII в. – свидетелства за ранно съжителство на славяни с анти и прабългари в границите на Велика (Кубратова) България<sup>82</sup>.

Според хронистите, изглежда, Аспарух е покорил славяните в Добруджа и Североизточна България, но как е станало това и по-точно по какъв начин, не е много ясно. Едва ли чрез смазващи победоносни сражения, защото дори империята в продължение на цяло столетие не постигнала трайни успехи по този път и защото самият Онгъл (първоначалната територия на България) бил своеобразен неголям остров сред *славянското море* (?) на Балканите. Освен това един непрекъснат

конфликт би довел до перманентна дестабилизация на канството отвътре и би го превърнало в лесна плячка за могъщите и агресивно настроени съседи. Най-после, според цитираните източници славяните (специално северите) се показват като верни съюзници на българите, като поемат охраната на опасните гранични райони срещу Византия и Аварския каганат. Споменатите проучвания на Южния бесарабски вал до Болград, при който е открито славянско селище от VII в., предполагают, че славяни са били изпратени и на североизток за укрепване на границата с хазарите. Освен това те имали вековен опит при воюване срещу империята и при обсади на най-големите ѝ градове – един голям военен потенциал, който българският кан сигурно е оценил по достойнство. Покоряването, по-точно интегрирането на славяните и включването им в българската държава било целесъобразно и от друга гледна точка. Така се вливали големи маси земеделско население с уседнала икономика, което ги превръща във важен ресурс за формиране на устойчив държавен организъм. Впрочем, фактът, че в писмените извори отсъстват всякакви податки за конфликти и противопоставяне между българи и славяни при формирането на Дунавска България, а и през следващите десетилетия, е показателен. Напротив, има преки и косвени сведения за съвместни действия, и то не само на българите и славяните в границите на Аспарухова България. Според Теофан и патриарх Никифор още през 688 г. новият император Юстиниан II нарушил мира от 681 г., като предприел военна офанзива едновременно и срещу българи, и славяни<sup>83</sup>. От контекста става ясно, че се визират славяните в региона на Солун, а не тези в границите на България. Въпреки това, в действията на славяни и прабългари, има договорен сикрон. Действително, след като императорът разпръснал славяните, в помощ им се появили българите, навлезли дълбоко в ромейската територия – на около 300 км на юг от границата по билото на Балкана. Те организирали засада някъде в Родопите, при която нанесли сериозно поражение на Юстиниан II. В заключение по този казус може да посочим още един факт, който ще да има важни последици върху отношенията на Аспаруховите

българи със славяните. Вече са приведени достатъчно данни за съвместния живот на уногондурите с уседнало местно население в басейна на р. Днепър. Приема се, че това са главно северите, потомци на антите, но според археологическите проучвания почти на всяко селище с *Пенковски* (свързвани с антите), *Пастирски* (свързвани условно с прабългарите) паметници се срещат и значително количество паметници тип „Прага-Корчаг“, приписвани почти единодушно на славяните (обр. 33). Този съвместен живот почти половин столетие ще има положителни последици за взаимоотношенията между прабългари, славяни и анти, респективно севери. За северите и за по-специалните им взаимоотношения с прабългарите вж. параграф 9.

След като овладял за кратко време и напълно византийската територия между Дунав, Черно море и Балкана и след като урегулирал взаимоотношенията си със славяните и северите, Аспарух пренесъл военните действия срещу империята на юг от Балкана – в Тракия. Тук ресурсите на Византия били много по-значителни, отколкото в Добруджа, защото животът в градовете и пристанищата продължавал. Красноречив в това отношение е патриарх Никифор: „Между това те [българите], след като се укрепил и усилил в тези места [между Дунав, морето и Балкана], започнали да опустошават селата и градовете на Тракия.“<sup>84</sup> Затова мисля, че не толкова разгромът в Онгъла, а пренасянето на войната в Тракия и липсата на боспособна армия, която да се противопостави ефективно на българите, принуждават византийския император да поиска сключването на мирен договор. Наистина, след като описва пораженията на ромеите в Тракия, Теофан ни информира: „Принуден от това [пораженията в Тракия], императорът сключи мир с тях [българите], като се съгласи да им плаща годишен данък.“ После разкрива огорчението си от неизгодния за империята мир, приемайки го за унижителен. Общо взето по сходен начин отразяват и коментират събитието и останалите хронисти – патриарх Никифор, Льв Граматик, Георги Монах, Зигеберт и др. Липсата на подробности в тези източници предизвиква разнопосочни коментари относно характе-

ра на мирния договор, подписан през 681 г. между България и Византия. Мнозинството изследователи настояват, че с този договор *de jure* България е призната за независима държава. Предвид факта, че няма друг такъв случай в римо-византийската история, в който империята да сключи равноправен договор с друга варварска (!) държава, то се прокарва идеята, че с мира от 681 г. българите получават федератски статут<sup>85</sup>. Действително, изхождайки от ойкоменистичната доктрина, своеобразен конституционен норматив, Византия често сключвала мирни договори с гранични варварски народи, обикновено след войни, които получавали федератски статут. На практика това означавало, че срещу парично обезщетение (*федератски анони*) те поемали ангажмента да охраняват външните граници, а в идеологически план приемали върховенството на Ромейската империя. Има обаче основания да се смята, че мирният договор с българите през 681 г. не е типичният мир с федерати, защото годишният трибут не бил обичайният *федератски анон*, а е определен от хронистите като *пакта* – данък, плащан за *срам на ромеите*<sup>86</sup>. С основание Ф. Филипу обръща внимание, че ако беше обичайният федератски анон, нямаше да се таксува от самите ромеи като *срамен*, случай без аналог, когато са коментирани десетки подобни плащания на Константинопол към федерати<sup>87</sup>. За извода, че мирният договор с българите е бил необичаен, *срамен* и без аналог в дотогавашната практика, свидетелстват още: западноевропейският хронист Зигеберт („Императорът бил принуден да сключи с тях [*българите*] мирен договор и да им плаща данък. Оттук нататък се бележи началото на българското царство“<sup>88</sup>) и Константин от Ампея, участник във Вселенския събор през 681–682 г., който пише: „Дойдох при свещения ви събор, за да ви кажа, че ако ме бяхте послушали, нямаше да претърпим това, което претърпахме тази година, сиреч, каквото претърпахме във войната с българите.“<sup>89</sup> Тези събития имат негативен отзвук в ромейското общество векове наред и това се долавя в размислите на водещия специалист по византийска история и идеология, какъвто е самият император Константин VII Багрянородни<sup>90</sup>.

Като изключим клаузата за *срамния данък пакта*, източниците не споменават нищо конкретно за останалите договорености. Очевидно този небивал факт е главното, което е занимавало византийското общество, респективно хронистите. И все пак, логично е да се преполога, че втората основна клауза е третираща границата между двете страни. От контекста на изворите косвено може да се установи, че Стара планина (Балкан) се превръща в южна граница на новосъздадената българска държава. Вече коментирахме, че северната граница при Аспарух е Южният бесарабски вал, докато източната е Черно море. След като Седемте славянски племена са преместени на запад да охраняват границата с аварите, най-вероятно тя е била някъде по течението на р. Лом. Изобщо българо-аварските взаимоотношения заслужават по-специално внимание.

## БЪЛГАРО-АВАРСКАТА ГРАНИЦА И БЪЛГАРО-АВАРСКОТО ПРОТИВОСТОЕНЕ

Придвижвайки се от Днестър през Днестър към Дунав, кан Аспарух на практика навлиза в територии, формално контролирани от аварския каган. На този фон от особена важност е сведението в „География...“ на арменския енциклопедист Ананий Ширакаци. След като описва заселването на Аспарух на *о-в Певки*, в устието на Дунав<sup>А</sup>, той продължава: „На този остров живее Аспарух, синът на Худбаад, който побягна пред хазарите от българските планини и **прогони аварите на запад** (болд – Г. А.).“<sup>91</sup> Забележително е, че този труд е съчинен през VII в., но се предполага, че добавката за Аспарух е направена

<sup>А</sup> Може би о-в Певки трябва да се постави в Северна Добруджа между Дунавската делта на север и на юг до долината на р. Карасу, по която преминава земленият вал, възприеман като южна граница на Онгъла.

през VIII в. Дори и да е така, хронологически Ананий Ширакци стои най-близо до събитието, което повишава достоверността му. Той обаче е крайно лаконичен и не спомага за една по-пълна реконструкция на събитията. Като добавим и липсата на всякакви други податки в останалите изворите, сме изправени пред сериозни неясноти по изясняване на българо-аварските взаимоотношения през втората половина на VII и началото на VIII в. На първо място не е ясно докъде на запад достига Кубрат след победата над аварите около 635 г. Ако вземем за главен маркер присъединяването на кутригурите към Велика България, то и това не спомага особено за решаване на проблема. Със сигурност е известно само че на изток в началото на VII в. те обитават територията до Дон, но докъде се разпростират местоживелищата им на запад, не е много ясно. Въз основа на археологически материал и тълкуване на източниците някои автори стигат до заключението, че в първата половина на VII в. кутригурите обитават Долен и Среден Дунав до Сингидунум<sup>92</sup>. Да твърдим обаче, че с присъединяването на кутригурите Кубрат и наследникът му Аспарух са поели контрола върху територията от Дон до Сингидунум, е несериозно. Очевидно има две групи кутригури. Първата, увлечена от аварите, след средата на VI в. се настанява в Южна Панония и е под пряко аварско администриране. Втората група кутригури продължава да обитава старите местоживелища в Северното Черноморие (вероятно от Дон до Днепър-Днестър) и остават под номинална аварска власт до освободителната война на Кубрат около 635 г. Между двете кутригурски групи има големи славянски и антски анклав<sup>A</sup>. Дали всички те са администрирани пряко или косвено от аварския каган, обаче е спорно. За сметка на това няма съмнение, че притиснат от хазарите, Аспарух първоначално се настанява на север-североизток от Дунавската делта. Без проблемът да е поставен на специално изследване, по инерция се приема или най-малкото се остава с впечатлението, че

<sup>A</sup> По-горе стана въпрос, че антите и славяните вторично заселват зоната на юг-югоизток от Прут към Дунав.

както в края на VI – началото на VII в., така и в края на VII в. тази зона е зависима от аварите. Доколко и действително ли е така? Това очевидно е недостатъчно изследвана тема, която заслужава по-специално внимание. За целта обаче трябва в резюме да проследим историята на аварската доминация по Долен Дунав и в югозападна посока.

Основният източник за събитията по Среден и Долен Дунав, и по-специално войните на Византия с авари, славяни и анти през последната четвърт на VI и в началото на VII в., е Теофилакт Симоката. От контекста на написаното се остава с впечатлението, че славяните са в границите на Аварския каганат, а част от тях са пряко контролирани от кутригурите. Що отнася собствено до аварите, според археологическите проучвания техните обиталища не надхвърлят границите на Карпатския басейн<sup>93</sup>. Типично аварските находки като костни предмети, оръжия, колани, керамика и пр. действително липсват на изток от Карпатския сърповиден хребет. Единственото изключение са комплексите Малая Перешчепина и Глососи, но погрешната им връзка с аварите вече бе изяснена в текста, посветен на Кубрат. На този фон може да се предложи следната реконструкция. След войната около 635 г. източните кутригури, обитаващи зоната между Южен Дон и Южен Днестър (?), влизат в границите на Велика България, докато тези по Среден Дунав остават в границите на Аварския каганат. На пръв поглед, изглежда, славянските племена между Дунав, Карпатския хребет и Днестър продължават да са под номинална аварска власт и след 635 г. Това обаче не е съвсем сигурно, защото не е ясно как се е упражнявало аварското администриране и как при тази доминация сърбите и хърватите се предвижват на юг. Известно е, че след 560 г. каганът поставил под своя власт обитателите на север от Дунав – както номадстващите българи-кутригури<sup>A</sup>,

<sup>A</sup> Кутригурите били силно отслабени след неуспешната обсада на Константинопол, предприета от вожда им Заберган през 557–559 г. **G. Bakalov.** Les ouvrages d'Agathias de Myrenée comme source de l'histoire des territoires balkaniques pendant la première moitié du VII-e siècle. – EB, 2–3, 1974, p. 205–207; **W. Pohl.** Die Awarien. Ein Steppenvolk

така също славяните и сродните им анти.<sup>94</sup> Следвайки археологическите реалности и косвени податки от наративните източници, може да приемем, че до VI в. славяните обитават териториите на север от Дунав до около Долното течение на Прут, антиите най-общо се ситуират между Прут и Среден Днепър.<sup>95</sup> Около средата на VI в. обаче антиите се спускат на юг до Добруджа. По време на войните, които води каганата главно срещу Византия в края на VI и първата третина на VII в., славяните на север от Дунав са под директното командване на аварските пълководци. Действително, когато говори примерно за атаката на славяните срещу Коринт през 584 г., Михаил Сирийски посочва, че техният водач е „каганът на аварите“<sup>96</sup>. На следващата година според Теофилакт Симоката новият аварски каган заповядал на славяните да разграбят Тракия чак до Дългата стена пред Константинопол<sup>97</sup>. През 602 г. отново каганът заповядал на славяните да преминат Дунав и да се насочат срещу армията на генерал Приск.<sup>98</sup> Изобщо много са примерите за славянски офанзиви по заповед на кагана или за аварски нашествия срещу Империята с участие на подчинени славянски корпуси в края на VI и началото на VII в.<sup>99</sup> Същевременно са илюстрирани и други примери, когато славяните предприемат автономни акции без участието на аварите и често без съгласуване с кагана и даже има факти за противоборство между авари и славяни по Долен Дунав.<sup>100</sup> Като такива могат да се посочат примерно акциите на славянския вожд Ардагаст в Източна Тракия през 585 г. Има случаи, когато славяните действат самостоятелно, но водени от офицери, подчинени на кагана. Това се илюстрира от движението на флота им с едноръвки срещу Сирмиум<sup>101</sup> или с координацията от дистанция на действията им, упражнявана от аварите при обсадите на Солун (според П. Льомерл в случая даже славяните действат напълно самостоятелно, независимо от кагана на аварите) в края на VI и първата половина на VII в.<sup>102</sup> При проследяване на тези събития оставаме с впечатлението,

in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München, 1988, S. 18–19; U. Fidler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unreten Donau. Bonn, 1992, S. 8.

че колкото се отдалечаваме на изток – югоизток от Карпатския басейн (там и специално в Панония славяните са в пълно подчинение на аварите), толкова зависимостта на славяните от кагана намалява. При положение, че подобни реалности съществуват в края на VI и началото на VII в., когато аварите са на върха на военно-политическото си могъщество, то след поражението, които претърпяват между 626 и 635 г.<sup>A</sup>, влиянието им върху славянския масив между Карпатите, Долен Дунав, Егейско море и Прут, изглежда, започва да се срива. На този фон може да се предполага, че при настаняването на Аспаруховите българи на Долен Дунав през втората половина на VII в. аварско господство на практика не съществуват и славяните в този регион са сравнително автономни. Затова и главните източници, предаващи подробно събитията в Онгъла, и специално Теофан, Никифор и Анастасий Библиотекар, не споменават нищо за сблъсъци на Аспаруховите българи с аварите, които те иначе познават отлично. Какво тогава е имал предвид Ананий Ширакаци с твърдението, че Аспарух „прогони аварите на запад“? Възможно е това да означава, че се заселва в територия, дотогава формално контролирана от кагана, с което границата на аварската доминация се измества на запад. Възможното друго обяснение е Ананий Ширакаци да регистрира събития след историята в Онгъла, респективно в по-късните години от управлението на кан Аспарух. В продължение на цели 20 години той укрепва българската държава и неминуемо се сблъсква с аварските интереси по посока на Среден Дунав. Според патриарх Никифор Аспарух наредил на славянските племена, които живеели на запад, „да бранят земите, които граничели с аварите“<sup>103</sup>. Малко по-конкретен и обстоятелствен е Теофан, според когото Аспарух преселил „на запад до Авария останалите седем [славянски] племена“<sup>104</sup>. За въоръжени сблъсъци не се говори. Въпреки всичко са вземани мерки за обезопасяване на западната граница на Аспарухова България, които се измерват не само с разме-

<sup>A</sup> Вече сме илюстрирали как само за 5 години аварите са разбити напълно от ромеите пред Константинопол, от западните славяни на Само и от прабългарите на Кубрат.

стване на славянските племена, но и с изграждане на отбранителни съоръжения. Основателно с тези събития се свързва изграденият защитен лимес от три успоредни вала в Северозападна България между реките Лом и Искър (обр. 42).<sup>105</sup> Първият, най-източният, наричан Островски, започва с укрепление от гр. Остров на Дунав и достига на юг до Предбалкана. На около 40 км в западна посока се намира вторият, средният вал, наричан Хайредински. Той започва на север от р. Дунав, западно от Козлодуй и достига до Хайредин на р. Огоста, където завършва с укрепление, сходно с това при Остров. Третият вал се намира на около 30 км в западна посока от Хайрединския и се нарича Ломски, защото започва от устието на р. Лом на север и на юг достига до р. Цибрица, край с. Дългоделци. Според В. Златарски изграждането им отразява етапи в разширението на българската държава в западна посока<sup>106</sup>, но по-вероятно е (предвид малкото разстояние между тях) да става въпрос за дълбоко ешалонирана отбрана срещу Аварския каганат от края на VII и средата на VIII в. Откриването на славянобългарски селища с най-ранна славянска керамика от VII в. точно в тази зона южно от Козлодуй, около Хайрединския вал, е от особено значение<sup>107</sup>. Редом с останалото, това може да означава, че изграждането на граничните валове, респективно охраната на западната граница, е поверена точно на славяните (Седемте славянски племена според изворите), а началната дата на някои типове керамика около отбранителните съоръжения предполага, че това е станало именно към края на VII в. Има основателни подозрения обаче, че славяни усядат в този регион още след началото на VII в. като поданици на Аварския каганат. За това свидетелства славянската керамика от началото на VII в. в Северозападна България, като най-представителни са комплексите до с. Антимово, Видинско, Вълчетръм, Якимово и др. Свързват се с миграция на славяни от северна посока, т.е. териториите, заети от Аварския каганат.<sup>108</sup> Навярно на даден етап аварите не могат да упражняват непосредствено властта си (тук за репер може да служат коментирания в предната глава големи поражения, които аварите претърпяват пред Константинопол и срещу Кубрат през 30-те години на VII в.), за да се достигне до

еманципацията на местните славяни, които към края на VII в. се присъединяват към новосъздадената българска държава. Следвайки археологическите реалности обаче, вероятно е и ново трайното заселване на славяните в Северозападна България. Действително, освен ранната славянска керамика, отнесена към началото на VII в., в тази зона е регистрирана и по-тънкостенна керамика с по-разнообразна украса, включително вертикални и хоризонтални линии, която трябва да се датира след началото на VIII в.<sup>109</sup> Най-после, освен типичната славянска керамика тук се откриват, макар и по-късно датирани, фрагменти с пастирски произход, донесени от прабългарите. От друга страна е известно, че отбранителните валове са характерни главно за първото столетие на Първото българско царство, т.е. те са своеобразна инсигна на овладяването на региона и приобщаването на славяните като гранично население.

Имаме косвени податки и за приблизителната българо-аварска граница на север от Дунав и на югоизток от Карпатите (по-точно от Тиса и Марош), където липсват типично аварските гробове и ремъчни украси през VII в.<sup>A</sup> Тук задължително трябва да отбележим и съкровищата от Дръгъшани<sup>B</sup> и Присека<sup>C</sup> около долното течение на р. Олт, с най-късни монети, съответно на Константин II и Константин IV. Към тях може да добавим откритите 6 единични монети на Константин II и 3 на Константин IV от Източна Влахия, които редом със съкровищата предполагат, че освен Онгъла е овладяна и тази територия (Мунтения), най-малко до р. Олт<sup>110</sup>. Освен това отдавна е известно, че консервативността на погребалния обред е важен ориентир за етническо диференциране. А тъкмо по Долен Дунав, на север във Влашко и източно от р. Олт, са проучени не-

<sup>A</sup> **G. Szenthe.** Conne Ctions between the Mediterranean and the Carpathian basin in the 8th Century ad. on the hinged strap-ends of the Late avar period. – Acta Archaeologica Carpathica, XLVIII, 2013, p. 195–225, fig. 8–9

<sup>B</sup> Съкровището съдържа 2 сребърни монети на Константин II. Вж.: **M. Jacob.** Op. cit., p. 491.

<sup>C</sup> Съкровището съдържа 8 сребърни монети на Константин II и 133 на Константин IV. Вж.: **M. Jacob.** Op. cit., p. 491.

крополи, в които езическите погребения са с ориентация запад-изток<sup>111</sup>. Те са сходни като обред с некрополите тип Нови пазар, приписвани на Аспаруховите уногондури, но последните са със северна ориентация (обр. 49, 55). Съответно некрополите със западна и източна ориентация се приписват на кутригурите. Концентрирани са главно по левия бряг на Дунав при Обършна Ноуа, Изворул, Фратеши, Султана, Кирножи и новооткрития при Владени-Попина (обр. 49). Сред тях изпъква едно погребение на воин до с. Търгшор, окр. Плоещ, разположено на изток от р. Олт (обр. 50)<sup>112</sup>. Положен е по гръб в трапецовидна гробна камера с изпънати край тялото ръце, ориентиран с главата на изток. От южната страна на покойника са положени части от кон (глава и крака). До главата на покойника са поставени стремена, около кръста – огниво, нож и токи, като едната е бронзова с орнамент върху плочката. Формата на токата и орнаменталният мотив водят У. Фидлер до мисълта, че става въпрос за аварски гроб от самото начало на VIII в.<sup>113</sup> Р. Рашев се съгласява с тази датировка (670/680–710), но определянето му като *аварски* приема само в общия му смисъл – като поданик на Аварския каганат<sup>114</sup>. Същевременно изтъква аналозите с гробовете от групата *Сивашовка*, за които предположихме, че могат да се свържат с кутригурите. Видими са аналозите и с гробове от *Новинковския* тип некрополи в т.нар. Самарски лък на р. Волга, които вече коментирахме като резултат от предвижването на кутригурите на североизток от р. Дон в последната четвърт на VII в. От своя страна Ст. Станилов обръща внимание, че гравиранията композиция от симетричен двоен меандър, комбиниран в гънките с по една трилистна палмета, чиито странични листа са завити в кръгчета, има преки паралели с токите от групата *Вран-Ересеке* и нейни реплики в Североизточна България (Дивдядово и Кабиюк, Шуменско, и Гледачево, Старозагорско), датирани най-общо в края на VII и през VIII в.<sup>115</sup> Ако тези некрополи от VIII–IX в. действително принадлежат на кутригури<sup>А</sup>, то е впечатляващо, че са разполо-

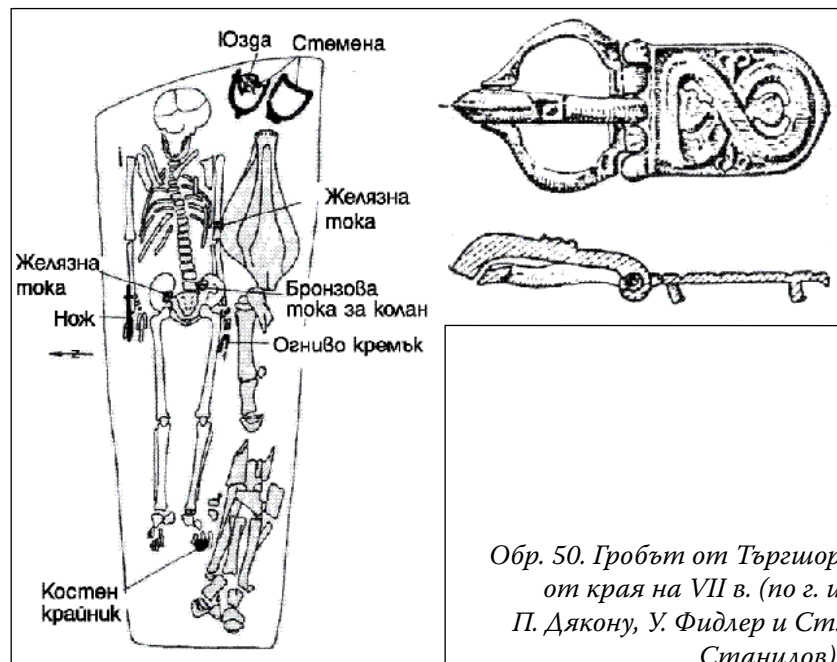
<sup>А</sup> Регистрирани са гробове със западна ориентация и на десния дунавски бряг като този до с. Черна, Добричко, но това е по-скоро из-



Обр. 49. Прабългарски езически некрополи от края на VII – средата на IX в. (по Е. Коматарова).

жени преимуществено около запад-северозападната границата на Аспарухова България с Аварския каганат. Дали това няма връзка със силните настроения на кутригурите срещу аварите след събитията около 631–632 г., когато се развихрят масови антибългарски преследвания в каганата, довели до бягството на групата на Алциок<sup>116</sup>. В тази насока специално, макар и предварително внимание заслужава и едно ранно землено укрепление<sup>117</sup> при Владени-Попина, върху левия дунавски бряг, където р. Яломица се влива в ръкава Борча, в окръг Яломица (обр. 42–11). Този паметник потвърждава българската власт в Мунтения през VIII–IX в., чието начало според нумизматичните данни може да е сложено още в края на VII в. Изглежда, наличието на ранни български паметници е сред основанията за иначе крайно хипотетичната идея на П. Дякону, който търси Аспаруховия Онгъл именно в този регион<sup>118</sup>.

ключение от общата картина. Вж.: Д. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987, с. 214–215, обр. 29.



Обр. 50. Гробът от Търговищор от края на VII в. (по г. и П. Дякону, У. Фидлер и Ст. Станолов).

На така очертаня фон предполагам, че в края на VII и през VIII в. българите достигат приблизително до около р. Олт на север и р. Лом на юг от Дунав, защото на запад започва една демилитаризирана зона между Дунавска България и Втория аварски каганат. Косвено на това ни навежда фактът, че до управлението на кан Крум (803–814) славянското племе тимочани (долината на р. Тимок е само на около 70 км на запад от р. Лом), че е извън границите на българската държава<sup>119</sup>. Дали обаче тимочаните са пряко зависими от аварския каган, или са в т.нар. демилитаризирана гранична зона, е друг въпрос. Със сигурност обаче византийските хронисти свидетелстват, че тази западна граница на Аспарухова България срещу аварите (около течението на р. Лом) е поверена на Седемте славянски племена. Дали славяните, самите прабългари-уногондури или по-скоро прабългари-кутригури (или съвместно?) поемат „охраната“ на граничната полоса около р. Олт на север от Дунав, засега е спорно.

## АНТИТЕ И СЕВЕРИТЕ НА ДОЛЕН ДУНАВ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА VII В.

От направения по-горе преглед на славяно-аварските отношения косвено се достига до заключението, че на изток от р. Сирет, където са главните обиталища на антиите през VI в., аварска доминация на практика не съществува. През целия период от втората половина на VI в. до началото на VII в. антиите обикновено са съюзници на Византия, перманентно воюват с аварите и основно със съюзните им или подчинените им славянски племена<sup>A</sup>. През 602 г. ромейският генерал Годуин преминал Дунав и вероятно със съдействието на съюзните анти нанесъл тежки поражения на славяните. Веднага след това в подкрепа на последните се явява аварският пълководец Аспих, изпратен от кагана с нарочна заповед „да унищожи народа на антиите“, съюзник на ромеите<sup>120</sup>. Приема се, че тази акция успява, защото след тази дата името анти изчезва от писмените източници, като титлата *Antius* е засвидетелствана само още веднъж – в императорската интитулатура през 612 г.<sup>121</sup> От контекста на писмените източници и археологическите реалности походът на Аспих срещу антиите е по посока Прут и днешна Молдова, където са регистрирани местоживелищата им, идентифицирани с т.нар. *Пенковски* селища. Очевидно през 602–603 г. антиите са били изправени пред голямо изпитание, още повече, че в тила им по Северното Черноморие се намират станове на кутригурите, съюзници на аварския каган<sup>B</sup>. Да се говори за тотален колапс на антиите в резултат на

<sup>A</sup> Показателен е фактът, илюстриран специално от М. Казански, че на антските селища тип *Пенковка* се откриват немалко византийски накити, оръжия и предмети и даже амфори от V–VII в., докато за славянските селища тип *Прага-Корчак* те са голяма рядкост. М. Kazanski. *Les Slaves...*, p. 106–107

<sup>B</sup> Противостоене между кутригури и анти е регистрирано още при разгрома на последните по време на нахлуващите от изток авари около 560 г. Според Менандър в навечерието на аварското нашествие антиите понесли тежък удар от съседите си кутригури



тези събития обаче е пресилено. Според проучвателите именно Пенковски паметници, почти единодушно приписвани на антите, се регистрират през целия VII в., а според някои – и в началото на VIII в.

Ако погледнем картата на Пенковските паметници, ще установим, че освен в зоната между Прут и Днестър, големи анклавни са съсредоточени по Среден Буг, Среден Днестър и дори на изток от Днестър до Дунав (обр. 1, 1а, 33). Изглежда, след аварската офанзива, подпомогната от югоизток от съюзните им кутригури, антите напускат фронтовата линия по Прут и Централна Молдова, за да се изтеглят на североизток – зона, която стои в затъмнение за хронистите. В предната глава вече установихме, че няколко десетилетия по-късно, около 635 г. в „затъмнената“ зона, обитавана от антите около Среден Днепър, идват уногондурите, предвождани от Кубрат. Той разбива изконните им врагове – аварите, и инкорпорира кутригурите, които вече не са зависими в действията си от кагана. Така земите на антите, респективно потомството им, са включени по естествен начин в границите на Велика България. Същевременно, вече споменах, има изследователи, според които по Долен Дунав и по-специално във византийските крепости в Добруджа и Северна България през VI в. част от антите се настаняват като федерати на Империята. Изходната им точка е големият антски масив в Молдова и Южна Украйна<sup>122</sup>. Изясни се обаче, че повечето византийски крепости, в които е регистрирана пенковска керамика, са напуснати в началото на VII в. Затова твърдението на Г. Литаврин, че аварският поход от 602 г. е срещу долнодунавските крепости и не достига до компактната зона с антски селища, е съмнително<sup>123</sup>. Първо, антите по Долен Дунав не са самостоятелен субект, а федерати, настанени главно в ромейски крепости, и второ, съдейки по пенковските материали, те са ограниче-

(Menander. Excerpta legationibus, fr. 3; Г. Г. Литаврин. Известия Менаандра Протиктора об отношении авар и славян. В: Византия, Средиземноморье и славянский мир. Москва, 1991, с. 8; Н. Ditten. Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen. – Byzanz, 1978, S. 88–93).

ни като география и като количество. Повече основание има идеята на същия автор, че в края на VII в. антите се появяват в източниците под наименованието севери, теза, която обстойно коментирахме и подкрепихме с нови аргументи в предната глава. Там приехме и развихме идеята за общия корен на северяните/северите на Среден Днестър (обр. 1–IV) и северите на Долен Дунав (обр. 1–VI). При по-внимателно взирание в цитираните по-горе текстове на Теофан и Никифор се остава с впечатлението, че северите на Долен Дунав, макар и представени със собствена визия, са близки със славяните и същевременно няма никакъв намек за пряка или косвена връзка с автохтонни трако-ромей или готи, достатъчно добре познати на хронистите от V–IX в. Името на вожда на северите Славун също предполага участие на славяните в етногенезиса им. На този фон нека си припомним, че според изворите от VI–VII в. най-близо до славяните стоят именно антите, които отново са представени със собствена визия, но отново някои от вождовете им имат имена, сходни със славянските. До същата констатация ни водят и данните от археологическите проучвания между Прут и Днестър, където е регистрирано контаминиране на присъщите им култури – славянската *Прага-Корчак* и Пенковските паметници, характерни за антите. Като част от славянската общност се представят и северяните в руската лесостеп, въпреки че, както вече подчертахме, те имат по-различен генетичен код – славянизирано ираноезично „местно“ население с антско (по-скоро със сарматско-аланско, отколкото с черняховско) потекло. Това съвпадение на близост и сходство между славяни и анти през VI и началото на VII в. и между славяни (в случая Седемте славянски племена в Мизия) и севери в края на VII–VIII в. е многозначително и се явява допълнителен аргумент за поставяне знак на равенство между анти и севери.

Според Теофан Изповедник, след като овладели североизточните български земи, прабългарите „поселили северите от предната клисура до Вергава [вер. Ришкия старопланински проход] към източните части“. Патриарх Никифор, както винаги, е по-лаконичен с твърдението, че прабългарите завладе-

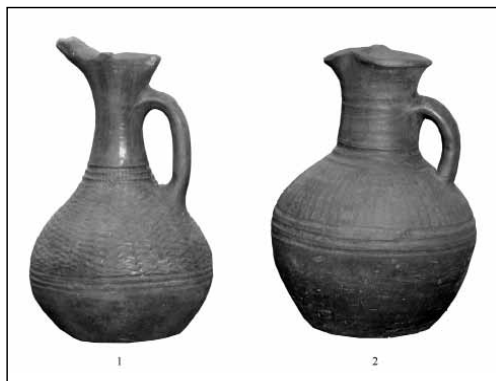
ли региона, заповядали на славяните: „едните да бранят земите, които граничели с аварите, а другите да пазят земите, които са съседни с ромеите.“ Двата източника обаче се допълват и става ясно, че северите са преселени не изобщо на изток, а към югоизточната гранична полоса с Византия, която в корелация с другите данни от патриарх Никифор и Теофан е Източна Стара планина. Теофан даже внушава, че са по-самостоятелни в поведението си от Седемте славянски племена и дори за разлика от последните не плащат данък на прабългарите, респективно на кан Аспарух, което е впечатляващо. Съвместният им живот в Днепровието и общата им съдба след хазарската инвазия, изглежда, са причината за тази толерантност. Прочее, специалните отношения между прабългари и севери продължават и през втората половина на VIII в. Вече стана въпрос, че тогава българските канове поверяват на вожда им Славун най-важния и опасен граничен участък на България с Византия по Източния Балкан.<sup>124</sup>

Последно време П. Георгиев, тълкувайки задълбочено изворите, достигна до оригиналната идея, че северите са потомци на автохтонно ромеизирано тракийско население и инфилтрираните в Северна България през IV–V в. готи, които запазват своя облик до идването на кан Аспарух на Долен Дунав.<sup>125</sup> Обаче очертахме подробно етнодемографската картина в Добруджа и Североизточна България, от която става ясно, че след 20-те години на VII в. тук има истински демографски вакуум, т.е. липсват не само траки, готи, но и изобщо обитатели в мнозинството селища и крепости<sup>A</sup>. На този фон трябва да приемем, че на Долен Дунав северите се появяват на неголяма дистанция във времето от Аспаруховите прабългари. Преди или след 681 г., е трудно да се прецени. Ако е вярно, че са преселени от *Вергава към източните части* и ако Вергава наис-

тина се локализира при Ришкия проход, то вероятно първоначално се установяват около бъдещия кански аул Преслав, а после са дислоцирани по посока на Източния Предбалкан към Марцианопол (Девня) и Одесос (Варна). Действително тук планината е най-ниска, проходите най-достъпни, подходът от Константинопол към канските аули в Добруджа и Североизточна България е най-пряк и лесен.

Видяхме, че относно появата на северите в Североизточна България, и специално в Предбалкана източно от Варна са изказвани различни хипотези. Вече обърнахме внимание, че пълното им идентифициране със славяните не е достатъчно коректно, а извеждането на потеклото им от ромеизирани траки и федерати няма сигурни опорни реperi в писмените, археологическите и нумизматичните източници. В тази насока по-аргументирана е хипотезата, че са потомци на антите, които през VII в. обитават земите между Южен Буг и Северски Донец, като най-голямото им съсредоточие е по Среден Днепър. С настаняването на част от уногондурите в този регион след 635 г. установихме, че заживяват съвместно със северите до хазарската атака след 665 г. След нея част попадат под хазарска власт, явление, отразено в руските летописи, където северяните са представени като данъкоплатци на кагана. При тези събития обаче, под водачеството на кан Аспарух, заедно с *днепровските* уногондури, част от северите (южния клон?) поемат към Долен Дунав, където откриваме реликти от културата им. На първо време става въпрос за реплики на *Пастирски* и *Пенковски паметници* като керамика, накити, жилища, некрополи и пр.<sup>126</sup> Забележително е, че освен пастирските керамични форми в керамичния ансамбъл на Дунавска България, от VIII в. се долавят влияния и на аланската керамика и специално черноизлъсканите кани.<sup>127</sup> Тук от само себе си отново се натрапва аналогът с керамиката от Канцерка, Махуча и Таранов яр, разположени отново по Среден Днепър.<sup>128</sup> Вече стана въпрос, че аланските керамици, работили главно в Канцерка през VII в., са увлечени от Северен Кавказ към Среден Днепър с придвижването на уногондурите на Кубрат около 635 г., при създаването на новия владетелски център. След няколко

<sup>A</sup> Ако се придържаме към езиковата среда, траките в Източния Балкан в близост до Черноморието са повече грецизирани, отколкото романизирани. Прочее, за това могат да свидетелстват гръкоезичните каракачани, обитавали доскоро този регион, възприемани от някои изследователи като реликти именно на грецизираните траки.

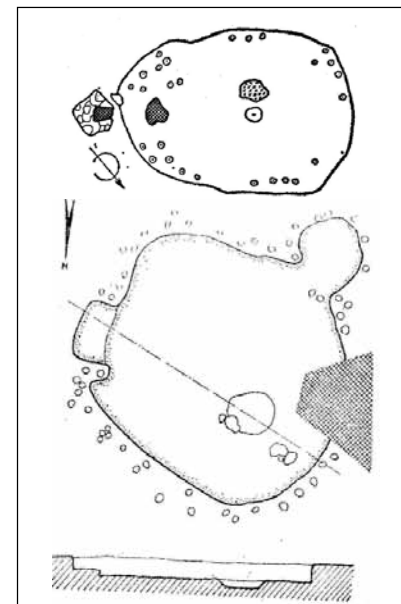


Обр. 51. Кани от прабългарския езически некропол до Нови пазар – VIII в. (по Ст. Станчев Ваклинов).

десетилетия формираните от тях традиции се пренасят чрез ордата на Аспарух от Среден Днепър към Долен Дунав, защото няма как иначе да се обяснят някои преки паралели с керамиката (специално каните) от некрополите тип Нови пазар (обр. 51)<sup>129</sup>. Изобщо прави впечатление, че прабългарите идват на Долен Дунав с керамичен ансамбъл в процес на формиране (финализиран обаче тук през VIII в.), утвърден тип жилище (главно полужемлянка с огнище или печка) и установен погребален обряд, практикуван в сравнително големи обособени крайселищни некрополи. Тези стереотипи характеризират единствено икономиката на уседнало, или по-скоро на усядащо население<sup>А</sup>, сравнително бързо придобиват завършен вид около средата на VIII в. Въпреки полувековните системни археологически проучвания в Североизточна България и Добруджа, където в края на VII в. се слага началото на Дунавска България, досега като цяло не са регистрирани масово обичайните следи на ранносредновековната номадска икономика – единични гробове върху древни в

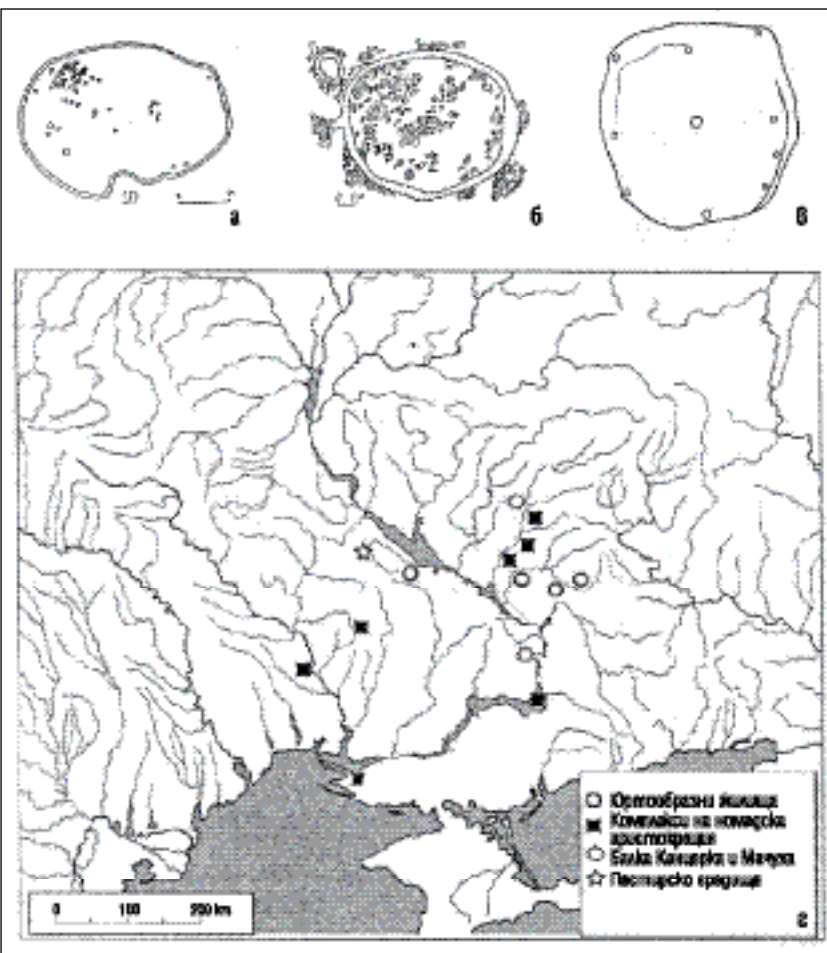
<sup>А</sup> Свидетелства за процеса на усядане на прабългарите са юртообразните вкопани в терена жилища, които се регистрират както в Североизточна България (обр. 52) (Д. Димитров. Принос към изучаването на старобългарското жилище в Североизточна България. – ИНМВ, IX, 1973, с. 101–108; Д. Димитров. Прабългарите по Северното..., с. 225–227), така и в ареала на разпространение на *Пенковската* и *Пастирската куртура* (обр. 53) (И. П. Русанова. Славянские древности. Москва, 1976, с. 98, рис. 35; В. С. Флёрв. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. Москва, 1996, с. 33–38, обр. 21).

случая трако-римски) могили, следи от сезонни номадски станове и номадска керамика, работена на ръка<sup>А</sup>. Прочее, за разлика от другите български групи, подчинени съответно на Батбаян, Кубер, Кограг и Алцек, единствени, които усядат веднага след края на VII в. в новозавоюваните земи, са именно българите, предвождани от Аспарух. И е разбираемо, защото единствено те в зоната на Среден Днепър влизат в постоянен контакт, продължил над четвърт век, с уседналото население, носител на културата *Пенковска* и нейния *Пастирски* вариант. Това обяснява защо в Дунавска България още в края на VII и



Обр. 52. Юртообразни жилища от Гарван и Блъсково (По Ж. Въжарова и Д. Димитров).

<sup>А</sup> За археологическите специфики на този вид номадска икономика със сезонни станове вж.: С. А. Плетнева. От кочевий к городам. – МИА. 1967. №142, с. 13–19; К. И. Красильников. Возникновение оседлости у протобългар Средноречья. – СА, 4,1981, с. 110–125. Опитите да се търсят подобни сезонни полуномадски станове в Дунавска България и специално по сухоречието Канагьол (Дристра) между Преслав – Плиска и Дръстър (Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VII–X в. София, 1972, с. 11–12; Д. Димитров. Прабългарите по Северното и..., с. 221–222), около Плиска (С. А. Плетнева, И. П. Русанова. Рец.: Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи V–XI в. София, 1965. – СА, 3 1966, с. 287–289.), Марцианопол (П. Георгиев. За столицата на Аспарухова България. – ИПр, 5–6, 2002, с.94–107) и Дръстър (П. Георгиев. За мястото на първоначалното заселище на прабългарите при Дуросторум-Доростол. – Добруджа, 20, 2002, с. 66–77) не получават достатъчна аргументация сред археологическия материал (Р. Рашев. Българската езическа култура VII–IX в. София, 2008, с. 143).



Обр. 53. а-в. Юртообразни жилища в ареала на Пастирската култура (по О. Приходнюк). г. Разпространение на юртообразните жилища в басейна на р. Днепър: 1. Богатое. 2. Стецовка. 3. Йосиповка. 4. Чернечина. 5. Вознесенка. 6. Малая Перешчепина. 7. Новие Санжари. 8. Муковка. 9. Келегей. 10. Ясиново. 11. Глодоси. 12. Пастирское. 13. Канцерка. 14. Мачуха.

през VIII в. около стационарните селища (!) се появяват некрополи, в някои от които (примерно в Разделна, Балчик, Дивядово до Шумен, Кабиюк, Кюлевча) сред погребалния инвентар има сигурно датирани паметници от края на VII (?) – началото на VIII в.<sup>130</sup> (обр. 49) Несъмнено процесът на усядане на Долен Дунав е ускорен от природо-географските специфики на региона и ограничената територия на канството в края на VII и VIII в. Действително, тук липсват огромни степни и лесостепни пространства, без които трудно се реализира номадска икономика. Най-после изграждането на Дунавска България се реализира в условията на друг цивилизационен културен кръг, в границите на римо-византийския „таксис“. Тук номадска икономика почти не е практикувана от бронзовата епоха, докато уседналото стопанство има хилядолетна история<sup>А</sup>. На този фон не мога да приема идеята, че до средата на VIII в. старобългарската култура е „култура на колела“<sup>131</sup>.

При така релефно очертаните археологически реалности естествено възниква въпросът за съотношението славяни-прабългари в Североизточна България и Добруджа през VII–IX в. Тази тема отдавна е на вниманието на българските изследователи, но най-често е затлачвана от политически конюнктурни и интереси. Определено писмените източници не дават конкретна информация, докато археологическите, макар и не винаги достатъчно конкретни, са по-надеждни. Поради факта, че в Североизточна България и Добруджа сравнително по-рядко се открива характерната славянска керамика от VII в., бе възродена тезата, че славяни почти липсват и тези земи, респективно матерната територия на Първата българска държава, са населени преимуществено

<sup>А</sup> Показателен е примерът с онези прабългари, които под хазарски натиск се установяват в Кримския полуостров. Попадали в римо-византийския културен кръг, те усядат много бързо, като се установяват в постоянни селища с некрополи. Подробно за проблема вж.: В. Майко. Териториалные группы протоболгарских памятников Таврики VII – первая половина X в. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–1. София, 2007, с. 151–165.

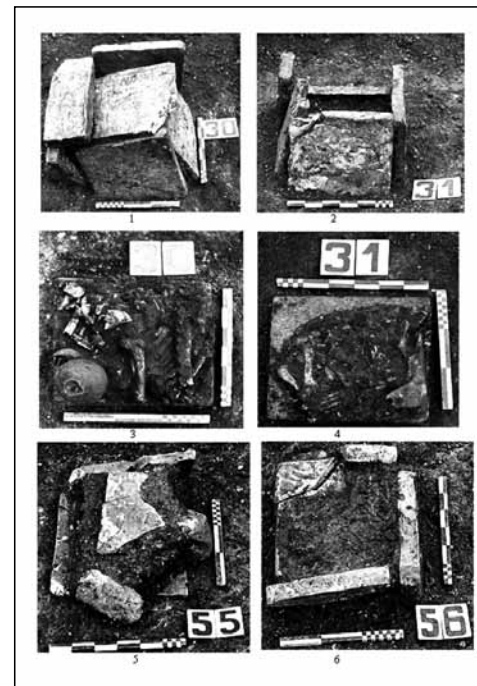


Обр. 54. Прабългарски трупологания със северна ориентация, без и със полагање на кон от VIII в. в некрополите до Нови пазар (а), Кюлевча (б) и Ножарево, Силистренско (в) (по Ст. Станчев-Ваклинов, Ж. Вължарова, Р. Рашев и Ст. Станилов).

с прабългари. Друг е въпросът, че през VII в. тя е рядкост изобщо на Балканите, но значи ли това отсъствие на славяни?!

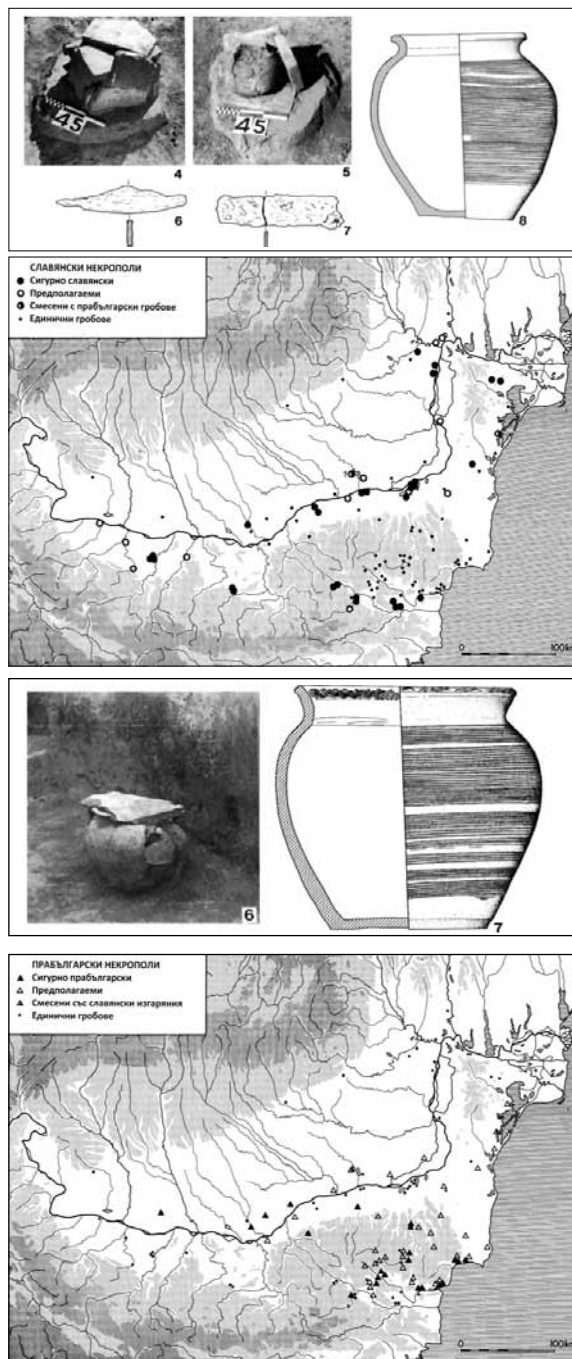
В повечето некрополи от края на VII – средата на IX в., включително най-ранните, освен обичайните за прабълга-

рите трупологания със северна ориентация (обр. 54, 56) присъстват и голям процент трупологания (обр. 55, 56)<sup>132</sup>, характерни както за славяните, носители на културата Прага-Корчак, така и за Пенковската култура, приписвана основно на антите<sup>А</sup>. Забележително е, че мнозинството ранни езически некрополи в Дунавска България от VIII в. са двуобредни, като в процентно съотношение трупологанията са съпоставими и даже преобладават над трупологанията. Повече от половин столетие се води дискусия за етническата определеност на трупологанията. Докато за трупологанията е общоприето, че са оставени от прабългарите, то според мнозинството археолози трупологанията са изцяло славянски<sup>133</sup>, според други това важи само за урновите трупологания<sup>134</sup>, а според трети, славянски са кремациите без животински кости<sup>135</sup>. Има и



Обр. 55. Славянски трупологания в некрополите от VIII в., до Истрия, Разделна и Североизточна България (по Ж. Вължарова, Д. Димитров и У. Фидлер).

<sup>А</sup> Тук обаче трябва да се обърне внимание на факта, че Пенковските паметници през VII в. са вече сериозно контаминирани със славянски (В. В. Седов. Восточные славяне в VI–VIII вв. Москва, 1982, с. 19–21). На повечето Пенковски селища се открива керамика тип „Прага-Корчак“, землянки със стълбова конструкция и каменни печки в ъглите, обичайни за славянските поселения.



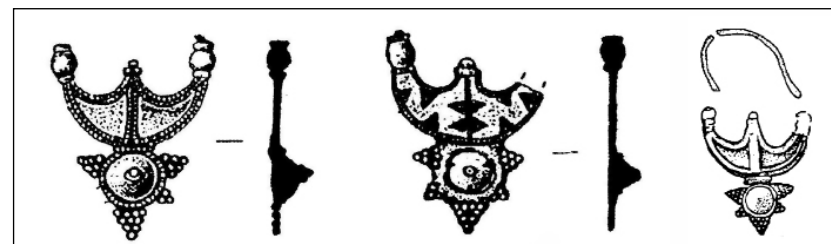
Обр. 56. Езически некрополи от VIII–IX в. със славянски (славяно-северски) трупоположения и прабългарски трупоположения (по У. Фидлер).

идея, че става въпрос за славяно-иранска практика и дори като изцяло прабългарска практика с тюрко-угорска предистория<sup>136</sup>. Напоследък се преекспонират коментиранията в предната глава трупоположенията в некрополите тип *Дюрсо-Борисово-Геленджик* (обр. 2), свързвани с тюрко-угорско или по-скоро с тюрко-адигийско население (пришълци в този регион, както изрично ги определя В. Аксьнов). Според последните изследвания носителите на трупоположенията се установяват на север от Кавказ след средата на VIII в., докато през VI–VII в. там напълно доминират трупоположенията<sup>137</sup>. Те се смятат за първоизточник на трупоположенията в прабългарска салтово-маяцка среда, именуван *„Сухая Гомолша“* по едноименния некропол около р. Северски Донец (обр. 2). Появата им там се отнася към края на VIII в. и се свързва с емиграция на прабългари (последвани от тюрко-угорско население, носител на трупоположенията тип *„Дюрсо-Борисово-Геленджик“*?) от Източното Приазовие към Донец в резултат на арабо-хазарската война на север от Кавказ. Връзка между трупоположенията тип *„Сухая Гомолша“* и тези в Дунавска България, респективно пренос на тюрко-фино-угорско население носител на кремациите обаче е изкуствена и погрешна. От една страна, В. Аксьнов, въпреки че акцентува на тюрко-угорските практики, обръща внимание и на някои успоредности на трупоположенията в *Сухая Гомолша* със славяно-анските погребения на местните *„Пенковци“* и *„Колчинци“*<sup>138</sup>. От друга страна кремациите в некрополите по Северски Донец не могат да имат контакт с тези в Дунавска България, защото между тях има сериозно хронологическо несъответствие. Стана ясно, че първите се датират най-рано в края на VIII в., докато тези на Долен Дунав имат за *terminus post quem* края на VII – началото на VIII в. Освен разликата в датировките разстоянието между двете групи паметници е огромно и няма никакви податки за миграции от зоната на Северски Донец към Дунав към края на VIII в. Изобщо несъстоятелна е връзката на трупоположенията в Салтово-маяцките паметници с некрополите в Дунавска България, защото прабългарите се установяват тук преди формира-

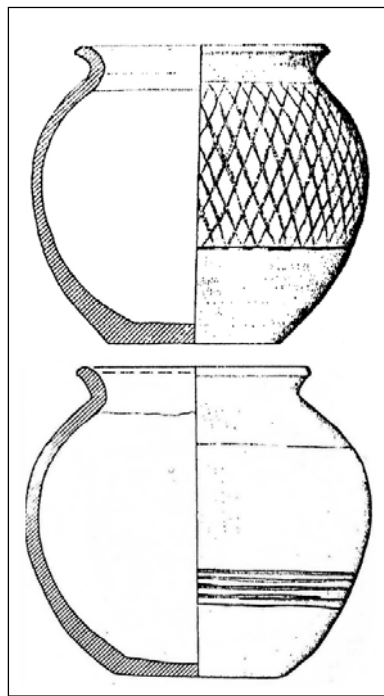
не на *Салтово-маяцкия културен ареал*. Много спорна е и взаимовръзката, която се прави между трупоиъгарянията в некрополите тип *Дюрсо-Борисово-Геленджик* в Източното Черноморие, Приазовието и Прикубанието с тези в Дунавска България. Водени от убеждението, че прабългарите, водени от Аспарух, обитават тъкмо Източното Черноморие, Прикубанието и Приазовието, последно време някои проучватели стигат до убеждението, че при миграцията си към Долен Дунав те увличат тюркско-угорско или даже сармато-аланско население, практикуващо кремацията<sup>139</sup>. Вече стана въпрос, че в гробовете с трупоиъгаряне в Източното Черноморие, Приазовието (в некрополите тип *Дюрсо-Борисово-Геленджик*) се датират най-рано след средата на VIII в., а изходната точка на емиграцията на Аспаруховата орда не е в тази регион (това е домена на ордата на Батбаян), а е на запад от р. Дон, и по специално в басейна на Днепър. На този фон появата на тюрко-угорско население в Приазовието, практикуващо кремациите, се датира близо век след българо-хазарската война и изтеглянето на Аспарух в западна посока, защото некрополите тип *Дюрсо-Борисово-Геленджик* се развиват главно след края на VIII в. Същевременно спорно е, но някои специалисти предполагат, че в Приазовието се регистрират кремации и в ранния период от IV–VII в., свързвани с местно сармато-аланско население. Става въпрос обаче за единични трупоиъгаряния в некрополи, в които решително доминират трупопологанията. Идеята, че тази традиция е пренесена 1:1 в Дунавска България след средата на VII в.<sup>140</sup>, се изправя пред непреодолими препятствия. Вече стана въпрос, че изходната точка на Аспарух към Онгъла не е басейнът на Кубан, а басейнът на Днепър. Но дори хипотетично все пак да допуснем, че има увлечено население от зоната между Кубан и Приазовието, сред което има тюрко-фино-угорско население и даже сармато-алани, които практикуват трупоиъгаряне (средно под 5 % от общия брой погребения), тогава защо още в края на VII и през VIII в. в Дунавска България трупоиъгарянията в биритуалните некрополи са над 50%?! Ето защо няма как да окажат пряко влияние, респективно носителите им да се ин-

тегрират с Аспаруховите прабългари и да емигрират с тях на Долен Дунав, което е факт тъкмо след средата на VII в.

При тези археологически реалности наличието на трупоиъгаряния изцяло при славяните и антите, респективно при северите, не може да се подмине. Затова се присъединявам към наскоро изказаната идея, че трупопологанията и трупоиъгарянията са оставени от семейства на различни, но родствени етнически групи. Само ще нюансирам, че по-скоро става въпрос за семейства от различни етнически групи, които имат съвместен живот от дълго време и се наблюдава контаминиране, даже процес на нивелиране на материалната им култура. Това, че в трупоиъгарянията и трупопологанията в България се откриват сходни керамика и инвентар, е показателно. Показателно е и масовото използване в некрополите тип „Разделна“ в Североизточна България на гърнета, носители на пенковско-пастирските традиции<sup>141</sup>. Най-после, не бива да пропускаме и масовото разпространение в Североизточна България през VII–VIII в. и на т.нар. *пастирски* обеци (обр. 57). Някои от вариантите им могат да са резултат на преселническа вълна от региона на Днепър, където е един от центровете на производство. В тази последователност споделям констатацията, че има сходство между волинцевските некрополи и част от трупоиъгарянията (главно урновите?) в Североизточна България с използване на гърнета с пастирски прототипи, поставянето на железен предмет, съдове-гробен дар и понякога и пастирски накити. Свързването на паметниците в двата региона (над Среден Днепър и Долен Дунав) със севери-



Обр. 57. „Пастирски“ обеци от Североизточна България - крепостта Руйно и некропола при гара Разделна, VII–VIII в. по Г. Атанасов, В. Григоров, Д. Димитров и У. Фидлер).



Обр. 58. Керамика тип „Пастирска“ от некропола при гара Разделна (по Д. Димитров и Р. Рашев).

те/северяните, изглежда, е приемливо<sup>142</sup>. Не съм убеден обаче, че почти всички некрополи с трупоиъгаряне в Североизточна България и Добруджа, в които се откриват реликти на пастирската керамика (трите групи по М. Даскалов), трябва да се припишат на северите. Вече споделих, че при съвместния живот между севери, славяни и прабългари, през втората половина на VII в. започва уеднакъвяване на културните феномени<sup>A</sup>. Ето защо със северите условно бих свързал некрополите (от т.нар. Втора група по М. Даскалов) в Източния Предбалкан, западно от Варна по реките Провадийска, Девня и Камчия, където е емблематичният паметник с най-изразени пенковски традиции в керамиката, какъвто е некрополът при гара Разделна (обр. 58). Именно

тук Теофан Изповедник поставя северите в края на VII в. и изявите на техния княз Славун през VIII в. (обр. 1a–VI).

Що се отнася до възможността прабългарите или свързан с тях етнос да практикуват трупоиъгарянията в Дунавска България, то според изложеното това е малко вероятно. В изходните им територии на север от Кавказ, Приазовието и Северното Причерноморие през VI–VII в., както и в хронологически след-

ващия период през VII–IX в. (вж. вариантите на *Салтово-маяцката култура*, свързвана преимуществено с прабългарите, новинковските некрополи, некрополите във Волжско-Камска България, Крим, Унгария, Италия и пр.) засега не е засвидетелствано безспорно прабългарско (включително аланско, хазарско, аварско или тюркско) трупоиъгаряне<sup>143</sup>. Ако са регистрирани някакви трупоиъгаряния в българска среда (главно в южноруските степи), те определено се свързват с инфилтрацията на славяни в българо-аланско-хазарска среда в рамките на Хазарските каганати. Опитите да се търси въздействие на тюркските трупоиъгаряния (?) върху погребалните практики на прабългарската аристокрация и част от обществото са несериозни, защото тюрките в Западния каганат преминават от трупоиъгаряне към трупополагане още след средата на VI в.<sup>144</sup> Значи ли това, че по неизвестни на никого причини при настаняването си на Долен Дунав прабългарите „откриват“ и единствено тук започват да прилагат масово трупоиъгарянията, успоредно с обичайните, изконни за тях трупополагания? Очевидно, не е възможно! Друг е въпросът, и който беше изчерпателно обсъден, че трупоиъгарянията не са патент единствено на славяните на Долен Дунав, Украйна и Руските степи през Ранното средновековие. Вече подробно коментирахме и факта, че трупоиъгарят и северите (анти-те), но на Долен Дунав те постепенно се славянизират (вече изяснихме, че този процес започва още в изходните им територии в рамките на присъщата им *Пенковска култура*) и това се доказва от името на главния им вожд през VIII в. Славун! И ако славяните бяха толкова малобройни, защо езикът им се налага и приема за официален от цялото старобългарско общество в средата на IX в., включително от канската фамилия?! А как да си обясним и словата на един от най-информираниите български интелектуалци през втората половина на IX в. Черноризец Храбър: „Преди още **славяните** (болд мой – Г.А.) да имат книги, четяха и гадаеха с черти и резки също като езичници...“<sup>145</sup> Абсурдно е да смятаме, че авторът не познава реалностите в Североизточна България, където той живее и твори, при това във владетелските центрове Плиска и Преслав. Единственият, но само на пръв поглед що-годе основателен аргумент да се снижи броят на славяните,

<sup>A</sup> Фактът, че кани, свързани с прабългарските традиции, се откриват в гробове с трупоиъгаряния, а сфероидни гърнета с излъскана повърхност, продължители на пастирските традиции, се намират в езически прабългарски гробове с трупополагане, е достатъчно показателен в тази насока.



е действително неголемият процент „чисто“ славянска керамика в Североизточна България и Добруджа през VII–VIII в. Същевременно такива са реалностите и в останалите региони на Българското ханство през този ранен период, включително Северозападна България и Македония, където според писмените извори обитават значителни славянски групи и племена. Това твърдение обаче има обективно обяснение. То се корени във факта, че славяните, както и прабългарите на Долен Дунав, се настаняват в региони с действащи и новоформиращи се керамични ателиета, съчетаващи различни традиции, които създават помощабен и качествен керамичен ансъмбъл. Той включва местно наследство с привнесени традиции, чиято продукция се ползва от разнородни етнически групи. Придошлите заедно с прабългарите керамици, следващи пастирските керамични традиции и тези на висококласните ателиета тип *Канцерка*, контаминирани на местна основа, създават продукт на по-високо ниво от чисто славянските и прабългарските керамични традиции. Той се ползва както от прабългари, така и от севери и от останалите славянски племена, поради което керамиката започва да губи етническата си определеност още след началото на VIII в. Затова и няма особена разлика в керамичните съдове, откривани като инвентар както в „чисто“ българските трупологания, така и в славяно-северските трупозгаряния. Забележителен е и фактът, че в почти всички езически некрополи в Североизточна България и Добруджа наблюдаваме размесване на трупологания с трупозгаряния. Този феномен не е характерен за погребалния обред на българите в другите зони на Източна и Централна Европа, където се установяват през VII–IX в. И това е показателно за спецификата на процесите в Дунавска България

## КАНСКИТЕ РЕЗИДЕНЦИИ

Докато относно границите на Българската държава след мирния договор с Византия през 681 г. има някаква яснота или поне консенсус сред проучвателите, то за местонахождение-

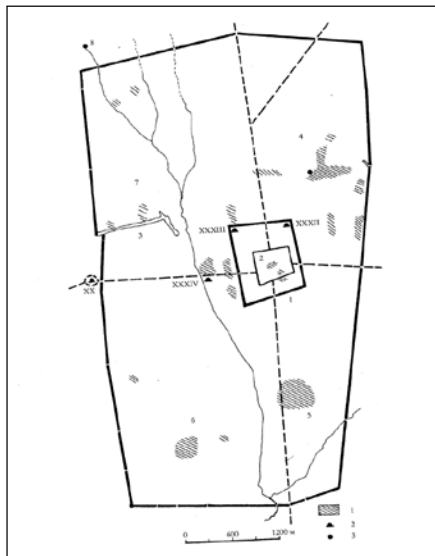
то и вида на канската резиденция продължава да се дискутира. Липсата на данни относно разположението и евентуално вида на „столицата“ на Кубрат, бащата на Аспарух, още повече затруднява разсъжденията в тази насока. Същевременно напоследък се прокарва тезата, че в Дунавска България от края на VII до началото на IX в. няма постоянна владетелска резиденция и косвено се налага заключението за постоянно „Пътуващ кански двор“<sup>146</sup>. В условията на бърз преход към уседнала икономика на българското общество още след края на VII – началото на VIII в., това е малко вероятно. Спорна е хипотезата за „Пътуващ кански двор“ и през първата половина на IX в.<sup>147</sup> Четири от регистрираните в писмените източници пет аула – владетелски резиденции<sup>A</sup>, установени и при археологическите проучвания в Плиска, Преслав, Хан Крум и Кабиюк<sup>148</sup>, са разположени само на около 10–30 км една от друга.<sup>149</sup> Ето защо идеята за „Пътуващ кански двор“ в езическа България няма достатъчно сигурни опорни точки. Най-после, територията, върху която се настаняват уногондурите на Аспарух в края на VII–VIII в., е сравнително ограничена в рамките на Онгъла, а след това главно в Плисковското поле и Добруджа. Това в още по-голяма степен затруднява практиката „Пътуващ владетелски двор“, както и изобщо упражняването на номадска икономика в българското общество. Затова най-вероятно ми се струва предположението, че след като завзел Онгъла на север от Дунав около 665–670 г., Аспарух първоначално резидира в Галицкото укрепление (обр. 44 А-б, 46), чиято северна отбранителна линия (ров и вал) на практика е продължение на Южния бесарабски вал<sup>150</sup>. Той е с дължина 25 км и затваря триъгълно пространство с площ около 30 кв. км, защитено на изток от Прут, на запад от Сирет, а на

<sup>A</sup> Забележително е, че тъкмо през IX в. в „Баварския географ“ е записано, че: „България, тази огромна област и многочислен народ, има (само) пет крепости (Burgwerde). Понеже тяхната многочисленост [на българите] е голяма, не трябва да употребяват големи усилия да имат (много) крепости“. Вж.: В. Гюзелев. България в светлината на нови извори. София, 1981, с. 80.

юг от Дунав. По-скоро преди похода на Константин IV срещу българите в Дунавската делта, отколкото непосредствено след него, като главна резиденция Аспарух утвърждава Никулицелския укрепен лагер. Вече приемливо е очертан Онгълът, първоначалната територия на Дунавска България до около 681 г. На изток тя е ограничена от Черно море, на запад от р. Дунав, на север от Южния бесарабски вал, а на юг от Добруджанския земен вал, започващ от Томи на морето и завършващ около Черна вода на Дунав.<sup>151</sup> Приблизително в средата на тази „сакрална територия“ се намира земеното укрепление (по-точно системата от укрепления) при Никулицел (обр. 44 А-а, 46)<sup>152</sup>. То заема доминиращото плато на около 10 км южно от дунавския бряг (обр. 48б) и в непосредствена близост до най-използвания през Античността речен брод до Новиодунум – Исакча. Състои се от външна укрепителна линия, т.е. земен ров и вал, обриващи територията от 48 км<sup>2</sup>, в която са разположени 3 самостоятелни укрепени цитадели (обр. 44 Б-Г). Сред тях най-голямата и най-добре естествено защитена е т.нар. Голямо кале – една система от ровове и валове с обща дължина около 700 м и ширина около 60 м (обр. 44 Г). Вече коментирах предположенията, че това е първият укрепен лагер на кан Аспарух, след като преминал Дунав, че именно тук през 680 г. е разбил Константин IV Погонат<sup>153</sup>. Идеята, че главната държавна резиденция е в Никулицел, не влиза в противоречие с възможността, обитавайки Никулицел, Аспарух да е основал втора резиденция в Плиска или, което е малко вероятно, недалеч от Варна в Марцианопол (Девненското поле). Действително след победата над Византия и мирния договор през 681 г. границата е изместена на самия Балкан, а отношенията с Византия стават нов приоритет. Предвид факта, че Никулицел е твърде отдалечен от новото важно направление на българската политика, очевидно се налага основаването на втори военноадминистративен център на Дунавска България, недалеч от южната граница. Осланяйки се на сведенията на Теофан, че след победата над Константин IV българите преминали Дунав и „дошли при т.нар. Варна, близо до Одесос“, и на факта, че недалеч от Одесос в района на Девненската низи-

на са съсредоточени множество старобългарски езически некрополи, П. Георгиев приема, че новият държавен център на Аспарух е върху руините на античния град Марцианопол<sup>154</sup>. В самия Марцианопол обаче не са регистрирани следи от ранно българско присъствие, както и от характерното укрепяване с ровове и валове. Другата вероятност, която се подкрепя от мнозинството проучватели, е, че след 681 г. Аспарух превръща Плиска в своя втора укрепена резиденция. Потвърждения в тази насока се съдържат в *Анонимния български летопис* и в археологическите проучвания.<sup>155</sup> Забележително е също така, че най-голямата концентрация на прабългарски езически некрополи с трупополагане са в най-близката околност на Плисковското поле,<sup>156</sup> докато в региона на Варна-Марцианопол преобладават некрополите с трупозгаряне тип „Разделна“, за които стана въпрос, че могат да се припишат по-скоро на северите. Както и да е било, изграждането на втора резиденция в Плиска обаче не отменя възможността Никулицел да запазва статута си на държавна резиденция. За това има косвени потвърждения по време на управлението на сина на Аспарух – кан Тервел и събитията от средата на VIII в.<sup>157</sup>, които ще бъдат коментирани по-нататък. Прочее, обичаят българските владетели да поддържат две резиденции е засвидетелстван до късно. При кан Омуртаг е построен дворец в Дръстър, който е своеобразна втора резиденция до падането на Североизточна България под византийска власт.<sup>158</sup> Остава обаче съществуният въпрос: защо след 681 г. кан Аспарух, а после и кан Тервел продължават да ползват Никулицел като главна (?) резиденция, която е легитимирана и пред чуждите владетели. Според мен основната причина е продължаващата българо-хазарска вражда. Изглежда, сключеният мир с Византия през 681 г., последвалите византийско-арабски сблъсъци след 691 г. и защитеният от славяните, или по-скоро от северите, Източен Балкан правят минимална опасността от юг. Аварите са омаломощени и твърде далеч от българските граници, за да са реална заплаха от запад. От североизток обаче опасността не е отминала, защото хазарите са на върха на военната си мощ и все още не са ангажирани в други военни

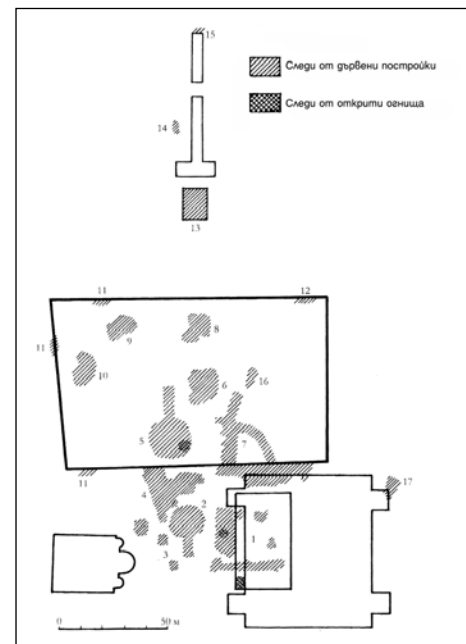
конфликти. Фактът, че според *Български апокрифен летопис* Аспарух намира смъртта си в сражение тъкмо с хазарите през 701 г., е показателен<sup>159</sup>. Очевидно остропротивопоставяне продължава десетилетия и след установяването на българите на Долни Дунав. В този смисъл Никулицел е оптималният вариант за владетелска резиденция при тогавашните условия. От една страна, не е много отдалечен от театъра на конфликта, защото разстоянието до Южния бесарабски вал е около 40–50 км. От друга страна, лагерът е достатъчно обезопасен срещу евентуално нахлуване и хазарски пробив, понеже валът е двойно укрепен и се намира на юг от р. Дунав – едно от най-проблемните за форсиране водни препятствия в Европа. Трудно е да се прецени кога българските канове изоставят Никулицел и превръщат Плиска (или Марцианопол до Варна?) от втора (резервна столица) в главна владетелска резиденция. Според мен това е станало най-вероятно след отдалечаването на хазарската опасност и отместването на българо-хазарската граница далеч на североизток към Днестър, сиреч след началото на VIII в.



Обр. 59. Плисковският укрепен лагер (по Р. Рашев).

Стана ясно, че по традиция се приема, че тъкмо с кан Аспарух се слага начало на кампоса Плиска с изграждането на огромното трапецовидно землено укрепление с площ около 21,5 кв. км (второ по големина след Никулицелското), защитено с ров и вал (обр. 59)<sup>160</sup>. Вероятно най-ранният период на оформянето на аула трябва да се свърже с издигането на второ (отново сходство с Никулицел!) вътрешно землено укрепление с трапецовидна форма и площ около 650 дка.<sup>161</sup> Съ-

ответно приблизително в центъра на малкото землено укрепление е регистрирано дървено строителство, включително големи „представителни“ правоъгълни (?) и юртообразни кръгли сгради (обр. 60), предхождащи (?) каменното строителство<sup>162</sup>. Част от тях са синхронни с по-късните каменни градежи, но има и постройки, които се смятат за по-ранни<sup>163</sup>. Ако действително кан Аспарух е положил началото на Плисковския аул, те биха могли да се свържат с началото на новата канска резиденция. Тук по-специално внимание заслужават следите от голяма дървена постройка под основите на каменния дворец-замък<sup>164</sup>, най-ранната масивна каменна постройка в Плиска, която последно време с основание се приписва на кан Тервел<sup>A</sup>. Затова може да се допусне, че преди изграждането на каменния дворец тук е била първата дървена представителна постройка в Плиска (дворецът на Аспарух?!). Забележително е, че и двете ранни владетелски резиденции са землени укрепления с дървено строителство, традиция, която продължава в българската фортификационна система до края



Обр. 60. Следи от дървено строителство в цитаделите на Плисковския укрепен лагер (по Р. Рашев и П. Георгиев).

<sup>A</sup> Г. Атанасов. Тервел – хан на България и кесар на Византия. Силистра, 2004, с. 52, обр. 17; Ст. Бояджиев. Българската архитектура през VII–XIV в. Т. 1. Дохристиянска архитектура. София, 2008, с. 59–67. По-подробно по този въпрос вж. следващата глава, посветена на кан Тервел.

на IX в.<sup>165</sup> Спори се относно източниците на тази практика, но тук само ще маркирам едно любопитно сведение на Агатий. Той сравнително подробно описва един лагер от средата на VI в.<sup>166</sup>, временно обитаван от савирите, които са исторически свързани, а по-късно и сродени с българите. Стените му били дървено-землени, които защитавали жилищата – хижи, построени от дървени колове и покрити с кожи. Допълва, че стените на савирското укрепление не били високи и от тях можело да се види лицето на конник. Според М. Артамонов и А. Гадло този тип укрепления са характерни за лесостепните племена в Южен Сибир, прародината на савирите, откъдето те ги пренасят в Северен Кавказ и където заживяват успоредно с прабългарите<sup>167</sup>. Трябва обаче да се има предвид, че землените фортификации са стадиялно явление, прилагано от различни етноси на даден етап в развитието им, а специално в земите на север от Кавказ имат една дълга история преди и след *Старата Велика България*. В тази насока специално внимание заслужават землените укрепления със сложна фортификация и дълбоки ровове от IV в., свързани с автохтонното население, главно с иранско потекло, в Централното Предкавказие<sup>168</sup>. Те са издигнати именно в периода на прекия контакт между местните обитатели, които никога не изоставят уседналата земеделска икономика, и придошлите през IV–V в. народи с номадска или полуномадска икономика<sup>169</sup>, сред които са българите и уногондурите. Както и да е било, землено-дървените укрепления, усъвършенствани във времето, следват българите и сродните им племена без изключение във всички техни нови местообитания през VIII–X в. и специално в Дунавска България, където по брой и организация те достигат истински връх<sup>170</sup>. В тази последователност може да посочим салтово-маяцките (Караухово, Маяки, Дмитриевско, Салтово, Маяцкое, Цимлянское), волжско-българските (Булгар, Биляр, Тигашевские, Адамское, Савгачевское, Старо-Барановское, Аташкинское) и аланските (Татарское Старолескенское, Грушевское, Хумаринское, Кызыл-Калинское, Лермонтжевской) градища, включващи сходна с Никулицел и Плиска фортификация, състояща се главно от валове и ровове.<sup>171</sup> Очевидно тази практика и този строителен похват има

един първоизточник, който трябва да се търси в матерната им територия в Северен Кавказ, където се локализира *Старата Велика България*. Имат продължение и в домена на Кубрат в Днепровието, където маркирахме възстановеното и доукрепено преди средата на VII в. Пастирско градище (обр. 1.П-12; 32).

\* \* \*

Делото на кан Аспарух е първо по рода си в европейския югоизток. Действително, за пръв път през 681 г. византийският император се съгласява, при това съвсем легитимно, с мирен договор, да признае създаването на нова суверенна държава на изконни ромейски земи. Нещо повече, България е единствената от десетките ранносредновековни варварски държави, възникнали върху руините на Римската империя през V–VIII, която се съхранява през вековете и до ден-днешен – явление без аналог в европейската история. С основание е задаван въпросът дали създадената от Аспарух държава на Долен Дунав трябва да се възприема като пряко продължение на Велика (Кубратова) България или е нещо ново. За мен поскоро това е едно ново начало. Ново начало, защото Аспарух е син на Кубрат, застанал начело на онези уногондури, знаковото държавотворческо племе сред българската общност, което последва Кубрат в новия държавен център по Среден Днепър. Ето защо Аспарух, за разлика от Батбаян, Котраг, Кубер и Алцек, е пряк наследник на Кубрат в този смисъл, че съпровожда баща си до смъртното му ложе, наследява пряко подвластните му територии с държавния център в Днепровието, където и полага тленните му останки. От тези територии и в тази си позиция емигрира от земите около Среден Днепър и се настанява на Долен Дунав.<sup>A</sup> Тук, овладявайки

<sup>A</sup> Редом с останалото, косвено свидетелство за пренос, макар и ограничен, на традиции от владетелския домен на Кубрат по Среден Днепър към Долен Дунав са златният коланен край, открит в укреплението до с. Ветрен, западно от Доростол–Дръстър–Силица (обр. 61), и вторият златен коланен накит от Мадара (обр. 62). Качествената из-



Обр. 61. Коланният край от края на VII – началото на VIII в., до с. Ветрен, Силистренско.

защитената територия Онгъл, създава нов държавен център на уногондурите, съпровождащите ги представители на други български племена (най-вероятно кутригури), алани (?) и севери (потомци на антите). За разлика от Кубрат обаче, Аспарух няма и изглежда не претендира за титлата каган, защото не владее голяма степна империя, населена с различни народи. Настанява се върху изконни ромейски земи, бившите римски провинции Малка Скития (Добруджа) и Втора Мизия (Североизточна България), като попада в нови условия, респек-

тивно в друг културен хоризонт и природен ландшафт. Този регион има малко допирни точки с Евразийската степ, където до този момент са обитавали уногондурите и сродните им български племена. Това за кратко време налага промяна на начина на живот и сравнително бързо и изцяло преминаване към уседнала икономика. Белег за бързото им усядане е появата на големи некрополи в района на Балчик, Варна, Разделна, Кюлевча, Кабиюк, Плиска с характерното за българите трупополагане със северна ориентация и богат инвентар. На-

работка от злато, грануляцията, вградените камъни с основание се смятат за близки аналози на аристократичните колани и накити от съкровищата тип *Малая Перешчепина*, свързвани с Кубрат и владетелския елит на Велика България (Ст. Станилов. *Художествения метал на българското ханство на Дунав (VII–IX в.)*. София, 2006, с. 34–86, обр. 1–2, 15–16). Това предполага, че от Днепър към Дунав може да са увлечени и производствени ателиета, или по-скоро отделни майстори. Освен накитите с тях можем да свържем и производството на трапезна керамика тип *Нови пазар* и *Разделна*, в която прозират традициите на майсторите от Канцерка и Пастирское.

личието на византийски токи тип „Коринт“, „Сучидава“ и пр., коментирани по-горе, прецизира този процес още към края на VII – началото на VIII в.<sup>172</sup> Не е без значение е и наследството от старата родина по Среден Днепър, където съвместният живот с уседнало земеделско население, каквито са антите и славяните<sup>173</sup>, има последствия върху поведението на прабългарите. Фактът, че още с настаняването си на Балканите създават укрепени държавни резиденции, говори за трайните им намерения да се установят завинаги тук.



Обр. 62. Вторият коланен накит от Мадара, от края на VII-началото на VIII в.

## БЕЛЕЖКИ

- <sup>1</sup> В. Златарски. *История на българската държава през средните векове*, I, 1. София, 1970, с. 176 и сл.; М. И. Артамонов. *История хазар*. Ленинград, 1962, с.160 и сл.; П. Петров. *Образуване на българската държава*. София, 1981, с. 123 и сл.; Д. Димитров. *Прабългарите по Северното и Западното Черноморие*. Варна, 1987, с. 101 и сл.; Р. Golden. *Khazar Studies. An historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars* (=ВОН, 25, 1). 1. Budapest, 1980, p. 58–59.
- <sup>2</sup> Д. Димитров. *Цит. съч.*, с. 133 и сл.
- <sup>3</sup> Theophanes. *Chronographia*. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1883, p. 357 (=ГИБИ, III, София, 1960, с. 262); И. С. Чичуров. *Византийские исторические сочинения*. Москва, 1980, с. 60–61.
- <sup>4</sup> В. Бешевлиев. *За Алциок-Алцеко*. – ИИМВ, 20, 1984, с. 29–35; Вл. Поповић. *Куврат, Кувер и Аспарух*. – *Старинар*, XXXVII, 1986, с. 106.
- <sup>5</sup> М. Москов. *Именник на българските ханове*. София, 1988, с. 20, 25, 201–239.
- <sup>6</sup> Б. Симеонов. *Произход и значение на личното име на Аспарух*. – *Векове*, 3, 1977, 41–45; Цв. Степанов. *Происходът на българите*. – *В: История на българите*. 1. София, 2003, с. 19.

- <sup>7</sup> **Р. Рашев.** За произхода на прабългарите. – В: *Studia protobulgarica et mediaevala europensia*. В чест на проф. В. Бешевлиев, В. Търново, 1992, 23–31.
- <sup>8</sup> **Theophanes.** *Chronographia*, p. 357 (=ГИБИ, с. 262); **И. С. Чичуров.** Цит. съч., с. 60–61.
- <sup>9</sup> **В. Златарски.** Цит. съч., с. 176–177; **П. Петров.** Цит. съч., с. 127; **Д. Димитров.** Цит. съч., с. 57, 107–112; **Р. Рашев.** *Прабългарите през V–VII век.* Велико Търново, 2007, с. 58–60.
- <sup>10</sup> **Ив. Божилков, В. Гюзелев.** *Историята на България. Том 1. История на средновековна България VII–XIV век.* София, 1999, с. 80.
- <sup>11</sup> **Nicéphorus.** *Opuscula historica*. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1880, p. 33 (=ГИБИ, III, с. 295); **И. С. Чичуров.** Цит. съч., с. 162; **М. И. Артамонов.** Цит. съч., с. 174, бел. 5.
- <sup>12</sup> **С. Т. Еремян.** *Армения по „Ашхарацуиц“*, *Арменска география от VII в.* Ереван, 1963, с. 97–99.
- <sup>13</sup> **В. Златарски.** Цит. съч., с. 176–177.
- <sup>14</sup> **Н. Бичурин.** *История на монголите.* София, 2009, с. 110 сл., 242–260. Показателно е, че първите поколения наследници на Чингис хан – Удегей, Тулай, Халагу, Джочи и Джагатай поемат управлението на различни народи и региони в огромната Монголска империя.
- <sup>15</sup> За пръв път тази локализация бе предложена като хипотеза още от в. Ф. Генинг (**В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков.** *Ранни болгары на Волге.* Москва 1964, с. 111–112), но доколкото ми е известно, единственият, който я подкрепи, бе К. Цукерман (**К. Цукерман.** *Хазары и Византия. Первые контакты.* – В: *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, VIII, 2001*, с. 330). До момента тя е напълно пренебрегвана от българските археолози и историци. Най-подробно с нови аргументи за идентифицирането на *Конските (Хитийските)* планини с „Донецкий кряж“ в: **Г. Атанасов, П. Павлов.** *За локализацията на Конските планини (Дзиақан), свързани с Аспарух от Ананий Ширакаци.*
- <sup>16</sup> **Г. Ф. Корзухина.** *К истории Среднего Днепровия в середины I тыс. н.э.* – *СА*, 22, 1955, с. 68–79.
- <sup>17</sup> Пак там, с. 79–80; **М. Kazanski.** *Les Slaves. Les origines (Ier-VIIe siècle après J.-C.).* Paris, 1999, p. 108.
- <sup>18</sup> **Ст. Ангелова.** *Традиции в прабългарската керамика на Североизточна България (VII–IX в.).* – *Годишник на СУ „Климент Охридски“.* Исторически факултет, 74, 1982, с. 41–61; **Ст. Ангелова, Л. Дончева-Петкова.** *Разпространение на т.нар. Пастирска керамика в България.* – *Археология*, 1, 1992, с. 14–20.
- <sup>19</sup> **Theophanes.** *Chronographia*, p. 357 (=ГИБИ, III, с. 262); **И. С. Чичуров.** Цит. съч., с. 61.

- <sup>20</sup> **Nicéphorus.** *Opuscula historica*, p. 33 (=ГИБИ, III, с. 295); **И. С. Чичуров.** Цит. съч., с. 162.
- <sup>21</sup> **Anastasius Bibliothecarius.** *Chronographia*. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1885, p. 266 (=ЛИБИ, П, с. 248).
- <sup>22</sup> **П. К. Коковцов.** *Еврейско-хазарская переписка в X в.* Ленинград, 1932, с. 75.
- <sup>23</sup> **Хр. Димитров.** *България и хазары в VII–VIII веках.* – *ВНР*, 2, 1989, с. 53.
- <sup>24</sup> **П. К. Коковцов.** Цит. съч., с. 92.
- <sup>25</sup> **Р. Рашев.** *Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.).* Варна, 1982, с. 28.
- <sup>26</sup> **Г. Ф. Чеботаренко.** *Траяновы валы.* – *Добруджа*. 14–16, 1997–1999, с. 68, рис 4–5.
- <sup>27</sup> **J. Napoli.** *Récherches sur les fortifications linéaires Romaines (Collection de l'Ecole française de Rome, 229).* Roma, 1997, p. 373–374, fig. 266; **П. Георгиев.** *Аспарухов Онглос.* – *ВНР*, 3–4, 2003, 27–39; **М. Щукин.** *Готский путь. Готы, Рим и Черняховская культура.* Санкт Петербург, 2005, с. 166, 234, рис. 154; **R. Vulpe.** *Le valum de la Moldavie inférieure et la „mur“ d'Athararic.* Gravenhage, 1957, p. 25–28; **R. Vulpe,** *I. Barnea.* *Din istoria Dobrogei. 2.* București, 1968, 289.
- <sup>28</sup> **Paulys-Wissowa** *Real-Encyclopädie*, XIII. Stuttgart, 1927, Col. 633; **J. Napoli.** *Op. cit.*, p. 100–102, 343–344.
- <sup>29</sup> **М. Щукин.** Цит. съч., с. 166, 234, рис. 154. Това бе безспорно установено по време на споменатата по-горе наша експедиция през юни 2009 г.
- <sup>30</sup> **H. Wolfram.** *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie.* München. 1990, S. 79–80, 95, not. 96; **R. Vulpe.** *La date du valum romaine de la Bessarabie inférieure.* – *ИАИ (=Сборник Г. Кацаров, Т. 1), XVI, 1.* 1950, с. 89–98; **R. Vulpe.** *Le valum de la Moldavie inférieure...*, p. 25–28; **М. Щукин.** Цит. съч., с. 166, 234, рис. 154.
- <sup>31</sup> **H. Wolfram.** *Op. cit.*, S. 79–80, 95, not. 95; **М. Щукин.** Цит. съч., с. 166, 234, рис. 154.
- <sup>32</sup> **А. Н. Дзиговский, Ф. Н. Лисецкий.** *Педохронологические аспекты датировки Нижнего Траянова вала.* – В: *Археология и этнология Восточной Европы. Материалы исследования.* Одесса, 1997, с. 229–238.
- <sup>33</sup> **М. М. Фокеев, Н. Д. Руссев.** *Новые данные о Трояновом вале.* – В: *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.).* Тирасполь, 2002, с. 406–412.
- <sup>34</sup> **Р. Рашев.** *Старобългарски укрепления...*, с. 124.
- <sup>35</sup> **П. Георгиев.** *Аспарухов Онглос*, с. 27–39; **П. Георгиев.** *Малкият земен вал в Добруджа – същност и датировка.* – В: *Сборник в чест на 40-годишния юбилей на Великотърновския университет „Св.Св.*

- Кирил и Методий“. Велико Търново, 2010, с. 413–422. В тези изследвания авторът смята, че и малкият земен вал в Добруджа, който е без лагери, пак издигнат от римляните при събитията в края на IV в. и подобно на Траяновия вал, също е преизползван от Аспаруховите прабългари.
- <sup>36</sup> **Р. Рашев.** Старобългарски укрепления..., с. 121–125.
- <sup>37</sup> **О. М. Приходнюк.** Основні підсумки та завдання вивчення Пастирського городища. – Археологія, 3, 1998, с. 4–24; **О. М. Приходнюк.** Пастирское городище. Київ-Чернівці, 2005.
- <sup>38</sup> **П. Петров.** Цит. съч., с. 159–162; **Д. Димитров.** Прабългари-те по Северното..., с. 185–191; **Ив. Божилов Хр. Димитров.** Protobulgarica (Заметки по истории протоболгар до середины IX в.). – Byzantinobulgarica. IX. София, 1995, с. 36.
- <sup>39</sup> **М. Jacob.** Aspecte privind circulația monetară pe teritoriul României în două părți a sec. VII p. Cr. – In: Istro-Pontica, 2000, p. 493.
- <sup>40</sup> **М. Якоб** също свързва монетите на Констанс II и Константин IV в Северна Добруджа и Бесарабия с появата на кан Аспарух (**М. Jacob.** Op. cit., p. 486).
- <sup>41</sup> **Г. Атанасов.** Българо-хазарската граница и българо-хазарската враждебност от края на VII до средата на IX в. – В: Българи и хазари през Ранното средновековие. София, 2003, с. 92–113.
- <sup>42</sup> **Р. Рашев.** Североизточната археологическа граница на Първото българско царство. – Българите в Северното Черноморие. Т. 4. 1995, 89–95; **Г. Атанасов.** Българо-хазарската граница и..., с. 92–113.
- <sup>43</sup> **П. Коледаров.** Политическа география на средновековната българска държава. Т. I. София, 1979, с. 26; **П. Петров.** Цит. съч., с. 146; **Ив. Божилов.** Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на X в. София, 1979, с. 88–91.
- <sup>44</sup> **Хр. Димитров.** Цит. съч., с. 53
- <sup>45</sup> **Р. Рашев.** Старобългарски укрепления..., с. 20–32.
- <sup>46</sup> **Ив. Божилов.** Цит. съч., с. 90–97; **Хр. Димитров.** Цит. съч., с. 54.
- <sup>47</sup> **Р. Рашев.** Североизточната археологическа граница..., с. 89–95
- <sup>48</sup> **Г.Ф. Чеботаренко.** Цит. съч., с. 67–70.
- <sup>49</sup> **В. И. Козлов.** Към въпроса за хронологията на паметниците от североизточната провинция на Първото българско царство. – Българите в Северното Причерноморие. Т. 5. 1992, с. 108–115; **Р. Рашев.** Североизточната археологическа граница..., с. 89–95.
- <sup>50</sup> **Р. Рашев.** Североизточната археологическа граница..., с. 89–95; **Г. Атанасов.** Българо-хазарската граница и..., с. 92–113.
- <sup>51</sup> **М. И. Артамонов.** Цит. съч., с. 8 и сл.; **С. А. Плетнева.** От кочевий к городам. – МИА, 1967, №142; Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва, 1981, с. 5–6, 237 и сл.

- <sup>52</sup> **М. И. Артамонов.** Саркел – Белая Вежа. – МИА, № 62, 1958, с. 7–9, 77.
- <sup>53</sup> **J. Werner.** Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kennung der langobardischen Bodenfunde vor 568. Munich, 1962, S. 116; **Ф. Курта.** Цит. съч., с. 218–219.
- <sup>54</sup> **Г. Атанасов.** Българо-хазарската граница и..., с. 109. **О. Прицак,** **Ч. Балин,** **М. Иевлев,** донякъде **П. Толочко,** виждат косвени указания в писменните, нумизматичните (главно арабски дирхеми) и археологическите източници, че към средата на VIII в. западната граница на Хазарския каганат е около реките Днепър – Южен Буг Вж.: **О. Прицак.** Проходження Русі. Т. 2. Київ, 2003; **М.М. Иевлев,** **А. А. Козловски,** **Н. И. Минаева.** Распространение влияния Хазарского каганата в Среднев Поднепровье. – Хазарский алманах, 12, Харьков, 2014, с. 71–73 с различните мнения по въпроса. Къде е била границата в края на VII в. – началото на VIII в. по време на хазарската инвазия на запад, не знаем. Всеки случай още веднъж ще акцентувам на обичайната практика през Ранното средновековие да има демитализирана зона между държавите, респективно между България и Хазария. В началото на VIII в. може да е била между р. Днестър и Южния траянов вал, а около началото на IX в. между р. Днестър и Южен буг-Днепър.
- <sup>55</sup> **Ив. Дуйчев.** Едно легендарно сведение за Аспарух. – В: Българско средновековие. София, 1972, с. 130–132.
- <sup>56</sup> **Р. Diaconu.** Carbona, Cavanaugh, la contrée de Carvouna. – Dacia, XXXVII, 1993, p. 301–303; **Г. Атанасов.** Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в. Велико Търново, 2009, с. 20–21.
- <sup>57</sup> **В. Динчев.** Полуградските неукрепени селища през римската, късноримската и ранновизантийската епоха (I – началото на VII в.) в днешните български земи. – История, V, 1996, N 3/4, 99–104. **В. Динчев.** Римските вили в днешната българска територия. София, 1997; **В. Динчев.** Селата в днешната българска територия през римската епоха (I – края на III в.). – В: Известия на Националния исторически музей, XI (Сборник в чест на Стефан Дамянов), 2000, 185–219; **В. Динчев.** Селото в днешната българска територия през ранновизантийската епоха. – В: Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева (Jubilaeus V), София, 2002, 156–163; **V. Dincev, R. Rachev, B. Borisov.** Le village byzantin sur la territoire de la Bulgarie contemporaine. – In: J. Lefort et al. (eds) Les Villages dans l' Empire byzantin (IV<sup>e</sup>-XV<sup>e</sup> siècle), Paris (Réalités Byzantines, 11), 2005, 351–353; **В. Динчев.** Селата в днешната българска територия през късноримската епоха (края на III – края на IV в.). – Известия на археологическия институт, XXXIX, 2006, 243–270; **В.**

- Динчев.** Аграрните селища от римската епоха в днешна България. – В: Археология на българските земи, Т. II, София, 2006, 97–123.
- <sup>58</sup> **В. Тъпкова-Заимова.** Нашествия и етнически промени на Балканиите през VI–VII в. София, 1986, с. 48, 59–61
- <sup>59</sup> **G. Atanasov.** Martyrium et АΓΙΑΣΜΟΝ dans le castel basbyzantin près du village de Golech, région de Silistra (communication préliminaire). – *Miscellanea Bulgarica*, 11. Wien, 1997, p. 134–135; **G. Atanasov.** Le martyrium la basilique et le confesio avec des reliques dans le castel basbyzantin près du village de Golech, région de Silistra (Durostorum). – *Acta musei varnaensis*, IV, 2006, p. 212.
- <sup>60</sup> **С. Торбатов.** Укрепителната система на провинция Скития (края на III–VII в.). Велико Търново, 2002. с. 352.
- <sup>61</sup> **Г. Атанасов.** Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство. Варна-Велико Търново, 2007, с. 100, 109.
- <sup>62</sup> **E. Oberländer-Târnoveanu.** Monede antice și bizantine la Troesmis. – *Peuce*, VIII, 1977–1978 p. 253, 274; **I. Varnea.** L'incendie de la cite de Dinogetie au VIe siècle. – *Dacia*, XI, 1966, p. 337–340; **V. Mitrea.** Monedele și prăbukirea Dinogetia la sfârșitul secolului al VI-lea. – *Pontica*, VII, 1974, p. 61, 69; **M. Bucovală, G. Papuc.** Cercetările arheologice la Ovidiu, municipiul Constanța. – *Pontica*, XIII, 1980, p. 279; **С. Торбатов.** Късноантичният град Залдапа. София, 2000, с. 74–76; **Д. Топтанов, А. Салкин.** Ранновизантийската крепост в местността „Яйлата“ до с. Камен бряг, Варненска област. – В: АОР през 1990 г. Ловеч, 1991 с. 75; **С. Торбатов.** Укрепителната система на..., с. 101, 110, 113, 120, 162, 182, 232, 285, 307; **С. Б. Торбатов.** „Скифские аномалии“ Прокопия Кесарийского и вопрос о времени составления его трактата „О постройках“. – *ВВр*, 61, 2002, с. 54.
- <sup>63</sup> **G. Custorea.** Unele aspecte privind penetrația monedei bizantine în Dobrogea în secolele VII–X. – *Pontica*, XIX, 1986, p. 277; **Al. Poprea.** Monede bizantine din nordul Dobrogei. – *Peuce*, IV, 1973–1975, p. 179; **A. Vertan, G. Custurea.** Descoperiri monetare în Dobrogea (IV). – *Pontica*, XV, 1982, p. 281; **C. Chiriac.** About the Presence of Byzantine coins in Dobroudja During the 7<sup>th</sup> Century. – *Dobroudja*, 12, 1995, p. 134–135; **Торбатов.** Укрепителната система на..., с. 369.
- <sup>64</sup> **Хр. Димитров.** Аварите и Малка Скития (562–625). – *ИПр*, 8–9, 1992, с. 3–12; **Хр. Димитров.** Ираклий. – В: *Византийските василевси*. София, 1997, с. 147; **И. Лазаренко.** Нумизматични данни за датиране опожаряването на Одесос по времето на император Ираклий. – *ИНМВ*, 49–50, 1998–1999, с. 150–166; **G. Poeanuru-Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae.** Axiopolis aou III<sup>e</sup>–VII<sup>e</sup> siècles de n. é. á la lumière des découvertes monétaires. – *SCN*, 9, 1989, p. 60–72; **V.**

- Mitrea.** Descoperiri resenteși mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Socialistă Romania. – *SCIV*, 17, 2, 1966 p. 426; **A. Vertan, G. Custurea.** Descoperiri monetare în Dobrogea. – *Pontica*, XXVIII–XXIX, 1995–1996, p. 318; **M. Coja.** Cercetări noi în аșezarea greco-romană de la Capul Dolojman – Argamum (?). – *BIM*, XLI, 3, 1972, p. 40; **C. Preda, N. Nubar.** Hystria, III. Descoperirile monetare 1914–1970, București, 1973, p. 227; **C. Chiriac.** About the Presence of..., p. 134–135; **E. Oberländer-Târnoveanu.** Monnaies Byzantine de VII<sup>e</sup>–IX<sup>e</sup> siècles découvertes da Silistra et le probleme du commencement de l'économie monétaire le premier royaume Bulgare. – *Dobroudja*, 12, 1995, p. 158–159; **С. Торбатов.** Укрепителната система на..., с. 101, 168, 182, 159, 192, 297, 307, 317.
- <sup>65</sup> **G. Custorea.** Unele aspecte..., p. 277; **C. Chiriac.** About the Presence of..., p. 134–135.
- <sup>66</sup> **Г. Дзанев.** Монетното обращение в Разградския регион през Античността и Средновековието. – В: *Изследвания в чест на акад. Анани Явашов*. София, 2007, с. 77–108; **В. Динчев.** Рациария. – В: *Римски и ранновизантийски градове в България*, I. София, 2002, с. 16; **Р. Иванов, Т. Ковачева.** Улпия Ескус (Ulpia Oescus). – В: *Римски и ранновизантийски градове в България*, I. София, 2002, с. 33; **А. Ангелов.** Марцианополис. – В: *Римските и ранновизантийските градове в България*. София, 2002, с. 108.
- <sup>67</sup> **К. Димитров.** Нове и Долният Дунав като раннохристиянски център (V–VI в.сл.Хр.). – В: *Балкански древности*, 2, 1992, с. 87; **В. Парушев.** Антични монети от Калиакра. – *ИНМВ*, 27, 1991, с. 30–31; **М. Димитров.** Укрепителни постройки в Малка Скития през ранновизантийската епоха. – *ВИС*, 1, 1989 с. 52; **К. Дочев.** Ранновизантийски монети от Търново. – *Известия на РИМ – В. Търново*, XVII–XVIII, 2002–2003, с. 291–297; **Д. Димитров.** Варна и близката ѝ околност през VII–IX век. – *ИНМВ*, 18, 1982, с. 69.
- <sup>68</sup> **И. Лазаренко.** Цит. съч., с. 150–166.
- <sup>69</sup> **E. Oberländer-Târnoveanu.** Monnaies Byzantine de..., p. 159; **C. Chiriac.** About the Presence..., p. 133–135; **М. Димитров.** Монетите от Дионисополис-Карвуна: извор за административната, политическата и стопанската история на Северозападното Черноморие от IV в.пр.Хр. до средата на XV век.– *Добруджа*, 12, 1995, с. 176; **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. – В: *Изследвания в чест на 70-годишнината на чл.-кор. проф. Страшимир Димитров (=Studia balcanica, 23)*. София, 2001, с. 186–187; **Г. Атанасов.** Етнодемографски и етнокултурни промени по Добруджанското Черноморие през средновековието. – *ИПр*, 2, 1996, с. 3; **G. Mănucu-Adameștesnu.**



- Tomis-Constantina-Constanța. – Pontica, XXIV, 1991, p. 299–327; M. Jacob. Op. cit., p. 485–497; **Ст. Михайлов**. Четири византийски бронзови монети от VII и началото на VIII в. в Североизточна България. – Добруджа, 24/25, 2013 с. 222–223.
- <sup>70</sup> Впрочем вече посочих, че неукрепените селища в Добруджа са изоставени още при готските и хунските нашествия между края на IV и средата на V в. През VI–VII в. оцелялото население е концентрирано основно в издигнатите от Юстиниан I укрепления и старите градски центрове по Дунав и Черноморието. Последните са разрушени и изоставени в края на VI и началото на VII в. вж.: **Г. Атанасов**. Нов поглед към демографските..., с. 186–187. Наскоро единствено от Оногур-Балик, Провадия и Преслав са констатирани единични монети на Константин II и Константин IV (**П. Георгиев**. Изгубено монетно съкровище..., с. 94–95), но това са случайни находки, обикновено от частни колекции, на които не може да се има голямо доверие. Още повече, че според находките и материалите примерно Оногур и съседните Балик и Голеш са опожарени при славяно-аварското нашествие около 585 г. и липсват монети след Юстин II. Трудно е да си представим как след един век се явява монета на Константин IV, при това златна и продадена от неизвестен иманяр на частен колекционер?!
- <sup>71</sup> **Theophanes**. Chronographia, p. 357–359 (=ГИБИ, III, с. 262–364); **И. С. Чичуров**. Цит. съч., с. 62.
- <sup>72</sup> **Nicephorus**. Opuscula historica, p. 33–35 (=ГИБИ, III, с. 295–296); **Ioannis Zonarae**. Epitome Historiarum, III. Ed. I. Dindorfius. Lipsiae, 1898, p. 226–228 (=ГИБИ VII, София, 1965, с. 155).
- <sup>73</sup> **Ioannes Scylitzes Georgius Cedrenus**. Historiarum Compendium, I. Ed. I. Bekker. Bonn. 1839. p. 770 (=ГИБИ, VI, София, 1965, с. 213).
- <sup>74</sup> **Theophanes**. Chronographia, p. 357 (=ГИБИ, III, с. 262); **И. С. Чичуров**. Цит. съч., с. 62.
- <sup>75</sup> **Ч. Бонев**. Анти и славяни в Добруджа през VI в. – В: Руско-български връзки през вековете. София, 1986, с. 56–61; **Ch. Bonev**. Les Antes et Byzance. – EB, 3, 1983, p. 109–120; **Ст. Ангелова, Р. Колева**. За някои особености на раннославянската керамика..., с. 176–178; **Ч. Лалов**. Славянската археология в днешна..., с. 339–352.
- <sup>76</sup> **Theophanes**. Chronographia, p. 357 (=ГИБИ, III, с. 262); **И. С. Чичуров**. Цит. съч., с. 62.
- <sup>77</sup> **Nicephorus**. Opuscula historica, p. 33–35 (=ГИБИ, III, с. 295–296); **И. С. Чичуров**. Цит. съч., с. 162.
- <sup>78</sup> **Sigeberti**. Chronographia. Ed. L. Cornradus Bethman. MGHSS, VI.(=ЛИБИ III, София, 1960)
- <sup>79</sup> **Theophanes**. Chronographia, p. 357 (=ГИБИ, III, с. 262); **И. С. Чичуров**. Цит. съч., с. 62.

- <sup>78</sup> **Ч. Бонев**. Анти и славяни..., с. 109–120; **Ст. Ангелова, Р. Колева**. За някои особености на раннославянската керамика..., с. 176–178; **Ч. Лалов**. Славянската археология в днешна..., с. 339–352.
- <sup>79</sup> **Ст. Ангелова, Р. Колева**. Археологически данни за ранното славянско заселване в България. – Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“. Исторически факултет. Специалност Археология, 2, 1995, с. 164–166; **М. Даскалов**. Раннославянски находки от Видинско. – В: EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkova. Sofia, 2009, с. 93–105; **Ч. Лалов**. Цит. съч., с. 339–352.
- <sup>80</sup> **Ст. Ангелова**. Славянска култура. – В: Древни култури. Благоевград, 1997, с. 488–490; **Ч. Лалов**. Цит. съч., с. 341–346.
- <sup>81</sup> **Р. Колева**. За датирането на славянската група Попина-Гарван в Североизточна България и Северна Добруджа. – Годишник на Софийския университет, Т. 84–85, 1992, с.163–182; **Ч. Лалов**. Цит. съч., с. 344.
- <sup>82</sup> **И. О. Гавритухин, А. М. Обломский**. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва, 1996, с. 145.
- <sup>83</sup> **Theophanes**. Chronographia, p. 364 (=ГИБИ, III, с. 265); **Nicephorus**. Opuscula historica, p. 36 (=ГИБИ, III, с. 296–297).
- <sup>84</sup> **Nicephorus**. Opuscula historica, p. 33 (=ГИБИ, III, с. 295); **И. С. Чичуров**. Цит. съч., с. 162.
- <sup>85</sup> Подробно по този въпрос с обширна литература относно различните становища вж.: **Ф. Филипу**. Първата българска държава и Византийската ойкуменистична империя (681–852). Византийско-български политически отношения. София, 2012, с. 28–33.
- <sup>86</sup> **Theophanes**. Chronographia, p. 359 (=ГИБИ, III, с. 262); **И. С. Чичуров**. Цит. съч., с. 62.; **Ioannis Zonarae**. Epitome Historiarum, III. Ed. I. Dindorfius. Lipsiae, 1898, 320–321; (=ГИБИ VII. София, 1965, с. 155).
- <sup>87</sup> **Ф. Филипу**. Цит. съч., с. 34–39.
- <sup>88</sup> **Sigeberti**. Gemblasensis. Chronographia. Ed. D. Ludawicus, C. Bethmann. – MGH SS, VI, p. 327 (=ЛИБИ III, с. 42–43).
- <sup>89</sup> **D. Mansi**. Sacrorum consiliorum nova et amplissima collectio. XI. Florentiae, 1765, col. 617 (=ГИБИ, VI, София, 1960, с. 170).
- <sup>90</sup> **Constantini Porphyrogeniti**. De Tematibus. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonnae, 1929, 45. 15–19 (ГИБИ, V, София, 1964, с. 192–193).
- <sup>91</sup> **С. Т. Еремян**. Армения по „Ашхарацуиц“, Армения география от VII В. Ереван, 1963, с. 101 (По: **П. Петров, В. Гюзелев**. Христоматия по история на България. Т. 1. София, 1978, с. 78).
- <sup>92</sup> **D. Callány**. Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonauecken. Budapest, 1961, S. 319–320; **Ј. Ковачевић**. Аварски Каганат. Београд, с. 79–80, 145–156.

- <sup>93</sup> **C. Bálint.** Die Archäologie der Steppe. Vienna, 1989. S. 148–149; **C. Bálint.** Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahmen. – In: Probleme. Vol. I.1993, S. 213–218, 237; **J. Kovrig.** Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattian. Budapest, 1963.
- <sup>94</sup> **W. Pohl.** Die Awarier. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München, 1988, S. 19–44; **Ф. Курта.** Създаването на славяните. История и археология на Долнодунавския регион ок. 500–700 г. София, 2009. с. 104–105.
- <sup>95</sup> **И. П. Русанова.** Славянские древности VI–VII вв. Москва, 1976, с. 85–112, 188–195, 198–203; **Н. Ditten.** Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen. – Byzanz, 1978, S. 88–93.
- <sup>96</sup> **Michael the Syrian,** X. 21. (=П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история..., с. 24); **W. Pohl.** Op. cit., S. 75–77.
- <sup>97</sup> **Theophilacti Simocattae.** Historiae, ed. C de Boor. Lipsiae 1887, I. 6, 8 (=ГИБИ, II, София, 1959, с. 398); **W. Pohl.** Op. cit. 77–79, 177.
- <sup>98</sup> **Theophilacti Simocattae.** Historiae, VI 9, 11 (=ГИБИ, II, с. 328); **W. Pohl.** Op. cit. S. 138–139.
- <sup>99</sup> **W. Pohl.** Op. cit., 79–108; **Ф. Курта.** Цит съч., с. 112–228.
- <sup>100</sup> **W. Pohl.** Op. cit., S. 70–98; **М. Kazanski.** Les Slaves, p. 68–70; **Ф. Курта.** Цит съч., с. 109–228.
- <sup>101</sup> **Theophilacti Simocattae.** Historiae, VI 3–413 (=ГИБИ, II, с. 317–318); **W. Pohl.** Op. cit. S. 134; **Ф. Курта.** Цит съч., с. 113–114.
- <sup>102</sup> **P. Lemerle.** Les plus anciens recueils de Saint Demétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. Vol. I, Paris 1979, II, 1981, p. 99–198; **W. Pohl.** Op. cit., S. 242–245; **М. Kazanski.** Les Slaves, p. 68–70.
- <sup>103</sup> **Nicéphorus.** Opuscula historica, p. 33 (=ГИБИ, III, с. 295); **И. С. Чичуров.** Цит. съч., с. 162.
- <sup>104</sup> **Theophanes.** Chronographia, p. 357 (=ГИБИ, III, с. 262).
- <sup>105</sup> **Р. Рашев.** Старобългарски укрепления..., с. 65–68, табл. XXIII.
- <sup>106</sup> **В. Златарски.** Цит. съч., с. 210.
- <sup>107</sup> **Ст. Ангелова, Р. Колева.** Ранносредновековна керамика от Козлодуй. – Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“. Исторически факултет. – Специалност Археология“. Т.1. София, 1999 (за 1994), с. 129–149.
- <sup>108</sup> **Ст. Ангелова, Р. Колева.** За някои особености на раннославянската керамика от Северозападна България. – В: Приноси към българската археология, I. София, 1992, с. 176–178; **Ч. Лалов.** Цит. съч., с. 342.
- <sup>109</sup> **Ч. Лалов.** Цит. съч., с. 342, табл. III.
- <sup>110</sup> **F. Curta.** Invasion or inflation? Sixth – to Seventh–Century Byzantine Coin Hoards in Eastern and Southeastern Europe. – Annali dell’Istituto Italiano de Numismatica, 43, 1996, p. 65–224; **М. Jacob.** Op. cit., p. 486–493. Идеята на М. Якоб (**М. Jacob.** Op. cit., p. 487), че монети-

те около Олт имат връзка с появата на Втория Аварски каганат и специално златните са свързани с трибути от Византия към кагана, не изглеждат реални с оглед на процесите в този регион. В предната глава изнесохме данни, че византийските трибути към аварите прекъсват още около 626 г., за да не насочат към Кубратова България. Забележително е, че Втория средноаварски период приключва в самото начало на VIII в. с монети на Константин IV и миграции от изток на запад, които се свързват именно с кан Аспарух. И. О. Гавритухин. Хронология „средноаварского“ периода..., с. 154–157, рис. 64.

- <sup>111</sup> **Д. Димитров.** Прабългарите по Северното и..., с. 214–215, обр. 29.
- <sup>112</sup> **Gh. Diaconu, P. Diaconu.** Un mormint de călareț din secolul VII descoperit la Țîrgșor. SCIV, 13, 1962, p. 165–171.
- <sup>113</sup> **U. Fidler.** Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unreten Donau. Bonn, 1992, S. 326–328, Abb. 114.
- <sup>114</sup> **Р. Рашев.** Прабългарите през V–VII век. Велико Търново, 2007, с. 172–173, 357, табл. 114–1,2.
- <sup>115</sup> **Ст. Станилов.** Към идентификацията на гроба от Търгшор. – В: LAUREA in honorem Margaritae Vaklinivae. 1. София, 2009, с. 145–150.
- <sup>116</sup> **В. Бешевлиев.** За Алциок-Алцеко..., с. 29–35.
- <sup>117</sup> **Е. Corbu.** Vlădeni-Popina Blagodeasca. Vol. I. Braila, 2013, p. 147–167, 154–159. Е. Кобру, следвайки идеите на П. Дякону, че Онгълът на Аспарух е в Мунтения, предложи, че това землено укрепление има връзка с Аспаруховите прабългари.
- <sup>118</sup> **Р. Diaconu.** Le problem de la localisation de l’Onglos. – Dacia, XIV, 1970, p. 325–334. Обоснавани критики на тази локализация вж. в: **Р. Рашев.** Старобългарски укрепления..., с. 21–22; **U. Fidler.** Op. cit., S. 21–22.
- <sup>119</sup> **Suidiae Lexikon,** I–V. Ed. A. Adler. Lipsiae, 1928–1938, I, 483; В. Златарски. Цит. съч., 322.
- <sup>120</sup> **Theophilacti Simocattae.** Historiae, VIII 5. 13 (=ГИБИ, II, с. 354–355); **С. А. Иванов.** „Псевдо-Кесарий“. – В: Свод Древнейших письменных известий о славян. Т. 1. Москва. 1991, с. 261; **Г. Г. Литаврин.** О походе аваров в 602 против антов. – В: Византия и славяне. Санкт Петербург. 1999, с. 568–577; **W. Pohl.** Op. cit., S. 134; **Ф. Курта.** Цит съч., с. 119–121.
- <sup>121</sup> **С. А. Иванов.** Цит. съч., с. 261.
- <sup>122</sup> **Ч. Бонев.** Анти и славяни..., с. 56–61; **Ch. Bonev.** Op. cit., p. 109–120; **Ст. Ангелова, Р. Колева.** За някои особености на раннославянската керамика..., с. 176–178; **Ч. Лалов.** Славянската археология в днешна..., с. 339–352.
- <sup>123</sup> **Г. Г. Литаврин.** О походе аваров в..., с. 577.

- <sup>124</sup> **Theophanes.** Chronographia, p. 436 (=ГИБИ, III, с. 272). Очевидно Славун може да атакува Тракия от Стара планина, където най-вероятно са главните местообитания на северите.
- <sup>125</sup> **П. Георгиев.** За произхода на северите. – В: България, земя на блаженни.... Международна конференция в памет на проф. д.и.н. Йордан Андреев. Велико Търново, 2009, с. 291–413; **П. Георгиев.** За планинското население в Източна Стара планина през Късната античност и Ранното средновековие. – В: Земите на България – люлка на тракийската култура, II. София, 2005, с. 176–182.
- <sup>126</sup> **Ст. Ангелова.** Традиции в прабългарската керамика..., с. 41–61; **Ст. Ангелова, Л. Дончева-Петкова.** Цит. съч., с.14–20; **М. Даскалов.** За летописното племе севери. – История, 6, 1994, 10–14; **М. Даскалов.** Племето севери в Североизточна България и Украйна. (Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен кандидат на историческите науки). София, 1995; **М. Даскалов.** Елементи на Волинцевската култура в ранносредновековната култура на Североизточна България. – In: Studia Archaeologica, I. София, 2003, 252–258.
- <sup>127</sup> **Ст. Ангелова.** Традиции в прабългарската керамика..., с. 54–55.
- <sup>128</sup> **Т. М. Мінаева.** Кераміка Балки Канцерка в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі.– Археологія, 13, 1961, с. 119–128. **И. П. Русанова.** Славянские древности. Москва, 1976, с. 88–89; **А. М. Гавритухин, А. М. Обломский.** Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва, 1996, с.123–124; **О. М. Приходнюк.** Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). Київ, 2001, с. 41–42.
- <sup>129</sup> **Ст. Ангелова.** Традиции в прабългарската керамика..., с. 54–55.
- <sup>130</sup> **Д. Димитров.** Керамиката от раннобългарските некрополи във Варненско. – ИНМВ, IX, 1973, с. 75–76, 90–97; **Д. Димитров.** Некрополът при гара Разделна. – ИНМВ, XIV, 1987, с. 120–152; **Ст. Ангелова.** Традиции в прабългарската керамика..., с. 44–46; **Л. Дончева – Петкова.** Некрополът при Балчик. Нови данни за прабългарите. – Археология, 1–2, 2009, с. 76–90; **Р. Рашев.** Прабългарите през последната четвърт на VII в. (по някои нови находки). – Добруджа, 24/25, 2013, с. 105–111.
- <sup>131</sup> **П. Георгиев.** Раннобългарската култура V–VII век – култура на „колела“. – В: Изследвания на българската средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. София, 2007, с. 22–39.
- <sup>132</sup> **Д. Димитров.** Прабългарите по Северното ..., с. 207–215, 270.
- <sup>133</sup> **Пак там,** с. 207–215, 217.
- <sup>134</sup> **U. Fidler.** Op. cit., S. 338–342, 362–363.
- <sup>135</sup> **Ж. Въжарова.** Славяни и прабългари. По данни от некрополите от VI–XI век на територията на България. София, 1976.

- <sup>136</sup> **В. С. Аксёнов, А. А. Тортика.** Праболгарския погребения Подонья и Предоньеречие VIII–X в. Проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации. – Степи Европы в эпоху Средневековия, 2. Донецк, 2001.
- <sup>137</sup> **А. В. Дмитриев.** Могильник Дюрсо. Эталонный памятник древностей V–X веков. – В: Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху Средневековья. Москва, 2003, с. 200–206; **И. О. Гавритухин, А. В. Пьянков.** Северо-Восточное Причерноморье. Могильники VI–VII веков. – В: Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху Средневековья. Москва, 2003, с. 193–195; **И. О. Гавритухин, А. В. Пьянков.** Северо-Восточное Причерноморье. Древности и памятники VIII–IX веков. – В: Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху Средневековья. Москва, 2003, с. 195–200; **О. Б. Бубенок.** Касоги на юго-западной границе Хазарского каганата, с. 43–48; **В. С. Аксёнов.** Погребальный обряд могильника Сухая Гомолша (к проблеме этнической принадлежности салтовских кремационных захоронений из бассейна Северского Донца). – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–1. София, 2007, с. 371–401; **Н. Аксёнова.** Этническая принадлежность погребений по обряду кремации в середине Салтово-Маяцкой культуры (на примере биритуальных могильников). – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–1. София, 2007, с. 221–231.
- <sup>138</sup> **В. С. Аксёнов.** Цит. съч., с. 398.
- <sup>139</sup> **Н. Аксёнова.** Цит. съч., с. 221–231; **К. Клисуранов, Е. Коматарова-Балинова.** Сходства и различия в някои елементи на обряда на трупоизгаряне между некрополите на Салтово-Маяцката култура и биритуалните некрополи на Долен Дунав. – В: EURIKA in honorem Ludmilae Doncheva-Petkovae. София, 2009, с. 171–184.
- <sup>140</sup> **Пак там.**
- <sup>141</sup> **Д. Димитров.** Керамиката от раннобългарските..., с. 75–76, 90–97; **Д. Димитров.** Прабългарите по..., с. 120–152; **Ст. Ангелова.** Традиции в прабългарската керамика..., с. 44–46.
- <sup>142</sup> **М. Даскалов.** Племето севери в Североизточна България..., с. 23–25; **М. Даскалов.** Елементи на Волинцевската..., с. 256.
- <sup>143</sup> **К. Клисуранов.** Бележки към проблема за трупоизгарянията в степите на Източна Европа (V–VII в.) и на Долен Дунав (VII–IX в.). – Добруджа, 24/25, 2013, с. 113–124.
- <sup>144</sup> **Пак там,** с. 120–123.
- <sup>145</sup> **К. Куев.** Черноризец Храбър. София, 1967, с. 190.
- <sup>146</sup> **Ч. Кирилов.** Столичният проблем в Ранносредновековна България. – Добруджа, 24/25, 2013, с. 313–338.
- <sup>147</sup> **Пак там.**

- <sup>148</sup> **Ст. Ваклинов.** Формиране на старобългарската култура. София, 1977, с. 114–132; **Р. Рашев.** Старобългарски укрепления на..., с. 126, 147, табл. LVIII; **Р. Рашев.** Българската езическа култура VII–IX век. София, 2008, с. 70–98, 105–132; **Р. Рашев, С. Иванов, С. Тихов.** Ранносредновековна сграда в землището при могилата Кобиюк, община Шумен. Археологически отчети и разкопки през 2007 г. София, 2008, с. 606–607.
- <sup>149</sup> Изключение е единствено петият аул в Дръстър, разположен на около 100 км северно от Плиска-Преслав (**Г. Атанасов.** Дръстър (Силистра) и Дунавската резиденция на българските ханове през първата половина на IX в. – Археология, 1, 2012, с. 28–45; **Г. Атанасов, Кр. Михайлов.** Нови данни за двореца на хан Омуртаг в Дръстър (Силистра) (= *ὑπέρφυμον ἔκων ἐς τὸν Δαυούβην*). – В: Трети международен конгрес по българистика, 3. София 2013 (под печат). Той несъмнено приема периодично владетеля и близкото му обкръжение на дунавския бряг, особено в горещите летни месеци, но това не е достатъчен аргумент за обосноваване на практиката „Пътуващ кански двор“.
- <sup>150</sup> **Г. Г. Атанасов, Н. Д. Русев.** ОНГЛОС: Первая резиденция болгарских ханов на Нижнем Дунае и болгарское присутствие севернее Дуная в VII–X в. – В: Болгарский форум I. Материалы международного болгарского Форума 19–21 июня 2010 г., Болгар. Казань, 2011, с. 15–34.
- <sup>151</sup> **Р. Рашев.** Старобългарски укрепления..., с. 20 и сл. табл. I-1.
- <sup>152</sup> **К. Шкорпил.** Окопы и земельные укрепления Болгарии. – ИРАИК, X, 1905, с. 517–519, 524–525; **Р. Рашев.** Старобългарски укрепления..., с. 23–25, табл. I-2,3.
- <sup>153</sup> **В. Гюзелев.** Отново за столиците на Средновековна България. – В: *Studia protobulgarica et mediaevala europensia*. В чест на проф. В. Бешевлиев. Велико Търново, 1992, с. 3–9; **Г. Атанасов.** Тервел, хан на България и кесар на Византия. Силистра, 2004, с. 16.
- <sup>154</sup> **П. Георгиев.** За столицата на Аспарухова България. – ИПр, 5–6, 2002, 208–227.
- <sup>155</sup> **Р. Рашев.** Най-ранният строителен период в центъра на Плиска. – ИИМШ, 8, 1993; **Р. Рашев.** Плисковският аул. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 10–22; **Р. Рашев.** Българската езическа култура..., с. 54–60, 103–105.
- <sup>156</sup> **U. Fidler.** Die Grablegen der Protobulgaren an der unteren Donau. – In: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 1, София, 1989, S. 154.
- <sup>157</sup> **Г. Атанасов.** Тервел, хан на България и..., с. 16–17; **Г. Г. Атанасов, Н. Д. Русев.** Цит. съч., с. 15–34.
- <sup>158</sup> **Г. Атанасов.** Дръстър (Силистра) и Дунавската резиденция..., с. 28–45.

- <sup>159</sup> **Ив. Дуйчев.** Старобългарската книжнина. I. София, 1943, с. 157.
- <sup>160</sup> **К. Шкорпил.** Укрепления Аббобской равнины. – ИРАИК, X, 1905, с. 31–36; **Р. Рашев.** Плисковският аул..., с. 10–22; **Р. Рашев.** Българската езическа култура..., с. 56–59, табл. XI; **П. Георгиев.** Землището при укрепленията на Аббоба–Плиска. – Плиска-Плеслав, 8, 2000, с. 19–30.
- <sup>161</sup> **П. Георгиев.** Землището при укрепленията на Абоба-Плиска..., с. 28–29, обр. 1,6; **П. Георгиев.** Селищната структура на Аббоба-Плиска. – Археология, 3–4, 2000, с.16–30, обр. 2, 3; **Р. Рашев.** Българската езическа култура..., с. 59, табл. XI.
- <sup>162</sup> **Р. Рашев.** Българската езическа култура..., с. 60–64, табл. XII.
- <sup>163</sup> **П. Георгиев.** За хронологията и характера на дървеното строителство в Плиска. – ИИМШ, 10, 2000, с. 73–85; **П. Георгиев.** Периодизация на дървеното строителство в Плиска. – В: *Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове*. В. Търново, 2003, с. 83–93.
- <sup>164</sup> **Р. Рашев.** Българската езическа култура..., с. 60–64, табл. XII-1. Според П. Георгиев (вж. цитираната литература в горната бележка) това дървено строителство може да се датира по-късно, примерно при ремонтни работи след началото на IX в.
- <sup>165</sup> **Р. Рашев.** Старобългарски укрепления на..., с. 23–25, 95–103.
- <sup>166</sup> **Agathias.** *Historiae*. – *Historici Graeci Minores*. Lipsiae, 2, 1872, III, 17, IV, 14.
- <sup>167</sup> **М. И Артаманов.** История хазар, с. 66; **А. В. Гадло.** Этническая история Северного Кавказа IV – X вв. Ленинград, 1979, с. 87–89.
- <sup>168</sup> **А. А. Иессен.** Археологические памятники Кабардино-Балкарии. – МИА СССР, 3. Москва-Ленинград 1941. с. 23–27.
- <sup>169</sup> **А. В. Гадло.** Цит. съч., с. 27.
- <sup>170</sup> **Р. Рашев.** Старобългарски укрепления на..., с. 17–125.
- <sup>171</sup> *Степи Евразии в эпоху Средневековья*. – В: *Археология СССР*. Москва, 1981, с. 63–66, 84–85, 101, 208–210, рис. 40, 41, 58, 75–77; **Э. Кравченко.** Городища среднего течения Северского Донца. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 4–1, София, 2007, с. 167–204.
- <sup>172</sup> **Р. Рашев.** Прабългарите през последната четвърт на VII в..., с. 105–111; **Л. Дончева – Петкова.** Некрополът при Балчик..., 2009, с. 76–90. Идеята, че началната дата на некропола в Балчик може да се отнесе към края на VII в. се аргументира с това в един гроб от типа „Коринт“, чийто *terminus ante quem*, главно на Балканите, Централна и Западна Европа, действително се отнася към края на VII в. Вж. литературата в: **М. Schulze-Dörlamm.** *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römische-Germanischen Zentralmuseum. Teil 2. Die Schnallen mit Scharnierbeschläg und die Schnallen mit angegossenem Reimendurchzug des 7. Bis 10. Jahrhunderts*. Mainz, 2009, S. 23–26; **М.**

**Даскалов.** Колани и коланни украси от VI–VII век (от днешна България и съседните земи). София, 2012, с. 53–54. Същевременно горната граница на тяхното разпространение, въз основа на гробен инвентар в некрополи в Кримския полуостров и Украйна, се определя около средата на VIII в. **А. И. Айбабин.** Хронология могилников Крима познеримского и реннесредневекового времени. – МАИЭ, I, 1990, с.44–65, рис. 2–188, 196; **А. И. Айбабин.** Этническая история ранневизантийского Крима. Симферополь, 1999, с. 190; в. **С Аксёнов.** Новые материалы по вопросу освоения населением Хазарии бассейна Северского Донца. – Хазарский алманах, 12, 2014, с. 16–18, рис. 3–2. Явно уточняването на хронология на токите тип „Коринт“ в случая е много важна задача, защото кореспондира пряко с началната дата на „прабългарските“ некрополи в Дунавска България.

<sup>173</sup> **И. О. Гавритухин, А. М. Обломский.** Гапоновский клад..., с. 145.

---

## ТЕРВЕЛ: ВЛАДЕТЕЛ БЕЗ АНАЛОГ. КАН НА БЪЛГАРИЯ, КЕСАР НА ВИЗАНТИЯ

---

Ако началото на Дунавска България без съмнение се свързва с личността и делата на кан Аспарух (681–700/1), то утвърждаването и високата легитимност на българската държавност задължително налагат на преден план да изведем личността и делата на кан Тервел. И това не са само големи и претенциозни думи на един съвременен изследовател, а реалност, която ярко се долавя в текстовете на средновековните хронисти и изпъква релефно чрез автентични археологически паметници.<sup>1</sup>

### ДРУГИТЕ ЗА НЕГО И ТОЙ ЗА СЕБЕ СИ

Не съм правил точна количествена рекапитулация, но без особен риск мисля, че мога да застана зад твърдението, че Тервеле най-често споменаваният, най-нашироко и най-дълго коментираният в изворите владетел на езическа България, а защо не и сред най-забелязваните „варварски“ вождове през VIII в. Къде по-обширно, къде по-накратко постъпките му са обект

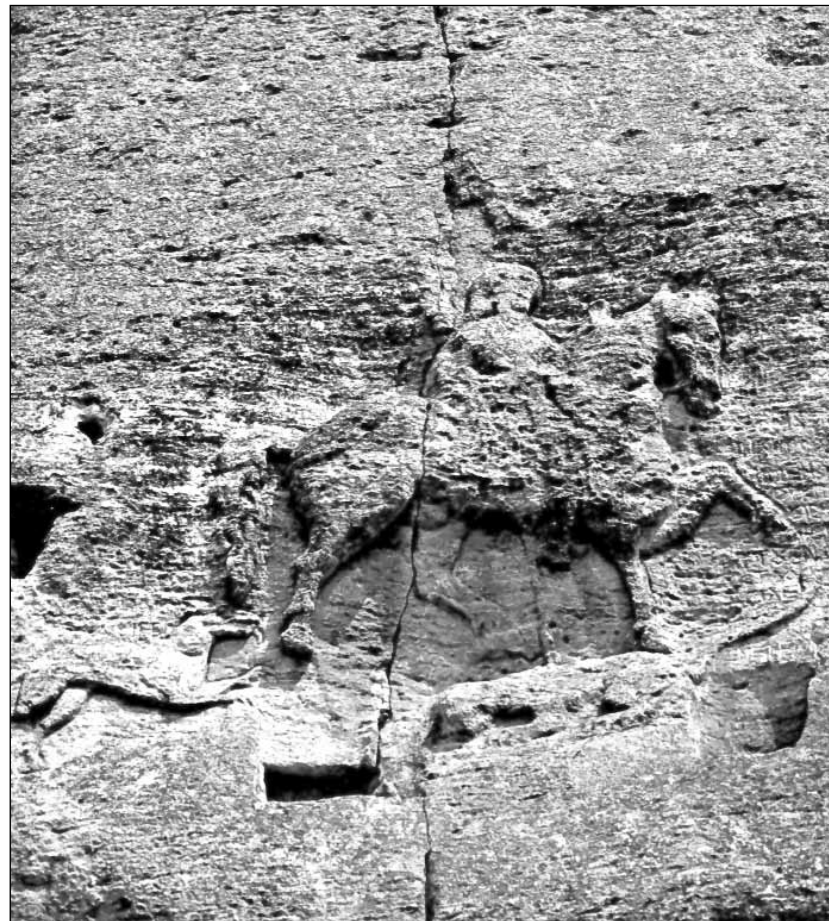


Обр. 63. Печатът на Тервел като кесар на ромейте, открит в Истанбул (Константинопол) и съхраняван в колекцията на *Дъбрартьт Оукс* до Вашингтон.

рой на западноевропейски литературни творби с исторически сюжет<sup>4</sup>. Най-сетне той е споменат и в малкото запазени, но с голяма стойност български средновековни източници като *Именник на българските канове* от IX в.<sup>5</sup> и може би (?) в *Анонимна българска летопис* от XI (XIII!) в.<sup>6</sup> Тервел обаче не разчитал единствено на благоволенieto на другите, а сам се погрижил за увековечаване на личността и делата си, като ги запечатал в неподвластните на времето монолитни каменни надписи в Мадара<sup>7</sup>. Прочее, той е и първият наш владетел,

на внимание на най-известните византийски хронисти от VIII до XIV в. като Теофан Изповедник, патриарх Никифор, Георги Монах, Лъв Граматик, Скилица-Кедрин, Йоан Зонара, Теодор Скутариот, анонимния автор, описващ старините на Константинопол, анонимния съставител на Лексикона Свидас и пр.<sup>2</sup> Познават го добре и западноевропейските автори като Беда, Павел Дякон, Ангел от Равена, Анастасий Библиотекар, Зигеберт, Мартин Оповийски, Ото Фрайзингски, Мариан Шотландец, Йоан Дякон, съставителя на хрониката Хугон и др. Известен е дори на арменския книжовник Гевонд и на арабските и сирийските му колеги<sup>3</sup>.

Редом с останалото, от този респектиращ списък прозира любопитният факт, че Тервел задържа интереса на творците от VIII в. (века, в който живее!) до XV–XVIII в., когато между другото се превръща и в ге-



Обр. 64. Релефът върху Мадарската скала (конна фигура на кан Тервел?).

който наредил да гравират автентичния му образ върху печат (обр. 63)<sup>8</sup> и първият и единственият, който в традицията на иранските царе и ромейските императори е изваял фигурата си на конник-триумфатор в естествена големина, над надписа върху споменатата Мадарска скала (обр. 64)<sup>9</sup>.

На този многопластов фон съвсем естествено и задължително е да се взем, колкото може по-надълбоко, с нужния респект и отговорност в личността, делата и достиженията на втория кан на Дунавска България.

## ЗА ПОТЕКЛОТО, ЗА ИМЕТО И НЯКОЛКО ХРОНОЛОГИЧЕСКИ УТОЧНЕНИЯ

Отговорите на повечето от така формулираните въпроси са неочаквано лесни благодарение на един автентичен източник, какъвто е *Именникът на българските канове*. Там съвсем определено и недвусмислено е казано: „Тервел, 21 години. Родът му Дуло. А властта му е дадена в [годината на] овена – текучим, (месец) девети – твирем.“<sup>10</sup> Самият кан върху личния си печат и в надписа под Мадарския конник е изписал по същия начин собственото си име – *Тервел*. Вече коментирахме, че имената на първите прабългарски канове като Кубрат, Аспарух, Кормесий, Омуртаг са по-скоро ираноезични, отколкото тюркски<sup>11</sup>. Определено иранско по звучене и произход е и името на Тервел.

Докато за произхода на името Тервел могат да се водят дискусии, то без съмнения в *Именника* е казано, че потеклото му е от рода Дуло. В какви роднински връзки е бил с предшествениците си от същия род – Аспарух и Кубрат (Курт в *Именника*), обаче не е записано, но пък не е трудно да се досетим. Определено не е бил брат на предшественика си Аспарух, защото имената и съдбата на петте синове на Кубрат (Батбаян, Котраг, Аспарух, Алцек и Кубер) са достатъчно добре познати<sup>12</sup>. Те поели в различни посоки, установили се в различни територии и имали различна съдба (обр. 1). При тези обстоятелства и при тези факти е най-логично Тервел да е син (навярно първородният предвид тогавашните обичаи) на първостроителя на Дунавска България кан Аспарух, респективно внук на първостроителя на българската държавност кагана Кубрат.

Малко по-трудно, но не и невъзможно е да се прогнозира рождената дата на кан Тервел. Тук задължително трябва отново да се опрем върху данните за дядо му Кубрат.<sup>13</sup> Вече се изясни, че е роден около 605–610 г. и е починал около 665 г. Съответно Аспарух, бащата на Тервел, се е появил на бял свят около 639–640 г. Предвид традициите в евразийските степи принцовете да се женят сравнително млади и твърдото изискване

да създават наследници веднага след брака, то първородният му син Тервел вероятно се е появил на бял свят някъде между 657 и 660 г. Ако поднесените преизчисления са верни, Тервел се е родил преди разпадането на Велика (Кубратова) България и даже преди кончината на дядо си Кубрат.

Сравнително по-голяма яснота има относно годините на интронизацията и смъртта на кан Тервел. Ако следваме *Именника* в корелация с други извори, той е поел управлението на Дунавска България след кончината (убийството?) на Аспарух през 700/701 г. и умрял след 21-годишно господарстване – т.е. около 721 г. При тълкуването на някои източници, на които ще се спрем по-нататък, се остава с впечатлението, че през последните години на властването му, било поради напреднала възраст, болест или някаква друга неизвестна причина, той имал съуправител, който се изявявал вместо него на военния и дипломатическия фронт през 716–718 г. Ако причината действително е във възрастта, то наистина ще е роден преди кончината на Кубрат и около 716 г. ще е бил поне на 60 г.

## ПЪРВИТЕ ГОДИНИ НА ПРЕСТОЛА И ПЪРВИТЕ ИЗПИТАНИЯ

Както и да е, след като заел престола около 700 (701) г., Тервел бил изправен пред поне три сериозни проблема – два външнополитически и един от вътрешнополитически характер. И нямало как иначе, защото българската държава възникнала върху изконна ромейска земя (провинциите Малка Скития и Втора Мизия) и още при Аспарух граничела непосредствено с трите световни империи в евразийското пространство – Ромейската империя (Византия), Хазарския каганат (във варварския свят каганската титла е равностепенна на императорската в християнския свят) и Аварския каганат. Вече се установи, че специално аварите не са били първостепенна опасност, защо-

то в началото на VIII в. те не се възстановили напълно от голямото поражение, нанесено им от Кубрат<sup>14</sup>, а и активна граница между Дунавска България и аварите може би (?) все още не била установена<sup>A</sup>. В този смисъл първият проблем пред младия кан логично е да е Византия. Това действително е вечният проблем за всеки средновековен български владетел, но специално в началото на VIII в. той стоял малко на по-заден план. Империята имала сериозни проблеми с арабите, а действал и подписаният през 681 г. мирен договор с нея.

Другият съществен проблем пред Тервел е бил свързан с урегулирането на взаимоотношенията със славяните. Очевидно както Аспарух, така и наследникът му Тервел са напипали най-вярната политика спрямо тях (както включените в границите на България, така и извън нея), защото не само не се стигнало до крайни вътрешнополитически конфликти, но ще видим славяните като верни съюзници на Тервел в походите към Константинопол през 705 и през 718 г. Вече коментирахме координирания сикрон в действията им срещу император Юстиниан II през 688 г.

Третият, но най-сериозен проблем пред Тервел след интронизацията през 700 (701) г. са били взаимоотношенията с хазарите. Изглежда още като дете той преживял тежката война, която баща му и чичовците му водили с каганата, както и насилствената емиграция след пораженията. Ако е вярно твърдението в *Анонимната българска летопис*, че Аспарух бил убит при сражение с хазарите<sup>15</sup>, защитавайки североизточната граница на канството (някъде между Днестър и Южния басарабски вал), то очевидно възкачвайки се на престола през 700(701) г., Тервел по принуда е влязъл в нелеки взаимоотношения с каганата.<sup>16</sup> Изглежда, се е справил с това предизвикателство, защото само след няколко години (705) спокойно е насочил цялата си армия по посока на Константинопол и с месеци се застоял до Босфора. Ако бе под постоянната угроза на хазарските напа-

дения, едва ли необезпокоявано би държал с месеци цялата си армия на над 1000 км от хазарската граница при недостатъчно обезпечен тил. Не изключвам тъкмо при Тервел да е започнало организирането на българския пограничен лимес по р. Днестър и трайното да е определена българо-хазарската граница в тази зона (обр. 46).<sup>17</sup> Археолозите вече са установили, че тъкмо през VIII в. се слага началото на старобългарския лимес по десния бряг на р. Днестър, който е завършен около средата на IX в. и включва около 40 селища и една крепост.<sup>18</sup> Същевременно вече се спомена, че в територията между Южния Траянов вал и изток от р. Днестър не са установени никакви следи от стационарни поселения, което я превръща в „ничия земя“, в една своеобразна демилитаризирана зона между България и Хазария.<sup>19</sup> От Тервел нататък не е регистриран нито един сериозен военен конфликт между двете държави. Гранични, но локално ограничени сблъсъци може да е имало, но до война не се е стигало. И въпреки всичко, сигурно е останала някаква подозрителност, защото впечатленията от хазарските погроми от края на VII в. все още са били живи в съзнанието на кана и народа. Това по косвен път се долавя от събитията, започнали през 704 г. в Константинопол, преминали в Крим и Северното Черноморие, пренесли се в Дунавската делта, респективно резиденцията на Тервел, и се финализирали пак в Константинопол.

### КЪДЕ И ПРИ КАКВИ ОБСТОЯТЕЛСТВА СЕ СРЕЦНАЛИ ТЕРВЕЛ И ЮСТИНИАН II? КАК И ЗА КАКВО СЕ ДОГОВОРИЛИ?

През 695 г. след дворцов преврат законният византийски император Юстиниан II (обр. 65), последен представител на харизматичната фамилия на Ираклиите, бил свален от трона и носообразан. После го заточили в Херсон, северния форт пост на Империята на Кримския полуостров. Изключител-

<sup>A</sup> По-скоро както между българи и хазари, така и между българи и авари има една демилитаризирана необитавана зона – честа практика в Ранносредновековна Европа.





Обр. 65. Образът на император Юстиниан II (685-695, 705-711) върху монета.



Обр. 66. Образът на император Тиберий III (698-705) върху монета.

Апсимар (698–705) (обр. 66) поискал от кагана да екстрадира опасния предшественик и потенциален кандидат за короната на Империята. Каганът като че ли проявил склонност да предаде зет си Юстиниан на ромейското правосъдие. Може да има известни съмнения доколко е бил искрен в тези си намерения, но така или иначе благодарение на Теодора Юстиниан узнал за тези планове и към края на 704 г. тайно с кораб се отправил към Дунавска България.<sup>20</sup> И все пак, ще продължавам да се питам дали само нежните грижи на преданата му съпруга са били решаващи, или самият каган е искал зет му да научи за клопката? Само на пръв поглед маршрутът на това спасително плаване изглежда ясен (обр. 67). Според Теофан Изповедник, след като отплавал тайно от Фанагория, корабът попада на страшна буря и се спасява в Томи (доскоро единодушно локализирано с античния Томис – днешна Констанца?). Неизвестно къде дебаркирали и изпратили патриция Стефан като парламентър да се свърже с българския кан. Според патриарх Никифор, след като убил управителя на Боспор, Юстиниан и

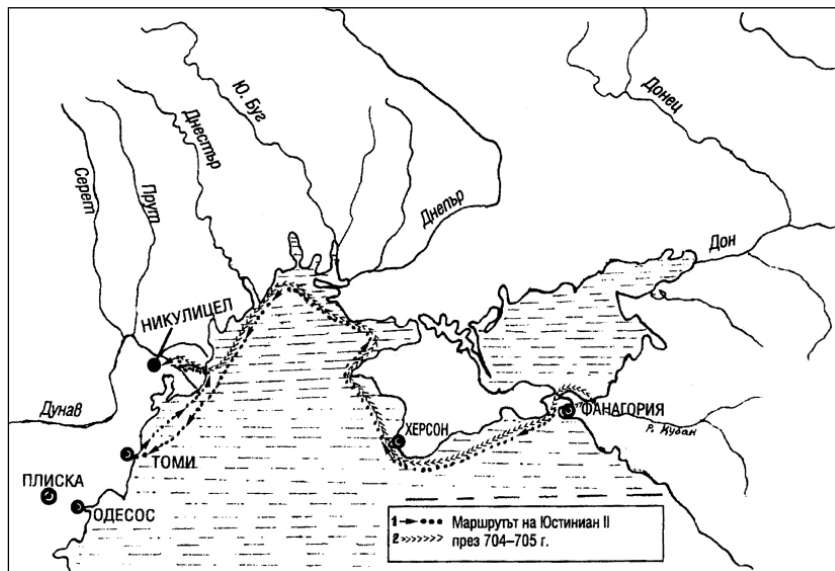
но изобретателен, той находчиво успял да избяга в Двора на хазарския каган и предвидливо сключил перспективен брак със сестра му, приела християнското име Теодора. Естествено, окуражен от собствените си успехи и разчитайки на помощта на могъщия каган, той активизирал задкулисните си действия за възвръщането си на престола в Константинопол. Тези му амбиции обаче не са останали скрити и съвсем естествено новият ромейски василевс Тиберий III

спътниците му се качили на кораб и поели към резиденцията на Тервел, но поради морска буря били принудени да се приютят временно в Томи, като слизат в крайбрежното селище<sup>21</sup>. Неизвестно защо, от Томи се върнали на Крим, спрели в Херсонес, за да вземат няколко сподвижници, и накрая покрай брега стигнали и навлезли в Дунавската делта. Не е ясно къде акостирали, но изпращат въпросния Стефан като парламентър да се свърже с българския кан. Според двамата хронисти заплануваната крайна точка на плаването е Дунавската делта, но поради бурята се приемаше, че я подминават и корабът се приютява временно в старото пристанище на Томис (Констанца). Иначе е вярно наблюдението, че старият голям римовизантийски град вече не съществува, но не е сигурно, че на негово място Юстиниан II и свитата му виждат едно обикновено село<sup>A</sup>. Включително и аз доскоро приемах, че, разбирайки за отклонението от курса и крайната точка на плаването, заговорниците напускат Томис (Констанца), поемат на север и накрая успяват да стигнат целта си – Дунавската делта (обр. 67–1).

Спирам се подробно на този епизод, защото той има пряко отношение към локализацията на резиденцията на Тервел и Аспарух и се отнася, макар и косвено, към българо-хазарските отношения. Ако постоянната и единствена резиденция на българските владетели след 681 г. е Плиска или районът на Марцианопол (Девненското поле на запад от Варна)<sup>B</sup>, както

<sup>A</sup> Действително, според археологическите проучвания още към края на VII в. Томис е разрушен, а в границите му през IX – XI в. вегитрат две неголеми села (**C. Cîrgan**. *Ceramica de epoca feudală timpurie descoperită teritoriul orasul Constanta*. – Pontica, II, 1970, 373–393; **G. Mănușu-Adameștesnu**. *Tomis-Constantina-Constanța*. – Pontica, XXIV, 1991, 317–327). За живот и селище през VIII в. обаче липсват всякакви сведения.

<sup>B</sup> За локализирането на резиденцията на кан Аспарух и първите му наследници в района на античния град Марцианопол (Девненското поле), на около 25 км източно от Варна (Древния Одесос) напоследък настоява П. Георгиев (**П. Георгиев**. За столицата на Аспарухова България. – ИПР, 5–6, 2002, 208–227, 208–227; **П. Георгиев**. Аспа-



Обр. 67. Двама варианта на маршрута на Юстиниан II от Фанагория до Дунавската делта (по Г. Атанасов).

обикновено се приема, защо тогава Юстиниан II и спътниците му поемат на север, а не остават в Томис? Дори по-логично е да продължат само около 150 км на юг и да акостират в по-защитения и много по-удобен Варненски залив, т.е. пристанището на Античния Одесос. Още повече, че и Теофан, и Никифор, малко преди да опишат плаването на Юстиниан II изрично споменават, че още през 681 г. Аспарух е овладял Варна,<sup>22</sup> а и всички грамотни ромеи все пак знаят къде са Томис и Одесос. Най-после Плиска, за която еднозначно се твърди, че е столица на Аспарух и на Тервел, се намира само на 70 км от Одесос, на около 170 км от Томис и на цели 300 км от Дунавската делта (обр. 67)! Девненското поле, за което последно време се предполага, че там е бил лагерът на Аспарух и на първите му наследници в края на VII – началото на VIII в.,<sup>23</sup> пък е до самата Варна

рухов Онглос. – ВНР, 3–4, 2003, 24–38). Тази идея е поставена под съмнение в: В. Плетньов. Варна през Средновековието, Част първа: От VII до края на X век. Варна, 2008, с. 88 и сл.

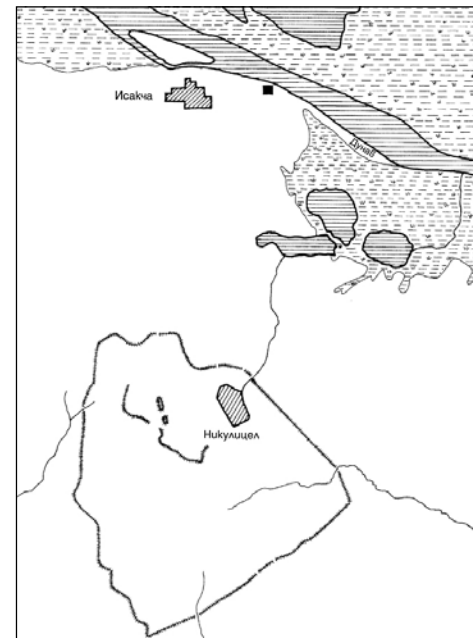
(Одесос). И въпреки всичко, Юстиниан II и съзаклятниците му търсят контакт с българския кан не по посока към Плиска и Варна, а в противоположна посока – към Делтата. Вече е формулирана идеята, че Теофан има предвид не град Томис (Констанца), който не съществувал реално между края на VII и през X в., а поселение (Τόμην или Τόμιν) в непосредствена близост до Фанагория.<sup>24</sup> Действително, ако следваме стриктно текстовете на двамата хронисти, е логично Τόμην да е в близост до Фанагория, а не толкова отдалечен като античния Томис (Констанца), на противоположния бряг на Черно море. Някои изследователи дори локализират Τόμην – Τόμιν с разположения само на 20 км от Фанагория Гермонассы, в който са открити следи от обитаване през Ранното средновековие<sup>25</sup>. Дори напоследък името Τόμην – Томен се извежда от тюркската (българска, хазарска) войсковата част *тумен*<sup>26</sup>. Според други автори в първоизточника е било изписано στόμιν – stomen (устие на река), но Теофан и Никифор са пропуснали първата буква и се е получило Τόμην<sup>27</sup>. Наистина съвсем близо до Фанагория е устието на р. Кубан, където Юстиниан II бил очакван с пристигналата от Херсонес лодка. Най-после, в същото съчинение Теофан още няколко пъти упоменава античния град Томис (Констанца) на западния черноморски бряг, но го изписват Τόμεια – Τόμειαν и никога Τόμην – Τόμιν<sup>28</sup>. На този фон съвсем реална е възможността при плаването си към резиденцията на Тервел Юстиниан II да не е достигнал до руините на античния град Τόμεια (Томис), а да е минал през пристанището на близкия до Фанагория Τόμην – Τόμιν (обр. 67–2). Същевременно, дори и авторите, които локализират Τόμην – Τόμιν около Фанагория, отбелязват, че липсват всякакви писмени източници<sup>А</sup>, които

<sup>А</sup> От друга страна, въпреки че в Констанца не е открито селище от VII–VIII в., епископията Томис, макар и формално, продължава да се води на отчет от Константинополската патриаршия според списъци под № 3 и 4. (J. Darrouzes. Notitiae episcopatuuum ecclesiae Constantinopolitanae. Paris, 1981, p. 240–260); Във Втора глава вече коментирах, че това са преписи от VIII–IX в., но отразяват реалности още от края на VI – първата половина на VII в. Вж.: Г. Атанасов. Бележки и допълнения към църковната организация в Скития и Втора

да потвърдят съществуването на селище с това наименование<sup>29</sup>. Както и да е било, дори Теофан да говори за кримския пункт Τόμην, а не за Τόμεαν (Томис – съвременна Констанца), то той, както и патриарх Никифор определено и недвусмислено отбелязват крайната цел на плаването на Юстиниан II. И това е делтата на Дунав, някъде около която очевидно се намира резиденцията на кан Тервел. Благодарение на упорити археологически проучвания и анализи вече приемливо е очертан Онгълът – първоначалната територия, заета от Аспаруховите прабългари (обр. 42, 44). Приблизително в центъра се намира Никулицелският укрепен лагер и специално Голямото кале, което вече бе коментирано като владетелска резиденция на кан Аспарух. Същевременно отдавна се е наложила идеята, че след подписването на мирния договор през 681 г. той е пренесъл резиденцията си в Плиска. Въз основа на добре очертания маршрут на Юстиниан II в търсене на контакт с кан Тервел, е много вероятно Никулицелският укрепен лагер с цитаделата да е продължил да изпълнява роля на първа канска резиденция поне до 705 г. (обр. 68). Действително, след като корабът на императора съвсем целенасочено навлиза в Делтата, то и „столицата“ на българския владетел е естествено да е била някъде там. От друга страна, видно е, че не е била на самия дунавски бряг, щом се налага специалният пратеник Стефан да слезе и да се отправи към стана на Тервел. Никулицелският лагер наистина е близо до делтата и до брега на р. Дунав, но все пак на около 10 км във вътрешността на Добруджа. По това време, при тогавашните традиции и външнополитически реалности, това местоположение, изглежда, е най-удобно. От една страна, се намира в центъра на Онгъла, почти еднакво отдалечено е от пожароопасните граници с Византия и Хазарския каганат, избягната е опасността от внезапен морски и речен

Мизия през IV–VII в. – AMV (Acta musei varnaensis), VIII – 1. Варна, 2008, с. 309–312; G. Atanasov. Christianity along the Lower Danube Limes in the Roman Provinces of Dacia Ripensis, Moesia Secunda and Scythia Minor (4th – 6th C. AD). – In: The Lower Danube Roman Limes. Sofia, 2012, p. 360–364.

десант (да не забравяме, че България не разполага и няма сериозно противодействие срещу флот), защото е на около 40 км от морето и на 10 км от Дунав. Освен писмените и археологическите източници, в последно време се явяват и косвени нумизматични свидетелства за присъствието и действията на кан Тервел, респективно на император Юстиниан II, в Дунавската делта. Става въпрос за три фолиса на Юстиниан II, открити главно край Добруджанския черноморски бряг и Делтата. Тук трябва да добавим и 2 монети от Северна Добруджа на съвременника му Тиберий III Апсимар (698–705).<sup>30</sup> Специално внимание заслужава и едно забележително съкровище със 70 златни византийски солиди от VII в. от района на Варна (?), като най-късният отново е на Юстиниан II.<sup>31</sup> В други зони на Северна България негови монети не са откривани. Затова появата им по морския бряг на Добруджа може да се свърже с политическите събития и оживените контакти на Юстиниан II с кан Тервел тъкмо в този регион, след началото на VII в. Идеята на М. Якоб<sup>32</sup>, че отразяват византийски позиции по Черноморието след 681 г., е несъстоятелна предвид писмените и археологическите източници. Примерно значи ли това, че след като до Одесос има намерено съкровище с монета на Юстиниан II, то може да регистрира византийско присъствие? Особено при положение, че Теофан и Никофор пишат как кан Аспарух е овладял трайно Варна (региона около



Обр. 68. Никулицелският укрепен лагер – резиденцията на кан Тервел (по Р. Рашев).

Одесос), а според нумизматичните и археологическите проучвания античният град е напуснат от ромеите още след началото на VII в.<sup>33!</sup> Най-после, в предната глава обърнахме внимание, че почти всички 15 известни монети на Константин IV в Северна Добруджа и Черноморието са емисии преди 681 г.<sup>34</sup> Липсата на емисии след 681 г. (има един екземпляр, датиран 668–685 г., но той е с неизвестно местонамиране), е показателно за отсъствието на византийско присъствие след битката при Онгъла през 680 г.

Прочее, има косвени сведения, че и след Тервел, поне до края на VIII и началото на IX в., Никулицел, изглежда, съхранява ролята си на важен държавен център. Това го налага българо-хазарското напрежение и голямата концентрация на старобългарско население по Долен Дунав и Делтата до Южния траянов вал (обр. 46). За това свидетелстват действията на византийския император Константин V Копроним срещу България след средата на VIII в.<sup>35</sup>. Според Теофан и Никифор при най-големите му походи през 760–763г.<sup>36</sup>, а нямателно и през 766г. (?),<sup>A</sup> се наблюдава една и съща тактика. С основната армия през Анхиало и проходите в Източния Балкан императорът атакува главната резиденция на българските канове в Плиска (или Марцианопол?), докато корабите (първия път 500, а втория 800), натоварени с конници, дебаркират в Дунавската делта и опустошават региона. За да се отклонят такива големи ресурси от главната посока на удара и да се насочат към север, означава, че там има друг голям център със значителни ресурси, какъвто може да е старата резиденция при Никулицел. Забележително е, че след Константин V, т.е. след края на VIII в., византийските походи срещу България са насочени само към столиците през Източния Балкан и не са съпроведе-

ни с акция към Дунавската делта. Впрочем, според археологическите проучвания и лапидарните паметници след началото на IX в. като дунавска резиденция на българските канове се издига Дръстър (Силиста)<sup>37</sup>. Тя навярно изземва функциите на Никулицелския лагер като втори държавен център на Дунавска България. Роля за това има и затихналата хазарска опасност на североизточната граница на Дунавска България. След като Тервел приема в резиденцията си (лагера при Никулицел) Юстиниан II, започнали преговори, които са продължили месеци наред. За това съдим от факта, че Юстиниан се свързал с Тервел към края на 704 г., а съвместният поход срещу Константинопол бил реализиран едва към лятото или през ранната есен на 705 г.

Перипетиите по преговорите и пазарлъците не са много ясни, но явно Тервел се възползвал максимално от затрудненото положение на Юстиниан II и неистовото му желание да си възвърне престола, който иначе по право му принадлежал. За резултатите Теофан<sup>38</sup> и следващите го във времето хронисти (специално Йоан Зонара<sup>39</sup>) споменават само че срещу обещаните много дарове и бъдещ брак с дъщерята на Юстиниан, Тервел приел да му помогне за възвръщането на трона в Константинопол с цялата си войска. Събитията след няколко месеца обаче свидетелстват, че в предварителните клаузи на договора имало най-малко още две условия, поставени от българския кан – да получи кесарската титла и областта Загоре, южно от Стара планина.

Обикновено изследователите, както и хронистите следват хода на събитията, но мисля никой досега не е запитал специално защо Юстиниан II е потърсил помощ тъкмо от кан Тервел. На пръв поглед отговорът е лесен и логичен: защото в тогавашното геополитическо пространство българите са най-подходящият съюзник. Това наистина е така, но има и още нещо. За да го доловим, трябва да се върнем малко назад във времето и да си припомним близките, даже приятелските отношения между техните дядовци Кубрат и Ираклий. Да си припомним още, че Кубрат е бил християнин, даже патриций на Византия, и дължал тази титла също на Ираклий<sup>40</sup>. Даже има хипотетично предположение, че благодарение на близките отношения между династи-

<sup>A</sup> Ако се съди от текстовете на Теофан и Никифор, този последен морски поход с 2600 кораба не е насочен към делтата. **Theophanes**. *Chronographia*, p. 437 (=ГИБИ, III, с. 273); **Nicephorus**. *Opuscula historica*, p. 73 (=ГИБИ, III, с. 305); **Ив. Божилков, В. Гюзелев**. История на България. Том 1. История на Средновековна България VII – XIV век. София, 1999, с. 118.

ята на Ираклиите и рода Дуло, след претърпените поражения от хазарите Аспарух (заедно с младия Тервел) съзнателно се отправя към дунавската граница на Империята. Може би като потомци на ромейски патриций са очаквали добър прием (със статут, сходен с федератския, какъвто имал баща им Кубрат) в римската провинция Малка Скития<sup>41</sup>. Дори след сблъсъка в Онгъла през 680 г. отношенията между бащите на Тервел и Юстиниан II (респективно Аспарух и Константин IV) били възстановени с мирния договор от 681 г. Империята се ангажираше да плаща годишен данък на българите, но не е много ясно при какви условия. При положение, че сключеният през 681 г. договор бил по-скоро мир между две суверенни държави, отколкото между империя и федерати<sup>A</sup>, то е много вероятно и да е била включена клауза за взаимопомощ. Към това трябва още веднъж да споменем факта, че Юстиниан II е последният представител на фамилията на Ираклиите, с която владетелите от рода Дуло имали отколешни, обикновено добри взаимоотношения, скрепявани с договори. Идването в Константинопол на владетели (при това с преврат) извън Ираклиевата фамилия, в някаква степен засегнало интереси на българския владетелски род Дуло. Затова пристигането на Юстиниан в България може да е продиктувано от стари родови взаимоотношения, от клаузи в мирния договор от 681 г., и най-после от общото православно християнство, което изповядвали с Тервел.<sup>42</sup> В този смисъл привличането на българите е много по-удобно и в психологически план, в сравнение с ангажирането на варвари (езичници), хазари (иноверци) или араби (мюсюлмани), защото българската войска била предвождана от владетел християнин – една тема, на която ще се спра специално. В случая само ще подчертая, че по такъв начин се щадели силно религиозните чувства на населението, Църквата и Сената, и Юстиниан избягвал страшното за епохата обвинение, че изправя Константинопол пред „сатанинските“ сили на иноверци, било то езичници или мюсюлмани.

<sup>A</sup> Не е изключено императорът и обкръжението му да са се опитали да представят договора с българите като обичайния мирен договор с федерати, но вече стана ясно в предната глава, че не се е получило.

Впрочем, в тази ситуация Тервел също бил инстинктивно подвластен на традициите, а навярно и от клаузите на договора от 681 г., които *de jure* му развързвали ръцете да се намеси и да извлече ползи от дворцовия конфликт. Да си припомним още, че дядо му Кубрат вече се бе включвал в дворцовите междусобици в Константинопол след смъртта на Ираклий през 641 г., но за съжаление не успял да извлече големи дивиденди. Дали пък Тервел нямало да се окаже достоен ученик и да надмине достиженията на дядо си?!

\* \* \*

Самите успешни преговори и добрият прием на Юстиниан в България косвено потвърждават изказаните по-горе предположения за напрежение в отношенията между българи и хазари в началото на VIII в. Ако Тервел е бил в добри или подчинени отношения спрямо каганата, или най-малкото, ако е изпитвал страх от огромния му военен потенциал, едва ли щеше да приюти един такъв знатен беглец – бивш ромейски император и настоящ зет на кагана, който официално е преследван от хазарите. Явно както Империята, така и огромният каганат не са респектирали достатъчно младия български кан, за да си позволи такова поведение и действия, които го конфронтират остро с двете тогавашни суперсили в европейското политическо пространство. Не изключвам даже да е разчитал на съюзници – примерно сродната прабългарска група на чичо му Кубер в Македония и свързаните с нея многобройни славянски племена северно от Солун<sup>43</sup>.

## РОЛЯТА НА КАН ТЕРВЕЛ ПРИ ПРЕВРАТА В КОНСТАНТИНОПОЛ

При явното самочувствие да се отправи срещу столицата на Империята, за да сменя василевса, е любопитно да разберем количеството и състава на армията, която оглавява българ-

ският кан Тервел. Когато описва тези събития, патриарх Никифор твърди, че тя е съставена от българи, докато малко по-подробният Теофан Изповедник съвсем недвусмислено пише: „и вдигнал [Тервел] цялата нему подчинена войска от българи и славяни.“<sup>44</sup> Определено при подготовката на такава рисковано мероприятие през зимата и пролетта на 705 г. като поход срещу Константинопол – всепризнатата метрополия на цивилизования свят, Тервел е провел сериозни организационни мероприятия. Било му е пределно ясно, че в продължение на четири столетия Константинопол е виждал пред стените си какви ли не по количество и качество агресивни войски. И за да бъде респектиран, то и армията, която предвожда, трябвало да бъде достатъчно респектираща. Това на практика означавало рекрутирането и оборудването на огромна за младата и неголяма българска държава войска. Действително според някои източници Тервел се явил пред Константинопол с 15 000 въоръжени бойци<sup>44</sup>. Колкото и да са прабългарите в Дунавска България (все пак групата, водена от Аспарух, навярно не е надвишавала стотина хиляди мъже, жени, деца и старци), то очевидно само от тях не можело да се излъчи впечатляваща армия. Да не забравяме, че определени контингенти трябвало да останат на несигурната българо-хазарска граница<sup>45</sup>. Затова привличането на славяните, които имали вековен опит при воюване срещу Империята и при обсади на най-големите и градове, било наложително и било направено. Тук още веднъж ще спомена, че този акт е косвено свидетелство за урегулирани взаимоотношения между прабългарите и славяните – двата държавотворни етноса в българското канство. По-трудно е да разберем кои са били славянските племена, привлечени в българската армия. Най-вероятно са били от включените в границата на държавата славини – по-специално северите и представители на Седемте славянски племена. Амбициите на кан Тервел в тази насока несъмнено са били много по-мощни, защото определено е направил опит в кампанията срещу Константинопол да ангажира сродните прабългари и славяните от днешна Македония. За тези му действия съдим от надписа под Ма-

дарския конник, в който между другото е записано: „На ноообразания император [Юстиниан II] не повярвах моите чичовци от Солун и си отидоха в Кисиниите.“<sup>46</sup> Този автентичен източник, от една страна, показва, че Тервел е търсил и нови съюзници, а от друга страна, ни го представя като първия български владетел, предприел реални стъпки за формулирането и реализирането на глобалната българска идея – консолидиране на българското етническо пространство от Добруджа до Македония. И това не са били само болни амбиции и преследване на далечни и реални миражи. Стана ясно, че когато Аспарух полага основите на българската държава в североизточния ъгъл на Балканите, по същото време брат му Кубер, чичото на Тервел, слага началото на второ българско държавно образувание в противоположния ъгъл на Балканите – северно от Солун, в днешна Македония<sup>47</sup>. Несъмнено това са споменатите в Мадарския надпис „чичовци“ (прабългарската група на чичо му Кубер) от Кисиниите или още познати като Керамсийското (Битолското?) поле, което действително е разположено на север от Солун (обр. 36). Тези прабългари и съседните им многобройни славянски племена обаче вече били изпитали вероломството на Юстиниан II, който изненадващо ги атакувал през 688 г. Тогава пленил десетки хиляди славяни и ги прехвърлил в Мала Азия, но те така и не станали верни поданици на Империята. Ето защо прабългарите („чичовците“) и славяните от Кисиниите до Солун (Македония), въпреки близките отношения със сродните прабългари и славяни в Мизия, отказали да работят за амбициите на Юстиниан II и не се включили в армията на кан Тервел<sup>А</sup>. От контекста на Мадарския надпис оставаме с

<sup>А</sup> Дали отказът на Куберовите българи да се включат в мероприятието на Тервел не е и резултат от някакво напрежение между Аспарух и Кубер относно наследството на Кубрат. В по-предната глава стана въпрос, че Кубер се титулова като каган (ГИБИ, III, с. 159–160), действие, което едва ли е координирано и приемано радушно от братята му, респективно Аспарух и Тервел. Действително има вероятност да си е присвоил тази най-висока титла след победата над аварите, но не е изключено да е „заел“ бащината си титулатура.

впечатлението, че все пак делегация на Куберовите прабългари участвала в преговорите в резиденцията на Тервел през пролетта на 705 г., но отказала да подпише споразумение и се завърнала в Солунско. Въпреки всичко, контактите между българите в Македония и Мизия едва ли се изчерпват с тази история, и, изглежда, са били продължени. Косвено за това свидетелстват серия накити и най-вече сребърни коланни украси, открити в Североизточна България – гарнитурата от Велино, Шуменско (обр. 40 а-1; б-1), Каменово, Разградско, Преслав, Черна, Добричко и пр. (обр. 40 а-2, 3, 4; б-2, 3)<sup>48</sup>. Стилът на украса, известен като „грифони-ластари“, следва плътно, дори в детайли, сребърните коланни гарнитури от съкровищата от Врап и Ерсек, за които вече стана въпрос, че се свързват с Кубер и управляващата българска върхушка в Македония (Битолското поле). Забележително в тази насока е заключението на проф. Ст. Станилов след съпоставката на коланните накити от Врап и Велино и на пръв поглед сходните паметници от Аварския каганат: „В България стилът „грифони-ластари“ има ограничен орнаментален ареал – тук мотивите повтарят и развиват само онова, което идва от Битолското поле, в тях не проникват многобройните стилови елементи с елинистичен характер от византийски произход, източни и отчасти западноевропейски влияния, каквито се наблюдават в аварския метал.“<sup>49</sup> Затова приемам тезата за пряката връзка между гарнитурите „Врап – Велино“ както и идеята, че появата им в Североизточна България е резултат на директен пренос на традиции и стил от ателие (владетелско?! в Битолското поле).

Както и да е било, макар и без македонските прабългари и славяни, през лятото на 705 г. Юстиниан II, придружен от кан Тервел и армията от прабългари и мизийските славяни, се отправя към Константинопол. Вероятно пресичат Балкана през някои от източните проходи (Дюлински, Айтоски?), защото се озовават до стените на Несебър. Там благоразположено ги приема местният магнат Лъв (бъдещият император Лъв III Исавър – обр. 69), снабдява ги с достатъчно количество храна (армията наистина е била голяма, щом за изхранването ѝ били

необходими 500 глави добитък) и ги отправя към столицата<sup>50</sup>. Не е изключено да са продължили край морския бряг, за да избягнат добре укрепения и с голям гарнизон Адрианопол, защото определено са изненадали императора Тиберий III (обр. 66).

Според византийските хронисти Тервел разгърнал войската си пред двореца Влахерни и пред Херасийската (Адрианополската) порта, като разстоянието между тях е около 1 км. С това постигнал оптималния психологически и военнотрагический ефект. От една страна, сановниците в двореца трябвало да бъдат респектирани от многобройната армия и постоянно пред очите им да е бившият им (по римските закони легитимен) василевс. Това ще да е провокирало гузното им съзнание, защото Юстиниан II бил последен представител на знаковата за всеки ромей и християнин Ираклиева фамилия. От друга страна при тази дислокация на българската войска се предотвратявал изненадващ удар по фланга, който можел да дойде тъкмо от Херасийската порта, разположена на около километър западно от Влахерните.

Определено и на Юстиниан II, и на кан Тервел било пределно ясно, че за фронтална атака срещу най-укрепения и най-многолюдния град в тогавашния свят и дума не може да става. Разчитали на психологическия ефект и успели. Определено не били малко привържениците на Юстиниан II в Константинопол, но още повече били онези, за които името на Ираклий и Ираклиите носело харизма, срещу която действащият василевс Тиберий III нямало какво особено да противопостави. Наистина, като император Юстиниан II управлявал деспотично, но хората са така устроени, че като изключим потърпевшите и пряко засегнатите, останалите бързо забравят слабостите и своеволията на бившите управлява-



Обр. 69. Образът на император Лъв III (717–741) върху монета.

щи. Особено ако настоящите не ги превъзхождат откровено. За зла участ на Тиберий III, той се оказал с по-малко късмет от Юстиниан II и очевидно му отстъпвал и като държавник, и като дипломат, и като военен стратег. На фона на близките спомени за успехите и постиженията на Юстиниан II срещу арабите, пораженията на Тиберий в Северна Африка свивали популярността му и актуализирали в добра светлина личността на Юстиниан II<sup>51</sup>. Ето защо, виждайки бившия император пред стените на Константинопол заедно с българския владетел и значителната българска армия, приятелите и роднините му се активизирали и са спечелили нови привърженици сред гражданите. След няколкомесечна подготовка и създадена действена конспиративна мрежа отвътре, както и при мощната българска подкрепа отвън, Юстиниан II влязъл тайно в столицата през водопровода, оглавил преврата и без особени усилия детронирал Тиберий II. Това станало през ранната есен на 705 г.

Докато Юстиниан II се саморазправял поединично и групово с опонентите си, Тервел с цялата си армия продължавал да лагерува пред Влахерните, с което давал самочувствие и подсигурявал действията на стария-нов василевс. От една страна, със задържането на съюзниците „варвари“ (дълго време българите били възприемани по този начин от ромеите) извън столицата, формално се щадяло самочувствието на Сената, Църквата и римския народ, но от друга страна, в града се поддържало усещането, че при противопоставяне срещу действията на Юстиниан, последният няма да се поколебае да вкара българската войска и да смаже всякакво недоволството. Предвид крайностите в характера на носообразания император, които той демонстрирал неведнъж, никой не се съмнявал, че ще постъпи точно така.

Източниците не са много ясни, но от контекста се долавя, че Тервел се е задържал достатъчно дълго пред Константинопол след преврата, с което спомогнал Юстиниан II да се закрепил окончателно на трона и да смаже и най-малката опозиция. Чак тогава дошъл звездният час и за българския кан Тервел.

## КЕСАРСКАТА ТИТЛА НА ТЕРВЕЛ

Теофан Изповедник кратко, но ясно е написал: „Юстиниан завзел отново царската власт и като дал на Тервел много дарове и знаците на царската власт, го изпратил в мир.“ Малко по-подробно и много по-ясно патриарх Никифор е отбелязал: „Той [Юстиниан II] извънредно любезно се отнесъл с владетеля на българите Тервел, който бил на стан извън Влахернската стена, и сетне, когато Тервел дошъл при него, наметнал го с царската хламида и го провъзгласил за кесар. И тогава го поставил да седне до себе си, заповядал на войските да се поклонят на двамата. Надарил го с много дарове и го изпратил в земята му.“<sup>52</sup> Изобщо почти всички хронисти, докоснали се до политическия живот във Византия в началото на VIII в., споменават за изключителната роля на кан Тервел при възстановяването на трона на Юстиниан II (685–695; 705–711) през 705 г. И това е обяснимо, защото от времето на Древен Рим и Ранна Византия нямало друг подобен аналог в историята на Империята. Кан Тервел бил първият варварски владетел, който със силата на оръжието фактически сменил един император и поставил на престола в Константинопол друг. Самият той съзнавал напълно върховите достижения на собствената си външна политика и това личи от неподправеното му самочувствие, с което пише за делата си в надписите под Мадарския конник (обр. 70).<sup>53</sup> И основателно, защото редом с останалото бил и първият варварски владетел, който получил кесарската титла и кесарските регалии. И това е многозначително, защото в областта на регалиите и титулатурата варварските владетели в Европа се еманципирали не толкова от титлите и знаците, наследени от предците им, колкото от тези, с които ги удостоверявал императорът в Константинопол.<sup>54</sup> Дори личности като Одоакър, Римикер, Витигес, Теодорих и пр., поставяли неведнъж на колене императорските армии, се ласкаели много повече от почетните византийски титли патриций, консул и магистър, отколкото от собствения си, примерно готски кралски сан. Симптоматичен в това отношение е жестът на спомене-





Обр. 70. Мадарският релеф, представящ кан Тервел (?), с надписите под него.

натия Одоакър, който след превземането на Рим през 476 г. пленил императорските владетелски инсигнии. Вместо да се коронова с тях, той ги изпратил в Константинопол с желанието в замяна да получи патрицианското достойнство, съпътствано от патрицианските знаци.<sup>55</sup> И тази постъпка не е резултат на слабост, варварско невежество или трудно обяснима фриволност. Одоакър прекрасно знаел, че по такъв начин се домогвал до патрицианската титла и се вписвал юридически в цивилизования свят. Иначе, дори с пленените императорски

регалии, си оставал в хаоса на варварската „атаксия“ – в един непълноценен свят.

Съзнателно се спирам по-пространно на субординацията император – варварски владетел през Ранновизантийската епоха. Само на такъв фон могат да се очертаят по-релефно достиженията на българския кан Тервел. Дори от така дистанцираната от „ежедневието“ на българо-византийските отношения днешна гледна точка се вижда, че в областта на титулатурата и инсигниите Тервел надминал всички варварски владетели – предшественици, съвременници и близки следовници, защото бил първият чужд владетел, получил кесарската титла и инсигнии. А тя била най-високата във Византия след императорската, носена от самия василевс, неговия най-приближен аристократ, а до IX в. обикновено от сина – бъдещ император.<sup>56</sup> Действително, през Средновизантийската епоха кесарското достойнство изживяло една низходяща еволюция, като след началото на VIII в. кесарят вече рядко е престолонаследник, а след края на XI в. последователно е изместен в ранговата стълбица от севастократора и деспота.<sup>57</sup> В самото начало на VIII в. положението му обаче е все още ненакърнено и макар да не участвал пряко в управлението както през IV–V в., кесарят продължавал да е втората по достойнство личност в Империята, в която понякога се проектирал бъдещият василевс<sup>58</sup>. На този проблем ще се спра малко по-нататък, а сега само ще се позова на един от най-тънките познавачи на византийския дворцов живот – Михаил Псел. Обръщайки поглед назад във времето, той пише: „Най-добрите василевси се възкачвали на трона от достойнството на кесари.“<sup>59</sup>

Ако подходим към проблема от гледна точка на ойкуменистичната доктрина, то получавайки кесарска титла, кан Тервел ставал най-достойният сред чуждите владетели в тогавашния обзрим свят. Само ще отбележа, че имало цял век до интронизацията на Карл Велики в Рим (25 декември 800 г.) и дотогава всички владетели от Изтока и Запада били подвластни на ойкуменистичната доктрина и заложената в нея субординация, според която от върха на йерархичната пирамида василевсът определял мястото на останалите владетели.



Обр. 71. Печатът на кан Тервел (рисулка по Ив. Йорданов).

Истинността на текстовете на Теофан и Никифор за кесарската титла и промоция на Тервел бе потвърдена по един категоричен начин от открития в Константинопол (Истанбул) оловен печат, съхраняван днес в нумизматичната колекция на Дъмбартън Оукс до Вашингтон.<sup>60</sup> Върху едната му страна е нанесен кръстовиден(!) монограм, съдържащ пределно ясен гръцкия текст, който преведен на български гласи: „Богородице, помагай на Тервел кесаря (обр. 63, 71).“ Върху другото лице е представен бюстов портрет на самия Тервел в парадно воинско облекло – шлем, ризница, копие и щит с изображение на св. Константин, фланкиран от два Христови монограма Ж(ϞΗΣΟΥΣΧΡΙΣΤΟΣ). Образът е съзнателно портретизиран и отчетливо се долавят твърде дългата коса, стигаща до раменете, подкъсената островърха брада и мустаците. Авторите, които свързваха Мадарския конник с личността на Тервел, получиха нов аргумент. Както върху релефа, така и върху печата владетелят е с дълга буйна коса, образно наречена от П. Шрам „природната корона на варварските князе“<sup>61</sup>.

Въпреки всички гореизложени факти, в българската историография се е наложила тезата, че кесарската промоция на Тервел не е напълно законна, защото липсвали всички елементи, описани от Константин Багрянородни при инвеститурата на кесарите Давид през 638 г. и на Христофор и Никифор през 769 г.<sup>62</sup> Още по-категоричен в тази насока е гръцкият историк Ф. Филипу.<sup>63</sup> Подобно на В. Бешевлиев, Г. Бакалов и др. той също смята, че Тервел е езичник и че не става член на императорската фамилия, защото проектираният брак с дъщерята на Юстиниан II не бил осъществен, а канът бил обезвъзмезден с кесарско достойнство. Никифор и Теофан наистина пропускат участието на патриарха в кесарската промоция, но ако се следва стриктно Константин Багрянородни, двамата хрони-

сти не споменават и ред ица други моменти при инвеститурата, а се задоволяват да посочат само намятането с хламидата и акламациите. За разлика от Константин Багрянородни, посочените автори обаче изобщо нямат за задача детайлното проследяване на ритуала, защото основната им цел е хронологията на историческите събития. Само за момент да си представим как биха изглеждали хрониките им, ако опишеха изцяло споменатите в тях инвеститури на владетели, кесари и прочее висши сановници. Освен това, вече се спомена, че Никифор и Теофан ползвали един основен първоизточник (т.нар. Голяма хроника), като съкратили голяма част от второстепенните исторически подробности.<sup>64</sup>

Другият съществен въпрос, който вече повдигнах, е за престижността на кесарската титла в края на VII и началото на VIII в., т.е. когато Тервел я получава и носи. Според специализираните изследвания в тази насока, обосновани с достатъчно факти, през VII–VIII в. обикновено чрез избора на цезар императорът продължавал старата традиция да посочва своя престолонаследник. Затова най-често тази титла е резервирана за първородния му син. Когато обаче последният е обявен за съимператор, автоматично цезар ставал един от по-малките синове или по изключение висш аристократ, но обезателно най-близък роднина и член (обикновено зет) на императорската фамилия.<sup>65</sup> Специално искам да подчертая, че с реформата от 681 г. на тази традиция бил предаден законен характер от бащата на Юстиниан II – Константин IV, и то забележете, само две десетилетия преди промоцията на Тервел<sup>66</sup>. На този фон е очевидно, че поне до началото на VIII в. кесарската титла все още не е навлязла в процес на девалвация. Ето защо не може и не бива да се разглежда като „зальгалка“, дадена на българския кан, с „претупана“ инвеститура И това (редом с останалото!) личи от факта, че преди промоцията Юстиниан II обявил дотогавашния кесар, сина си Тиберий, за съимператор<sup>67</sup>. Ако на кесарската титла на Тервел не се гледало особено сериозно и тя била само един формален акт, то едва ли толкова спешно щяла да се решава въпросът с престолонаследията, т.е. с титулатурата и положението на Тиберий.

## ХРИСТИЯНСКОТО ВЕРОИЗПОВЕДАНИЕ И БРАКЪТ НА ТЕРВЕЛ

След като източниците са достатъчно категорични, че юридически и фактически Тервел бил избран за кесар на Византия, то възможно ли е да споделим наложеното схващане, че въпреки всичко си останал езичник? Според мен – изключено! Изключено е езичник да получи кесарска титла, да премине през инвеститура, да бъде акламиран и да носи кесарските регалии, които в определени случаи се носят от самия император<sup>68</sup>. Обикновено най-голямото достойнство, до което са се домогвали чуждите владетели, била патрицианската титла<sup>69</sup>, но дори тогава, какъвто е случаят с дядото на Тервел, кагана Кубрат, било задължително кандидатът да е кръстен. Особено краен в тази насока е Ф. Филипу, който, от една страна, приема много добре защитената и подплатена с достатъчно примери теза на Г. Рьош<sup>70</sup>, че такива титли се раздават само на християни, а от друга, твърди, че при Тервел не било така.<sup>71</sup> За разлика от него и мнозинството български и чужди изследователи, които отричаха християнското вероизповедание на Тервел или допускаха, че е формално кръстен, то Н. Икономидис, впечатлен от християнските инсигнии и акламации върху печата, допусна, макар и с голям въпросителен, че е покръстен преди кесарската инвеститура<sup>72</sup>. Ако действително е така, то защо този забележителен акт е пропуснат от хронистите, като се знае, че покръстването на чужд владетел се смятало за най-високо достижение на византийската политика. Загатнатата по-горе възможност неофитът Кубрат да е покръстил синовете и внуците си, пък поне засега няма документално потвърждение. Предвид това състояние на писмените извори се очертават две възможности. Едната предполага поредица от съвършено своеволни действия на Юстиниан II. Отдаването на кесарската титла на човек извън императорското семейство, при това варварин и езичник, промоцията му в двореца с кесарски регалии и акламирането му е една непозната градация от нарушения, без аналог в политическия и духовния

живот на Византия от формирането ѝ до падането на Константинопол през 1203 г. Без да се задълбочават специално, а ригорозно мнозинството медиевисти приемат за действителни подобни постъпки от Юстиниан II, отдавайки ги на желанието му да си възвърне престола. И все пак, дали е възможно в началото на VIII в., при вече формирани традиции, кодифицирано законодателство и утвърдена ойкуменистична доктрина един наследствен василевс (правнук на великия Ираклий, наречен нов Константин) да постъпи така безотговорно, без да последва най-малка реакция от страна на Църквата, Сената, войската, двора и народа в столицата. При това вече е обратното внимание, че императорът, макар и автократор, бил подвластен на правните и нравствените закони, чието нарушаване давало сериозни основания за насилственото му сваляне от престола.<sup>73</sup> А по повод отдаването на кесарската титла не се долавя никакво противопоставяне от страна на Сената, народа, армията и Църквата. Дори отсъстват всякакви упреци от съвременните и по-късните (даже през XI–XIV в.) хронисти, не всички благоразположени към Юстиниан II, които иначе бдели за ненакърнимостта на императорската институция, символи и регалии.

При така стеклите се събития може да се направи само един логичен извод, а именно, че преди да стане кесар, Тервел е бил покръстен. Освен че по принцип византийската доктрина налагала кесарят да е християнин, това го изисквала и самата церемония при прокламирането му. Според Константин Багрянородни, през VIII в. инвеститура се извършвала пред хрисотриклиниума на двореца, където за случая се изнасял подвижен портативен златен олтар, на който се поставяли пурпурната хламида с фибула и кесарската диадема. Патриархът в присъствието и на дякони вдигал кесарската корона, благославял я и я подавал на императора, който от своя страна я поставял върху главата на новоизбрания кесар.<sup>74</sup> Ритуалът включвал още молитви към Христос, палене на свещи в църквата, благославяне на кесаря с кръстен знак, полагане от негова страна на клетва в „Св. Троица“ и литургия в „Св. София“ или „Св. Стефан“. Очевидно тези действия

са достатъчно показателни, за да се допусне, че през VIII в. за който и да било император и патриарх можели да приложат кесарска инвеститура над езичник. Прочее, ако кандидатът е езичник, невъзможно е участието на патриарха, благослова, клетвата и литургията. От това автоматично следва нарушаване на законоустановения церемониал, което веднага поставя под въпрос законността на коронацията. Вече стана дума обаче, че законността на кесарската титла на Тервел никога не е поставяна под въпрос във византийското общество, и даже е била известна на западните автори. В тази последователност да не пропускаме кръстовидния монограм (както върху пръстените-печати на Кубрат и Органа),<sup>75</sup> Христовите монограми и текста: „Богородице, помагай на Тервел кесаря“ върху печата на българския кан (обр. 63, 71). По повод на патрицианската титла на Кубрат, дядото на Тервел, вече обърнах внимание, че въпреки ромейската дворцова титла, той не е подопечен висш сановник в Константинопол, а владетел на отдалечена автономна държава. В това му качество византийците и самият патриарх Никифор го титулуват *κύριος*<sup>76</sup>. Симптоматично е, че същата титла патриарх Никифор<sup>77</sup> и най-подробният хронограф на тези събития Теофан Изповедник използват и по отношение на Тервел,<sup>78</sup> с което засвидетелстват пълната му власт над поданиците му и върху територията на Дунавска България.<sup>79</sup> Забележително е, че Константин Багрянородни в произведението си *De ceremoniis* разделя титлите, с които византийският император и изобщо ромеите общуват с другите владетели на две групи. Към първата спадат владетелите не-християни, назовавани обикновено *άρχων*, а към втората – владетелите християни, към които обръщението е именно *κύριος*<sup>80</sup> – ново свидетелство, че Тервел е таксуван в ромейското общество като владетел християнин. И ако Теофан Изповедник не спазва стриктно субординацията *κύριος* – *άρχων* в духа на доктрината на Константин Багрянородни<sup>81</sup>, то забележително е, че изключително начетеният в тази материя константинополски патриарх Никифор я използва само по отношение на Кубрат и Тервел.

Най-накрая без коментар ще спомена няколко популярни западноевропейски литературни творби от XV–XVII в., където Тервел (Требелиус, според италианския хуманист Марк Антонио Сабелико от края на XV в.) е представен като покръстител на българите и христоролюбив владетел<sup>82</sup>. Действително в случая е забелязана контаминация на образите и делата на кан Тервел с тези на княз Борис I Михаил (852–889 / 893). Остава обаче въпросът защо покръстителят Борис е отъждествен тъкмо с кесаря Тервел, а не с някой друг от предшествениците му?! Както и да е било, има достатъчни основания да се възприеме идеята, че някога и някъде, но преди да бъде прокламиран за кесар, Тервел е бил покръстен. Може би това се е случило преди самата инвеститура, но пък е изключено хронистите да пропуснат такава знаменателна случка. Затова и предполагам, че покръстването на българския кан е станало някъде извън полезрението на съвременниците му в Константинопол, т.е. далеч преди 705 г. Така на преден план отново излиза християнското вероизповедание на дядото на Тервел, първия български кан Кубрат, който, изглежда, е покръстил синовете и внуците си<sup>83</sup>. Специално за религиозните настроения в България през VIII в. най-показателен е доминиращият езически погребален обред. Затова причастността на Тервел към християнството, изглежда, се е разпростряла най-вече върху членове на фамилията му и най-близкото обкръжение.

Освен от вероизповеданието, изборът на кесар бил в тясна взаимозависимост с положението на кандидата в обществото. Според византийската доктрина било задължително кесарят да е член на императорското семейство<sup>84</sup>. Аз смятам, че Тервел е отговарял и на това условие, разсъждавайки върху един пасаж от *Хронографията* на Теофан. Там е казано, че преди да си възвърне трона с помощта на българския кан, Юстиниан II му обещал за съпруга собствената си дъщеря от първия брак (вероятно Анастасия от му първия брак с Евдокия).<sup>85</sup> От една страна това предложение косвено потвърждава идеята, че покръстването на Тервел не било конюнктурно и извършено непосредствено преди кесарската коронация, а я предхождало най-малко години. Иначе според дворцовата традиция и византийската

доктрина било невъзможно ромейска принцеса да се омъжи за езичник. В Ранновизантийската и Средновизантийската история подобен брак на практика не е реализиран<sup>86</sup>. Медиевистите обикновено не коментират последствията от така проектирания през 704/5 г. брак между българския кан и императорската щерка, или отбелязват, че не се е състоял<sup>87</sup>. Най-често се цитира В. Бешевлиев, според когото в желението си да не допусне Тервел да стане член на императорското семейство, Юстиниан II в последния момент не се съгласил да реализира брака и в замяна го обявил за кесар<sup>88</sup>. Ф. Филипу приема тази идея и допълва, че кесарската титла не е спомената в споразумението преди похода към Константинопол<sup>89</sup>. Отсъствието на допълнителни разяснения по този повод в наличните извори като че ли прави подобен подход оправдан. От друга страна, кесарската титла и регалиите на Тервел нямаше да бъдат легитимни, ако не беше член на императорската фамилия, т.е. ако не беше встъпил в брак с дъщерята на Юстиниан II, респективно да стане негов зет. След като съвременниците му в Империята не подлагат на съмнение кесарското му достойнство, изглежда, че бракът с ромейската принцеса е бил реалност. Най-после, има един арменски източник, от който може да се остане с впечатление, че Тервел е бил зет на Юстиниан II<sup>90</sup>. А това, че случилото се не се драматизирало, особено в Константинопол, има своето обяснение в по-ранната византийска история. Жив бил още споменът за Патриций, сина на алана Аспар, който бил обявен за кесар от Льв I (457–474), но преди това бил наново покръстен (препокръстен от арианин в православен) и оженен за императорската дъщеря Леонтия<sup>91</sup>. Този прецедент предизвикал и важна законодателна стъпка, която никога не е отменяна и поставяна под съмнение в ромейското общество, респективно имала законова стойност и по отношение на кесаря Тервел. Става въпрос за вече коментираното решение на император Льв I от 471/2 г. за реактуализиране на едикта на император Теодосий II от 25.VIII. 415 г., препотвърден с няколко новели от 523–547 г., включени в Юстиниановия кодекс, забраняващи категорично езичници, евреи и еретици да заемат всякакви държавни постове, които се предоставяли единствено на православни християни!<sup>92</sup> Впро-

чем, забележително е, че в хрониките отсъстват въобще данни за напрежение и скандали в Константинопол по повод интронизацията на Тервел, каквито изобилстват по повод на брака, вероизповеданието и кесарската титла на Патриции и действията на Аспар! Една от причините е, че за разлика от Аспар и Патриций, Тервел не е арианин (покръстен е от дядо си Кубрат, който със сигурност е православен), не е варварин на ромейска служба, своеобразен подопечен столичен аристократ, а владетел (при това легитимен и признат с договор от самата Византия!) на самостоятелна държава. В тази връзка никога не бива да се забравя, че Тервел е кесар на Византия, а не на България. Тук той бил легитимен и независим кан. Впрочем, самият Тервел напълно съзнателно е разграничавал тези си две качества. Неслучайно в надписите под мадарския релеф, който е за домашна информация, не посочил кесарската си титла, а върху печата, предназначен за Константинопол, специално акцентувал върху нея. Друг е проблемът, доколко покръстването на Тервел е повлияло върху ежедневното му поведение и върху вероизповеданието на целия народ. Специално за религиозните настроения в България през VIII в. най-показателен е доминиращият езически погребален обред. Затова причастността на Тервел към християнството, изглежда, се е разпростряла най-вече върху членове на фамилията му и най-близкото обкръжение. И така е било до падането на династията Дуло от канския престол в Плиска след половин столетие.

## КЕСАРСКИТЕ ИНСИГНИИ И МЯСТОТО НА КЕСАРСКАТА ИНВЕСТИТУРА

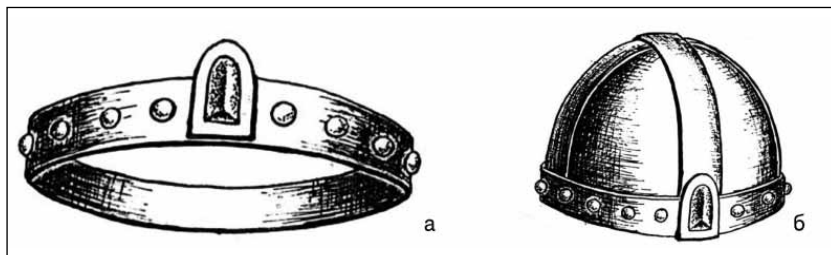
След като се приведе аргументите за легитимността на кесарската титла, нека проследим кесарската инвестиатура и инсигниите, които получил българският кан, и съответно къде се е случило.

В българската историография преди 25 години предложих хипотезата, че Тервел е езичник и като такъв не е получил кесарския венец поради обвързаността му с християнската доктрина, а се е задоволил с кесарския шлем.<sup>93</sup> Добре информираният и достатъчно ерудираният Патриарх Никифор обаче едва ли бърка, като пише, че първоначално Юстиниан II наметнал българския кан с пурпурна хламида, която е едновременно императорска и кесарска регалия, а същевременно е свързана с духовната, а не с воинската инвеститура и костюм.<sup>94</sup> В тон с това сведение е и репликата на Теофан, че редом с многото дарове, Тервел получил и *царските знаци*, между които действително е и пурпурната хламида с фибула.<sup>95</sup> Вече споменах, че Теофан и Никифор не обрисуват цялата церемония, и ако искаме да я възстановим, трябва отново да се възползваме от пространното описание на Константин Багрянородни. В „Книгата за церемониите“ обаче кесарската промоция е предадена два пъти по повод удостояването на Давид през 627 г. и по повод удостояването на Христофор и Никифор през 769 г.<sup>96</sup> Общо взето, в двата случая ритуалът е сходен, но през 627 г. е извършен в църквата „Св. Стефан“ и Давид е увенчан с камелавкион, а през 769 г. – в триклиния на двореца, където Христофор и Никифор са увенчани със златни венци. По време херотонията на Тервел през 705 г. попада точно по средата между описанията от Константин Багрянородни коронации и е интересно кой от двата варианта е приложен. Установено е, че херотонията на Тервел е сходна с тази на Никифор и Христофор, защото и двете са проведени след реформите в церемониала през 681 г.

И така, преди началото на церемонията сенатът, сановниците и армията са строени пред трибунала на открития площад до дворцовата зала, наречена триклинийум с деветнадесет легла. В същото време патриархът извършва служба в църквата „Св. Стефан“. След това, обкичени с всички владетелски инсигнии, двамата императори (както през 769, така и през 705 г. императорите са обявили за съимператори големите си синове) приемат в хрисотриклиния висшите сановници и искат от тях да се произнесат по кандидатурата на кесаря. После Дворът (сенатори, патриции и пр.) излиза и се подреж-

да пред портика на триклиния. Тогава на трибунала се изнася златен портативен олтар, върху който се поставят кесарските инсигнии – пурпурната хламида с фибула и златната кесарска диадема. Императорите, ескортирани от патриарха и патрициите, се качват на трибунала. По заповед на императора пропозитът и магистърът довеждат номинирания цезар, облечен в златоткан дивитисион и сини обувки. Следват молитви, акламации и възгласи в прослава на Бога. После патриархът взима пурпурната хламида и чрез гардеробиера я подава на императора. Кесарят се извежда отпред и императорът го намята, прегръща го, а Дворът ги акламира. Следва короноването, при което патриархът вдига кесарския венец от олтара, целува го и го подава на императора. Последният прави кръстен знак над главата на кесаря и в името на св. Троица го увенчава. Тогава народът, Сенатът и армията акламират императорите и новозибрания кесар. След завършването на тази церемония владетелите и кесарят свалят инсигниите и се отправят за служба и молитви в храма „Св. София“.<sup>97</sup>

Благодарение на това пространно описание получаваме пълна представа за кесарските регалии и костюм, включващ сините обувки, златоткан дивитисион, пурпурна хламида с фибула и кесарски венец, наречен *стефанос*, или *кесарикий*. Тази корона е добре позната както от описания на хронистите (Константин Багрянородни, Кордин и Анна Комнина)<sup>98</sup>, така от изображения върху мозайки, стенописи, емайли<sup>99</sup> и от кесарските печати на Никифор Мелисенос и Йоан Ангел<sup>100</sup>. Представява златен обръч, обсипан с бисери, и арковидна камера над челото, в която е вграден син скъпоценен камък (обр. 71, 72). Посочените писмени и изобразителни източници за вида на стефаноса се отнасят след средата на X в. Но предвид консервативността и устойчивостта на регалиите във Византия, както и факта, че текстът на Константин Багрянородни в Гл. 52 (43) се отнася за края на VIII в., дават основание да се твърди, че такава е била формата му и през VII и началото на VIII в. Потвърждава го известният диптих „Барберини“, където според повечето изследователи е представен със стефанос самият Юстиниан Велики (527–565)<sup>101</sup>. В това няма нищо чуд-



Обр. 72. а. Примерна възстановка на кесарската корона на Тервел (по Г. Атанасов). б. Примерна възстановка на кесарския шлем на Тервел (по Г. Атанасов).

но, защото според много източници в Ранна Византия стефаносът е използван както от кесаря, така и в определени случаи от императора.<sup>102</sup> Пръв като кесар със стефанос е изобразен Ираклий (брат на Константин IV Погонат (668–685) и чичо на Юстиниан II) върху мозайка в равенската църква „Сан Аполinare ин Класико“ около 677 г.<sup>103</sup> Въпреки че има намеса на реставратор през XVIII в., още си личи широката златна лента с камера над челото. На фона на всичко това, изглежда, че такъв стефанос е получил и Тервел при херотонията в двореца през 705 г. Действително малко вероятно е да е получил едната регалия на духовната инвеститура (пурпурната хламида, за която изрично пише Никифор) и да му е била отказана другата – т.е. стефаносът. Ако това бе станало, то херотонията щеше да бъде невалидна пред традициите и закона на Империята.

Корона стефанос отчетливо се вижда върху печата на Тервел (обр. 63, 71), но не като самостоятелна инсигния. В случая обаче българският кан не е представен с одежди и инсигнии на духовната инвеститура (хламида, стефанос, дивитисион и обувки), а с типично воински костюм, свързан с воинската инвеститура. Вече е обръщано внимание, че през Ранновизантийския период, IV–VIII в., със сходни воински костюми били изобразявани и императорите. Ако съдим по множеството монетни емисии от този период, на пръв поглед бюстовите им портрети, одеждите и въоръжението се припокриват с тези на Тервел върху печата. Поради това някои автори са склонни да приемат, че гравьорът на печата е копирал император-

ските фигури от монетите<sup>104</sup>. Формално като че ли наистина е така, защото подобно на Тервел и василевсите били представяни с шлем, ризница, копие и щит, върху който се вижда конник, поразяващ демон – т.е. алузия за Константин Велики (306–337), побеждаващ езичеството.<sup>105</sup> Най-съществената регалия във воинския императорски костюм без съмнение е шлемът, напомнящ за победоносния шлем на Константин Велики, с който е изобразен върху монети.<sup>106</sup> За да се отстранят всякакви недоразумения в тази насока, се налага специално да се акцентува върху обвързаността на военния владетелски костюм през VII–VIII в. не със стемата или каквата и да било друга корона, а точно с шлема.<sup>107</sup> И то не с какъв и да е шлем, а с подходящо украсен с грива от пера, с бисерна стемообразна диадема с кръст (или трилистник, символ на св. Троица) и с пропендули. Изобщо шлем, допълнен с официалната императорска корона стема с пропендули, чрез която се изявява владетелското достойнство сред останалите военни чинове. В тази последователност идеята, че Тервел може да бъде представен върху печата с воински одежди и нисък кесарски венец стефанос, няма опорни точки. Най-после, от цитираните погоре писмени и изобразителни източници стана ясно, че кесарският венец не се носи с воински доспехи, а с дивитисий и хламида. Според справедливата забележка на Н. П. Кондаков кесарският сан обаче е свързан както с гражданско, така и с високо военно положение.<sup>108</sup> Пак благодарение на Константин Багрянородни знаем как са изглеждали армейският кесарски костюм и инсигнии. По време на триумфа след една победа в Киликия през 830 г., василевсът Теофил (829–836) бил съпровождан от своя тъст, кесаря Алексий Мозеле, като последният бил облечен в златна плетена ризница, носел меч, копие със златен връх и шлем, обкичен с кесарски венец<sup>109</sup>. Да се вгледаме сега върху изображението на кан Тервел на печата (обр. 63, 71). Ризницата му действително е представена като плетена, а не като на императорите – мускулеста (лорика) или люспеста.<sup>110</sup> Копието също отчетливо присъства върху рамото на българския владетел, а мечът отсъства единствено защото е показан до кръста. Най-голямо внимание естествено заслу-

жава покривалото на главата. Определено се долавя твърдата полусфера, съставена от широка метална лента с уширение над челото, за което е захваната друга лента, извисяваща се във височина. Явно скелетът на шлема включва челен метален обръч, за който са захванати и кръстосани във височина други два полукръгли обръча (обр. 71, 72 а). Според специалистите тази конструкция е много устойчива и основно използвана както в Ранновизантийския, така и в Средновизантийския период<sup>111</sup>. За разлика от императорските шлемове, този на Тервел е без стемообразна диадема с кръст (или трилистник) и пропендули и без грива с пера (обр. 72 б). За сметка на това украсата му е съобразена с византийските кесарски шлемове, които са наречени *galea caesaricia*<sup>112</sup>. Върху изображението на шлема от печата се долавят точки, навярно имитации на бисери, и уширение над челото. Очевидно тези детайли напомнят за описания по-горе кесарски венец, с какъвто бил окичен и шлемът на кесаря Алексий Мозеле. Вече е задаван въпросът дали този шлем не се припокрива с т.нар. *кесарски камелавкион*, споменат от Константин Багрянородни по повод херотонията на кесаря Давид през 638 г. Действително, според специализираните изследвания произходът на камелавкиона се извежда от полусферичните шлемове-корони на Константин Велики и готските крале, а конструкцията и формата му съвпадат с шлема върху печата на Тервел.<sup>113</sup> Аз лично споделям мнението, че във Византия под камелавкион авторите визират обикновено полусферично покривало и затова го уподобяват по форма с полусферичната войнишка каска, полусферичната монашеска шапка, полусферичният готски шлем и пр.<sup>114</sup> В този смисъл и полусферичният кесарски шлем-корона в определени случаи също може да се нарече *камелавкион*.

Затруднени сме да локализираме мястото в Константинопол, където е извършена кесарската промоция спрямо кан Тервел, защото Теофан и Никифор пропускат този момент. В Златарски смята, че патриарх Никифор пренася събитието извън крепостните стени на столицата (т.е. в лагера на Тервел).<sup>115</sup> Съобразявайки се с текста, лично аз не оставам с таква впечатление, а и хронистите не пишат нищо такова.

След като стана ясно, че инвеститурата, приложена спрямо Тервел, и получените регалии са напълно законни, то следвайки Константин Багрянородни, налага се да приемем, че събитието е станало в триклия на двореца. Действително се вижда, че през 769 г. в хрисотриклиния са увенчани със stefаноси кесарите Христофор и Никифор. Същевременно обаче през 627 г. кесарят Давид е коронован в църквата „Св. Стефан“. И все пак, не е ясно дали през целия VII в. всички кесарски инвеститури са ставали само в „Св. Стефан“, а през VIII в. и след това – само в триклия на двореца. Изобщо не знаем дали е имало твърдо регламентирано място за тази церемония, дали са допускани изключения, или пък по свое усмотрение всеки василевс е подбирал подходящото място. Специално при инвеститурата на Тервел (вижда се, че по време попада между описаните кесарски инвеститури от 627 и 769 г.) има податки, че може да е извършена в голямата базилика със златния покрив. Според „Анонимната хроника“ от края на VIII в.: „В базиликата с позлатения покрив [...] там често седял и Тервел, владетелят на [...], и Глиаван Хазаринът. Прочее немалки данъци бяха дадени на това място...“<sup>116</sup> През X в. анонимният автор на лексикона „Свидас“ пък твърди, че в базиликата Тервел държал речи.<sup>117</sup> Същото твърди друг анонимен автор от X в., който се спира на базиликата, в която „Тервел говорел пред народа“.<sup>118</sup> Тези сведения могат да означават, че кесарската промоция спрямо Тервел е извършена в Базиликата, но могат да значат и че промоцията е извършена в триклия, а после в базиликата Тервел е представен на народа, който го акламира и пред който държи реч. Определено вече знаем къде точно се е намирала тази забележителна базилика – северно от двореца и недалеч от храма „Св. София“.<sup>119</sup>

Накрая не можем да не се запитаем за костюма и регалиите, носени от Тервел в качеството на български кан, т.е. за националния владетелски костюм. Ако се позовем и на малкото, което знаем за сродниците му Кубрат и Кубер в тази насока<sup>120</sup>, би трябвало да се очаква отново аварско влияние, за каквото се загатва и в лексикона *Свидас*<sup>121</sup>. Ако пък в Ма-



дарския конник действително е претворен Тервел (обр. 70), въпреки зле съхранените подробности, очевидно че той определено не е с византийски кесарски одежди и инсигнии.<sup>122</sup> Поне от това, което се вижда, е ясно, че владетелят е с дълъг кафтан, широки панталони и меки ботуши, които по-скоро ни насочват към модата в евразийските степи. Впрочем, не е изключено това да е ежедневният костюм на българските канове през VIII в. Ако пък конникът действително държи рог, то съвпаденията с регалиите на кан Кубрат в гроба му при М. Перещепина и аварските владетелски гробове стават многозначителни.<sup>123</sup>

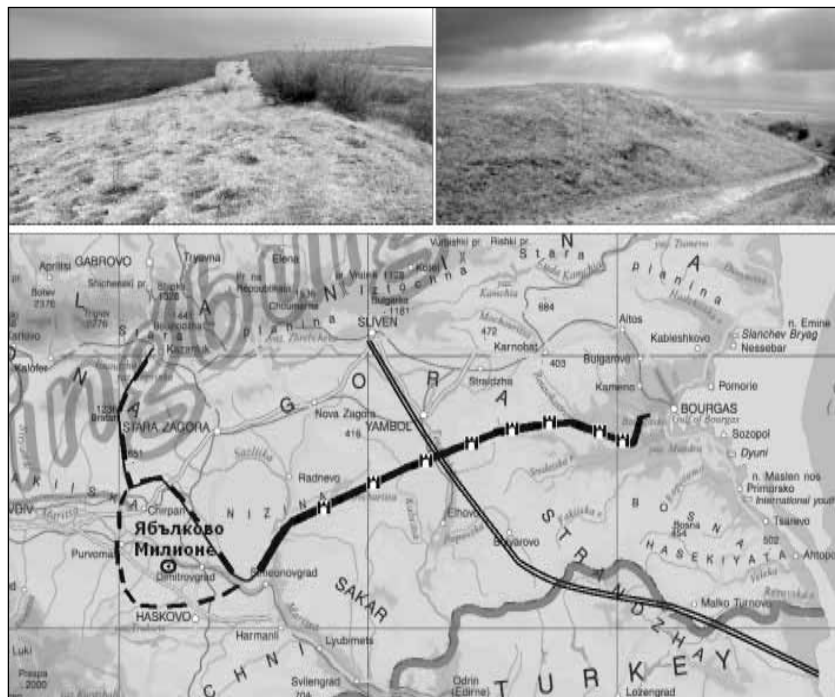
## ДАРОВЕТЕ, КОИТО ЮСТИНИАН II Е ДАЛ НА КАН ТЕРВЕЛ

Разбрахме, че Теофан Изповедник и патриарх Никифор твърдят, че по време на преговорите, които се водели през пролетта на 705 г., носообразаният император обещал на българския господар редом с останалото и много дарове<sup>124</sup>. Явно това условие е било стриктно изпълнено, защото същите автори потвърждават, че преди завръщането в България, Тервел получил от Юстиниан много дарове и се прибрал в мир (явно визират сключения мирен договор). Какви са били тези дарове двамата хронисти премълчават, но тази празнина се запълва пълноценно от други източници. Авторът на *Анонимната хроника* ги допълва с твърдението, че тъкмо в базиликата с позлатения покрив, където може би е извършена кесарската инвестира, Тервел получил немалко данъци<sup>125</sup>. Освен мястото, където станало събитието, разбираме, че тези дарове са част от данъците – т.е. иде реч за клауза, регламентирана в мирния договор, а не за фриволен жест на Юстиниан. По-нашироко и по-конкретно на тази тема се връща авторът на лексикона *Свидас*, който

пише, че българският владетел се разбогатял много. Постабил бича си на земята и ромеите изсипали толкова много пари, че го засипали напълно. После забил копиеето си и последвало трупане на копринени дрехи, колкото е височината му. Накрая Тервел раздавал на войниците си с лявата ръка сребърни, а с дясната златни монети от сандъчета, които постоянно се пълнели<sup>126</sup>. Доколко е вярно това хиперболизирано описание, не знаем, но най-малкото ще е вярно твърдението на повечето византийски автори за разбогатяването на българския кан. Прав е и В. Златарски, който вижда в тези подаръци „оня данък, който се бе задължил още Константин IV Погонат да плаща на българите и залога за сключения при Цариградските тържества мир между България и Византия“<sup>127</sup>. Не е случаен фактът, че лексиконът *Свидас* са представили и Константин IV, и Юстиниан II като „данници“ на българския кан.

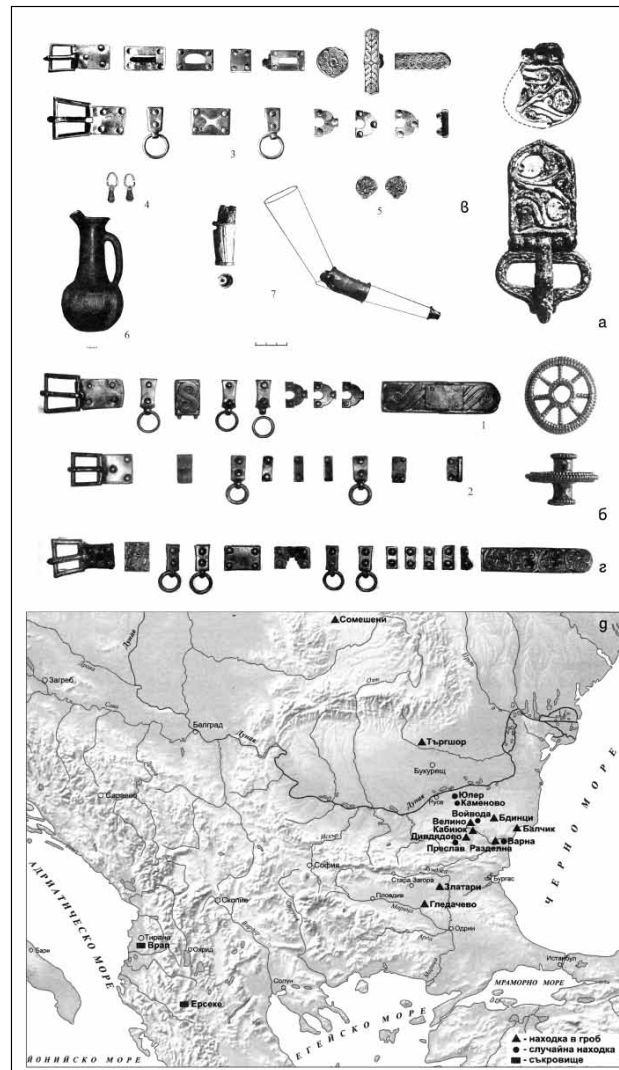
## ТЕРИТОРИАЛНИТЕ ПРИДОБИВКИ НА КАН ТЕРВЕЛ

Вече се разбра, че както Теофан и Никифор, така и авторите на лексикона *Свидас* и на *Анонимната хроника* пропускат да ни запознаят пунктуално с клаузите на мирните споразумения между Тервел и Юстиниан II, подготвени в България и подписани в Константинопол през 705 г. Явно в голяма степен той е препотвърждавал договора от 681 г., а и по-специално задължението на Византия да плаща годишен данък и да се оказва взаимопомощ. От контекста на написаното се досещаме и за други допълнителни клаузи, като сродяването на двете фамилии (Дуло и Ираклиите) и отдаването на кесарската титла с кесарските инсигнии на Тервел. Има обаче една клауза, за която първоизточниците мълчат, и тя е относно териториалните придобивки на България. За нея научаваме от по-късни-



Обр. 73. Поглед към Еркесията.

те византийски хронисти (Георги Монах, Симеон Метафраст, Скилица и др.), които пишат, че едно от условията за мира било отстъпването на областта Загоре на българите<sup>128</sup>. Благодарение пак на Теофан, който, описвайки по-късни събития от началото на IX век, все пак подробно е очертал клаузите на мира от 705 (или 716) г.<sup>129</sup> Оттам научаваме, че областта Загоре се намира приблизително между Черно море и река Тунджа и южно от Стара планина. Следвайки описанието на Теофан, някои достигат до убеждението, че границата съвпада с пограничната бразда „Еркесията“ (обр. 73).<sup>130</sup> Затова е основателно да се задава въпросът дали това грандиозно землено укрепление от вал и ров не е издигнато още от Тервел<sup>131</sup>. Всъщност не изключвам клаузата за Загоре да е включена още в проектодоговора преди похода през 705 г. и да се явява своеобразна зестра, с която дъщерята на Юстиниан II идва в резиденцията на Тервел. Както и да е било, редом с останалото



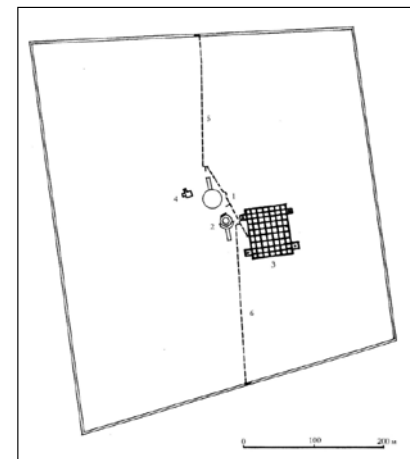
Обр. 74. Коланни гарнитури от групата „Врап-Велино“ (краят на VII – началото на VIII в.), открити в Гледачево и Златари, на юг от Балкана, в областта Загоре, и техни аналогии около Плиска-Преслав (по Б. Тотев, О. Пелевина, М. Даскалов и М. Тонкова, Р. Рашев): а. Златири, Ямболско. б. Гледачево, Радневско. в. Кабиюк, Шуменско. г. Дивдядово Шуменско. д. Карта с аналозите на коланните гарнитури от Златари и Гледачево от края на VII – първата половина на VIII в. (по М. Даскалов и М. Тонкова).

имаме и археологически паметници, косвено свидетелство за българско присъствие на юг от Балкана в началото на VIII в. Става въпрос за коланни накити от групата „Велино-Врап“, открити при проучвания на гробове на юг от Балкана до Нова Загора, Гледачево, Златари и района на Бургас (обр. 74 а, б, д). Тези гарнитури от благородни метали принадлежат на високоиздигнати членове на българското общество, свързани с канския двор в Плиска, където са най-преките им аналози – Кобиюк, Дивдядово, Велино, Шумен (обр. 74 в, г, д). Те са и свидетелство за трайно присъствие на сановници (прабългари и севери?) от средния ешалон в областта Загоре след 705 или 716 г.<sup>132</sup>

## ТЕРВЕЛ И СТОЛИЦАТА ПЛИСКА

След сключването на мира с Византия през 705 г. Тервел и България се озовали пред нови реалности, налагащи ново поведение и адекватни промени. Само за няколко месеца от един от многото варварски вождове в евразийското пространство Тервел се превърнал във важна и високолегитимна персона с отвоювано място в голямата политика – кесар на Византийската империя и зет на ромейския василевс. На този нов фон резиденцията далеч на север в ъгъла на Балканите (при Никулицел?) не отговаряла на новите предизвикателства. Както и да се погледне, тя си оставала стан от варварски тип, при това твърде отдалечен от географията на голямата политика. Най-после, един кесар на Ромейската империя и знатната му съпруга – ромейска принцеса, не могли да живеят в шатри и дървени бараки зад землени ровове и валове. Дори да допуснем, че Тервел бил свикнал с полуномадския живот, то при престоя си в Константинопол се убедил, че промяната е наложителна. От една страна, резиденцията при Никулицел била далеч от имперската столица. Оттам трудно могли да се контролират териториите на юг от Балкана и на практика не можел да отреагира бързо на важни промени във Византия.

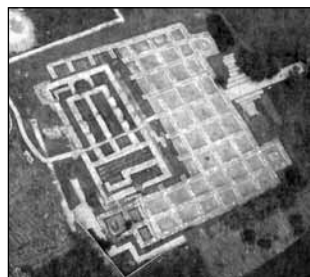
От друга страна, му станало ясно колко несериозно в Империята гледат на „вождовете от шатрите“. Най-сетне, Тервел на практика преориентирал главното направление на българската външна политика от север (срещу хазарите) на юг, по посока на Византия. Осъзнал всичко това, реагирал адекватно и предполагам, че след 705 г. преместил главната си владетелска резиденция от Дунавската делта в Плисковското поле. Тук, почти в центъра на огромното около 21 кв. км землено укрепление, е



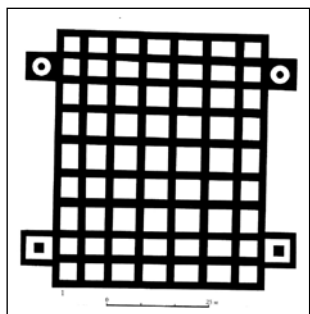
Обр. 75. Дворцовият център на Плиска по времето на кан Тервел (по Р. Рашев и Ст. Бояджиев).

проучено по-малко трапецовидно землено укрепление с площ около 650 дка, за което се спомена, че вероятно е синхронно с първото и бележи началния етап на кампоса Плиска (обр. 75). На даден етап е изглеждало е изоставено и е построено още по-малко четириъгълно дървено укрепление с площ около 300 дка.<sup>133</sup> Съставено е от два реда успоредни дървени стълбове на 1,60 м един от друг. Вътре са проучени десетина дървени постройки с кръгъл и правоъгълен план (обр. 60). Води се дискусия относно тяхната хронология и изобщо за паметниците на дървеното строителство в Плиска. Според мен част от дървените постройки<sup>А</sup>, включително най-вътрешното землено укрепление, предхождат непосредствено във времето каменните градежи (на първо място, големия дворец-замък или т.нар. *Крумов дворец*),

<sup>А</sup> Специално голямата кръгла дървена постройка най-вероятно е построена малко след двореца и функционира успоредно с него дълго време. За това съдим от северния ходник, чието трасе прави нарочна чупка, за да избегне дървената юртообразна сграда (обр. 75). Прочее южният ходник също е трасиран така, че да не засегне и по-малката юртообразна дървена сграда.



Обр. 76. Дворецът-замък на кан Тервел – ай-рофотто снимка.



Обр. 77. План на двореца-замък (по Кр. Миятев и Р. Рашев).

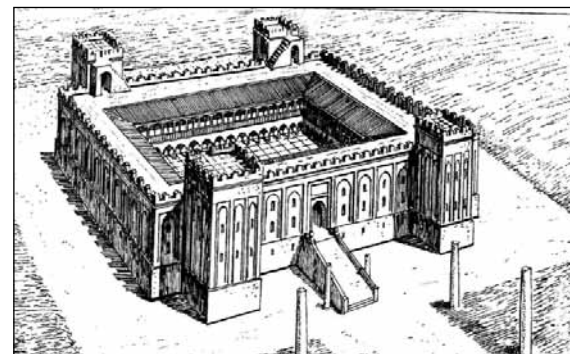
а някои може би и съжителстват успоредно (обр. 76, 77, 78).<sup>134</sup> На даден етап след издигането на двореца, при западната му фасада е сложено началото на два тайни ходника в северна и южна посока, които пресичат въпросното дървено-землено укрепление (обр. 75) и са показателни за хронологията му. Фактът, че началото на ходниците не е конструктивно свързано с интериора на монолитната дворцова сграда (както е при по-късните дворцови сгради от IX в.), а е фондирано като шахтов отвор пред фасадата ѝ, според мен е свидетелство за по-късна дата.<sup>135</sup> Очевидно решението за изграждането им е взето не при първостроителя Тервел и преките му наследници, а най-вероятно през кризисните за ханството десетилетия около втората половина на VIII в., съпътствани от серия държавни преврати и политическа нестабилност.

При археологическото проучване на каменния дворец-замък има свидетелства, че е разрушен при силен

пожар, свързан не без аргументи с управлението на кан Крум и по-специално с превземането на столицата Плиска от византийския император Никифор I през 811 г. Спорно е обаче дали Крум е строителят на това уникално съоръжение с площ 4 718 кв. м<sup>A</sup>. Има подозрения, че под него има следи от дървена сграда<sup>B</sup>. Ако действително е така, то може да се допусне, че преди изгражда-

нето на каменния дворец тук е била първата дървена представителна постройка в Плиска (двореца на Аспарух?!), чието сакрално място е заела представителната каменна сграда. Като план, обем, размери и начин на градеж

обаче той е нещо съвсем различно от дървените постройки и се явява своеобразен уникат в архитектурата не само на Средновековна България, но и в Средновековна Европа, въобще. Затова още преди десетина години допуснах, че самата Византия (най-малкото майстори от Империята) се е ангажирала с практическото изграждане на подходящ дворец за своя новоизбран кесар Тервел и за своята принцеса.<sup>136</sup> Под формата на дворец-замък той бил издигнат в самия център на огромния Плисковски прабългарски земен лагер (обр. 59, 75) (втори по големина след Николицелския), възникнал още при управлението на Аспарух (?). За съжаление, от него са запазени основно фундаментите и незначителни части от суперструкцията, изградена в *opus quadratum* от големи, добре обработени каменни блокове. Има четириъгълна форма с размери около 75 x 60 м.<sup>137</sup> Целият е прорязан от перпендикулярно пресичащи се зидове, които образуват 63 квадратни клетки с вътрешни размери около 6 x 6 м (обр. 76–78). На четирите ъгъла на фуга са долепени 4 кули с външни размери около 9x9 м, в които са се развивали вътрешни стълбища. Определено това е най-ранният масивен каменен дворцов градеж в Дунавска България, без предшественици и следовници в българската монументална, респективно дворцова архитектура. Редом с останалото е и най-голямата индивидуална дворцова сграда изобщо в българската средновековна представителна архитектура от VII до XV в.!



Обр. 78. Възстановка на двореца-замък (по Ст. Бояджиев).

<sup>A</sup> Съмнения в тази насока изрази и Р. Рашев, но без да се ангажира с точната начална дата на изграждането му (Р. Рашев. Българската езическа култура VII–IX век. София, 2008, с. 78–79).

<sup>B</sup> Вече обърнах внимание, че тази идея се поддържа от Р. Рашев (Р. Рашев. Българската езическа култура..., с. 60–64, табл. XII-1).

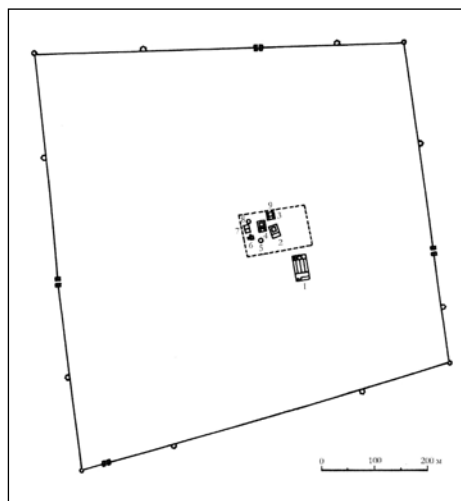
Вече е обърнато внимание, че негов пълен аналог липсва, но планът като цяло, размерите, строежът с големи квадрати наумяват серия арабски дворци-замъци в Близкия изток<sup>138</sup>. Свързват се с династията на Омаядите от началото на VIII в. и на първите Абасиди до третата четвърт на VIII в.<sup>139</sup> Отделни негови елементи имат реални в ранновизантийската архитектура на Киликия<sup>140</sup> и самия Константинопол<sup>141</sup> от VI и VIII в. Не изключвам възможността прототипите в арабския свят и самата Византия да идват от късноантичните квадрибургии, така популярни (включително в българските земи)<sup>142</sup> през IV–V в., специално в Сирия, Месопотамия, Северна Африка – земите, в които възниква Арабският халифат на Омаядите.<sup>143</sup> В случая обаче по-актуални са репликите им в Ранна Византия от VI–VII в. както на Изток, така и в Северна Африка, където оказват пряко влияние на арабските дворци. Обикновено квадрибургите от IV–V в. имат неголяма площ около 100–500 кв. м и включват главно резиденция на военен управител (*praetorium*) и дори императорски дворец, както е случаят с палата на Диоклециан в Сплит. Често обрамчват и раннохристиянски култови центрове. Формата, фортификациите и резиденциалните им функции се възприемат и претворяват в укрепените дворци в Арабския халифат през първата половина на VIII в. Забележително е, че тъкмо в Близкия изток (Юпер в Йордания, Геризиум в Израел) и Северна Африка (Казар Лемса и Тимгад в Алжир) са регистрирани византийски квадрибургии и през VI–VII в.<sup>144</sup> – едно опосредствашо звено между ранните квадрибургии от IV–V в. и омаядските и абасидските дворци-замъци от първата половина на VIII в. Неслучайно се обръща внимание на римо-византийския дворец на губернатора на Басра като прототип на арабските дворци в пустинята<sup>145</sup>. Впрочем и късноантични квадрибургии в българските земи също се ползват през VI–VII в.<sup>146</sup>, когато подобно на Източните провинции на Византия се издигат а *fundamentum* и нови квадрибургии. Най-после, не мога да не посоча много сходните размери на някои квадрибургии (примерно този в гр. Кула) и специално арабските дворци-замъци (Каср ал Хаир, Каср ал Карна, Каср Арма, Мшата, Мафтджар и др.) с този в Плиска, където средната дължина на стените е около 55–70 м, а кулите при ъглите са задължителни.

Затова споделям идеята, че предвид ландшафта и културната среда строители, запознати с дворцовото строителство на омаядите в пустинята (те най-често са византийски архитекти от източните провинции, и специално Сирия), са пренесли и имплантирани тази практика в Плисковското поле в началото на VIII в.<sup>147</sup>

Ако големият дворец-замък в Плиска бе построен от кан Крум, то защо само десетина години след фундаването и няколко години след разрушаването му не е издигната сходна по план и размери дворцова сграда при положение, че първостроителите му са още живи<sup>А</sup>. Напротив, както в Плиска, така в другите кански аули (Преслав, Дръстър, Хан Крум) започват да се строят съвършено различни по план и размери триделни представителни сгради. Явно има голяма дистанция във времето от издигането на големия дворец-замък с четирите кули и масовото строителство на дворци в българското канство след началото на IX в. Ето защо строителите нямат опит и традиции, респективно възможности да го възпроизведат и тиражират. Поради това възприемат и развиват до X в. друг архитектурен тип – трикорабната представителна сграда с далеч по-скромни размери и с реални във византийската представителна столична архитектура. Най-после, но не на последно място, трябва да се има предвид, че след началото на VIII и до началото на IX в. липсва български владетел с достатъчно ресурси, международни контакти и продължителност на управление, които да му позволят реализирането на такъв грандиозен палат. На този фон мисля, че основателно в последно време се налага идеята, че т.нар. *Крумов дворец-замък* най-вероятно е построен при кан Тервел след началото на VIII в.<sup>148</sup> В качеството му на кесар на Ромейската империя и зет на император Юстиниан II са му

<sup>А</sup> Тук ще припомня основателната забележка на Т. Чобанов, че най-късният дворец-замък тип „квадрибургийум“ в арабската пустиня е издигнат около 760 г., т.е. цели 50 години преди началото на управлението на кан Крум (Т. Чобанов. Цит. съч., с. 125–127). На този фон трудно може да си представим, че в Плиска ще се възпроизведе един отдавна изоставен архитектурен модел. Малка е и вероятността да има живи архитекти, които могат да бъдат привлечени от Изтока за реализирането на подобен мащабен строеж.

изпратени майстори, навярно от Източните провинции на Империята. По модел на самостоятелно извисяващите се в степите и пустините на Арабския халифат дворци-замъци (ландшафтно по сходен начин може да се възприеме Плисковското поле в началото на VIII в. с построенния дворец) те издигат тази забележителна, дори уникална за византийския свят сграда. Редом с останалото чрез нея се обозначава, че тук обитава високо – легитимен достоен владетел, който стабилно е фондирал държавата си в цивилизования свят, чиято северна граница винаги е била Дунав. Основателно възниква въпросът, след като кесарят Тервел и част от близкото му обкръжение са християни, то защо до двореца липсват следи от църква или параклис. Ако изходим от малките джамии, вградени в интериора на пустинните дворци-замъци на омаядите и абасидите от VIII в.<sup>149</sup>, допускам, че по сходен начин неговият християнски храм може да е имплантиран и в огромното пространство на Тервеловия дворец. Там, отново по аналогия с арабските дворци, на втория етаж навярно се намират жилището на кана и приближените му, съкровищница, обслужващи помещения и несъмнено представителна тронна палата. Предполагам че е била приблизително там, където след пожара и разрушенията през



Обр. 79. Плиска с каменната цитадела след 811 г. (по Р. Рашев).

811 г. е издигната новата тържествена палата от кан Омуртаг (обр. 76, 79–1).

За да бъде ансамблово и най-вече функционално завършен, на около 70 м северозападно от двореца е построена каменна баня с хипокауст и басейн, вероятно водохранилище или винарна (обр. 75)?<sup>150</sup> Все още е неясно дали двете големи и репрезентативни кръгли дървени сгради между двореца и

банята са синхронни (най-вероятно), следват или предхождат във времето монолитните каменни градежи. Плътно във времето следва и забележителната водопроводна система, доставяща прясна вода от околностите в дворцовия център.<sup>151</sup> Първоначално предполагам, че дворец-замъкът на Тервел е бил обграден с квадратната каменна крепост с порти, кръгли кули при ъглите и 8 симетрично разположени петоъгълни кули по куртината (обр. 79).<sup>152</sup> Изхождах от идеята, че последните са архаизиращ белег, защото са характерни за ранновизантийските крепости от VI–VII в., като емблематичният пример е крепостта Анкира (Анакара), издигната по времето на император Ираклий в първата половина на VII в.<sup>153</sup>, т.е. само половин столетие преди Плисковската каменна крепост. Обърнах още внимание, че това не е била крепост в пълния смисъл, защото специалистите отдавна са забелязали, че практически не е достатъчно ефективна при истински сражения. Същевременно обаче при положение, че построенният при кан Тервел голям дворец-замък е самодостатъчна отбранителна единица, то издигането на допълнителна каменна крепост около него не е съвършено наложително. Затова е по-вероятно крепостта с петоъгълните кули да е издигната при кан Омуртаг (обр. 79), понеже построенният от него нов дворец няма ефикасни отбранителни способности, за разлика от двореца-замък на Тервел, просъществувал до управлението на кан Крум, сиреч до 811 г. За по-късната дата на каменната стена има и археологически доказателства, специално за съотношението ѝ спрямо ходниците.<sup>154</sup> Има още един косвен аргумент за по-късната дата на каменната крепост и той се съдържа в *Анонимния ватикански разказ*, най-подробното описание на столицата Плиска по повод събитията от 811 г.<sup>155</sup> Там пише, че преди да напусне резиденцията на Крум, император Никифор I опожарил оградата ѝ от поставени едно до друго дървета. Очевидно става въпрос за коментирания по-горе дървена ограда около каменния дворец-квадрибургиум. Това е още един аргумент, че каменната крепост с петоъгълните кули е построена след разрушенията през 811 г., т.е. при мащабното строителство в Плиска, предприето от кан Омуртаг след 815 г.

## СТРАННАТА ВОЙНА ОТ 708 Г.

Теофан и Никифор твърдят, че след като се закрепнал на престола, преди 708 г. Юстиниан II нападнал България по суша и море. Армията му се разположила около Анхиало (Поморие). Там обаче Тервел изненадал разпръсната и разсеяна ромейска войска и я разбил напълно. Дал много ранени и убити, Юстиниан II (според Зигеберд императорът едва се отървал) се скрил зад стените на Анхиало. Когато видял настойчивата решителност на българите, той заповядал войниците да осакатят конете, качили се на корабите и позорно избягали към Константинопол. Преди да отплават, поставил военни трофеи видимо на крепостните стени – знак, че занаят не желае да бъде враг на Тервел.<sup>156</sup> На фона на предходните и следващите мирни и приятелски отношения между Юстиниан и Тервел, причините и мотивите за тази война са трудно обясними и до днес. Затова и видният византиист Г. Острогорски допуска, че при компилиране и преписване от първоизточниците Теофан и Никифор са сбъркали и че Юстиниан II никога не е нарушавал мира.<sup>157</sup> Но кой знае при непостоянния и вероломния му характер! Приемам за по-вероятно тази война наистина да се е състояла, защото в описанията на хронистите има детайлни подробности и топоси, които са малко вероятни при компилации и контаминации. Впрочем, едно наскоро откритото съкровище в крепостта Акве калиде (20 км западно от Анхиало),



Обр. 80. Съкровище със златни монети на Юстиниан II и Константин IV от Бургаски минерални бани, недалеч от Поморие (Анхиало) (по Ц. Дражева и Д. Момчилов).

включващо главно солиди на Юстиниан II (обр. 80), може да има отношение тъкмо към това събитие.<sup>158</sup> Ако действително обаче е имало такава война, то за сетен път се убеждаваме в пълководческите дарби на Тервел. Той наистина е разполагал с многобройна и боеспособна армия, която без особено напрежение разбива елитните императорски тагми.

## ТЕРВЕЛ И ПОРЕДНИЯТ ДВОРЦОВ ПРЕВРАТ В КОНСТАНТИНОПОЛ. ДЪЛБОКИЯТ МИР ОТ 716 Г.

Свикнал да отмъщава и да отстранява по най-жесток начин опонентите си, Юстиниан II си навлича общо недоволство, намерило израз в бунтовете от 711 г. в Равена и Херсон. Опитът да накаже гражданите на Херсон за минали прегрешения не успял, като една от причините за това е помощта, оказана им от хазарите. Ето още един факт за враждебното отношение на хазарите спрямо Юстиниан II, респективно към неговия съюзник и зет Тервел. В тази ситуация Тервел, естествено, заел противна на интересите на каганата позиция и за сетен път подкрепил Юстиниан, спазвайки клаузите на мира. Той му изпратил в помощ трихилядна войска, която се присъединила към лагера на Юстиниан в Мала Азия.<sup>159</sup> Междувременно с хазарска помощ претендентът за трона Филипик (обр. 81) е провъзгласен за василевс в Херсон и с флота се явил в Константинопол, където е приет с овации. Опитният пълководец Илия привлякъл на своя страна част от армията на Юстиниан II, а на съюзните му българи обещал безпроблемно завръщане в родината. Юстиниан е пленен и убит, а българският корпус действително се прибирал без усложнения. На пръв поглед действията на Тервел пред 711 година изглеждат сходни с тези от 705 г. Така е само на пръв поглед. Ако през 705 г. Тервел лично повежда една петнадесетхилядна армия, то през 711 г. изпраща само 3000 войници, без да се



Обр. 81. Портрет на император Филипик върху монета (711–713).



Обр. 82. Портрет на император Теодосий III върху монета (715–717).

задълженията, поети от Юстиниан II през 705 г. Това можело да стане с демонстрация на достатъчна военна сила. Така и станало. Армията на Тервел навлязла в Източна Тракия, превзела няколко града, опустошила околностите на Константинопол и с награвените ценности, добитък и пленници се завърнала в България. В края на краищата, изправена пред перманентна опасност от север, Империята на практика капитулира и била принудена да сключи нов мирен договор. Това станало при управлението на Теодосий III (обр. 82) през 716 г.<sup>160</sup> Предполагам, че е сключен за срок от 30 години, каквато е била обичайната византийска практика по отношение договорите със съседните варварски страни през V–VI в.,<sup>161</sup> демонстрирана и в подписания мир с кан Омуртаг през 816 г.<sup>162</sup> Впечатляващо е, че този мир действително е спазван от Византия и е нарушен чак след 40 години през 756 г. от Константин V Копроним<sup>163</sup>, поради което образно също може да бъде наречен „дълбок мир“.

ангажира лично. Очевидно, следял е внимателно събитията във Византия, трезво е преценил, че не може да спаси провалената кауза на Юстиниан и съвсем формално е изпълнил задълженията си по мирния договор. С активни действия обаче напомнил на новия василевс, че и той трябва да се съобразява с българите и най-малкото да склони на

Това, редом с останалото, е косвено свидетелство за авторитета на кесаря Тервел пред имперските институции. В голяма степен договорът от 716 г. следвал клаузите на мира от 705 година. Потвърдено било включването на Загоре в България, както и задължението Империята да плаща годишен данък от 30 златни литра. Забележително е, че този договор е крайгълен камък за българо-византийските отношения в продължение на едно столетие, т.е. до сключване на споменатия мир от 816 г. между кан Омуртаг и василевса Лъв VI. Любопитно е също така, че според Теофан и според втория надпис под Мадарския конник преговорите и договорът са подписани не от Тервел, а от Кормесий<sup>164</sup>. По този казус ще разсъждаваме отделно.

## РЕШИТЕЛНАТА НАМЕСА НА БЪЛГАРИЯ ЗА РАЗБИВАНЕТО НА АРАБИТЕ ПРИ КОНСТАНТИНОПОЛ ПРЕЗ 717–718 Г.

Опитите на арабите за завладяване на Мала Азия и християнската столица Константинопол, започват при Осман (644–656), третият от т.нар. „праведни халифи“. Инвазията се засилва, след като известният пълководец Муавия, управител на Сирия, изгражда силен флот. Първата атака срещу Константинопол е предприета през 668–669 г., когато Муавия е вече халиф. Най-силен е натискът през 674–678 г., когато арабите блокират византийската столица с огромен флот в продължение на няколко години. Византийските морски сили нанасят катастрофални загуби на противника, като успешно използват т.нар. гръцки огън – византийския „напалм“.

Арабските успехи над „суперсилите“ Персия и Византия тласкат ислямските завоеватели към идеята за „световно господство“ и те отново поглеждат към Константинопол – „световната метрополия“. През 698 г. падат земите около Картаген, дотогава византийска провинция, което трасира настъпле-



нието през Северна Африка към Испания и Западна Европа. Победите мотивират халифа Уалид I (707–715) да си постави за цел пълното унищожение на Византия. Неговият брат и наследник Сюлейман (715–717) започва войната, вдъхновен и от пророчеството, че Константинопол ще бъде завладян от халиф с името на древен пророк. Сюлейман (от евр. Соломон) до онзи момент е единственият с такова име. Император Анастасий II (713–715) взема мерки за отбрана, продължени от Теодосий III (715–717). Инициативата обаче остава в арабски ръце – през 716 г. прочутият военачалник Маслама, брат на халифа, настъпва в Мала Азия. Бъдещият император Лъв III, тогава стратег на голямата провинция Анатоликон, сключва примирие, дори изявява мнима готовност да стане арабски васал! Походът е прекратен, но Лъв, вече заел византийския трон, не спазва обещанията. Арабското настъпление е възобновено с нова сила, като е окупирано малоазийското крайбрежие, армията пресича Дарданелите, нахлува в Тракия и на 15 август 717 г. е около Константинопол.<sup>165</sup> Пред столицата на ромеите, която е емблемата на християнския свят, се изправя невиждана за епохата армия от 200 000 бойци и 5 000 кораба. При тази апокалиптична опасност в ромейското общество се разбудили всички съпротивителни сили, умело еманципирани от новия василевс Лъв III (717–741). Това е същият Лъв (обр. 69), който през лятото на 705 г. приятелски посреща и нагостява в Месембрия Тервел и неговата армия. Още първите атаки на арабите по суша и море са отразени от ромеите, които умело използват т.нар. гръцки огън. Тези загуби и липсата на продоволствия (Лъв III предвидливо е унищожил ресурсите в околностите на столицата) принуждават лично Маслама да поведе отряд от 4000 араби към българската граница с цел доставяне на припаси. Те обаче са разбити напълно от Тервел, а Маслама едва се спасява от плен. В тази напрегната ситуация сред първите действия на Лъв III било договарянето с най-близкия и естествен съюзник на Империята, каквато в случая се явявала България. От една страна, само преди година с нея бил подписан мирен договор, от друга страна, Лъв и Тервел се познавали с добро твърде отдавна, и най-последно, като християнин и кесар на

Византия Тервел не е бил свършено индиферентен към решителната битка между християнството и исляма. Да не говорим за това, че на предвидливия, и опитен български владетел било пределно ясно, че с падането на Константинопол ще се ликвидира последната преграда пред огромната и агресивна арабска армия по посока на България. Затова през пролетта на 717 г. Тервел приема благосклонно пратеника на Лъв III патриция Сисиний Рендакий, който идва с молба за помощ. Навярно при тази мисия договорът от 716 г. бил препотвърден със специална актуализация на клаузата за военна взаимопомощ.<sup>166</sup>

Междувременно арабите са изградили укрепен лагер на европейска територия срещу Теодосиевата стена на Константинопол, ръководен от Убайда. За да отрази заплахата от север, Маслама изпраща нова 20 000-на армия, но Тервеловата войска ги напада внезапно и разбива напълно, като в битката загива предводителят им Шерхалие, син на Убайда. След това българите се явяват в тила на лагера на Убайда и арабите са блокирани. По този начин от обсаждащи, попадат в ситуацията на обсадени – на юг от ромеите, на север от Тервеловата войска. На 8 октомври халифът Сюлейман умира и го наследява Омар (717–720), който обаче не отменя обсадата въпреки настъпващата люта зима (цели 100 дни земята в Тракия е покрита със заледен сняг) и разрасналата се (чумна?) епидемия. В арабския лагер настъпват студ и жесток глад, които ги принуждават да консумират конете, камилите, кожените амуниции, нечистотии и дори труповете на мъртвите войници. Ранната пролет на 718 г. Омар изпраща две нови арабски флотилии от 300 и 360 кораба, но ромейските огненосци ги унищожават. Следва отчаян опит на 33 000-на арабска армия да разкъса обсадата, но пред вала са посрещнати от конницата на кан Тервел, която ги довършва окончателно. Това поражение, продължаващата епидемия и добре организираната ромейска отбрана довели до загуба на над 130 000 воители на Маслама, който остава с ограничени ресурси. Тези реалности принуждават халифа Омар да снесе обсадата на 15 август 718 г. и да изтегли оцелелите останки от някога огромната армия и флот.<sup>167</sup> Така Константинопол, Империята и християнска Европа били спасени.

За да можем да оценим достиженията и военнополитическите достойнства на Тервел, нужно е да видим кои са противниците му в това забележително събитие от световната история. Пред стените на Константинопол през 717–718 г. българи и ромеи се сражават с многохилядна армия, предвождана от прочути командири на сухопътни и военноморски сили: Сюлейман, Вакхар, Омар, Убайда, Шерхалие, Мусайда, Амр, Софиан, Йезид и пр. Върховен главнокомандващ, както стана дума, е Маслама ибн Абдул-Малик, син на халифа Абд ал Малик (685–705), природен брат на тримата следващи халифи: Уалид I (705–715), Сюлейман (715–717) и Омар II (717–720). Като син на робиня, той не предявява претенции към престола, оставайки лоялен към халифите. Маслама ръководи военни походи най-вече против Византия и Хазарския каганат. Любопитно е, че тук воюва с българите-потомци на Батбаян и е главната причина за частичната им емиграция на север, където се създава Волжска България и се формират Салтово-маяцките прабългарски паметници. По-късно Маслама е наместник на Централната власт в Иран, Армения и Ирак. Умира през 738 г., а векове наред името му се споменава в хрониките и в арабски легенди.

През 717–718 г. в ръцете на Маслама е съсредоточена огромна военна мощ, той командва операциите срещу ромеи и българи, като сам търпи поражения от Тервел. Независимо от невиджаната по своите мащаби военна катастрофа, Маслама не изпада в немилост! Очевидно халифът Омар и тогавашният арабски елит са си давали ясна сметка, че прославеният пълководец е имал нещастieto да се сблъска с изключително опасен противник. Това е още едно, макар и косвено признание за военния талант на кан Тервел. Ролята на Тервел и българската войска за тази историческа победа с вековни измерения била оценена по достойнство от средновековните хронисти и възвеличена от целия християнски свят. Отбелязват я византийски, западноевропейски, сирийски и арабски автори, като се започне от съвременниците и се продължи столетия напред до споменатите западноевропейски творби от XV до XVIII в.

Тук е мястото да направим съпоставка между битката при Константинопол през 717–718 г. и битката при Поатие, рази-

грала се на 10–11 октомври (според арабските източници 24–25 октомври) 732 г. в Аквитания, Западна Франция. Тук майордомът на меровингите Карл Мартел дава решително сражение на настъпващата от Испания към Западна Европа армия на арабите-омаяди, водена от управителя на Андалусия (Южна Испания) Абд ал Рахман<sup>168</sup>. Има дискусия около броя и състава на двете армии, но общо взето се приема, че са приблизително равностойни, като се изчисляват на по около 20–30 000 воители. Специално трябва да се акцентува на факта, че тежковъоръжената арабска конница не надхвърля една трета от войската на Абд ал Рахман, т.е. около 10 000, докато останалите са лековъоръжени бербериномади от Северна Африка<sup>169</sup>. Само тези цифри, сравнени с 200 000-та арабска армия пред Константинопол (подкрепена от 5000 кораба!), командвана не от провинциален управител, а от брата на халифа, са достатъчни за една по-безпристрастна оценка. Очевидно Западната историография преекспонира иначе важната победа на Карл Мартел при Поатие. Съзнателно или не, по този начин се замъгляват постиженията на Лъв III и Тервел при Константинопол. Само 15 години по-рано те действително прекършват авангардна арабската мощ, докато Карл Мартел посреща техния ариергард. Несъмнено обаче тези две битки предотварят мечтания и предсказан от самия пророк Мохамед европейски триумф на исляма, а ролята на българския кан Тервел в грандиозния отпор на християнския свят е сред решаващите. Впрочем, забележително е, че след провала през 717–718 г. арабите никога повече не предприемат пряка атака срещу Константинопол, а армия на исляма се появява отново пред ромейската столица чак при първата обсада на османските турци през 1396 г.!

## СЪУПРАВИТЕЛЯТ И НАСЛЕДНИКЪТ НА КАН ТЕРВЕЛ

По повод сключения през 716 г. мир и участието на България при разгромяването на Маслама при Константинопол през

717–718 г. вместо името на Тервел фигурира това на Кормесий (Крумесис).<sup>170</sup> Същевременно по това време Тервел бил жив, защото според Теофан през 719 г. персонално към него молба за помощ изпратил бившият василевс Теодосий III, подготвящ заговор за детронирането на Лъв III.<sup>171</sup> Очевидно далновидният Тервел, сблизил се отдавна с Лъв III, не се отзовавал, но с тази неблагоприятна авантюра се ангажирали Куберовите прабългари и славяните от солунско.<sup>172</sup>

Проблемът Тервел–Крумесис (приемам тази форма, защото сам Крумесис така е записал името си под Мадарския конник) занимава вече няколко поколения историци, които и до днес така и не са стигнали до единно мнение по въпроса. Обикновено се приема, че Крумесис е кавкан при Тервел, но според мен това е малко вероятно, защото във втория надпис под Мадарския конник е записано, че е архонт-владетел.<sup>173</sup> В *Именника* е отбелязано, че след Тервел в продължение на 28 години трона заемал кан от рода Дуло, чието име, за съжаление, е заличено.<sup>174</sup> Вече е известно, че Тервел управлявал до 721 г., а от 738 г. кан е Севар. Значи неизвестният владетел между Тервел и Севар е заемал трона от 721 до 738 г. – т.е. 17 години, докато в *Именника* е записано, че властвал 28 години. Има различни обяснения на това „недоразумение“, но аз приемам, че недоразумение няма. Ако се допусне, че Крумесис започнал да споделя властта с Тервел като „младши архонт-владетел“ през 710 г. (смътни податки за това ни е оставил Паисий в своята „История словеноболгарская“)<sup>175</sup> и управлявал след смъртта му до 738 г., то действително е властвал общо 28 години. В този смисъл е логично позастарелият Тервел да му възложи рискованите мисии през 716 г., особено през 717–718 г. Прочее така, както халифът Сюлейман натоварил втория човек в халифата (брат си Маслама) да води обсадата на Константинопол, така и Тервел изпратил втория човек в канството – сина си (?) Крумесис, да му противостои.

Определено Тервел и Крумесис са били в най-близки роднински връзки, защото според *Именника* двамата са от рода Дуло и са „поставени“ един след друг. Най-вероятно Крумесис е син (първороден?) на Тервел. Посочих, че Тервел е роден около 660 г., т.е. напълно възможно да е имал син около 680 г., който през 710 г.

е над 30 години и може да се привлече за съвладетел. Това означава, че Крумесис не е син на ромейската принцеса Анастасия, дъщерята на Юстиниан II, с която Тервел вероятно сключва политически брак през 706 г., а е рожба на първата Тервелова съпруга, за която, изглежда, е женен с навършване на пълнолетие около 680 г.

## БЕЛЕЖКИ

- <sup>1</sup> **Г. Баласчев.** Българският господар Тервел. – Периодично списание, 57, 1898, с. 49–61; **В. Златарски.** История на българската държава през средните векове. I, 1. София, 1970, с. 222 и сл.; **В. Бешевлиев.** Първобългари. София, 1984, с. 71–80; **В. Бешевлиев.** К вопросу о награде, полученной Тервелом от Юстиниана II в 705 г. – Византийский временник, XVI, 1959, с. 8–12; **Г. Цанкова – Петкова.** Българо-византийските отношения при управлението на Тервел и Кормесий. – В: Изследвания в чест на М. Дринов. София, 1960, с. 615–627; **М. Каймаканова.** Хан Тервел – пълководец и политик. – ВИСБ, 2, 1980, с. 68–84; **Г. Атанасов.** За кесарската промоция и кесарските инсигнии на хан Тервел. – Епохи, 3, 1994, с. 61–71; **Г. Атанасов.** Тервел – хан на България и кесар на Византия. Силистра, 2004, с. 40–49; **F. Curta.** Qagan, Khan or King? Power in Early Medieval Bulgaria (Seventh to Ninth Century). – Viator. Medieval and Renaissance Studies, 37, 2006, p. 10–15
- <sup>2</sup> **Theophanes.** Chronographia. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1883, p. 373–400 (=ГИБИ, III, София, 1960, с. 266–269); **Nicephorus.** Opuscula historica. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1880, p. 47–48 (=ГИБИ, III, с. 299–300); **Georgii Monachi.** Chronicon. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1904, p. 732–908 (=ГИБИ, IV, София, 1961, с. 48–49); **Leo Gramaticus.** Chronographia. Ed. I. Bekker. Bonn, 1842, p. 159–162 (=ГИБИ, V, София, 1964, с. 148–149); **Ioannes Scylitzes – Georgius Cedrenus.** Historiarum Compendium, I. Ed. I. Bekker. Bonn, 1839, p. 779–782 (=ГИБИ, VI, София, 1965, с. 215–216); **Ioannis Zonarae.** Epitome Historiarum, III. Ed. I. Dindorfius. Lipsiae, 1898, p. 236–240 (=ГИБИ, VII, София, 1965, с. 156–157); **Scriptores rerum Constantinopolitanorum.** Ed. T. Preger. Lipsiae, 1901, p. 37–40 (=ГИБИ, III, София, 1960, с. 223–225); **Theodori Scutariotae.** Smpendium Chronicum. Ed. C. Sathas. Parisiis, 1894, p. 116–117 (=ГИБИ VIII, София, 1971, с. 215–216); **Georgii Codini.**

- Excerpta de antiquitatibus Constantinopolitanis. Scriptore originum Constantinopolitanorum. Ed. T. Preger. Lipsiae, 1907, p. 171–172, 244 (=ГИБИ, V. София, 1964, с. 324–325); **Suidiae Lexikon** I–V. Ed. A. Adler. Lipsiae, 1928–1938, p. 483 (=ГИБИ, V. София, 1964, с. 309).
- <sup>3</sup> **Bedae**. Chronica maiora. Ed. T. Mommsen. – MGH AA, XIII, 1895, p. 317, 320 (=ЛИБИ I, София, 1958, с. 403); **Pauli Diaconi**. Historia Langobardorum. Ed. D. L. Bethman et G. Waitz. – MGH SRLI, saec. IV–IX, 1878, p. 175, 181 (=ЛИБИ I, София, 1958, с. 416–417); **Angelli**. Liber pontificalis ecclesiae ravennatis. Scriptores Rerum Langobardicarum sec. VI–IX, p. 367 (=ЛИБИ II, София, 1960, с. 58); **Anastasio Bibliothecarii**. Historiae de vitis Romanorum pontificum. PL, 128, 1880, col. 929 (=ЛИБИ II, София, 1960, с. 183); **Ioannis Diacon**. Chronicon Venetum et Gradense. – MGH SS, 7, 1846, p. 10 (=ЛИБИ II, с. 346); **Mariani Scotti**. Chronicon. Ed. G. Waitz. MGH SS, V, p. 545 (=ЛИБИ II, с. 374); **Hronicon Hugonis** monachi Virdunensis et Divionensis. Ed. G. H. Pertz. – MGH SS, VIII, p. 325 (=ЛИБИ III, София, 1963, с. 9); **Sigeberti Gemblasensis**. Chronographia. Ed. D. Ludawicus, C. Bethmann. – MGH SS, VI, p. 327–329 (=ЛИБИ III, с. 42–43); **Ottonis Frisingensis**. Chronica. Ed. R. Wilmans. – MGH SS, XX, p. 221 (=ЛИБИ III, с. 166); **В. Гюзелев**. България в светлината на нови извори. София, 1981, 129–152; **П. Петров, В. Гюзелев**. Христоматия по история на България, 1, София, 1978, 95–96.
- <sup>4</sup> **Р. Заимова**. Българската тема в западноевропейската книжнина XVI–XVII в. София, 1992, с. 20–21, 139.
- <sup>5</sup> **М. Москов**. Именник на българските ханове. София, 1988, с. 25, 240–252; **О. Pritsak**. Die bulgarische Furstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955. S. 49–51, 76–77.
- <sup>6</sup> **Ив. Дуйчев**. Старобългарската книжнина. I. София, 1943, с. 157. Според някои автори името му е скрито зад това на *Изот*, наследника на *Испор*=Аспарух – много спорна реконструкция.
- <sup>7</sup> **В. Бешевлиев**. Първобългарски надписи. София, 1979, с. 89–100.
- <sup>8</sup> **G. Zacos, A. Veglery**. Byzantine Lead Seals, I. Basel, 1972, № 2672.
- <sup>9</sup> Мадарски конник. Сборник изследвания. София, 1956, с. 115 и сл.
- <sup>10</sup> **М. Москов**. Цит. съч., с. 25.
- <sup>11</sup> **Б. Симеонов**. Произход и значение на личното име на Аспарух. – Векове, 3, 1977, с. 41–45.
- <sup>12</sup> **В. Бешевлиев**. Първобългари, с. 37–70; **О. Pritsak**. Op. cit., S. 36–51.
- <sup>13</sup> **М. И. Артамонов**. История хазар. Ленинград, 1962, с. 160–163; **G. Moravcsik**. Studia Byzantina. Budapest, 1967, S. 100–103.
- <sup>14</sup> **М. И. Артамонов**. Цит. съч., с. 161; **Вл. Попович**. Куврат, Кувер и Аспарух. – Старица, XXXVII, 1986, с. 106–107.
- <sup>15</sup> **Ив. Дуйчев**. Цит. съч., с. 157.

- <sup>16</sup> **Г. Атанасов**. Българо-хазарската граница и българо-хазарската враждебност между края на VII и средата на IX в. – В: Българо-хазарски сборник. София, 2002.
- <sup>17</sup> **Пак там**.
- <sup>18</sup> **Г. Ф. Чеботаренко**. Материали к археологической карте памятников VIII–X вв. в южной части Пруто-Днестровского междуречья. – В: Далекое прошлое Молдавии. Кишинев, 1969, с. 211–229; **В. И. Козлов**. Към въпроса за хронологията на паметниците от североизточната провинция на Първото българско царство. – В: Българите в Северното Черноморие, 5, 1996, с. 109–127; **Г. Атанасов**. Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. – Studia balkanica, 23, 2001 (Изследвания в чест на чл. кор. професор Страшимир Димитров, София, 2001), с. 187–189.
- <sup>19</sup> **Р. Рашев**. Североизточната граница на Първото българско царство. – В: Българите в Северното Черноморие, 4, 1995, с. 89–95; **Г. Атанасов**. Нов поглед..., с. 189–190.
- <sup>20</sup> **Г. Острогорски**. История на Византийската държава. София, 1998, с. 191 и сл.; **P. Golden**. Khazar Studies. An historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars (=ВОН, 25, 1). 1. Budapest. 1980, p. 60–61.
- <sup>21</sup> **Nicephorus**. Opuscula historica. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1880, p. 42 (=ГИБИ, III, с. 297–299); **И. С. Чичуров**. Византийские исторические сочинения. Москва, 1980, с. 155–156, 163–164.
- <sup>22</sup> **Theophanes**. Chronographia. p. 360 (=ГИБИ, III, с. 263); **Nicephorus**. Opuscula historica, p. 35 (=ГИБИ, III, 296); **И. С. Чичуров**. Цит. съч., с. 62, 162. Тук става въпрос за географския район Варна, а не за града, който продължава да бъде известен с името Одесос. Иначе крепост с името Варна се явява в източниците едва през XI в. като новопостроена и приела името си не от античния предшественик, а навярно от р. Варна, до която е издигната. Вж.: **W. Seibt**. Probleme der historischen Geographie Bulgariens im späten 10. und 11. J. – ein sigillographischer Beitrag. – AMV, II. Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на археологията на Западното Черноморие. Варна, 2000, S. 253–263.
- <sup>23</sup> **П. Георгиев**. За столицата на Аспарухова България. – ИПр, 5–6, 2002, 208–227; **П. Георгиев**. Аспарухов Онглос. – ВНР, 3–4, 2003, 24–38, 24–38; **П. Георгиев**. Varna historica et protobulgarica. Опит за характеристика. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–2. София, 2007, с. 17–20. Вж.: Критични бележки в: **В. Плетньов**. Варна през Средновековието. Част първа: от VII до края на X век. Варна, 2008, с. 139–143.
- <sup>24</sup> **И. С. Чичуров**. Цит. съч., с. 126, бел. 318; **G. Mănușu-Adameștesnu**. Tomis-Constantina-Constanța. – Pontica, XXIV, 1991, p. 317–327; **В. Н. Чхаидзе**. Таматарха. Раннесредновековный город на Таманском

- полуострове. Москва, 2008, с. 270–271 с пълна литература по въпроса; **Г. Г. Атанасов, Н. Д. Руссев.** *ОНГЛОС*: Первая резиденция болгарских канов на Нижнем Дунае и болгарское присутствие севернее Дуная в VII–X в. – В: Болгарский форум I. Материалы международного болгарского Форума, 19–21 июня 2010 г., Болгар. Казань, 2011, с. 15–34.
- <sup>25</sup> **А. Г. Атавин.** Средновековная Фанагория и её место среди одновременных памятников Северного Причерноморья. – Славяне и их соседи. Место взаимных влияний в процессе общественного и культурного развития. Эпоха феодализма. Москва, 1988, с. 23; **А. К. Коровина.** Гермонасса. Античный город на Таманском полуострове. Москва, 2002. с. 10–13; **А. В. Гадло.** Предистория Приазовской Руси. Очерки истории русского княжества на Северном Кавказе. СПб., 2004, с. 37; **В. Н. Чхаидзе.** Цит. съч., с. 270–271.
- <sup>26</sup> **А. В. Гадло.** Цит. съч., с. 37.
- <sup>27</sup> **С. Б. Сорочан.** Византийский Херсонес (вторая половина VI – первая половина X в.). Очерки истории и культуры. Харьков, 2005, с. 405.
- <sup>28</sup> **Theophanes.** Chronographia. p. 257, 278=ГИБИ, III, с. 243, 252.
- <sup>29</sup> **В. Н. Чхаидзе.** Цит. съч., с. 270–271.
- <sup>30</sup> **М. Jacob.** Aspecte privind circulatia monetar pe teritoriul României în doua parte a sec. VII p. Cr. – In: Istro-Pontica, 2000, p. 494–495.
- <sup>31</sup> **П. Георгиев.** Изгубено монетно съкровище от района на Варна и неговото историко-археологическо значение. – Нумизматика и сфрагистика, 7, 2011, с. 87–88.
- <sup>32</sup> **М. Jacob.** Op. cit., p. 490, 497.
- <sup>33</sup> **И. Лазаренко.** Нумизматични данни за датиране опожаряването на Одесос по времето на император Ираклий. – ИНМВ, 49–50, 1998–1999, с. 150–166; **В. Плетньов.** Цит. съч., с. 56–74.
- <sup>34</sup> **М. Jacob.** Op. cit., p. 493–494.
- <sup>35</sup> **В. Златарски.** Цит. съч., с. 282–286; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** История та България. Том 1. История на средновековна България VII–XIV век. София, 1999, с. 115–118.
- <sup>36</sup> **Theophanes.** Chronographia, p. 431, 433, 437 (=ГИБИ, III, с. 270, 271, 273); **Nicéphorus.** Opuscula historica. p. 66, 69, 73 (=ГИБИ, III, с. 301, 303, 205); **И. С. Чичуров.** Цит. съч., с. 69, 165–155; **Ив. Божилов, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 118.
- <sup>37</sup> **Г. Атанасов.** Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция на българските ханове през първата половина на IX в. – Археология, 1, 2012, с. 28–45.
- <sup>38</sup> **Theophanes.** Chronographia. p. 373 (=ГИБИ, III, с. 267); **И. С. Чичуров.** Цит. съч., с. 63.

- <sup>39</sup> **Ioannis Zonarae.** Epitome Historiarum, p. 236–237 (=ГИБИ VII, София, 1965, с. 156).
- <sup>40</sup> **Г. Атанасов.** За костюмите, регалиите и вероизповеданието на първите български ханове (VII–IX в.). – Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, с. 76–86.
- <sup>41</sup> **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните български владетели. Плевен, 1999, с. 32–33.
- <sup>42</sup> **Г. Атанасов.** За покръстването и кесарската промоция на хан Тервел. – В: Криптохристиянството и религиозният синкретизъм на Балканите. София, 2002, с. 61–67.
- <sup>43</sup> **В. Бешевлиев.** Първобългари, с. 47–55.
- <sup>44</sup> **Scriptore originum Constantinopolitanorum,** p. 244 (=ГИБИ, V, София, 1964, с. 325).
- <sup>45</sup> **Д. Димитров.** Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987, с. 185–191; **Ив. Божилов, Хр. Димитров.** Protobulgarica (Заметки по истории протобулгар до середины IX в.). – Byzantinobulgarica, IX, 1995, с. 36; **Г. Атанасов.** Българо-хазарската граница..., с. 92–113.
- <sup>46</sup> **В. Бешевлиев.** Първобългарски надписи, с. 88–93.
- <sup>47</sup> **В. Тъпкова-Займова.** България на Аспарух и България на Кубер. – ВИС, 5, 1980, с. 47–56; **Вл. Поповић.** Цит. съч., с. 114–125.
- <sup>48</sup> **Ст. Станилов.** Художественият метал на българското ханство на Дунав (VII–IX в.). София, 2006, с. 90–118, обр. 1–12.
- <sup>49</sup> **Пак там,** с. 312.
- <sup>50</sup> **Theophanes.** Chronographia, p. 391 (=ГИБИ, III, с. 268).
- <sup>51</sup> **Г. Острогорски.** Цит. съч., с. 205–208.
- <sup>52</sup> **Nicéphorus.** Opuscula historica. p. 42 (=ГИБИ, III, с. 298).
- <sup>53</sup> **В. Бешевлиев.** Първобългарски надписи, с. 89–100.
- <sup>54</sup> **R. Guiland.** Recherches sur les institutions byzantines. Berlin-Amsterdam, 1967, p. 132–140; **Г. Бакалов.** Византия. Културно-политически очерци. София, 1995, с. 141–142, 181, 193; **Ф. И. Успенски.** История византийской империи IV–VI вв. Москва, 1996, с. 213.
- <sup>55</sup> **Н. Wolfram.** *Odowakar.* In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Band 21, S. 573–575.
- <sup>56</sup> **L. Bréhier.** Les institutions de L'empire Byzantin. Le mond byzantin. Paris, 1949, p. 44; **R. Guiland.** Op. cit., p. 25–43.
- <sup>57</sup> **R. Guiland.** Op. cit., p. 235–238.
- <sup>58</sup> **L. Bréhier.** Op. cit., p. 44; **R. Guiland.** Op. cit., 25–26.
- <sup>59</sup> **M. Psellos.** Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976–1077). Texte établit et traduit par E. Renauld, II. Paris, 1926–1928, p. 99.
- <sup>60</sup> **G. Zacos, A. Weglery.** Op. cit., № 2672.

- <sup>61</sup> **P. Schramm.** Herrschaftszeichen und Staatsymbolik, II. Stuttgart, 1955, S. 384.
- <sup>62</sup> **В. Бешевлиев.** К вопросу о награде..., с. 8–12; **Г. Бакалов.** Цит. съч., с. 118.
- <sup>63</sup> **Ф. Филипу.** Първата българска държава и Византийската ойкуменистична империя (681–852). Византийско-български политически отношения. София, 2012, с. 42–50.
- <sup>64</sup> ГИБИ, III, с. 226; **Я. Н. Любарский.** Феофан Изповедник и източниги его „Хронография“. – Византийский временник, 45, 1984, с. 72–86.
- <sup>65</sup> **L. Bréhier.** Op. cit., p. 43–44; **R. Guiland.** Op. cit., p. 25–26; **A. Vogt.** Constantin VII Porphyrogénète. Le livre de cérémonies, II, Paris, 1939, p. 42–43.
- <sup>66</sup> **A. Vogt.** Op. cit., p. 43, not. 1.
- <sup>67</sup> **L. Bréhier.** Op. cit., p. 44.
- <sup>68</sup> **Н. П. Кондаков.** Очерки и заметки по истории средневекового искусство и культуры. Прага, 1929, с. 222.
- <sup>69</sup> **R. Guiland.** Op. cit., p. 132–140, 164; **N. Oikonomides.** Les Listes de préséance byzantine des IX-e et X-e siècles. Paris, 1972, p. 294–295.
- <sup>70</sup> **G. Rösch.** Ονομα βασιλείς. – Studien zur offiziellen Gebrauch Kaisertitel in der spätantiken und frühbyzantinischen Zeit. Wien, 1978, S. 33–35.
- <sup>71</sup> **Ф. Филипу.** Цит. съч., с. 44–45.
- <sup>72</sup> **N. Oikonomides.** A Collection of Dated Byzantine Lead Seals. Washington, 1986, p. 159.
- <sup>73</sup> **Й. Караянопулос.** Политическата теория на византийците. София, 1992, с. 36–49; **Г. Бакалов.** Цит. съч., с. 291 и сл.
- <sup>74</sup> **Constantinus Porphyrogenitus.** De cerimoniis aulae byzantinae. I, Bonnae, 1829–1830, I–27, 43–43, p. 217, 627; **A. Vogt.** Op. cit., II–52 (43), 53 (44), p. 29–32, 42–49.
- <sup>75</sup> **В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. И. Фонякова.** Сокровища кана Кубрата. Перешчепинский клад. Санкт Петербург, 1997, с. 67–101, 120–121; **Г. Атанасов.** Инсигниите..., с. 27, бел. 10. За монограмите върху печата, фланкиращи образа на кесаря Тервел (обр. 63, 71), и включващи I + X=\* (=ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ) Вж.: **Kl. Wessel.** Christusmonogram. – RLBK, I. Stuttgart, 1966, Sp. 1048–1049; **W. Kellner.** Christusmonogram. – Lexikon der Christliche Ikonographie, I, 1968, Sp. 465–468; **Л. Хрушкова.** Монограмма Иисуса. – Католическая энциклопедия, III, 2007, с. 566–467. Тук са посочени и аналози на монограмите, които се срещат главно върху паметници от III–VII в. като изображение в катакомбите на Сан Калисто в Рим, мозайка в Ахеиропоиетос в Солун, саркофази и мозайка върху апсидната стена на Сан Витале в Равена, капител от Харсонес и пр.

- <sup>76</sup> **Nicéphorus.** Opuscula historica, p. 24 (=ГИБИ, III, с. 294); **И. С. Чичуров.** Цит. съч., с. 151, 159.
- <sup>77</sup> **Nicéphorus.** Opuscula historica, p. 41 (=ГИБИ, III, с. 298); **И. С. Чичуров.** Цит. съч., с. 155, 164.
- <sup>78</sup> **Theophanes.** Chronographia, p. 373 (=ГИБИ, III, с. 266); **И. С. Чичуров.** Цит. съч., с. 39, 63.
- <sup>79</sup> **Ф. Филипу.** Цит. съч., с. 90.
- <sup>80</sup> **Constantinus Porphyrogenitus.** De cerimoniis, p. 679–684; **A. Vogt.** Op. cit., II, 56 (47).
- <sup>81</sup> Титлата „κύριος“ или нейни производни Теофан използва по изключение и спрямо българските владетели Тервел, Кормесий, Телериг и Кардам (**В. Бешевлиев.** Κύριος Βουλγαρίας bei Theophanis. – BZ, 41, 1941, S. 289–298; **Ф. Филипу.** Цит. съч., с. 90–92). Ако за Кормесий и Телериг има косвени податки, че може и да са християни, то за Кардам на този етап е трудно обяснимо. Виж и мнението на Фл. Курта с богата литература по проблема. **F. Curta.** Op. cit., p. 10–15.
- <sup>82</sup> **Р. Заимова.** Цит. съч., с. 20–21, 139. Историята на Тервел=Тривелий, който се замонашил в Охридски манастир под името Теоктист, е любопитна, но за съжаление отразена единствено от възрожденски автори като Паисий Хилендарски, йеромонах Спиридон и др. Трудно е да се отсее истината от измислиците, както и да се установят първоизточниците им.
- <sup>83</sup> **Г. Атанасов.** За костюмите..., с. 76–80.
- <sup>84</sup> **L. Bréhier.** Op. cit., p. 43–44; **A. Vogt.** Op. cit., p. 42–44.
- <sup>85</sup> **Theophanes.** Chronographia, p. 374 (=ГИБИ, III, с. 266–267). **Constantinus Porphyrogenitus.** De cerimoniis, p. 644. Анастасия е родена около 685/688 г., което ще рече, че през 705 г. е на около 18–20 г., докато Тервел е на около 38–40 години Идеята, че имат дъщеря Мария, която встъпва в брак с бъдещия ромейски император Лъв III (717–741) е съвсем произволна, защото роденият около 675 г. Лъв е около 30-годишен, когато евентуално се ражда първото дете на Тервел и Анастасия (?). Най-после първата рожба на Лъв и Мария, бъдещият василевс Константин V Копроним (741–775), е роден 719 г., а тогава евентуалната дъщеря на Тервел и Анастасия е максимум на 13 години?!
- <sup>86</sup> **L. Bréhier.** Op. cit., p. 30–31, 38. Проектираният брак на тюркския каган Джабгу с незаконната (!) дъщеря на император Ираклий през 630 г. не бил осъществен. Вж.: **Л. Гумилев.** Древные тюрки. Москва, 1993, с. 195, 202. Дали този прецедент не бил своеобразен стрес-тест за ромейското общество, който психологически го подготвя за брака и коронацията на Тервел след 75 години?!
- <sup>87</sup> **В. Бешевлиев.** К вопросу..., с. 8–12; **Г. Бакалов.** Цит. съч., с. 118.
- <sup>88</sup> **В. Бешевлиев.** К вопросу..., с. 8–12.
- <sup>89</sup> **Ф. Филипу.** Цит. съч., с. 43–48.

- <sup>90</sup> **В. Златарски.** Цит. съч., с. 228, бел. 37.
- <sup>91</sup> **R. Guiland.** Op. cit., p. 29.
- <sup>92</sup> **Codex Teodosianus.** Teodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmonidianis et leges novellae ad Tedosianum pertinentes, I–III. Ed. T. Mommsen, P. Meyer. Berlin, 1905, XVI, 5, 56; **Codex Justinianus.** Ed. R. Crueger, T. Mommsen. Berlin, 1884, I, 4, 20; I, 5, 12–21; I, 10, 2; I, 11, 10. Nov. 109, 115, 129, 146, p. 53–55.
- <sup>93</sup> **Г. Атанасов.** За инсигниите на владетелите на Първото българско царство. – В: Плиска-Преслав, 6, 1993, с. 132.
- <sup>94</sup> **Nicéphorus.** Opuscula historica. p. 42 (=ГИБИ, III, с. 297–298); **A. Vogt.** Op. cit., II-53, p. 36; **Н. П. Кондаков.** Цит. съч., с. 224, 269, 271.
- <sup>95</sup> **Theophanes.** Chronographia, p. 374 (=ГИБИ, III, с. 267).
- <sup>96</sup> **Constantinus Porphyrogenitus.** De cerimoniis, I-27, 43, p. 210–217, 627; **A. Vogt.** Op. cit., II-52 (43), p. 26–32. Comm., p. 42–49.
- <sup>97</sup> **A. Vogt.** Op. cit., II– 52 (43), p. 29–30.
- <sup>98</sup> **Constantinus Porphyrogenitus.** De cerimoniis, I-43, p. 717; **A. Vogt.** Op. cit., p. 49; **Pseudo-Kodinos.** Traité des Offices (=J. P. Verpeaux. Le mond Byzantin, I). Paris, 1966, p. 275–276; **R. Guiland.** Op. cit., p. 274; **Анна Комнина.** Алексиада (под редакция А. Н. Л юбарский). Москва, 1965, с. 122.
- <sup>99</sup> **E. Piltz.** Kamelaukion et mitra. Insignes byzantins impériaux et ecclésiastiques. Uppsala, 1977, p. 88–90. Pl. 57–66; **A. Grabar.** L'Empereur dans l'art byzantin. London, 1971, p. 31, pl. IV; **S. Lampos.** ЛЕУКОМА BYZANTINON AUTOKPATON. Athen, 1930, pl. 39, 93.
- <sup>100</sup> **G. Zacos, A. Veglery.** Op. cit., pl. 178–2683, 180–2698.
- <sup>101</sup> **A. Grabar.** Op. cit., pl. IV.
- <sup>102</sup> **Н. П. Кондаков.** Цит. съч., с. 118; **R. Guiland.** Op. cit., p. 270; **E. Piltz.** Op., cit., p. 34–37.
- <sup>103</sup> **S. Lampos.** Op. cit., pl. 33; **E. Piltz.** Op. cit., pl. 58.
- <sup>104</sup> **Й. Юркува.** Оловен печат на Тервел. – Нумизматика, 2, 1978, с. 9.
- <sup>105</sup> **J. Hampel.** Altertumer des fruhen Mittelalters in Hungaren, III. Breuschweig, 1905, S. 19–21. Еузебий Кесарийски пише, че по този начин Константин Велики е представен върху скулптура, издигната пред двореца в Константинопол. Вж.: P Gr., XX, Paris, 1845, col. 1057–1058.
- <sup>106</sup> **A. Alföldi.** The Helmet of Constantin With the Christian Monogram. – JRS, 22, 1932, p. 9–19.
- <sup>107</sup> **L. Twining.** European Regalia. London, 1967, p. 6–7, 49–50; **Kl. Wessel, E. Piltz, C. Nicolescu.** Insignien. – Reallexicon zur byzantinischen Kunst, III-19. Stuttgart, 1968, col. 384–386, 412–416; **P. Schramm.** Op. cit., p. 382–383.
- <sup>108</sup> **Н. П. Кондаков.** Цит. съч., с. 222.

- <sup>109</sup> **A. Vogt.** Op. cit., p. 49–50.
- <sup>110</sup> **Kl. Wessel, E. Piltz, C. Nicolescu.** Op. cit., Col. 412.
- <sup>111</sup> **A. Alföldi.** Op. cit., p. 9–19; **P. Schramm.** Op. cit., S. 382, 389–390.
- <sup>112</sup> **Н. П. Кондаков.** Цит. съч., с. 222.
- <sup>113</sup> **J. Ebersolt.** Les art somptuaires de Byzance. Paris, 1929, p. 18–20, 96–99; **E. Piltz.** Op. cit., p. 23–27; **J. Deér.** Der Ursprung der Uaiserkorone. – SBAG, 8, 1950, S. 51–87; **P. Schramm.** Op. cit., S. 382–384.
- <sup>114</sup> **G. Atanassov.** La couronne – *kamelaukion*: un des regalias des souverains bulgares au Moyen âge. – Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“ (ЦСВП „Иван Дуйчев“, 90 (9), 2000, с. 259–274. Може би Давид е овенчан с кесарски стефанос, допълнен с полусферична шапка, поради което е наречен камелавкион.
- <sup>115</sup> **В. Златарски.** Цит. съч., с. 226
- <sup>116</sup> **Scriptores rerum Constantinopolitanorum,** p. 39–40 (=ГИБИ, III. София, 1960, с. 224)
- <sup>117</sup> **Suidiae Lexikon,** p. 483 (=ГИБИ, V. София, 1964, с. 309).
- <sup>118</sup> **Scriptore originum Constantinopolitanorum,** p. 171–172, 244 (=ГИБИ, V. София, 1964, с. 324).
- <sup>119</sup> **R. Janin.** Constantinople byzantine. Paris, 1950, p. 156–159.
- <sup>120</sup> **Г. Атанасов.** За костюмите..., с. 77–87.
- <sup>121</sup> **Suidiae Lexikon,** p. 483 (=ГИБИ, V. София, 1964, с. 309).
- <sup>122</sup> **Мадарски конник,** с. 115–116.
- <sup>123</sup> **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните..., с. 31–32.
- <sup>124</sup> **Nicéphorus.** Opuscula historica. p. 41–42 (=ГИБИ, III, с. 298); **Theophanes.** Chronographia, p. 273–275 (=ГИБИ, III, с. 266–267).
- <sup>125</sup> **Scriptores rerum Constantinopolitanorum,** p. 39–40 (=ГИБИ, III. София, 1960, с. 224).
- <sup>126</sup> **Suidiae Lexikon,** p. 483 (=ГИБИ, V. София, 1964, с. 309–310).
- <sup>127</sup> **В. Златарски.** Цит. съч., с. 226.
- <sup>128</sup> **Пак там,** с. 170.
- <sup>129</sup> **Theophanes.** Chronographia, p. 497–498 (=ГИБИ, III, с. 285).
- <sup>130</sup> **Р. Рашев.** Старобългарски..., с. 61–62.
- <sup>131</sup> **В. Златарски.** Цит. съч., с. 241–243. Има автори, които не приемат това становище. Вж.: **В. Бешевлиев.** К вопросу..., с. 12–13.
- <sup>132</sup> **Б. Тотев, О. Пелевина.** „Находките“ от Велино и Златари и аристократическите гарнитури на дунавските българи. – Археология, 3–4, 2010, с. 58–78; **Б. Тотев, О. Пелевина.** Съкровището от Врап и елитната култура на дунавските българи. – Археология, 2, 2011, с. 32–53; **М. Даскалов, М. Тонкова.** Ранносредновековен колективен гроб със сребърни коланни гарнитури от Гледачево, Раднево. – Археология, 3–4, 2010, с. 78–103; **К. Станев.** Тракия през Ранното средновековие. Велико Търново, 2012, с. 78–85; **М. Инкова.** Колан-

- ните гарнитури „Врап“ в България (Функционална характеристика на обковите за колан и опит за социализация). – ИНИМ, XIV, 2004, с. 150–182; **Б. Борисов**. Полски Градец – Археологически проучвания. Т. 1. Велико Търново, 2013, с. 393–395.
- <sup>133</sup> **Р. Рашев**. Българската езическа култура VII–IX век. София, 2008, с. 60–64, табл. XII-2, XXVII, XXVIII; **П. Георгиев**. За хронологията и характера на дървеното строителство в Плиска. – ИИМШ, 10, 2002, с. 73–85; **П. Георгиев**. Периодизация на дървеното строителство в Плиска. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. в. Търново, 2003, с. 83–92.
- <sup>134</sup> **П. Георгиев**. За хронологията и характера на дървеното строителство..., с. 73–85; **П. Георгиев**. Периодизация на дървеното строителство..., с. 83–93; **Р. Рашев**. Българската езическа култура ..., с. 60–64, табл. XI, XII.
- <sup>135</sup> **Р. Рашев**. Българската езическа култура..., с. 80–81, табл. XXVII.
- <sup>136</sup> **Г. Атанасов**. Тервел – хан на България..., с. 52.
- <sup>137</sup> **К. Миятев**. Крумовият дворец и новооткрити постройки в Плиска. – ИБАИ, XIV, 1940–1942, 73–130; **Р. Рашев**. Българската езическа..., с. 79.
- <sup>138</sup> **Ст. Ваклинов**. Формиране на старобългарската култура. София, 1977, 92–96; **Р. Рашев**. Българската езическа..., с. 79; **Т. Чобанов**. Свещените дворци на българските канове. София, 2008, с. 125–127.
- <sup>139</sup> **К. А. С. Creswell**. Early Muslim Architecture. I-2. Oxford, 1969, p. 604–606; **К. А. С. Creswell**. Early Muslim Muslim Architecture. II. Oxford, 1970, p. 35–46; **Всемирная история архитектуры**. Т. 8, Москва, 1969, с. 26–36, обр. 5–10, 14; **Всемирная история искусство**. Москва, 1961, 18–20; **О. Grabar**. The Date and Meaning of Mshatta. – *Dumbarton Oaks Papers*, 41, 1987, p. 244–247, fig. 1–3); **R. Hillenbrand**. *La dolce vita in Early Islamic Syria: The Evidence of Later Umayyad Palaces*. – In: *Early Islamic Art and Architecture*. Suffolk, 2002, p. 334–338.
- <sup>140</sup> **Tabula imperii byzantini**. 5. Kilikien und Isaurien. (Ven. F. Hild und H. Hellenkemper). Teil. 1 und 2. Vienn. 1990, S. 165–166, Abb. 19–22.
- <sup>141</sup> **E. Mamboury, Th. Weigand**. Die Kaiserpläste von Konstantinopel zwischen dem Hipodrom und der Marmara-Meez. Berlin – Leipzig, 1937, p. 35–37, Taf. XCI.
- <sup>142</sup> **С. Торбатов**. Укрепителната система на провинция Скития (края на III–VII в.). София, 2002, с. 197–215; **В. Динчев**. Ранновизантийските крепости в България и съседните страни (в диоцезите Thracia и Dacia). – Разкопки и проучвания, XXXV, 2006, с. 33, 39, 41, 48–50, бел. 53, обр. 22, 40, 77, 95.
- <sup>143</sup> **A. Poidebard**. Le trace de Rome dans le desert de Syrie. Le limes de Trajan à ls conquête arabe. Paris, 1934, p. 52–53, 113, 156–157.

- <sup>144</sup> **D. Kennedy**. The Roman Army in Jordan. London, 2000, p. 210–211, fig. 21; **D. Pringle**. The Defence of Byzantine Africa from Justinian th the Arab Conquest. An accaunt of the military history and archaeology of the sixth and seventh centuries (=BAR, International Series 99). Oxford, 1981, p. 565, fig. 16; **Y. Hirschfeld**. The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period. – Yale University Press. Ney Hevan – London 1992, p. 54–55, fig. 28; **Y. Magen**. The Church of Mary Theotokos on Mt. Gerizium. – In: *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem, 1993, p. 83–89.
- <sup>145</sup> **К. А. С. Creswell**. Early Muslim..., I-2. Oxford, 1969, p. 650.
- <sup>146</sup> **С. Торбатов**. Цит. съч., с. 212–215.
- <sup>147</sup> **Т. Чобанов**. Цит. съч., с. 125–127. Според автора при обсадата на Константинопол Тервел пленил арабски архитекти, които построили двореца, и затова той трябва да се именува „Тервелов“. Податки за пленени архитекти липсват, а и са изказани мнения, че ранните омаядски пустинни дворци са строени по-скоро от византийски архитекти на арабска служба. Що се отнася до наименованието „Тервелов дворец“, то тази идея я предложих в студията за кан Тервел още през 2004 г. (**Г. Атанасов**. Тервел – хан на България... с. 51–52). Що се отнася до предположението на Т. Чобанов за сасанидски първообрази, то това е малко вероятно, защото съществува над половин хилядолетие разлика от издигането на двореца във Фирусабат до строителството в Плиска. Друг е въпросаът за възможни въздействия на сасанидската дворцова архитектура върху омаядската, но хипотетично това може да стане главно с опосредстващата роля на византийската архитектурна школа.
- <sup>148</sup> **Г. Атанасов**. Тервел – хан на България..., с. 52, обр. 17; **Т. Чобанов**. Цит. съч., с. 125–127; **Ст. Бояджиев**. Българската архитектура през VII–XIV в. Т. 1. Дохристиянска архитектура. София, 2008, с. 59–67.
- <sup>149</sup> **К. А. С. Creswell**. Early Muslim..., I-2. Oxford, 1969, p. 650–651; **R. Hillenbrand**. Op. cit., p. 334–338.
- <sup>150</sup> **Р. Рашев**. Българската езическа култура..., с. 81–82, табл. XXVII, XXVIII; **П. Георгиев**. Двуделна баня от Дворцовия комплекс в Плиска. – МПК, 4, 1981, с. 32–33, обр. 6; **П. Георгиев**. Разкопки южно от големия басейн в Плиска. – Плиска-Преслав, 10, 2004, с. 24–31, обр. 10.
- <sup>151</sup> **Р. Рашев**. Българската езическа култура..., табл. XXVII.
- <sup>152</sup> **Г. Атанасов**. Тервел – хан на България..., с. 51–52, обр. 18. Същата идея поддържа и арх. Ст. Бояджиев. **Ст. Бояджиев. Вж.:** Цит. съч., с. 59–67.
- <sup>153</sup> **C. Foss**. Late Antique and Byzantine Ankara. – *DOP (Dumbarton Oaks Papers)*, 31, 1977, p. 61–62; **C. Foss, O. Wifield**. Byzantine Fortification. – *Unisa studia*, 22, Oxford, 1986, p. 30, 133–135, fig. 9–10.



- <sup>154</sup> **Р. Рашев.** Българската езическа култура..., с. 80, 83–87, табл. XXIX.
- <sup>155</sup> **Scriptor Incertus** (=ГИБИ, IV, с. 11–15); **Ив. Дуйчев.** Нови житийни данни за похода на Никифор I в България през 811 г. – СпБАН, LIX, 1936, с. 147–188.
- <sup>156</sup> **Г. Баласчев.** Цит. съч., с. 50 сл.; **В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 235–236.
- <sup>157</sup> **Г. Острогорски.** Цит. съч., с. 209–212.
- <sup>158</sup> **Ц. Дражева, Д. Момчилов.** Археологически проучвания на обект „Късноантична и Средновековна крепост Акве Калиде – Терма“, Бургаски минерални бани, кв. „Ветрен“, Бургас. – В: Археологически открития и разкопки за 2012 г. София, 2013, с. 424–425, обр. 2.
- <sup>159</sup> **В. Златарски.** Цит. съч., с. 238.
- <sup>160</sup> **Вл. Кутиков.** Българо-византийския договор от 716 г. – Годишник на Юридическия факултет, 65, 1974, с. 71–116.
- <sup>161</sup> **Прокопий Кесарийски.** Война с вандалами. Санкт Петербург, 2001, I, III, с. 152.
- <sup>162</sup> **В. Златарски.** Цит. съч., с. 380–400.
- <sup>163</sup> **Пак там,** с. 270–272, 466–467. Наистина „Дълбок“ хронистите наричат мира, сключен през 863 г. между България и Византия преди покръстването, но той просъществувал до 894 г.
- <sup>164</sup> **В. Бешевлиев.** Първобългарски..., с. 93–94, 106.
- <sup>165</sup> **R. Guiland.** L'expédition de Maslama contre Constantinople (717–718). – In: Etudes byzantines, Paris, 1959, p. 109–133.
- <sup>166</sup> **В. Гюзелев.** Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717–718 г. – Исторически преглед, 3, 1973, с. 37 сл.
- <sup>167</sup> **Пак там.**
- <sup>168</sup> **É. Carpentier.** Les Batailles de Poitiers. Charles Martel et les Arabes, Paris, 2000, p. 63 etc.
- <sup>169</sup> **A. Clot.** l'Espagne musulmane, Paris, 2004, p. 33.
- <sup>170</sup> **В. Бешевлиев.** Първобългарски..., с. 103–106.
- <sup>171</sup> **Theophanes.** Chronographia, p. 400 (=ГИБИ, III, с. 269).
- <sup>172</sup> **В. Гюзелев.** Участието на българите..., с. 45.
- <sup>173</sup> **В. Бешевлиев.** Първобългарски..., с. 93–94
- <sup>174</sup> **М. Москов.** Цит. съч., с. 25.
- <sup>175</sup> **П. Хилендарски.** История славянобългарска. Зографска чернова, 1762. Факсимилно издание. София, 1998, с. 176.

---

## ЗАКЛЮЧЕНИЕ: 619–716 Г. – ЕДИН ВЕК УСКОРЕНО СТРОИТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНОСТ

---

През 619 г. на евразийската политическа сцена и то в световната метрополия Константинопол се явява Органа, вуйчото (наместник, опекун, регент) на малолетния Кубрат, на създателя на Старата Велика България. Точно след един век през 716 г. в Константинопол се подписва мирният договор между Дунавска България и Византия. С него безвъзвратно и окончателно в публичния свят се узаконява самостоятелната българска държава. Този век е период на ускорено развитие и реализиране на идеята за българската държавност, но той има една забележителна триековна предистория. При проследяване на началото в утвърждаването на България се открояват отчетливо някои любопитни иновации и тенденции. На първо място държавното начало при българите, придобило нови, качествени измерения и постижения след началото на VII в., има любопитен период на квазидържавност. Тя избуява след окончателния крах на хунската империя, и по-специално след кончината на Ерпах, малкия син на Атила, след средата на V в., в която българите са основен сегмент. През VI в. на историческата сцена, с редица запомнящи се изяви, хронистите последователно ре-

гистрират освен племена с името българи, още и свързаните с тях оногури, хайландури, сарагури, кутригури, утигури, уногондури и пр. Понякога са наричани със собствените им племенни имена, понякога с полиетноними българи, а много често се регистрират под обобщаващото хуни. Последното очевидно е име-реликта, напомнящо за участието на българите и на свързаните с тях производни на *огур* в първата мащабна степна империя на Атила, оставила ярки следи в съзнанието на евразийските народи векове след разпада си. Отъждествяването на българите с уногондурите обаче е пресилено, въпреки че двата етноса вървят в повечето случаи „ръка за ръка“. Но пълното им приравняването е факт едва след началото на VII в. Докато за българите сармато-иранското потекло е водещо, то за уногондурите това е много съмнително – по-скоро са хуно-огурска смес след средата на V в. Видя се, че средновековните хронисти правят връзка, дори поставят знак на равенство между уногондури, оногондури, утигури, хайландури с хуните и посочват техния царски род. Действително, според *Именника на българските канове* този царски род е изведен на челен план. На този фон е забележително, че от всички „стари и нови“ народи в евразийското пространство, най-вече българо-уногондурския „съюз“ заявява трайни претенции<sup>A</sup> към имперското наследство на Атила, с всички произтичащи от това последствия.

През VI в. българските и свързаните с тях племена, действително не успяват да постигнат до обединение и класическа

<sup>A</sup> Това по недвусмислен начин е заявено през втората половина на VIII в., когато е съставен *Именникът на българските канове*. Косвено за генетична връзка на българската управляваща аристокрация с Атила свидетелства и Унгарската хроника, или т.нар. *Анонимен нотарий* на крал Бела III от XII в., където между другото се чете: „след смъртта на цар Атила вождът Кеан Велики [*Великият Кан – Крум или Омуртаг?*], прадыдо на вожда Салан [*цар Симеон Велики?*], дошъл от България“. След това се разказва как Кеан Велики завладял Панония. P. Magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum. Praefatus est textumque recensuit Aemilius Jakubovich. Anotationes exegeticas adiecit Desiderus Pais. – SRH, I, p. 3–117 (=ЛИБИ, V, София, 2001, с. 23, 26).

самостоятелна държава, защото са подвластни на двете могъщи степни империи (каганати) и са под деструктивното влияние на Ромейската империя. Мнозинството са в границите на Тюркския каганат, а някои от тях (със сигурност кутригурите) са в границите на Аварския каганат. Въпреки това, възползвайки се от положението си на обитатели в перифериите на двете степни империи, те запазват сравнително ненакърнени своята народностна физиономия и широката автономност в действията си, което е регистрирано неведнъж и по различни поводи от средновековните автори. Като прибавим към това и древното наследство с осъзната народностна история и народностно име, регистрирано още към началото на IV в. в приблизително една и съща „изконна“ територия, то от самосебе си се очертават условията за върховната българо-уногондурска еманципация в началото на VII в. Тогава, следвайки естествения ход на историята, материализиран след едно двувековно натрупване, се явява държавотворческата фамилия Дуло, т.е. липсващият столетия наред вертикал за създаването на напълно самостоятелна българско-уногондурска държава. Разбира се, историята е съхранила имената на забележителни личности, водачи на отделни български и българо-оногуро-уногондурски и кутригурски групи и племена, като Грот, Анагей, Хиалион, Сандилх, специално Заберган, Алциок и пр. Никой от тях обаче не притежава безспорна висока легитимност, която да го извиси над фрагментарния племенен интерес, диктуван от ежедневието, респективно да го превърне в обединяващ фактор, способен да отхвърли зависимостта от могъщите кагани. Освен това в евразийската степ властват по-специфични закони, които делегират харизма с измерения във времето и пространството не на отделни племенни водачи, а на титулни аристократични кланове, своеобразни епоними, чието начало е сложено от митологизирани мъже, главни фактори в степните империи. Такъв в Тюркския каганат е племенният съюз Дулу, от който, според някои хипотетични предположения, произлиза държавотворческият владетелски род на българите-уногондури Дуло. По всичко изглежда, че преобладаващият генетичен код на българите води началото си от древното

автохтонно ираноезично сармато-аланско население (северните арийци), докато Дуло определено са с главно хуно-тюркско потекло. Само от такава високолегитимна институция като водещия племенен съюз Дулу обаче може да произлезе достатъчно авторитетна личност, която да деструктира отвътре системата на степната империя и в утробата ѝ, респективно върху останките ѝ, да гради ново държавно начало. За българската държавност тази личност вероятно е Органа. При положение, че е идентичен с Моходу-хеу, той се явява княз от царстващия род Ашина, чичо на самия каган и дори за кратко застава начело на Западния тюркски каганат. Това обаче не му пречи да обвърже съдбата си с племенния съюз Дулу и по всичко изглежда – с рода Дуло, респективно с Кубрат, с когото го свързва силна роднинска връзка по майчина линия. В този смисъл Органа de facto полага темелите на новата българска държавност. Този процес ще се финализира като степна българска империя, запечатана от хронистите под името *Старата Велика България*, от племенника му Кубрат. За разлика от другите степни владетели, Кубрат има предимството, от една страна, да носи традициите и харизмата на най-легитимната степна аристокрация, защото по бащина линия е свързан с водещия племенен съюз Дулу (?), респективно рода Дуло, а по майчина линия, изглежда, носи и кръвта на царстващия кагански род Ашина. Спорна е обаче връзката на рода Дуло с племенния тюркски съюз Дулу, подвизаващ се далеч на изток. Контекстът на изворите насочва по-скоро към първенстваща позиция на Дуло сред уногондурите, което действително може на предполога връзка с хунския царстващ род на Атила и Ернах. От друга страна, Кубрат е пропит от римската държавна традиция, защото израства във византийската столица Константинопол, в самия императорски дворец, дори в семейството на харизматичния Ираклий. Това му дава неопценимо предимство и затова се справя с голямото предизвикателство да узакони българската държавност с имперски измерения в обкръжението на трите световни империи – Тюркската, Аварската и Ромейската. На този фон титлата каган и каганските инсигнии са естествено продължение и бляскав завършек в

политическата му кариера. Така след Кубрат държавното начало завинаги е имплантирано в българския народ и неговите водачи. Забележително е, че, попаднали в различни условия, синовете на кагана Кубрат полагат видими усилия да създадат държавни структури в европейското пространство от Алпите до Волга, въпреки че тази мисия е доведена до трайно успешен край единствено от кан Аспарух. Именно той, прекият наследник на Кубрат в новия държавен домен в Днепровието, е наточен от провидението и историята да стане водач на държавотворческото племе уногондури, оглавил българската общност, да пренесе идеята за българската държавност от степите на варварската *атаксия* в земите на Долен Дунав, т.е. в *таксиса* на ромейската цивилизация и подреденост. Създадената от него Дунавска България е едно своеобразно „*traslatio imperii*“, която не е временно явление, подобно на десетките ефимерни варварски държави, възниквали и изчезвали безпотомствено между IV–IX в. в бившите граници на Римската империя. Тя е първата успяла във времето и узаконена средновековна държава в границите на римския *таксис*, при това с участието на самите ромейски суверени – императорите в Константинопол. Финалната точка на това забележително държавно строителство с хилядолетни последствия, надскочило далеч във времето краткотрайния проблясък на десетките предходни и следващи го във времето квазидържави от епохата на Великото преселение на народите, поставя кан Тервел. Той има постижения без аналог в европейската история. Това, че възстановява на трона в Константинопол император Юстиниан II, че спасява Империята от могъщите и непобедими араби, че е първият чужд владетел, сключил брак с ромейска принцеса, че е първият чужд владетел, получил титлата кесар (цезар), и най-сетне – сключил равноправен междудържавен договор с Византия, е своеобразна градация на знакови събития с важни последици за бъдещето на България и българската държавност. След Тервел България има завършена държавна физиономия и непоклатима легитимност на европейска държава. Най-после, тя е толкова солидаризирана и вътрешно укрепнала, че дори такъв способен император – воин, какъвто без

съмнение е Константин V Копроним (741–775), не успява да застраши сериозно бъдещето ѝ. Проведената и оглавена лично от него ромейска реконкиста в продължение на 20 години (756–775), след цели 9 похода по суша и море не успява и това е показателно. Показателно е още, че българската държавност демонстрира в хилядолетията рядка устойчивост. Фактът, че два пъти българският народ губи своята държава и я възстановява след близо 200 години византийско владичество и 500 години турско робство, е свидетелство за непоклатимите ѝ устои, положени от първите ни владетели.

Забележително и отново без аналог в евразийското пространство, и специално при формирането на десетките варварски държави в Ранносредновековна Европа, е християнското вероизповедание на първите владетели на Старата Велика България и Дунавска България. Без съмнение, Органа, Кубрат, всичките му синове, респективно Аспарух, и най-сетне внукът му Тервел – са християни. Това може да не се отразява видимо върху поведението на многобройните им поданици, но има съществено значение за начина, по който България е възприемана в тогавашния свят и в неговия главен вектор – Ромейската империя. Най-малкото този факт дава нова визия на първите български владетели, които според римския закон не трябва да се възприемат като варвари. Това, че темелите на българската държавност се полагат от владетели християни в малко по-далечна перспектива, ще има важни последствия за бъдещето на българския народ.

---

## ИЗВОРИ

---

- Анна Комнина.** Алексиада (под редакци А. Н. Любарский). Москва, 1965.
- Иман Бахши.** Джагфат Тарихы. I. Свод болгарских летописей 1680 год. Оренбург, 1993.
- В. Бешевлиев.** Първобългарски надписи. София, 1979.
- Н. Я. Бичурин.** Собрания сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, Т. 1. Москва-Ленинград, 1950, Т. 2, Москва-Ленинград, 1952.
- В. Гюзелев.** България в светлината на нови извори. София, 1981.
- Ив. Дуйчев.** Старобългарската книжнина. I. София, 1943.
- С. Т. Еремян.** Армения по „Ашхарацуиц“, Арменска география от VII в. Ереван, 1963.
- Егисэ.** О Вардане и войне армянской. Пер. с армянского И. А. Орбели. Под ред. К. Н. Юзбашана. Ереван, 1971.
- Йордан.** О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. Вступительная статья, перевод и комментарий Е. Ч. Скрижинской. Москва, 1960.
- В. Н. Златарски.** Нови известия на най-древния период на българската история. – СБНУК, XI, 1894.
- С. А. Иванов.** „Псевдо-Кесарий“. – В: Свод Древнейших письменных известий о славян. Т. 1. Москва, 1991.
- П. К. Коковцов.** Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград, 1932.
- Константин Багрянородный.** Об управлении империи. Под редакци Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва, 1989.
- М. Москов.** Именник на българските ханове. София, 1988.
- П. Петров, В. Гюзелев.** Христоматия по история на България, 1, София, 1978.

- Н. Пигулевская.** Сирийские источники по истории народов СССР. Москва, 1941.
- Повесть временных лет.** Подг. текста, пер., ст. и коммент. Д.С. Лихачева; Под ред. В. И. Адриановой-Перетц. СПб., 1996.
- Прокопий Кесарийски.** Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. Санкт Петербург, 2001.
- Прокопий Кесарийски.** Война с готами (I–III). Москва, 1996.
- И. С. Чичуров.** Византийские исторические сочинения. Москва, 1980.
- Agathias.** *Historiae*. – *Historici Graeci Minores*. Lipsiae, 2, 1872 (=ГИБИ, 2, София 1958)
- Anastasius Bibliothecarius.** *Chronographia*. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1885 (=ЛИБИ II, София, 1960).
- Angelli.** *Liber pontificalis ecclesiae ravennatis. Scriptores Rerum Langobardicarum* (=ЛИБИ II, София, 1960).
- Bedaе.** *Chrinica maiora*. Ed. T. Mommsen. – MGH AA, XIII, 1895 (=ЛИБИ I, София, 1958).
- Codex Teodosianus.** *Teodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmonidianis et leges novellae ad Tedosianum pertinentes, I–III*. Ed. T. Mommsen, P. Meyer. Berlin, 1905.
- Codex Justinianus.** Ed. R. Cruieger, T. Mommsen. Berlin, 1884.
- Constantini Porphyrogeniti.** *De Tematibus. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Bonnae, 1929 (=ГИБИ, V, София, 1964).
- Constantinus Porphyrogenitus.** *De cerimoniis aulae byzantinae*. I, II. (ed. J. Reiskii). Bonnae, 1829–1830.
- Constantinus Porphyrogenitus.** *De administrando imperio* (ed. G. Moravcsik, R. Jenkins). London, 1967.
- J. Darrouzes.** *Notitiae eppiscopatum ecclesiae Constantinopolitanae*. Paris, 1981.
- Excerpta Valesiana.** Ed. J. Moreau, V. Velkov. Leipzig, 1968.
- Fredigarii Scholastici.** *Chronica*. – MGH SRM (=ЛИБИ, I, София, 1958).
- Georgii Codini.** *Excerpta de antiquitatibus Constantinoplitanis. Scriptore originum Constantinopolitanorum*. Ed. T. Preger. Lipsiae, 1907 (=ГИБИ, V, София, 1964).
- Georgii Monachi.** *Chronicon*. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1904 (=ГИБИ, IV, София, 1961).
- R. Guiland.** *Recherches sur les institutions byzantines*. Berlin-Amsterdam, 1967.
- Ioannes Scylitzes – Georgius Cedrenus.** *Historiarum Compendium, I–II*. Ed. I. Bekker. Bonn. 1839 (=ГИБИ, VI, София. 1965).

- Ioannis Diacon.** *Chronicon Venetum et Gradense*. – MGH SS, 7, 1846 (=ЛИБИ II, София, 1959).
- Ioannis Zonarae.** *Epitome Historiarum, III*. Ed. I. Dindorfius. Lipsiae, 1898 (=ГИБИ VII, София, 1965).
- Iordanis.** *Romana et Getica*. Ed. T. Mommsen. – In: MGH, AA, V-1. Berlin, 1882 (LXXIII. Muenchen, 1982) (=ЛИБИ, I, София, 1958).
- Hronicon** Hugonis monachi Viridunensis et Divionensis. Ed. G. H. Pertz. – MGH SS, VIII. (=ЛИБИ III, София, 1963).
- Leo Gramaticus.** *Chronographia*. Ed. I. Bekker. Bonn, 1842 (=ГИБИ, V, София, 1964).
- D. Mansi.** *Sacrorum consiliorum nova et amplissima collectio*. XI. Florentiae, 1765. (=ГИБИ, VI, София, 1960).
- P. Magistri,** qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum*. Praefatus est textumque recensuit Aemilius Jakubovich. *Anotationes exegeticas adiecit Desiderus Pais*. – SRH, I (=ЛИБИ, V, София, 2001).
- Mariani Scotti** *Chronicon*. Ed. G. Waitz. MGH SS, V (=ЛИБИ II, София, 1959).
- Menander.** *Excerpta legationibus*. Lipsiae, 1871 (=ГИБИ, II, София 1959).
- Nicephorus.** *Opuscula historica*. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1880 (=ГИБИ, III, София, 1960).
- Ottonis Frisingensis.** *Chronica*. Ed. R. Wilmans. – MGH SS, XX (=ЛИБИ, III, София, 1960).
- M. Psellos.** *Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976–1077)*. Texte établi et traduit par E. Renauld, II. Paris, 1926–1928.
- Pseudo-Kodinos.** *Traité des Offices* (=J. Verpeaux. *Le mond Byzantin*, I). Paris, 1966.
- Pauli Diaconi** *Historia Langobardorum*. Ed. D. L. Bethman et G. Waitz. – MGH SRLI, saec. IV–IX, 1878 (=ЛИБИ I, София, 1958).
- Prisci.** *Fragmenta*. – MGH. Ed. L. Dindorfii. Vol. II. Lipsiae, 1870.
- Procopius Caesariensis.** *Opera omnia*. Rec. J. Hauty. Lipsiae, 1905 (=ГИБИ, II, София, 1958).
- Scriptore originum Constantinopolitanorum.** Ed. T. Preger. Lipsiae, 1907 (=ГИБИ, V, София, 1964).
- Scriptores rerum Constantinopolitanorum.** Ed. T. Preger. Lipsiae, 1901 (=ГИБИ, III, София, 1960).
- Sigeberti Chronographia.** Ed. L. Cornradus Bethman. MGHSS, VI. (=ЛИБИ III, София, 1960)
- Suidiae Lexikon** I–V. Ed. A. Adler. Lipsiae, 1928–1938 (=ГИБИ, V, София, 1964).

**The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes.** Edited with geographical Notes by E. O. Winsted. Cambodge, 1909 (=ГИБИ, I. София, 1954).

**Theodori Scutariotae.** Smpendium Chronicum. Ed. C. Sathas. Parisiis, 1894 (=ГИБИ, VIII. София, 1971).

**Theophanes.** Chronographia. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1883 (=ГИБИ, III. София, 1960).

**Theophilacti Simocattae.** Historiae, ed. C de Boor. Lipsiae 1887 (=ГИБИ, II. София, 1958)

**A. Vogt.** Constantin VII Porphyrogénète. Le Livre de cérémonies. Paris, 1939.

---

## ЛИТЕРАТУРА

---

- А. Айбабин.** К вопросу о происхождении сережек постирского типа. – Советская археология, 3, 1973, с. 62–72.
- А. И. Айбабин.** Хронология могильников Крыма познеримского и раннесредневекового времени. – МАИЭ, I, 1990, с. 3–86.
- А. И. Айбабин.** Келегейское погребение военного вождя. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, с. 25–38.
- А. И. Айбабин.** Этническая история ренневизантийского Крыма. Симферополь, 1999.
- А. И. Айбабин.** Археологическая культура хазар в Северном Причерноморья. Хазары. Второй международный колоквиум. Москва, 2002, с. 8–10.
- В. С. Аксёнов.** Погребальны обряд могильника Сухая Гомолша (к проблеме этнической принадлежности салтовских кремационных захоронений из бассейна Северского Донца). – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–1. София, 2007, с. 371–401.
- В. С. Аксёнов.** Новые материалы по вопросу освоения населением Хазарии бассейна Северского Донца. – Хазарский алманах, 12, 2014, с. 4–33.
- В. С. Аксёнов, А. А. Тортика.** Праболгарския погребения Подонья и Предоньеречие VIII–X в. Проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации. – Степи Европы в эпоху средневековья, 2. Донецк, 2001, с. 191–218.
- Н. Аксёнова.** Этническая принадлежность погребений по обряду кремации в середине салтово-маяцкой культуры (не примере биритуальных могильников). – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–1. София, 2007, с. 221–231.
- А. К. Амброз.** Проблемы раннесредневековой хронологии восточной Европы. I. СА, 2, 1971, с. 69–123.

- А. К. Амброс.** Проблемы раннесредневековой хронологии восточной Европы. II. СА, 3, 1971, с. 106–134.
- А. Амброс.** Восточноевропейские и среднеазиатские степи V – первой половины VIII вв. Степи Евразии в эпоху средневековья. – В: Археология СССР. Москва, 1981.
- А. К. Амброс.** О Вознесенском комплексе на Днестре – вопросы интерпретации. – В: Древности эпохи Великой переселения народов. Москва, 1982, с. 205–221.
- А. Ангелов.** Марцианополис. – В: Римските и ранновизантийските градове в България. София, 2002, с. 105–124.
- Ст. Ангелова.** Традиции в прабългарската керамика на Североизточна България (VII–IX в.). – Годишник на Софийския университет „Климент Охридски“. Исторически факултет, 74, 1982, с. 33–61.
- Ст. Ангелова.** Славянска култура. В: Древни култури. Благоевград, 1997, с. 431–515.
- Ст. Ангелова.** Отново за т.нар. Пастирска керамика. – В: Приноси към българската археология, V. София, 2009, с. 13–17.
- Ст. Ангелова, Л. Дончева-Петкова.** Разпространение на т.нар. „Пастирска керамика“ в България. – Археология, 1, 1992, с. 14–20.
- Ст. Ангелова, Р. Колева.** За някои особености на раннославянската керамика от северозападна България. – В: Приноси към българската археология, I. София, 1992, с. 176–178.
- Ст. Ангелова, Р. Колева.** Археологически данни за ранното славянско заселване в България. – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Исторически факултет. Специалност Археология, 2, 1995, с. 159–185.
- Ст. Ангелова, Р. Колева.** Ранносредновековна керамика от Козлодуй. – „Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Исторически факултет – специалност Археология“, Т.1. София 1999 г. (за 1994 г.), с. 129–149.
- М. И. Артамонов.** Очерки древнейшей истории хазар. Ленинград, 1937.
- М. И. Артамонов.** Саркел – Белая Вежа. – МИА СССР, № 62, 1958.
- М. И. Артамонов.** История хазар. Ленинград, 1962.
- М. И. Артамонов.** Историческа принадлежност и историческо разпространение на Пастирската култура. – Археология, 3, 1969, с. 2–7
- М. И. Артамонов.** Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. – Доклады Географического общества СССР. Етнография, 15, 1970, с. 3–38.

- М. И. Артамонов.** Славяне и болгары в Поднестровье. – В: Berichte über den II Internationalen Kongress für Slawische Archäologie. I. Berlin. 1970, с. 119–132.
- М. И. Артамонов.** Некоторые вопросы отношений восточных славян с болгарами и балтами в процессе заселения ими в Среднего и Верхнего Поднепровья. – СА. 1, 1974, с. 249–260. Археология Украинской ССР. Т. 3. Киев, 1986.
- А. Г. Атавин.** Средневековая Фанагория и ее место среди одновременных памятников Северного Причерноморья. – Славяне и их соседи. Место взаимных влияний в процессе общественного и культурного развития. Эпоха феодализма. Москва, 1988.
- А. Г. Атавин.** Погребения VII – начало VIII вв. Из Восточного Приазовья. – В: Культура евроазиатских степей второй половины I тысячелетия н. е. Самара, 1996, с. 208–264.
- Г. Е. Афанасиев, А. г. Атавин.** Что такое хазарский погребальный обряд. Хазары. II-й международной конференции. Москва, 2002, с. 16–18.
- Г. Атанасов.** За инсигниите на владетелите на Първото българско царство. – В: Плиска-Преслав, 6, 1993, с. 132–148.
- Г. Атанасов.** Кримски реалии на еднокорабните едноапсидни църкви без притвор в Добруджа. – В: Българите в Северното причерноморие, 3, 1994, с. 53–74.
- Г. Атанасов.** За кесарската промоция и кесарските инсигнии на хан Тервел. – Епохи, 3, 1994, с. 61–71.
- Г. Атанасов.** За костюмите, регалиите и вероизповеданието на българските ханове (VII–IX в.). – Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, с. 76–93.
- Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999.
- Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през средновековието. – В: Изследвания в чест на 70-годишнината на чл.-кор. проф. Страшимир Димитров (=Studia balcanica, 23). София, 2001, с. 185–214.
- Г. Атанасов.** За покръстването и кесарската промоция на хан Тервел. – В: Криптохристиянството и религиозния синкретизъм на Балканите. София, 2002, с. 61–67.
- Г. Атанасов.** Българо-хазарската граница и българо-хазарската враждебност между края на VII и средата на IX в. – В: Българо-хазарски сборник. София, 2002, с. 92–113.
- Г. Атанасов.** Тервел, хан на България и кесар на Византия. Силистра, 2004.

- Г. Атанасов.** Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство. Варна-Велико Търново, 2007.
- Г. Атанасов.** Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанското и културната история на Добруджа през XIV в. Велико Търново, 2009.
- Г. Атанасов.** Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция на българските ханове през първата половина на IX в. – Археология, 1, 2012, с. 28–45.
- Г. Г. Атанасов, Н. Д. Руссев.** ОНГЛОС: Перва резиденция българских ханов на Нижнем Дунае и болгарское присутствие севернее Дуная в VII–X в. – В: Болгарский форум I. Материалы международного болгарского Форума 19–21 июня 2010 г., Болгар. Казань, 2011, с. 15–34.
- Г. Атанасов, Кр. Михайлов.** Нови данни за двореца на хан Омуртаг в Дръстър (Силистра) (=ύτέρφιμον ἔκων ἰς τόν Δαυούβην). – в. Трети международен конгрес по българистика. София, 2013. (Под печат).
- Г. Атанасов, Пл. Павлов.** За локализацията на Конските (Хипийските) планини (Дзикакан) свързани с Аспарух от Ананий Ширакаци (под печат).
- Р. С. Багаутинов, А. в. Богачев С. Э. Зубов.** Протоболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камье). Самара, 1998.
- Г. Бакалов.** Византия. Културно-политически очерци. София, 1995.
- Г. Баласчев.** Българският господар Тервел. – Периодично списание, 57, 1898, с. 49–61.
- Ч. Балинт.** О принадлежности находки Малой Перешчепине Куврату. – В: Материалы I тысяч. н. е. по археологии и истории Украины и Венгрии. Киев, 1986, с. 54–63.
- И. А. Баранов.** Таврика в эпоху средневековья. Киев, 1990.
- И. А. Баранов.** Великая Болгария и Крым: итоги и проблемы изучения. – В: Международная конференция Византия и Крым. Симферополь, 1997, с. 19–22.
- И. А. Баранов, в. в. Майко.** Пастирско-Пенковската култура и проблемът за разселването на прабългарските племена по средното Поднепровие и Таврика. – Българите в Северното Причерноморие, 4, 1995, с. 71–87.
- Д. Т. Березовацъ.** Дослідження на території Притивальського району Сумської області. АП, III, 1952, с. 242–251.
- В. Бешевлиев.** К вопросу о награде, полученной Тервелем от Юстициана II в 705 г. – Византийский временник, XVI, 1959, с. 8–12.

- В. Бешевлиев.** За разнородната същност на прабългарите. – Плиска-Преслав, 2, 1981, с. 20–25.
- В. Бешевлиев.** Съобщението на Теофан за основаването на българската държава. – ИНМВ, 18, 1982, 44–46.
- В. Бешевлиев.** Происходът и етническата принадлежност на първобългарите според византийските и латинските извори. – Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София 1984, с. 15–19.
- В. Бешевлиев.** За Алциок-Алцеко. – ИНМВ, 20, 1984, с. 29–35.
- В. Бешевлиев.** Първобългари. София, 1984.
- В. Бешевлиев.** Първобългарите. История, бит и култура. Пловдив, 2008.
- Н. Бичурин.** История на монголите. София, 2009.
- А. В. Богачев, Г. И. Матвеева.** Памятники ранноболгарского времени. – В: История Самарского Поволжия в древнейших времен до наших дней. Москва, 2000, с. 155–188.
- Ив. Божилов.** Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на X в. София, 1979.
- Ив. Божилов,** Хр. Димитров. Protobulgarica (Заметки по истории протоболгар до середины IX в.). – Byzantinobulgarica. IX. София, 1995, с. 7–61.
- Ив. Божилов,** в. Гюзелев. История та България. Том 1. История на средновековна България VII–XIV век. София, 1999.
- Б. Борисов.** Полски Градец. Археологически проучвания. Т. 1. Велико Търново, 2013, с. 393–395.
- С. Г. Боталов.** Раннетюркские ареалы Восточной Европы в системе кочевой цивилизации Евразии. – В: Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. Самара, 2010, с. 4–41.
- Ч. Бонев.** Анти и славяни в Добруджа през VI в. – В: Руско-български връзки през вековете. София, 1986, с. 56–62.
- Ст. Бояджиев.** Българската архитектура през VII–XIV в. Т. 1. Дохристиянска архитектура. София, 2008.
- О. Б. Бубенок.** Касоги на юго-западной границе Хазарского каганата. – Хазарский алманах, 12, Харьков, 2014, с. 34–68.
- О. Б. Бубенок, в. в. Приймаченко.** Ранние известия об антах в „Гетике“ Иордана (к вопросу о происхождении термина анты). – Stratum plus, 5, 2011, с. 25–36.
- Р. С. Бугаудинов.** Християнство, ислям и ранние Булгары. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–1. София, 2007 с. 209–214..
- Ал. Бурмов.** Въпроси из историята на прабългарите. – В: Избрани произведения, 1. София, 1968.



- Ст. Ваклинов.** Формиране на старобългарската култура VII–X в. София, 1977.
- Й. Вернер.** Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. София, 1988.
- Ж. Войников.** Произходи преселения на древните българи. София, 2012.
- Я. В. Володарец-Урбанович, А. В. Скиба.** Гончарний посуд VII–VIII ст. на півдні східної Європи. – Археологія, 2, 2011, с. 34–45.
- Ж. Въжарова.** Славяни и прабългари. По данни от некрополите от VI–XI век на територията на България. София, 1976.
- И. О. Гавритухин.** Хронология „среднеаварского“ периода. – Степи Европы в эпоху средневековья. 2. Донецк, 2001, с. 45–163.
- И. О. Гавритухин, А. М. Обломский.** Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва, 1996.
- И. О. Гавритухин, А. В. Пьянков.** Северо-Восточное Причерноморье. Могильники VI–VII веков. – В: Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. Москва, 2003, с. 193–195.
- И. О. Гавритухин, А. В. Пьянков.** Северо-Восточное Причерноморье. Древности и памятники VIII–IX веков. – В: Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. Москва, 2003, с. 195–200.
- А. В. Гадло.** Этническая история Северного Кавказа IV – X вв. Ленинград, 1979.
- А. В. Гадло.** Предыстория Приазовской Руси. Очерки истории русского княжества на Северном Кавказе. Санкт Петербург, 2004.
- Р. Т. Ганиев.** Восточно-тюркское государство в VI–VIII вв. Екатеринбург, 2006.
- П. Георгиев.** Двуделна баня от Дворцовия комплекс в Плиска. – МПК, 4, 1981, с. 32–33.
- П. Георгиев.** Столицата на хан Кубрат. – Трудове на катедрата по История и богословие (Шуменски университет), 4, 2001, с. 17–39
- П. Георгиев.** За столицата на Аспарухова България. – ИПр, 5–6, 2002, с. 208–227.
- П. Георгиев.** За мястото на първоначалното заселище на прабългарите при Дуросторум-Доростол. – Добруджа, 20, 20002, с. 66–77.
- П. Георгиев.** Аспарухов Онгос. – ВНР, 3–4, 2003, с. 27–39.
- П. Георгиев.** Периодизация на дървеното строителство в Плиска. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. в. Търново, 2003, с. 83–92.
- П. Георгиев.** Разкопки южно от големия басейн в Плиска. – Плиска-Преслав, 10, 2004, с. 24–31.

- П. Георгиев.** За планинското население в Източна Стара планина през късната античност и ранното средновековие. В: Земите на България – люлка на тракийската култура, II. София, 2005, с. 176–182.
- П. Георгиев.** Фанагориус, Тмутаркан и „Великая Болгария“. – Античная древность и средние века, 36, 2005, с. 34–50.
- П. Георгиев.** Раннобългарската култура V–VII век – култура на „колела“. – В: Изследвания на българската средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. София 2007, с. 22–39.
- П. Георгиев.** Varna historica et protobulgarica. Опит за характеристика. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–2. София, 2007, с. 15–25.
- П. Георгиев.** За происхождения на северите. – В: „България, земя на блажени...“ In memriam professoris Iordani Andreevi. Международна конференция в памет на проф. д.и.н. Йордан Андреев. Велико Търново, 2009, с. 155–180.
- П. Георгиев.** Малкият земен вал в Добруджа – същност и датировка. – В: Сборник в чест на 40-годишният юбилей на Великотърновския университет „Св.Св. Кирил и Методий“. Велико Търново, 2010, с. 413–422.
- П. Георгиев.** Изгубено монетно съкровище от района на Варна и неговото историко-археологическо значение. – Нумизматика и сфрагистика, 7, 2011, с. 87–98.
- В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков.** Ранние болгары на Волге. Москва 1964.
- П. Голийски.** Българите в Кавказ и Армения (II–X век). София, 2006.
- Л. Гмыря.** Страна гуннов у каспийских ворот. Махачкала, 1995.
- Е. А. Горюнов.** О памятниках Волинцевского типа. – КСИА, 144, 1975, с. 3–10.
- Е. А. Горюнов.** Пенковская и салтовская культура в Среднем Поднепровье. – КСИА, 190, 1987, с. 3–7
- В. А. Гринченко.** Памятника VIII ст. Коло с. Вознесенка на Запоріжжі. – Археологія, III, 1950, с. 37–63
- Л. Н. Гумилев.** Великая распря в первом тюркском каганате в свете византийских источников. – Византийский временник. Т. XX. 1961, с. 75–89.
- Л. Н. Гумилев.** Хунны в Китае. Москва, 1974.
- Л. Н. Гумилев.** Хунну. Санкт Петербург, 1993.
- Л. Гумилев.** Древные тюрки Москва, 1993.
- Л. Н. Гумилев.** Ритмы Евразии. Москва, 1993.
- В. Гюзелев.** Сведения за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през XI в. в житието на Кирил Филеот. – ИБИД, XXVIII, 1972. с. 315–323.

- В. Гюзелев.** Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717–718 г. – Исторически преглед, 3, 1973, с. 37–45.
- В. Гюзелев.** Отново за столиците на средновековна България. – В: *Studia protobulgarica et mediaevala europensia*. В чест на проф. в. Бешевлиев. Велико Търново, 1992, с. 3–9.
- В. Гюзелев.** Покръстване и християнизация на българите. София, 2006.
- М. Даскалов.** За летописното племе севери. – История, 6, 1994, с. 10–12.
- М. Даскалов.** Племето севери в Североизточна България и Украйна. (Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен кандидат на историческите науки). София, 1995.
- М. Даскалов.** Елементи на Волинцевската култура в ранно-средновековната култура на Североизточна България. – In: *Studia Archaeologica*, I. София, 2003, с. 252–258.
- М. Даскалов.** Раннославянски находки от Видинско. – В: EURIKA. In honorem Ludmiliae Donchevae-Petkova. Sofia, 2009, с. 93–105.
- М. Даскалов.** Колани и коланни украси от VI–VII век (от днешна България и съседните земи). София, 2012.
- М. Даскалов, М. Тонкова.** Ранносредновековен колективен гроб със сребърни коланни гарнитури от Гледачево, Радневско. – Археология, 3–4, 2010, с. 78–103.
- Г. Дзанев.** Монетното обръщение в Разградския регион през античността и средновековието. – В: Изследвания в чест на акад. Ананиев Явашов. София, 2007, с. 77–108.
- А. Н. Дзиговский, Ф.Н. Лисецкий.** Педохронологические аспекты датировки Нижнего Траянова вала. – В: Археология е етнология Восточной Европы. Материалы исследования. Одесса, 1997, с. 229–238.
- Ф. Дайм.** История и археология авар. – МАИЭТ, IX, 2002, с. 306–308.
- Д. Димитров.** Керамиката от раннобългарските некрополи във Варненско. – ИНМВ, IX, 1973, с. 75–97.
- Д. Димитров.** Некрополът при гара Разделна. – ИНМВ, XIV, 1987, с. 120–152.
- Д. Димитров.** Варна и близката ѝ околност през VII–IX век. – ИНМВ, 18, 1982, с. 55–78.
- Д. Димитров.** Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.
- Д. Димитров.** Прабългарските племена в Източна и Централна Европа. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. I. София, 1989, с. 32–54.

- Д. Ил. Димитров.** За териториалния обхват на Кубратова Велика България. – В: Сборник в чест на Димитър Ангелов. София, 1994, с. 164–175.
- К. Димитров.** Нове и Долния Дунав като раннохристиянски център (V–VI в. сл. Хр.). – В: Балкански древности, 2, 1992, с. 86–90
- М. Димитров.** Укрепителни постройки в Малка Скития през ранновизантийската епоха. – ВИС, 1, 1989.
- М. Димитров.** Монетите от Дионисополис-Карвуна: извор за административната, политическата и стопанската история на северо-западното Черноморие от IV в. пр. Хр. до средата на XV век. – Добруджа, 12, 1995, с. 173–179.
- Хр. Димитров.** Болгария и хазары в VII–VIII веках. – ВНР, 2, 1989.
- Хр. Димитров.** Аварите и Малка Скития (562–625). – ИПр, 8–9, 1992, с. 3–12.
- Хр. Димитров.** Историческа действителност в „Именника на българските ханове“. – Преслав, 4, 1993, с. 240–249.
- Г. Димов.** Българите в Южна Италия през Средните векове (от VI–XI век). – В: Quod Deus Vult. Сборник в чест на проф. дин Краси-мира Гагова. София, 2013, с. 98–119.
- В. Динчев.** Полуградските неукрепени селища през римската, късноримската и ранновизантийската епоха (I – началото на VII в.) в днешните български земи. – История, 3–4, 1996, с. 99–104.
- В. Динчев.** Селата в днешната българска територия през римската епоха (I – края на III век). – Известия на Националния исторически музей, XI (Сборник в чест на Стефан Дамянов), 2000, с. 185–219.
- В. Динчев.** Рациария. – В: Римски и ранновизантийски градове в България, I. София, 2002, с. 13–30.
- В. Динчев.** Селото в днешната българска територия през ранновизантийската епоха. – В: Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева (Jubilaeus V), София, 2002, с. 156–163.
- В. Динчев.** Селата в днешната българска територия през късноримската епоха (края на III – края на IV в.). – Известия на археологическия институт, XXXIX, 2006, с. 243–270.
- В. Динчев.** Аграрните селища от римската епоха в днешна България. – В: Археология на българските земи, Т. II, София, 2006, 97–123.
- А. В. Дмитриев.** Могилник Дюрсо. Эталонный памятник древностей V–IX веков. – В: Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху Средневековья. Москва, 2003, с. 200–206.
- Л. Дончева – Петкова.** Некрополът при Балчик. Нови данни за прабългарите. – Археология, 1–2, 2009, с. 76–90.

- К. Дочев.** Ранновизантийски монети от Търново. – Известия на РИМ – В. Търново, XVII–XVIII, 2002–2003, с. 291–297.
- Ив. Дуйчев.** Славяно-българские древности IX-го века. – Byzantinoslavika, XI, 1950.
- Ив. Дуйчев.** Едно легендарно сведение за Аспарух. В: Българско средновековие. София, 1972, с. 130–132.
- Н. И. Егоров.** Рецензия на статия Ли Цзиньсу Юй Тайшань „Несколько вопросов относительно происхождения болгар“. 2005. – В: [http:// www. Humancap. ru/Kratkij obzor.htm](http://www.Humancap.ru/Kratkij_obzor.htm).
- Р. Заимова.** Българската тема в западноевропейската книжнина XVI–XVII в. София, 1992.
- В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. в. Соколова, Н. И. Фомянова.** Сокровища хана Кубрата. Перешчепинский клад. СПб., 1997.
- В. Златарски.** Нови известия за най-древния период на българската история. – В: Избрани произведения, 1. София, 1972, с. 19–31.
- В. Златарски.** История на българската държава през средните векове, I, 1. София, 1970.
- С. Зубов.** Элементы социальной стратификации дружинных погребений протоболгар на Средней Волге. – В: Проблемы на прабългарската история и култура, 4–1. София, 2007, с. 207–212.
- Ю. А. Зуев.** Китайские известия о Суябе. – Известия АН КазССР. – Сер. ист., археол. и этногр. – 1960. – Вып. 3(14), с. 87–96
- Р. Иванов, Т. Ковачева.** Улпия Ескус (Ulra Oescus). – В: Римски и ранновизантийски градове в България, I. София, 2002, с. 31–58.
- М. М. Иевлев, А. А. Козловски, Н. И. Минаева.** Распространение влияния Хазарского каганата в Среднев Поднепровье. – Хазарский алманах, 12, Харьков, 2014, с. 69–90.
- Л. С. Ильюков, в. М. Косяненко.** Раннесредневековый комплекс из Большой Орловки. – В: Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона. Вып. II. Москва-Иерусалим, 2007, с. 85–113.
- М. Инкова.** Коланните гарнитури „Врап“ в България (Функционална характеристика на обковите за колан и опит за социализация). – ИНИМ, XIV, 2004, с. 150–182.
- Ив. Йорданов.** Сфрагистични паметници на ранната българска държава. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. София, 1991, с. 36–42.
- А. А. Иессен.** Археологические памятники Кабардино-Балкарии. – МИА СССР, 3. Москва-Ленинград 1941.
- М. Каймаканова.** Хан Тервел – пълководец и политик. – ВИС, 2, 1980, с. 68–84.

- Й. Караянопулос.** Политическата теория на византийците. София, 1992.
- Ч. Кирилов.** Столичният проблем в ранносредновековна България. – Добруджа, 24/25, 2013, с. 313–338.
- К. Клисуранов.** Бележки към проблема за трупоиъгаряннията в степите на Източна Европа (V–VII в.) и на Долен Дунав (VII–IX в.). – Добруджа, 24/25, 2013, с. 113–124.
- К. Клисуранов, Е. Коматарова-Балинова.** Сходства и различия в някои елементи на обряда на трупоиъгаряне между некрополите на Салтово-Маяцката култура и биритуалните некрополи на Долен Дунав. В: EURIKA in honorem Ludmilae Doncheva-Petkovaе. София, 2009, с. 171–184.
- С. Г. Клящорний, Д. г. Савинов.** Степные империи древней Евразии. Санкт Петербург. 2005.
- Ј. Ковачевић.** Авари и злато. – Старинар, XIII–XIV, 1962–1963, с. 125–135.
- Ј. Ковачевић.** Аварски каганат. Београд, 1977.
- В. И. Козлов.** Към въпроса за хронологията на паметниците от североизточната провинция на Първото българско царство. – В: Българите в Северното Черноморие, 5, 1996, с. 109–127.
- П. Коледаров.** Политическа география на средновековната българска държава. Т. I. София, 1979.
- О. В. Комар.** „Кубрат“ та „Велика Булгария“: проблеми джерело знавчого аналізу. – В: Сходознавство, 13–14, 2001, с. 133–155
- А. В. Комар.** Кутригуры и утигуры в Северном Причерноморье. – Сугдейский сборник. Киев-Судак, 2004, с. 169–200.
- А. В. Комар.** Перешчепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы. – Степи Европы в эпоху средневековья. 5. Донецк, 2006, с. 7–244.
- А. В. Комар.** Что такое „Пастырская культура“? – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–1. София, 2007, с. 35–52.
- А. Комар.** Погребальные обряды болгар 2-й пол. VI – начало VII в. (памятники типа Суханово). – Добруджа, 24/25, 2013, с.31–52.
- А. В. Комар, А. И. Кубышев, Р. С. Орлов.** Погребения кочевников VI–VII вв. из Северо-Западных Приазовья. – Степи Европы в эпоху средневековья. 5. Донецк, 2006, с. 245–375.
- Е. Коматарова-Балинова.** Могилните гробове от Соколовския етнокултурен кръг, В: LAUREA, IN HONOREM MARGARITAE VAKLINOVA, I. София, 2009, с. 129–144.
- Р. Колева.** За датирането на славянската група Попина-Гарван в Североизточна България и Северна Добруджа. – Годишник на Софийския университет, Т. 84–85, 1992, с.163–182.

- Н. П. Кондаков.** Очерки и заметки по истории средневекового искусство и культуры. Прага, 1929.
- Г. Ф. Корзухина.** К истории Среднего Приднепровья в середины I тыс.н.е. – СА, XXII, 1955, с. 61–82.
- А. К. Коровина.** Гермонасса. Античный город на Таманском полуострове. Москва, 2002.
- Э. Кравченко.** Городища среднего течения Северского Донца.п–В: Проблемы на прабългарската история и култура, 4–1, София, 2007, с. 167–204.
- К. И. Красильников.** Возникновение оседлости у протобулгар Средноречья. – СА, 4,1981, с. 110–125.
- К. Куев.** Черноризец Храбър. София, 1967.
- Ю. Кулаковский.** К истории Готской епархии на Крыму в VIII в. – ЖМНП, СССР, 1898.
- Ф. Курта.** Създаването на славяните. История и археология на Долнодунавския регион ок. 500–700 г. София, 2009.
- Вл. Кутиков.** Българо-византийския договор от 716 г. – ГСУ, ЮФ, 65, 1974, с. 71–111.
- Л. Р. Кызласов.** Археологические исследования на городище Ак-Бешим в 1953–1954 гг. – Тр. КАЭЭ. Т. II. Фрунзе, 1958, с. 155–242.
- Ч. Лалов.** Славянската археология в днешна Северна България. – Добруджа, 24/25, 2013, с. 339–352.
- И. Лазаренко.** Нумизматични данни за датиране опожаряването на Одесос по времето на император Ираклий. – ИНМВ, 49–50, 1998–1999, с. 150–166.
- Г. С. Лебедев.** Этнография Восточной Европы по „Повески временных лет. –В: Историческая этнография. Проблемы археология и этнографии. Вып. II. Ленинград, 1983, с. 102–112.
- Г. Г. Литаврин.** Известия Менаандра Протиктора об отношении авар и славян. В: Византия, Средиземноморье и славянский мир. Москва, 1991.
- Г. Г. Литаврин.** Византия и славяне. Санкт Петербург, 1995.
- Г. Г. Литаврин.** О походе аваров в 602 против антов. – В: Византия и славяне. Санкт Петербург. 1999, с. 568–578.
- Н. А. Лифанов.** Систематика погребально-поминальной обрядности новинковского населения. В: II Городцовские чтения. Материалы научной конференции, посвященной 100-летию деятельности в.А.Городцова в ГИМ. Апрель 2003. Москва, 2005, с. 299–307.
- Н. А. Лифанов.** К вопросам периодизации и хронологии памятников Новинковского типа. – В: Степи Европа в эпоху средневеко-

- вья. Том 4. Хазарское время. Сборник научных работ. – Донецк, 2005, с. 25–41.
- С. Лишев.** Прабългарите и българското народностно име в Европа около началото на V в. ИИБИ, 5, 1954, с. 351–365.
- З. А. Львова.** Погребения в Малой Перешчепине и Вознесенке и Кубрат, каган Великой Болгарии. – Stratum plus, 5, 2000, с. 145–160
- З. А. Львова.** Летопись Гази-Барадж тарихы (1229–1246) и ее данные о древних булгарах. – Археология и восточноевропейских лесостепи, 15, 2001, с. 105–110.
- Я. Н. Любарский.** Феофан Изповедник и источники его „Хронография“. – Византийский временник, 45, 1984, с. 72–86.
- И. И. Ляпушкин.** Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. – МИА, 62, 1958, с. 85–95.
- И. И. Ляпушкин.** К вопросу о паметиков волынцевского типа. СА, XXIX–XXX, 1959, с. 59–83.
- И. И. Ляпушкин.** Днепровское лесостепие левобережье в эпоху жилиза. – МИА, 152, 1961, с. 216–316.
- Я. Н. Любарский.** Феофан Исповедник и источники его „Хронографии“. – ВВр, 45, 1984.
- Н. Мавродинов.** Прабългарската художествена индустрия. – Мадара, II. София, 1936, с. 223–226.
- Мадарски конник.** Сборник изследвания. София, 1956.
- В. Майко.** Териториальные группы протоболгарских паметников Таврики VII – первая половина X вв. – В: Проблемы на прабългарската история и култура, 4–1, София, 2007, с. 151–165.
- В. В. Майко, О. М. Фарбей.** Християнизация тюрко-болгар Крыму в світлі археологічних джерел (на прикладі поховального обряду). – Археологія, 4, 1995, с. 75–81.
- Г. И. Матвеева.** Могильники ранних болгар на Самарской Луке. Самара, 1997.
- Л. А. Мацулевич.** Войсковий знак V в. – ВВр., XVI, 1959, с. 183–205.
- В. Миков.** Последни могилни находки. – В: Мадара,Т. I., София, 1934, с. 432–436.
- Т. М. Минаева.** Кераміка Балки Канцирка в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі.– Археологія, 13, 1961, с. 119–128.
- Т. М. Минаева.** Разкопки памятника на р. Гилядж в верховьях Кубани. – В: Материалы и исследования по Археологии СССР, 233, Москва-Ленинград, 1951.
- Т. М. Минаева.** Разкопки святилища и могильника возле городища Гилядж в 1965. – В: Древности эпоха Великого переселение народов V–VIII вв. Москва 1982.

- Ст. Михайлов.** Четири византийски бронзови монети от VII и началото на VIII в. в Североизточна България. – *Добруджа*, 24/25, 2013 с. 219–225.
- К. Миятев.** Крумовият дворец и новооткрити постройки в Плиска. – ИБАИ, XIV, 1940–1942, с. 73–130.
- К. Миятев.** Архитектурата в средновековна България. София, 1965.
- М. Г. Могамедов.** Образование Хазарского каганата. Москва, 1983.
- А. П. Моця.** Анты за Дунаем. – *Stratum plus*, 5, 2011, с. 37–42.
- А. Николов.** *Alzeco, dux Vulgarum* и заселванията на прабългари в Италия. – В: *Българско средновековие: общество, власт, история*. – В: Сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакамова. София, 2013, с. 157–169.
- А. П. Новосельцев.** Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказ. Москва, 1990.
- Р. С. Орлов.** Культура кочевников IV–VIII вв. Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.е. Киев, 1985, с. 98–105.
- Р. С. Орлов, А. Т. Смиленко.** Погребения кочевников и клады эпохи раннего средневековья. *Археология Украинской ССР*. Т. 3. Киев, 1986, с. 225–230.
- Г. Острогорски.** История на византийската държава. София, 1998.
- П. Павлов.** Бележки за прабългарите на Кубер, както и за присъствието на кумански групи в днешна Македония (VII–XIV в.). – *Архив за поселищни проучвания*, 2–3, 1994, с. 95–99.
- П. Павлов.** Кубрат и Старата Велика България. – В: *Бележити българи*, 2. Първото царство. София, 2012, с. 6–15.
- В. Парушев.** Антични монети от Калиакра. – *ИНМВ*, 27, 1991.
- К. П. Патканов.** Из нового списка Географии, приписываемой Моисею Хоренскому. – *Журнал Министерства Народного Просвещения*, ССХХVI, 1883, с. 21–33
- П. Петров.** Образуване на българската държава. София, 1981.
- В. Плетньов.** Варна през Средновековието, част първа: От VII до края на X век. Варна, 2008.
- С. А. Плетнева.** *От кочевий к городам*. – *МИА СССР*, №142, 1967.
- С. А. Плетнева, И. П. Русанова.** Рец.: Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи V–XI в. София, 1965. – *СА*, 3 1966, с. 287–289.
- Вл. Поповић.** Куврат, Кувер и Аспарух. – *Старинар*, XXXVII, 1986, с. 103–133.
- О. М. Приходнюк.** К вопросу о присутвии антов в карпато-дунайских землях. В: *Славяне на Днестре и Дунае*. Киев, 1983, с. 182–186.

- О. М. Приходнюк.** Пеньковская культура. – *Археология Украинской ССР*. Т. 3. Киев, 1986, с. 253–166.
- О. М. Приходнюк.** Анты и пеньковская культура. – *Древние славянии и Киевская Русь*. Киев, 1989, с. 58–69
- О. М. Приходнюк.** Археологическиа днние о связях славян и степного население в VII–VIII вв. – *МАИЭТ*, V, 1996, с. 114–125.
- О. М. Приходнюк.** Анти та авари. В: *Проблеми походження та історія розвитку слав'ян*. Київ – Львів, 1997, с. 142–148.
- О. М. Приходнюк.** Основні підсумки та завдання вивчення Пастирського городища. – *Археологія*, 3, 1998, с. 4–24.
- О. М. Приходнюк.** Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). Київ, 2001.
- О. М. Приходнюк.** Пастирское городище. Київ-Чернівці, 2005.
- О. Прицак.** Ане е ли това един българо-татарски Осиан? – В: *Микаил Бащу ибн Шамс Тебир*. Сказание за дашерята на кана. Приложение 1–12. София, 1997.
- О. Прицак.** Проходження Русі. Т. 2. Київ, 2003.
- Р. Рашев.** Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). Варна, 1982.
- Р. Рашев.** Североизточната граница на Първото българско царство. – В: *Българите в Северното Черноморие*, 4, 1995, с. 89–95.
- Р. Рашев.** Държавата на Ернах и неговите наследници. – *Българите по Северното Черноморие*, 5, 1996, с. 38–40.
- Р. Рашев.** За произхода на прабългарите. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1992, с. 23–33.
- Р. Рашев.** Най-ранният строителен период в центъра на Плиска. – *ИНМШ*, 8, 1993, с. 252–262.
- Р. Рашев.** Мадарският гроб III/5 и аналогите му в Северното черноморие. – В: *Българите в Северното Причерноворие*, 2, 1993, с. 52–60
- Р. Рашев.** Плисковският аул. – *Плиска-Преслав*, 7, 1995, с. 10–22.
- Р. Рашев.** Североизточната археологическа граница на Първото българско царство. – *Българите в Северното Черноморие*. Т. 4. 1995, с. 89–95.
- Р. Рашев.** Болгары и хазары в VII веке. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 4–1. София, 2007, с. 23–34.
- Р. Рашев.** Прабългарите през V–VII век. Велико Търново, 2007.
- Р. Рашев.** Българската езическа култура VII–IX век. София, 2008.
- Р. Рашев.** Прабългарите през последната четвърт на VII в. (по някои нови находки). – *Добруджа*, 24/25, 2013, с. 105–111.

- Р. Рашев, С. Иванов, С. Тихов.** Ранносредновековна сграда в земленото укрепление при могилата Кобиюк, община Шумен. – В: Археологически отчети и разкопки през 2007 г. София, 2008, с. 606–607.
- С. А. Ромашов.** Болгарские племена Северного Причерноморья в V–VII вв. – Archivum Eurasiae Medii Aevi, VIII, 1992–1994, с. 230–238.
- И. П. Русанова.** Славянские древности. Москва, 1976.
- И. П. Русанова.** Памятники типа Пеньковка. – В: Проблемы археологии. Ленинград, 1978, с. 112–118.
- В. Седов.** Анты. – В: Проблемы советской археологии. Москва, 1978.
- В. Седов.** Славяне Верхнего Приднепровья и Поддвинья. Москва, 1970.
- В. Седов.** Происхождение и ранняя история славян. Москва, 1979.
- В. Седов.** Восточные славяне в VI–VIII вв. Москва, 1982.
- В. Седов.** Славяне в раннем средневековье. Москва, 1995.
- А. И. Семенов.** К выявлению центральноазиатских элементов в культуре раннесредневековых кочевников Восточной Европы. – АСБГЭ, 29, 1988, с. 97–111.
- А. И. Семенов.** К выявлению центральноазиатских элементов в культуре раннесредневековых кочевников Восточной Европы – АСБГЭ, 29, 1988, с. 97–111.
- А. И. Семенов.** Византийские монеты Келегейского комплекса – АСБГЭ, 31, 1991, с. 121–127.
- Б. Симеонов.** Произход и значение на личното име на Аспарух. – Векове, 3, 1977, с. 41–45.
- Б. Симеонов.** Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008.
- С. Б. Сорочан.** Византийский Херсонес (вторая половина VI – первая половина X в.). Очерки истории и культуры. Харьков, 2005.
- А. Т. Сміленко.** Глодоскі скарби. Київ, 1965.
- А. Т. Сміленко.** Находка 1928 у г. Новые Сенжары. – Славяне и Русь. Москва, 1968, с. 158–166.
- И. в. Соколова.** Монеты Перешчепинского клада. – ВВр, LIV, 1993, с. 145–153.
- К. Станев.** Тракия през ранното Средновековие. Велико Търново, 2012, с. 78–85.
- Ст. Станилов.** Хазарската теза. Принос към проблема за идентификацията на археологическата култура на кубратова Велика България. – В: Българи и хазари през ранното средновековие. София, 2003, с. 42–70.
- Ст. Станилов.** Художествения метал на българското ханство на Дунав VII–IX в. София, 2006.
- Д. А. Сташенков.** Половозрастная стратификация новинковского населения (по материалам украшений костюма). – В: Культуры

- степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. (из истории костюма). Т.2. – Самара, 2001, с. 130–152.
- Д. А. Сташенков.** Разкопки Кайбельского средневекового могильника в 1953–1954 годах. – В: Вопросы археологии Поволжья. Вып.3. Самара, 2003, с. 324–339.
- Цв. Степанов.** О локализации „Великой Болгарии“. – ВНР, 2, 1995.
- Цв. Степанов.** Происходът на българите. – В: История на българите. 1. София, 2003.
- Степи Евразии в эпоху средневековья. – В: Археология СССР. Москва, 1981
- Степи Европы в эпоху средневековья. 1. Донецк, 2000
- Степи Европы в эпоху средневековья. 2. Донецк, 2001
- Степи Европы в эпоху средневековья. 5. Донецк, 2006.
- О. В. Сухобоков.** Славяне в Днепровского левобережье (Роменская культура и ее предшественники). Киев, 1975.
- Съкровището на хан Кубрат. Култура на българи, хазари, славяни. София, 1989.
- В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев.** Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. Москва, 1962.
- Д. Топтанов, А. Салкин.** Ранновизантийската крепост в местността „Яйлата“ до с. Камен бряг, Варненска област. – В: АОР през 1990 г. Ловеч, 1991, с. 75–76.
- Б. Тотев, О. Пелевина.** „Находките“ от Велино и Златари и аристократическите гарнитурни на дунавските българи. – Археология, 3–4, 2010, с. 58–78.
- Б. Тотев, О. Пелевина.** Сокровище из Малой Перешчепине и элитарная культура болгар Нижнего Дуная. В: Материалы I Международного конгресса средневековой археологии евразийских степей 1. Казан. 2010 (под печат).
- Б. Тотев, О. Пелевина.** Съкровището от Врап и елитната култура на дунавските българи. – Археология, 2, 2011, с. 32–53.
- Т. Тотев.** Прславското съкровище. Шумен, 1993.
- С. Торбатов.** Късноантичният град Залдапа. София, 2000.
- С. Б. Торбатов.** „Скифские аномалии“ Прокопия Кесарийского и вопрос о времени составления его трактата „О постройках“. – ВВр, 61, 2002, с. 49–57.
- С. Торбатов.** Укрепителната система на провинция Скития (края на III–VII в.). Велико Търново, 2002.
- А. А. Тортика.** Некоторые проблемы этнической истории и археологии протобългар. – Болгарский годишник, 2, 1996, с. 37–48

- А. А. Тортика.** Исторична география та населення Великої Болгарії (630–660 р.н.е.). Автореферат дисертации. Харків, 1999.
- Н. П. Третьяков.** Что такое „Пастирская культура“? – СА, 4, 1971, 103–113.
- О. Н. Трубачев.** Славянские этнонимы – свидетели миграция славян. – Вопросы языкознания, 6, 1974, с. 48–67.
- О. Н. Трубачев.** Этногенезис и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Москва, 2003.
- В. Тъпкова-Заимова.** България на Аспарух и България на Кубер. – ВИС, 5, 1980, с. 47–56.
- В. Тъпкова-Заимова.** Нашествия и етнически промени на Балканиите през VI–VII в. София, 1986.
- Ф. И. Успенски.** История византийской империи IV–VI вв. Москва, 1996.
- Ф. П. Филин.** Образование языка восточник славян. Москва, 1962.
- Ф. Филипу.** Първата българска държава и Византийската ойкуменистична империя (681–852). Византийско-български политически отношения. София, 2012.
- В. С. Флёрв.** Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. Москва, 1996.
- В. Е. Флёрва.** Подкурганние погребения восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии. – В: Степи Европы в эпоху средневековья 2, Донецк, 2001, с. 163–186.
- М. М. Фокеев, Н. Д. Руссев.** Новые данные о Трояновом вале. – Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.). Тирасполь, 2002, с. 406–412.
- А. Х. Халиков.** Татарский народ и его предки. Казань, 1989.
- П. Хилендарски.** История славянобългарска. Зографска чернова, 1762. Факсимилно издание. София, 1998.
- И. Г. Хинку, И. О. Рафаилович.** Славяне и тюрко-болгаре в VI–X вв. На территории Молдавии по археологическим данным. – В: Славяните и средиземноморския свят VI–X век. София, 1973, с. 164–165.
- Н. Хрисимов.** Вознесенский комплекс: Проблемы хронологии и интерпретации. – В: – Степи Европы в эпоху средневековья. 7. Донецк, 2009, с. 9–42.
- Л. Хрушкова.** Монограмма Иисуса. – Католическая энциклопедия, III, 2007, с. 566–467.
- Ф. Х. Хузин.** Волжская Булгария в домонгольское время (X – начало XIII веков). Казань, 1997.

- Ф. Х. Хузин.** Ранние булгары и Волжская Булгария. Казань, 2006.
- Г. Цанкова – Петкова.** Българо-византийските отношения при управлението на Тервел и Кормесий. – В: Изследвания в чест на М. Дринов. София, 1960, с. 615–627.
- Й. Цветков.** Лев Гумилев и историческата география на степна Евразия. – Проблеми на географията, 1, 2009, с. 114–116
- К. Цукерман.** Хазары и Византия. Первые контакты. – В: Материалы по археологии, истории и этнографии Тавриии, VIII, 2001, с. 312–333.
- Г. Ф. Чеботаренко.** Материалы к археологической карте памятников VIII–X вв. в южной части Пруто-Днестровского междуречья. – В: Далекое прошлое Молдавии. Кишинев, 1969, с. 211–229.
- Г.Ф. Чеботаренко.** Траяновы валы. – Добруджа. 14–16, 1997–1999, с. 67–70.
- И. С. Чичуров.** Экскурс Феофана о протобулгарах. – В: Древнейшие государства на территории СССР. Москва 1976, с. 96–97.
- Т. Чобанов.** Свещените дворци на българските канове. София 2008.
- В. Н. Чхайдзе.** Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове. Москва, с. 2008.
- М. Щукин.** Готский путь. Готы, Рим и Черняховская культура. Санкт Петербург, 2005.
- С. П. Юренко.** Днепровское лесостепное деснобережье в VII–VIII в. (Валинцевская культура). Автореферат дисс. Киев, 1983.
- Й. Юркова.** Оловен печат на Тервел. – Нумизматика, 2, 1978, с. 3–9.
- Л. Якобсон.** Раннесредневековые поселения Восточного Крыма. – МИА, 85, 1958.
- А. Л. Якобсон.** Раннесредневековые сельские поселения Югозападной Таврики. – МИА, 168, 1970.
- Т. Яшаева.** Храм христианизованных „салтовцев“ в предместье Херсонеса. В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–1, София, 2007, с. 445–451.
- А. I. Ajbabin.** Early Khazar Archaeological Monuments in Crimea and to the North of the Black Sea. – In: La Crimée entre Byzance et le Khaganat chazar. (Ed. C. Zuckerman). Paris, 2006. p. 31–62.
- A. Alföldi.** The Helmet of Constantin with the Christian Monogram. – JRS, 22, 1932, p. 9–19.
- A. Alföldi.** Die Goldkanne von St.-Maurice d’Agaune. – In: Zeitschrift schweizer Archiv und Kunstgeschichte, 10, 1948, S. 22–25.
- E. Arslan.** L’anello, il cavaliere e il duca. La tomba 33 di campochiaro Vicenne (CV). – Revista Quaderni ticinesi di numismatica e antichita classica, XXIX, Lugano, 2000, p. 333–356.

- G. Atanassov.** La couronne– kamélaukion: un des regalias des souverains bulgares au moyen âge. – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (ЦСВП „Иван Дуйчев“), 90 (9), 2000, с. 259–274.
- G. Atanasov.** Martyrium et АΓΙΑΣΜΟΝ dans le castel basbyzantin près du village de Golech, région de Silistra (communication préliminaire). – *Miscellanea Bulgarica*, 11. Wien, 1997, p. 134–135
- G. Atanasov.** Le martyrium la basilique et le confesio avec des reliques dans le castel basbyzantin près du village de Golech, région de Silistra (Durostorum). – *Acta musei varnaensis*, IV, 2006, p. 101–127.
- G. Atanasov.** Christianity along the Lower Danube Limes in the Roman Provinces of Dacia Ripensis, Moesia Secunda and Scythia Minor (4th – 6th C. AD). – In: *The Lower Danube Roman Limes*. Sofia, 2012, p. 360–364.
- Al. Avenarius.** *Die Awaren in Europa*. Amsterdam–Bratislava. 1974.
- G. Bakalov.** Les ouvrages d'Agathias de Myrenée comme source de l'histoire des territoires balcaniques pendant la première moitié du VII-e siècle. – *EB*, 2–3, 1974, p. 205–207.
- C. Bálint.** *Die Archäologie der Steppe*. Vienna, 1989.
- C. Bálint.** Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe. – *Awarenforschungen*. B. I. Wien, 1992, S. 309–496.
- C. Bálint.** Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahmen. – In: *Ausgewählte Probleme Europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters*. Vol. I. Sigmaringen 1993. S. 195–273.
- F. Barišić.** Le siege de Constantinople par les Avars et les Slaves en 626. – *Byzantion*, 24, 1954, p. 371–390.
- I. Barnea.** L'incendie de la cite de Dinogetie au VIe siècle. – *Dacia*, XI, 1966, p. 237–260.
- A. Bellinger, Ph. Grierson.** *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection*, II. Washington, 1968.
- M. G. Bianco. Anneau.** – *Dictionnaire Encyclopedique du Christianisme Ancien*. Tome 1. ed. Cerf, Paris, 1999.
- Ch. Bonev.** *Les Antes et Byzance*. – *EB*, 3, 1983, p. 109–120.
- L. Bréhier.** *Les institutions de l'empire Byzantin. Le monde byzantin*. Paris, 1949.
- M. Bucovală, G. Papuc.** Cercetările archeologice la Ovidiu, municipiul Constanța. – *Pontica*, XIII, 1980, p. 277–283.
- D. Callány.** *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonauecken*. Budapest, 1961.

- É. Carpentier.** *Les Batailles de Poitiers. Charles Martel et les Arabes*, Paris, 2000.
- V. Ceglia, B. Genito.** *La necropoli altomedievale di Vicenne a Campochiaro*. – *Archeologia del Molise*. Roma, 1991, 329–335.
- V. Ceglia, I. Marchetta.** *Nuovi dati dalla necropolis di Vicene a Campochiaro*. – In: *Atti del Convegno internazionale di studi, Cimitile-Santa Maria Capua Vetere, 16–17 giugno 2011*, a cura di Carlo Ebanista e Marcello Rotili, Cimitile (Napoli), *Tavolario edizioni*, 2012, p. 217–238.
- C. Chiriac.** About the presence of Byzantine coins in Dobroudja during the 7th century. – *Dobroudja*, 12, 1995, p. 133–136.
- N. Christie.** *The Lombards (The Ancient Langobards)*. Oxford 1995.
- A. Clot.** *l'Espagne musulmane*, Paris, 2004.
- M. Coja.** Cercetări noi în așezarea greco-romană de la Capul Dolojman – Argamum (?). – *BMI*, XLI, 3, 1972, p. 33–42.
- E. Corbu.** *Vlădeni-Popina Blagodeasca*. Vol. I. Braila, 2013.
- K. A. C. Creswell.** *Early Muslim Architecture*. I-2. Oxford, 1969.
- K. A. C. Creswell.** *Early Muslim Architecture*. II. Oxford, 1970.
- D. Cruikshank.** *Byzantine siber stamps*. Washington, 1961.
- G. Custorea.** Unele aspecte privind penetrația monedei bizantine în Dobrogea în secolele VII–X. – *Pontica*, XIX, 1986, p. 273–278.
- F. Curta.** Invasion or inflation? Sixth- to Seventh-Century Byzantine Coin Hoards in Eastern and Southeastern Europe. – *Annali dell'Istituto Italiano de Numismatica*, 43, 1996, p. 65–224.
- F. Curta.** Qagan, Khan or King? Power in Early Medieval Bulgaria (Seventh to Ninth Century). – *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 37, 2006, p. 1–32;
- F. Daim.** „Byzantinische“ Gürtelgarnituren des 8 Jahrhunderts. – *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt*. Innsbruck, 2002, S. 77–204.
- D. Danlop.** *The history of the Jewish Khazars*. New York. 1967.
- J. Deér.** Der Ursprung der Kaiserkorone. – *SBAG*, 8, 1950, S. 51–87.
- V. Dincev, R. Rachev, B. Borisov.** *Le village byzantin sur la territoire*
- P. Diaconu.** Le problem de la lcalisation de l'Onglos. – *Dacia*, XIV, 1970, p. 325–334.
- P. Diaconu.** *Carbona, Cavarna, la contrée de Carvouna*. – *Dacia*, XXXVII, 1993, p. 301–303.
- de la Bulgarie contemporaine. – In: J. Lefort et al. (eds) *Les Villages dans l' Empire byzantin (IVe-XVe siècle)*, Paris (*Réalités Byzantines*, 11), 2005, 351–353.
- H. Ditten.** Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen. – *Byzanz*, 1978, S. 378–390



- J. Eberslt.** Les art somptuaires de Byzance. Paris, 1929.
- M. Jacob.** Aspecte privind circulatia monetar pe teritoriul României în doua parte a sec. VII p. Cr. – In: Istro-Pontica, 2000, p. 486–493.
- R. Janin.** Constantinople byzantine. Paris, 1950.
- M. Fasmer.** Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. Teil I: Die Iranier, in Sudrussland. Leipzig, 1923.
- U. Fidler.** Die Grablegen der Protobulgaren an der unteren Donau. – In: Проблеми на прабългарската история и култура, 1, София, 1989, с. 143–158.
- U. Fidler.** Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unreten Donau. Bonn, 1992.
- U. Fidler.** Die spätawarezeitlichen Gürtelbestandteile vom Typ Vrap-Erseke aus Velino (Bez. Varna, Bulgarien). – Germania, 74, 1996, S. 248–263.
- C. Foss.** Late Antique and Byzantine Ankara. – DOP, 31, 1977.
- C. Foss, O. Wifield.** Byzantine Fortification. – Unisa studia, 22, Oxford, 1986.
- É. Garam.** Über den Schatzfund von Vrap (Albanien). – AA, 49, 1997, S. 23–33.
- É. Garam.** Die münzdatierten Gräben der Awarenzeit. – In: Awarenforschungen. Vol. 1. 1992.
- É. Garam.** The connection of Avar Period princely and common grave with goods with the Nagisentmiclos treasure. – The Gold of the Avar. Budapest, 2002, S. 81–110.
- I. Gavrituhin.** La date du „trésor“ de Perešćepina et la chronologie dea antiquités de l'époque de formation du Khaganat Khazar. – In : La Crimée entre Byzance et le Khaganat chazar. (Ed. C. Zuckerman). Paris, 2006, p. 13–30.
- P. Golden.** Khazar Studies. An historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars (=BOH, 25, 1). 1. Budapest. 1980.
- A. Grabar.** L'Empereur dans l'art byzantin. London, 1971.
- O. Grabar.** The Date and Meaning of Mshatta. – Dumbarton Oaks Papers, 41, 1987, p. 243–248.
- H. Grégoire.** L'origine et le nom des Croates et des Serbes. – Byzantion, 17, 1944–1945, p. 88–118.
- P. Grierson.** The Kyrenia Girdle of Byzantine Medallions and Solidi. Numismatic Medallions and Solodi. – Numismatic Chronicle, XIX, 1955, p. 68–70.
- P. Grierson.** Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection, III. Washington, 1973.

- R. Guiland.** Recherches sur les institutions byzantines. Berlin-Amsterdam, 1967.
- W. Hahn.** Moneta Imperii Byzantini. 3, Wien, 1981.
- J. Hampel.** Altertumer des frühen Mittelalters in Ungaren, III. Breuschweig, 1905.
- M. Hendi.** Light-Weight Solidi, Tetarteron and the Book of the Prefect. – Byzantinische Zeitschrift, 65, 1972, p. 57–80.
- Y. Hirschfeld.** The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period. – Yale University Press. Ney Hevan – London 1992.
- R. Hillenbrand.** La dolce vita in Early Islamic Syria: The Evidence of Later Umayyad Palaces. – In: Early Islamic Art and Architecture. Suffolk, 2002, p. 333–372.
- M. Kazanski.** Les Slaves. Les origines (Ier-VIe siècle après J.-C.). Paris, 1999.
- M. Kazanski.** Les Hunugours et le commerce de fourrure ai VI-ème siècle. – In: Zwischen Fjorden und Steppe. Festschrift für Johan Gallmer zum 65. Geburtstag. Berlin, 2010, p. 225–238.
- M. Kazanski, J.-P. Sodini.** Notes sure le peuplement de la région de Dniepr moyen pendant la second moitié du VIIe. siècle. – RA, 1, 1987, p. 84–90.
- W. Kellner.** Christusmonogram. – Lexikon der Christliche Ikonographie, I, 1968, Sp. 465–468.
- D. Kennedi.** The Roman Army in Jordan. London, 2000
- I. Kovrig.** Das awarezeitliche Gräbelfeld von Alattyán. Budapest, 1963. La Crimée entre Byzance et le Khaganat chazar. (Ed. C. Zuckerman). Paris, 2006.
- G. László.** Szent István Enlékkényy. Budapest, 1938, p. 532–540.
- G. László.** Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. – 34, 1955.
- G. László.** Les onoghoues en Europe Central. – Balkanoslavica, 1, 1972, p. 113–120.
- A. Leclercq.** Anneau. – DACL, I.2. Paris, 1924.
- P. Lemerle.** Les plus anciens recueils de Saint Demétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. Vol. I. Paris 1979, Vol. II. Paris, 1981.
- A. Madgearu.** The plate of Paternus from the Malaja Perešćepina treasure: booty or gift. – Études Byzantines et Post-Byzantines, VI, 2011, p. 65–73.
- Y. Magen.** The Church of Mary Theotokos on Mt. Gerizium. – In: Ancient Churches Revealed. Jerusalem, 1993, p. 83–89.
- G. Mănușu-Adameștesnu.** Tomis-Constantina-Constanța. – Pontica, XXIV, 1991, p. 317–327.

- J. Marquart.** Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschriften von Catalar und in der altbulgarischen Fürstenliste. – Известия Русского Археологического института в Константинополе, XV, 1900, S. 1–30.
- J. Marquart.** Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903
- V. Maxfield.** *Dona Militaria: The Military Decorations of the Roman Army.* Los Angeles, 1981.
- B. Mitrea.** Monedele și prăbukirea Dinogetia la sfârșitul secolului al VI-lea. – Pontica, VII, 1974.
- G. Moravcsik.** Zur Geschichte der Onoguren. Ungarische Jahrbücher, X, 1–2. Berlin-Leipzig, 1930.
- G. Moravcsik.** Byzantinoturcica, II. Berlin, 1958.
- G. Moravcsik.** *Studia Byzantina.* Budapest, 1967.
- J. Napoli.** Recherches sur les fortifications linéaires Romaines (Collection de l'École française de Rome, 229). Roma, 1997.
- N. Nubar.** *Hystria, III. Descoperirile monetare 1914–1970,* București, 1973.
- E. Oberländer-Târnoveanu.** Monede antice și bizantine la Troesmis. – Peuce, VIII, 1977–1978, p. 253–274.
- E. Oberländer-Târnoveanu.** Monede byzantine din secolele VII–X descoperite în nordul Dobrogei. – SCN, 7, 1980, p. 163–166.
- E. Oberländer-Târnoveanu.** Monnaies Byzantine de VIIe–IXe siècles découvertes da Silistra et le probleme du commencement de l'économie monétaire le premier royaume Bulgare. – Dobroudja, 12, 1995, p. 137–172.
- D. Obolensky.** *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453.* London, 1971.
- N. Oikonomides.** Les Listes de préséance byzantine des IX-e et X-e siècles. Paris, 1972.
- N. Oikonomides.** *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals.* Washington, 1986.
- Paulys-Wissowa** Real-Encyclopädie, XIII. Stuttgart, 1927.
- E. Piltz.** Kamelaukion et mitra. Insignes byzantins impériaux et ecclésiastiques. Uppsala, 1977.
- A. Poidebard.** Le trace de Rome dans le desert de Syrie. Le limes de Trajan à la conquête arabe. Paris, 1934.
- Al. Popoea.** Monede bizantine din nordul Dobrogei. – Peuce, IV, 1973–1975, p. 175–198.
- W. Pohl.** Die Awarier. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München, 1988.

- D. Pringle.** *The Defence of Byzantine Africa from Justinian the Arab Conquest. An account of the military history and archaeology of the sixth and seventh centuries (=BAR, International Series 99).* Oxford, 1981.
- C. Preda, N. Nubar.** *Hystria, III. Descoperirile monetare 1914–1970,* București, 1973.
- O. Pritsak.** Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955.
- O. M. Prichodnjuk, V. M. Chardaev.** Ein Edelmetallfund des 6–7. Jahrhunderts aus Keleje, Ukraine. – *Eurasia antiqua*, 7. 2003, S. 585–612.
- A. Róna-Tas.** Where was Khubrat's Bulgaria? – *Acta Orientalia Hungarica*. 53, 1–2. 2000, S. 1–22.
- A. Róna-Tas.** Bayan and Asparuh. Nine Notes on Turks and Iranians in East Europe. – [www.academia.edu/10108013/](http://www.academia.edu/10108013/) p. 1–21.
- M. Ross.** A Byzantine Imperial Scepter for Easter and Pectoral Cross. – *JÖBG*, 9, 1960, p. 91–95.
- P. Schramm.** *Herrschaftszeichen und Staatsymbolik, II.* Stuttgart, 1955.
- P. Schramm.** *Kaiser Könige und Päpste, II.* Stuttgart, 1968.
- W. Seibt.** Probleme der historischen Geographie Bulgariens im späten 10. und 11. J. – Ein sigillographischer Beitrag. – *AMV, II.* Нумизматични и сфрагистични приноси към историята ни археологията на Западното Черноморие. Варна, 2000, S. 253–263.
- W. Seibt.** *Monogramum.* – *Reallexikon zur byzantinischen Kunst.* VI. Stuttgart, 1999, S. 601–603.
- D. Simoni.** Die Bulgaren des 5. Jahrhunderts im Karpaten becken. – *Acta Archaeologica.* X. Budapest, 1957, S. 227–250.
- A. T. Smilemko.** Les ensambles archéologiques du littoral du Dnèper du type Pereiščepinskij et leur appréciation historique. – 1 Miedzinarodoy kongress arheologii slowianskei, III. Warszawa, 1970, p. 127–133.
- M. Schulze-Dörlamm.** Byzantinische Gürtelschnalen und Gürtelbeschläge im Römische-Germanischen Zentralmuseum. Teil 2. Die Schnallen mit Scharnierbeschlag und die Schnallen mit angegossenem Reimendurchzug des 7. Bis 10. Jahrhunderts. Mainz, 2009.
- J. Spier.** *Late Byzantine Rings, 1204–1453.* Wiesbaden, 2013.
- S. Szádecky-Kardoss.** Kuvrat liának, Kubernek története és az avarcori régészeti leletanyag. – *Antik Tanulmányok*, 15, 1968, p. 84–88
- S. Szádecky-Kardoss.** *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen.* Szeged, 1986.

- G Szenthe.** Connections between the Mediterranean and the Carpathian basin in the 8<sup>th</sup> century AD on the hingest strap-ends of the Late avar period. – Acta Archaeologica Carpathica. – XLVIII, 2013, p. 195–225.
- Tabula Imperii Byzantini.** 5. Kilikien und Isaurien. Ven: Friedrich Hild und Hansgeid Hellenkemper. Teil. 1. Vienn. 1990.
- E. Tóth.** Preliminary Account of the Avar Princely Find at Kumbabony. – CA, 1, 1972.
- L. Twining.** European Regalia. London, 1967.
- A. Vertan, G. Custurea.** Descoperiri monetare în Dobrogea. – Pontica, XXVIII–XXIX, 1995–1996, p. 309–321.
- M. Vojnov, V. Tapkova-Zaimova.** La politique de Byzance sur raport avec „barbares“. – Etudes Historiques, 2, 1965, p. 31–46.
- R. Vulpe.** La date du valum romaine de la Bessarabie inférieure. – ИАИ (=Сборник Г. Кацаров, Т. 1), XVI, 1. 1950, с. 89–98.
- R. Vulpe.** Le valum de la Moldavie inférieure et la „mur“ d'Athararic. Gravenhage, 1957.
- R. Vulpe, I. Barnea.** Din istoria Dobrogei. 2. București, 1968.
- J. Werner.** Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kennung der langobardischen Bodenfunde vor 568. Munich, 1962.
- J. Werner.** Der Grabfund von Malaja Perešćepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren Verlag. München, 1984.
- J. Werner.** Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Österreichische Akademie der Wissenschaften Pil.-hist. Klasse, Denkschriften 184=Studien zur Archäologie der Awaren, 2. Wien, 1989.
- J. Werner.** Neues zu Kuvrat und Malaja Perešćepina. – Germania, 70, 1992.
- Kl. Wessel. Christusmonogram.** – RL BK, I. Stuttgart, 1966, col. 1040–1048.
- Kl. Wessel, E. Pilts, C. Nicolescu.** Insignien. – In: RL BK, III-19. Stuttgart, 1973.
- H. Wolfram.** Odowakar. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Band 21, S. 573–575.
- H. Wolfram.** Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie. München. 1990.

---

## СЪКРАЩЕНИЯ

---

АСБГЭ	Археологическият сборник на Государственого Эрмитажа – Санкт Петербург
АП	Археологични паметници на УССР – Київ.
АОР	Археологически открития и разкопки – София
ВИС	Военноисторическият сборник – София
ВВр	Византийският Временник – Москва
ГСУ	Годишник на Софийския университет
ИФ	Исторически факултет
ИФФ	Историко-философски факултет
ЦСВПИД	Център за славяно-византистични проучвания „Иван Дуйчев“
ГИБИ	Гръцки извори за българската история
ИАИ	Известия на Археологическия институт – София
ИБАИ	Известия на Българския археологически институт – София
ЖМНП	Журнал Министерство на народното просвещение – Санкт Петербург
ИНМВ	Известия на Народния музей – Варна
ИНМШ	Известия на Народния музей – Шумен
ИБИД	Известия на Българското археологическо дружество – София
ИПр	Исторически преглед – София
КСИА	Коротки съобщения на Института за археология на СССР – Москва
ЛИБИ	Латински извори за българската история – София

МИА	Материалы и исследования по археологии СССР–Москва
КСИА	Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР – Москва.
ЛИБИ	Латински извори за българската история – София.
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР – Москва
МАЭТ	Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии – Симферополь
ППИК	Проблеми на прабългарската история и култура – София-Шумен-Варна
СБНУК	Сборник за народни умотворения и култура – София.
СА –	Советская археология – Москва.
АН	Archaeologia Hungarica – Budapest
BHR	Bulgarian Historical Revue – Sofia
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice – București
СА	Cumania Arhaeologia – Budapest
DACL	Dictionaire d'archéologie chrétienne et liturgie – Paris
DOP	Dumbarton Oaks Papers – Washington
EB	Etudes balkaniques – Sofia
JÖBG	Jahrbouh der Österreichischen Buzantinischen Gesellschaft – Vienne
JRS	Journal Roman Studies – London
MGHAA	Monumenta Germaniae Historica: Autores antiquissimi – Berlin
MGH SRLI	Monumenta Germaniae Historica: Sriptores regum Lanbaardicarum et Ita-licarum
MGH SRM	Monumenta Germaniae Historica: Sriptores regum Merovingiarum
MGH SS	Monumenta Germaniae Historica: Sriptoris regum germaniarum in usum sholarum separatim edii – Berlin
RA	Revue Archeologique – Paris
RLBK	Reallexikon zur byzantinischen Kuns – Stuttgart
SBAG	Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte – Bern

---

## THE FOUNDING FATHERS OF BULGARIA (619–721)

ORGANA, KUBRAT, ASPARUH, TERVEL  
Georgi Atanasov

---

### INTRODUCTION

Kubrat, though typically presented as a leader of the Unogundurs, did not only establish a country of the Unogundurs, but rather a Bulgarian state, which was “titled” “Great Bulgaria”. The majority of Bulgarian tribes included the ethnonymous form *gur* – from *ogur* – *onogurs*, *utigurs* and others. It is obvious that in their early history around IV–V<sup>th</sup> century they spoke a common, specific Turkic language (the so called R-language), in which *ogur* is associated with Bulgarians, and *oguz* with Turks. The name *Bulgar* consists of *Bul*, which translated from Iranian means *Big* or *Great* and the ethnonym in question *ogur* – *gur*, that is “*Great ogurs*”. In that way the Iranian-Turkic origin of the name is rather explicable along with the specific ethnogenesis of the Bulgarians.

At the beginning of the Hun steppe empire the Bulgarian tribes of Turkic-Ogur origin settled in the territories occupied by the ancient Sarmatian – Iranians. Approximately in the middle of V<sup>th</sup> century the Hunugurs-Huns-Hailandurs (=onogurs-unogondurs) mixed with the Bulgarian tribes and stood at the head of the Unogondur-Bulgarian confederation. The charisma they possessed played a crucial role in that establishment, as they came from ‘royal origin’, which accord-

ing to the “Enrolment form of the Bulgarian khans” stemmed from the time of Atila and his son Ernah. Due to the main ruling dynasty the name Huns won recognition as a politonym of that ethno-cultural mosaic. Though gradually, the various ethnic groups which constituted the state, started a process of distinguishing from one another and most of them had in their tribal name the ethnonym *gur* – from *ogur* – which steadily turned into a sign of Bulgarian identity. They were known by their own names until VII<sup>th</sup> century when the relief image became notable and exactly “Great Bulgaria”.

## CHAPTER I

### PATRICIAN ORGANA (BU-YURGAN, MOHODU-HEY) AND THE EMANCIPATION OF THE BULGARIANS.

As a whole, besides the Kutrigurs, who had adopted the Avar dynasty, Bulgarian tribes and the affiliated Utigurs-Unogondurs in North Caucasus, the regions of Kuban and along the sea of Azov came under Turkic dominance. At the same time they had a certain level of autonomy which became explicit from the chronicles of the Utigur leader Anagay. There is another historic event which supports the former one from 619 AD, represented by the Byzantine chronicler Nicephorus, which refers to Organa’s personality.

#### ORGANA’S BAPTIZING IN CONSTANTINOPOLE

In 619 in Constantinople the emperor Heraklius officially hosted Organa, the ruler of the Huns, who adopted Christianity along with his notable companions, and was given the superior Roman title patrician. The special attention that Organa received was closely related to the fact, that at that time Constantinople needed a powerful ally against the Avar invasion. Actually patriarch Nicephorus used the name Huns, which as an archaism was used to denote mainly the Bulgarians and this particularly becomes obvi-

ous in the phrase “at last it should be told about the origin of the so-called Huns or Bulgarians and their state structure”. He further used in his narrative the name Bulgars. Along with the other events, Organa’s mission in Constantinople is an eloquent testimony of the autonomy in the Bulgarian activities in the boundaries of the West Turkic khaganate. Right after that event, Nicephorus continued with the beginning of “Great (Kubrat’s) Bulgaria” writing the following words “Kubrat of the Unogondurs, Kernaka’s nephew (Organa – Bulgarian author) who rose in rebellion...” Eventually the Syrian chronicler Yoan Niciu, in the second half of VII<sup>th</sup> century writes about *Ketrades (Kubrat – Bul.author) the head of the Mutans (=Huns – Bul. author), Kernaka’s nephew (Organa – Bul.author)*.

#### ABOUT THE THIRD RING-SEAL FROM MALAYA PERESHCHEPINA, THE PATRICIAN TITLE AND THE PATRICIAN’S INSIGNIAS.

Among the numerous golden objects and jewellerys, as well as two ring-seals belonging to Kubrat (sample 4a,b) it has recently become obvious that the treasure also includes another, a third ring with a cross monogram who was spelt out by Vera Zaleskaya as BATOPXANOY PATPIKIOY (*Bat Organa the patrician*) (sample 3). I have certain doubts, whether the inscription on the second ring is the same and exactly XOBPATOY ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ (*The patrician Kubrat*) (sample 4b), as the rest of the researchers think. As the first ring (with the inscription XOBPATOY – *Kubrat* -sample 4a) was worn by Kubrat before the patrician promotion in 635, why it was necessary for Kubrat to wear two rings with one and the same text (XOBPATOY ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ), on top of that with different shift of the monograms?! The patrician investiture is a single act and the patrician ring-seal (having the value of regalia) is a one-off gift. I dare to claim, without any scrap of doubt that Organa is Christian as there are no cases in the history of late Rome and early Byzantium, in which the title patrician or any other title to be given to a pagan. I also focus on the patrician’s insignias which closely follow the Byzantine model described by Constantinus Porphyrogenitus.

TRIBAL ALLIANCE DULU, PRINCE  
MOHODU-HEY (=ORGANA) AND THE UNOGONDURS

At the beginning of VII<sup>th</sup> century the Unogondurs, Proto-Bulgarians respectively, in the Western periphery of the huge Western Turkic khaganate had their own autonomy since their leader, Organa, ran almost a kind of autonomic external policy. To some extent this was due to the unstable status of the Western khaganat, especially after 603 and the raids between the tribal alliance Nushibi, connected to Ashina clan and the tribal alliance Dulu. It is supposed that actually Organa was the popular, from Chinese resources, leader Mohodu-Hey who was the son of the great khagan Kara-churin from the royal dynasty Ashina, uncle of the khagan Tun-dzhagbu –khan (Tenshehu) respectively. He appeared on the political scene for the first time in 587 under the name of the Siberian “Baghatur – prince”, which means, that he was born around 565–570. If Mohodu-hey and Organa are one and the same person, and if Organa is Kubrat’s uncle from Dulu clan, we could actually conclude that the latter one on his mother’s side was a descendant of the ruling clan Ashina. The identification of Mohodu-hey with Organa, and the relation between Organa-Kubrat respectively could be derived also onomastically as the name Organa is comparable to the Mongolian word “Urag”, which in fact means a relative on mother’s side. It became obvious, that according to Nicephorus and Yoan Nikiu Kubrat is Organa’s nephew.

MOHODU-HEY (=ORGANA)  
AND THE STATE STRUCTURE – A CAUSE OF UNOGODURS

After the political takeover in 612 and taking the power by Nushibu clan, on the expense of Dulu clan, it is quite probable that Organa (Mohodu-hey) settled down with his nephew Kubrat (obviously a charismatic figure from Dulu clan) with the Bulgarians-Unogondurs. He started to run an independent external policy which became explicit with his mission in Constantinople in 619. Under the tense circumstances, caused by Tunshehu khagan, supported by the tribal alliance Nushibu Mohodu-hey, connected to the tribal alliance Dulu,

took drastic actions. That was mentioned in a Chinese source dated to 629, translated and interpreted by N. Y. Bichurin, which says that: “In the very beginning (around 626 – Bul. author) he (Mohodu-hey=Organa – Bul. author) separated from the state (Turkic khaganate – Bul. author) a small khaganate (of Unogodurs? – Bul. author), and declared himself a supreme khagan which made the nobles (Nushibi and part of Ashina clan – Bul. author) grumble.” That fact de jure claims Organa’s status as an independent head of the state, which was issued de facto in 619 with his actions in Constantinople and the title “*kyrios*” which the Byzantines used to address him. It is quite probable that the event from 629 could be one of the main reasons for the civil war in the Western khaganate in 630. During the war Organa (Mohodu-hey) defeated Nushibu clan and his allies, the Khazars who invaded in Dzungaria and killed his brother’s son – Tunshehu khagan. In the following 631, however, Organa himself, turned already 60 and got killed in the civil war. An extremely interesting fact, according to the Enrolment form, Organa’s power/Gostun lasted for two years. If that is true, we could suggest the hypothesis, that two years before his death Organa made the Bulgarian tribes independent.

**CHAPTER II**  
**KUBRAT – BULGARIAN KHAGAN, ROMAN**  
**PATRICIAN AND THE FORMATION OF THE**  
**BULGARIAN STEPPE EMPIRE**

It is quite probable that after Organa’s death, not only de jure, but de facto, Kubrat took the lead of the Bulgarian tribes. In that respect the patrician Nicephorus writes that Kubrat, Organa’s nephew, defeated and drove the Avars away, signed a peace treaty with the emperor Heraklius as the latter gave him a patrician title. That evidence is supported to a certain extent by Yoan Nikiu. It states that Kubrat, baptized in his childhood, living in the palace in Constantinople, befriended Heraklius and after his death protected the interests of his wife Martina and her children.

ON THE ORIGIN, PERSONIFICATION,  
NAME AND SOME CHRONOLOGICAL SPECIFICATIONS.  
THE PERIOD IN CONSTANTINOPLE

After I have made a correlation in the sources I suggest the following reconstruction. As it is claimed that Kubrat was baptized in his childhood and as we know that around 635, already a grown-up man, he defeated the Avars, it becomes quite obvious that he was baptized during his uncle Organa's mission in Constantinople in 619. If in 619 he was still a boy, which means that he was born around 605–610. After he adopted Christianity he stayed in Constantinople where he was brought up and educated in the sphere of state deeds in the emperor's palace. After his uncle's death in 631 or a bit earlier, at around 20–25 years of age, Kubrat came back to his country and ascended the throne. It now becomes clear that at that time Organa had already emancipated the Unogodur-Bulgar tribes, led by Dulu clan which Kubrat himself belonged to, which is written in the "Enrolment form of the Bulgatian khans". For a short period of time the young ruler consolidated also the adjacent Bulgarian tribes in the region of Sea of Azov. This fact was recorded by the chroniclers under the name "Great Bulgaria".

It is still disputable what kind of relative bonds Kubrat and Organa used to have. According to patriarch Nicephorus Kubrat is Organa's nephew (ὁ ἀνψιτός), which suggests that Organa is Kubrat's uncle. In the case that the personifications Gostun=Organa, Kurt=Kubrat and Bezmer=Batbayan are quite probable and true it is certain that Kubrat and his sons belong to the ruling clan Dulu, whereas Organa comes from another clan – Ermi in this case. The latter, if he is one and the same person with Mohodu-hey, we could conclude that clan Ermi in the Enrolment form could be associated with the ruling clan Ashina, along with the other matters, it means that Kubrat's father is related in some way to Dulu clan. Most probably he died earlier and Kubrat's uncle Organa took custody on his nephew. Additionally the name Kubrat is of Iranian origin. Obviously the name of the young Bulgarian ruler is quite likely to have some connection with the Iranian-speaking descendants of the Sar-

matians on the north of Caucasus. On the basis of the funereal ritual, ceramic ensemble and the territories which Proto-Bulgarians inhabited in the recent decades of our studies more and more followers consider that the predominant part of the Proto-Bulgarians and in particular the Unogodurs are of Sarmatian-Iranian background.

FIRST YEARS ON THE THRONE AND EARLY  
ACHIEVEMENTS. FORMATION OF GREAT BULGARIA

Some scientists argue that patriarch Nicephorus's statement, that Kubrat rose in arms and drove the Avar army away from their lands. It is known that the Unogondurs, Kubrat's tribe inhabited the lands on the north of Caucasus in the region of Kuban and the Sea of Azov at the beginning of VII<sup>th</sup> century which were actually within the boundaries of Turkic not Avar khaganat (sample 1). During Organa's ruling the direct Turkic dependence was terminated and the war Kubrat initiated against the Avars was around 630 AD. After he established his power in the "Old" or "First" Great Bulgaria, where practically the Turkic vassality was turned down at the time of Organa, Kubrat concentrated his power and resources, so that he could annex to the state the congeneric Kotrags or Kutrigurs, who were still under Avar vassality. After this activity the territory of Bulgaria at the time of Kubrat almost doubled as the Western border spread from the river Don towards Dnieper and Dniester. Following Nicephorus's chronology this war of liberation stretched around 635 in complete accord with Byzantium. Here we should face an issue, which mainly concerns the behavior of the Kutrigurs during the time of the war against the Avars around 635 AD. It is known that the Kutrigurs were associated to the Avar khaganat, yet in 558–567 and guarded the eastern border along the river Don with the Turkic khaganat, Utigurs (Unogondurs) respectively, who they were in congeneric conflict lasting for more than a century. On that basis it is hard to say that there were any circumstances under which the Utigurs/Unogondurs and Kutrigurs could integrate and that went on until 632. Then the Bulgarians-Kutrigurs made an unsuccessful attempt to impose their own representative as an Avar khagan,

which was followed by a general defeat and run-away of those who managed to survive led by Altciok. These events undoubtedly led to the disintegration of the Bulgarians-Kutrigurs and worked them up against the Avars. That, in my opinion, is the main reason why the Kotrags (Kutrigurs) joined Great Bulgaria. Along with the other activities, this massive blow that Kubrat struck in 635 laid the beginning of a deep crisis and reduced the Avar power. I personally assume that the end of the first phase, the early Avar 650/660 AD may be related to the blow which khan Kubrat struck on the khaganate around 635 AD. The blocking of the Turkic tribes and more specifically the spectacular victory on the part of Kubrat against the Avars around 635 have considerable consequences for the East-European regions in several dimensions: 1. The union of the Bulgarian tribes from North Caucasus to Dnieper/Dneister, which had never taken place before. 2. The Byzantine borders were completely protected from the north and for the first they were reinforced for a long time along the Danube limes (border), which permanently put an end to the Avar occasional raids. 3. The already destroyed Avar power led to the emancipation of the Slavs in the Danube region and the Carpathian mountains, who had been under Avar oppression for more than 80 years. There are indirect data that along with the other activities and occupations the Serbians and Croats were given the opportunity to leave their initial territories in the region behind the Carpathian mountains and moved towards the north-west provinces of the Byzantine empire. They settled there permanently and laid the beginning of today's Serbian and Croatian state structures. According to Constantinus Porphyrogenitus that coincides with the reign of the emperor Heraklius, and the reign of Kubrat respectively. There is even a hypothesis that these names *Porgas* and *Hrovatos* of the first half-legendary Croatian princes connected to the beginning of their new country on the Balkans are the names of Organa and Kubrat, who were the main figures in establishing the country. Even Porgas and Hrovatos are assumed to adopt Christianity at the time of Heraklius which coincides with the baptizing of Organa and Kubrat by the same emperor. 4. The victory that Kubrat won had its consequences for Eastern Europe with respect to the liquidation of the Kutrigur dependence on the Avars, which on its part

deprived the Kutrigurs from this reserve in the event of war. Along with this the eastern Slavonic tribes and in particular the Dulebs located within the boundaries of the Dnieper, Bug and Pripyat were provided with the opportunity to get free from the Avar vassality.

#### INSIGNIAS AND CHRISTIAN RELIGION OF KHAN KUBRAT IN THE LIGHT OF THE TREASURE FROM MALAYA PERESHCHEPINA

After the defeat over the Avar khaganat, which was considered the last threat for the Empire, emperor Heraklius returned the favour that Kubrat did to the empire. He was declared a noble Byzantine patrician with all subsequent favourable consequences. The Byzantine empire undertook the obligation to provide Kubrat with federate annuities, that is money compensations. It was common practice that the allied barbarian rulers, if they were Christians, should be given the noble Byzantine title-patrician. The fact, according to the chroniclers, that Kubrat kept that contract to the end of his life, makes us think that he strictly followed the federate obligations. Actually Byzantium also kept to its obligations, until Konstans II maturity. This was supported by the numerous gold solids, found in the lands of Great Bulgaria (in particular, in the region along the Dniester), as well the Byzantine title-patrician, which was given to the Bulgarian ruler after the peace treaty along with a number of gifts and patrician regalia. Nikephoros, who firmly insisted on the patrician investiture, titles him “κύριος”, which actually testified Kubrat's total power over his subordinates and on the territories of Great Bulgaria. It is remarkable, that Constantinus Porphyrogenitus addressed the Christian rulers “κύριος”. Kubrat, similar to Organa, might have also been awarded with the already mentioned military patrician clothing and regalia – brocade *tunic*, golden *fibulis*, purple *sagius* (a cape), belt-*cingulum*, a sword, bracelets and armory. Besides the already torn and worn-out clothing almost all mentioned jeweleries are found in the treasure of Pereshchepina, nor far away from Dnieper (samples 1-I, 1a, 2, 8–14). The patrician nobility given to Kubrat, could be also related, apart from the ring with cross-like monogram, to the golden belt-*cingulum* (samples 8, 9). A number of clerical Christian objects and in particular,



a collection plate (discos) are also connected to Kubrat Christian belonging (sample 5). Despite the obvious Byzantine patrician insignia it is rather logical to ask ourselves whether Kubrat had used another ruler's clothing and regalia apart from the patrician signs covered with Christian symbols? Firstly, we should point out here the golden scepter with a spherical top (sample 15). The scepter with a spherical top is a sign and symbol of the Avar and Magyar power.

The complex of Malaya Pereshchepina is connected to a number of archeological monuments, grouped basically in the region along the river Dniester and named after the unique monument "Malaya Pereshchepina". An important indicator could be the latest coins of Konstans II from their first emission (642–647) in Malaya Pereshchepina, Kelegey and Novogrigorievka (sample 1), which are supposed to be terminus ante quem (limit after which) around the middle of VII<sup>th</sup> century that draws us to the conclusion that they have little in common with the Khazars' presence.

#### GREAT BULGARIA AND THE MONUMENTS OF „SIVASHOVKA TYPE”

Along with the high aristocratic level marked as "Malaya Pereshchepina", another group of monuments, united under the name "Sivoshavka" to illustrate the strong presence of second level of the Bulgarian society. It, however, stretches out along the entire horizon from Kuban to Dniester, from the region along the Azov sea and north Black sea to the Mid-Volga and *Lesostepie* (Forest steppes), that is, it occupies almost the whole territory of "Great (Kubrat's) Bulgaria" (sample 1-III). The funeral of a warrior at his maturity is taken as one of the most significant signs of that time on a mound from the Bronze era near the village of Sivoshavka, not far away from the low currents of the river Dnieper. On the basis of certain specificities and details 5 regional groups could be distinguished. It is remarkable, that after Kubrat's death and the end of "Great (Kubrat's) Bulgaria", shortly after the middle of VII<sup>th</sup> century the heraldic fineries, typical to Sivoshavka disappeared and in VIII<sup>th</sup> century other types of ornaments became trendy. There have been a number of arguments in the recent years

on the ethnic identity of the monuments of "Sivashovka" type. It is also important here to mention the fact, that their geographical range almost overlaps with the boundaries of "Great Bulgaria", concentrated mainly in the south periphery. It is also symptomatic that the upper boundary of the funerals of "Sivashovka" type in the second third of VII<sup>th</sup> century coincides with the upper level of the monuments of "Mapaya Pereshchepina" type, with Kubrat's death respectively. The presence of regional specificities could be explained by different ethnos types or rather by similar groups of Bulgarians, who were part of "Great (Kubrat's) Bulgaria". For example, the Crimea's group of funerals "Sivashovka" and to some extent the group in the region of south Dnieper could be related to the Kutrigurs, whereas the Kuban's group could possibly have some connection to the Unogondurs.

#### KUBRAT AND THE NEW RULER'S CENTER OF THE UNOGONDURS IN THE REGION OF MIDDLE DNEPER

With respect to the monuments of "Malaya Pereshchepina" type there is another problem we should focused on and which has not found its adequate response yet. As it is accepted, that the lands, inhabited by the Unogondurs, Kubrat's tribe, around which Great Bulgaria was formed, are located in the region along the Azov sea and the basin of the river Kuban, why his grave in Malaya Pereshchepina is situated so far away to the west of the river Dnieper (sample 1-II, 1). Most frequently the wealth and memorial complexes of *Malaya Pereshchepina* type, are related to a noble "Avar prince", who administered the Kutrigurs at the beginning of VII<sup>th</sup> century or to some Khazar nobles from the end of VII<sup>th</sup> century to the beginning of VIII<sup>th</sup>. After the name of Kubrat was spelt out on the rings in the treasure, similar ideas are just anachronism. It is also remarkable that almost all funereal and memorial complexes of "Malaya Pereshchepina" type which included splendid gifts related to the superior aristocracy in Bulgaria during the time of Kubrat, were also located to the west of the river Don and Dniester and again in the basin of the river Dnieper. They date to the middle of VII<sup>th</sup> century, that is, at the end of Great Bulgarian state. Treasures of coins and typical ornaments of the Bulgarian aristocracy

of that type have not been registered in the east Azov region, in the region around Kuban and the low stream of the river Volga. In all, the course of Byzantine gifts towards the ruler's courtyard did not lead to the Azov region and Kuban, but mainly towards the basin of the river Dnieper (sample 1). This could actually mean only one thing. After the splitting of the Avar khaganat around 635 and Kotrags' (Kutrigurs) accession to the state, the west border of Great Bulgaria turned to be more important than the east border and Kubrat moved the ruler's center from the region of Kuban (sample 1-I), where his elder son Batbayan stayed and settled down to the west (sample 1-II). That movement actually could explain the occurrence of workshops which produced ceramic objects of "Kancirka" type of North Caucasus origin (sample 31). Towards this region exactly, in the region of middle Dnieper, in the second third of VII<sup>th</sup> century the Byzantine gifts started to concentrate and this could be seen in the profuse funereal complexes with golden solids of Heraklius and Konstans II near Malaya Pereshchepina, Kelegey, Novogrigorievka, Makuhovka and others. Symptomatically the chroniclers unanimously claim, that after Kubrat's death, his son Kotrag (obviously he was part of the Kutrigurs) crossed Tanais (Don) and settled down opposite Batbayan. When, however, they described the courses that Asparuh set out on towards the Low Danube, the same authors now write that he crossed only Dnieper and Dniester. If they had inhabited the Azov region or the region of Low Volga, as it is being claimed at present, Asparuh's Unogondurs obligatory should have also crossed Tanais (Don). This could actually mean, that the starting point of Asparuh's Bulgarians towards Low Danube is the region between Middle Dnieper and North Donets, just exactly in the area of Malaya Pereshchepina monuments (sample 1).

#### GREAT (KUBRAT'S) BULGARIA AND

#### PENKOV-PASTORAL MONUMENTS.

#### THE ANTAES AND THE APPEARANCE OF THE SEVERS

We support the statement that the Antaes could be related to the so called Penkov culture, which amazingly coincides with

the spread of the complexes of "Malaya Pereshchepina" type, who actually were connected to the Proto-Bulgarians – Unogondurs (sample 1, 1a). I agree with the statements, that the Antaes are of mixed origin but their main genetic code comes from the Chernyakhov population of Iranian origin, partly Slavonic as a result of their mutual life in one and same region. With respect to the Pastoral culture, with its characteristic ceramic objects and yurt-like dwellings, I agree, that it adopted certain nomad traditions which I do not mainly associate with the Kutrigurs (they inhabited the further southern territories), but with the arrival of Kubrat's Unogondurs in the second quarter of VII<sup>th</sup> century. There is a definite genetic relation of the pastoral (sample 33) and the Volincevska ceramic objects (sample 34), as in both cases the complexes are presented mainly with round potteries, which in most cases have traces of polishing. Additionally, as the Severs' lands from VIII–X<sup>th</sup> century started from the north periphery of monuments of Penkov-pastoral type from VI–VII<sup>th</sup> century we could conclude that the emigration of the population, bearer of Penkov-pastoral ceramic works of art, to the north has a direct connection to the ethnogenesis of the Severs at the end of VII<sup>th</sup> and VIII<sup>th</sup> century.

As a conclusion to the above mentioned and discussed ethno-cultural and demographic background of the vast region along the river Dniester, we could naturally come up to the idea about the mutual life of the Antaes (connected to the Penkov monuments) and the Slavs (connected to the monuments of the Prague-Korchak type in Penkov settlements and necropolis) with the Proto-Bulgarians (connected to the pastoral monuments). It could be quite probable that even here they had come to a kind of mutual synthesis expressed by a common, contaminated around the middle of VII<sup>th</sup> century Penkov-pastoral culture. We could adopt the idea that the Antaes (under the name of Severs in the second half of VII<sup>th</sup> century) could have emigrated along with Asparuh's Bulgarians towards the region of Danube Bulgaria in the third quarter of VII<sup>th</sup> century. Actually in the Bulgarians lands across the Danube (mainly in Dobrudja and North-East Bulgaria) certain cultural phenomena occurred as if they had been created before (samples 51, 52, 58), which we could register in Dnieper region and indeed in the areas of Penkov-pastoral culture.

## END OF THE BULGARIAN-BYZANTINE FRIENDSHIP

Yoan Nikiu mentioned Kubrat's interference in the internal political life of the Empire after Heraklius's death in 641 AD supporting his last wife Martina. Konstans II became emperor in 641 and Martina and Heraklion who were in close relations with Kubrat were removed from their positions. That indefinitely had certain consequences on the relations between "Great (Kubrat's) Bulgaria" and the Byzantine empire, and Konstans II respectively after his growing-up. The last coins in Malaya Pereshchepina, Kelegey, Novogrigorievka and as a whole in the basin of Dnieper are also from the first emission in 642–647AD. After coming into power Konstans II ceased the annual due gifts (similar to the gifts that were sent until the 630<sup>th</sup> to the Avar khaganat) comprising golden solids, from Constantinople towards Kubrat's residence. Symptomatically, after the Empire stopped spreading golden solids in the Dnieper region after the middle of VII<sup>th</sup> century, Byzantine coins were broadly spread in the region of Low Don at the end of VII<sup>th</sup> century. That fact has already been assessed as a redirection of the Byzantine gifts from their old ally – the Bulgarian ruler towards their new allies – the Khazar khagans.

## KUBRAT'S DEATH. FINAL CHRONOLOGICAL DETAILS

As it is already clear that in 619 Organa took Kubrat, still a child, to Constantinople, the latter was born in 605. In the "Enrolment form of the Bulgarian khans" it is written that he ruled 60 years which suggests that he most probably died in 665. Actually, in Malaya Pereshchepina the latest light solids of Konstans II date between 642–647. This is due to the fact that after 648 Konstans II ceased to send gifts, coins respectively, towards Kubrat's residence. If there had actually been a kind of aggravation between the two rulers, it is then quite explicable why in the workshop in the Bulgarian court above the emperor's image on the solids there are welded cabochons before they had been strung up like an necklace (sample 14).

## THE EPILOG AND THE END OF "GREAT BULGARIA".

The beginning of Khazar khaganat actually took place after the disintegration of the West Turkic khaganate in 651. There was a direct continuity between the two mega structures, as they were ruled by Ashina clan. If we take into account the old hostility between the ruling aristocratic clans – Dulu and Ashina during the time of the Turkic khaganate, as well as the permanent tension between the Khazars and Bulgarians in North Caucasus, then the sublime conflict between the khaganate "Great Bulgaria" is rather explicable. There aren't any hints in the sources about the way Kubrat's son organized the defense of the state under those conditions. It seems that the tension along the Bulgarian-Khazar border in North Caucasus started when Kubrat was already alive, that is before 665, but it is rather unlikely that a military conflict took place before his death. Certain Byzantine chroniclers indirectly mentioned these facts, according to which Kubrat taught his sons to be united, so that they couldn't be slaves to other nations, probably having in mind the danger coming from the Khazars. According to the chroniclers, Kubrat's five sons eventually separated.

**Batbayan – the eldest son**

Due to the coalition among the diverse written and archeological sources we could accept that Batbayan stayed in *the lands of his ancestors till present days* (sample 1-1). According to the chroniclers Batbayan subjected to the Khazars and though paying taxes he managed to keep some kind of autonomy in the structure of the khaganate. When actually this happened is hard to define. If we take into account the consideration made in the "Enrolment of the Bulgarian khans", that he ruled for three years, it means that Bulgarians under his control lost their self-independence and went under Khazar dominance three years after Kubrat's death, that is around 668. That's why it could be suggested, that the real military offensive of the Khazars against the East outlying parts of Great Kubrat's Bulgaria started after Kubrat's death and ended in three years' time when his eldest son Batbayan subjected to the Khazars.

### **Kotrag – the second son**

At first sight Kotrag (obviously an allegory of the Kutrigurs) and his people, the Kutrigurs, also remained in their old territories till the end of VII<sup>th</sup> century. It was even in VI<sup>th</sup> century that they lived to the west of the river Don and mainly along the Black sea and Sea of Azov. After the Khazar invasion from the east probably there had been a serious reorganization. According to the chroniclers Kotrag was forced to cross the river of Don (sample 1). If he had been a leader of the Kutrigurs, he should have probably crossed the river from south-west to the north-east, as it was known in VI–VII<sup>th</sup> century that the Kutrigurs were located along the Black sea to the west of the river Don. Following precisely the chronicler's texts, the Kutrigurs settled down to the north of Batbayan's Unogondurs, but they did not cross the river Volga, a well-known hydronym of both authors. It means that their new location should be traced in the vast region between Don and Volga, but far to the north where they would remain untouched by the Khazar invasion. The only region which completely corresponds to these conditions and where there are perfect archeological Proto-Bulgarian monuments, is the so-called *Самарской луке* – “Samaritan bow” (sample 1) (the unique Samaritan bow, which the river Volga forms in that region on the territory of 25000 sq.km). More than (on the right bank of Volga, which is mentioned in the written sources!) 30 mound necropolis, have been explored of the so-called Novinkovski type with corpses inside and certain tools, which date to the end of VII–VIII<sup>th</sup> century (sample 35). Following the profuse archeological material, we could accept, that part of the Kutrigurs in VIII–IX<sup>th</sup> century still continued to inhabit their original territories along the North Black sea and the sea of Azov.

### **Kuber – the fourth son**

Teoffanis and Nikoforos have left certain information with respect to the course of the fourth, not named Kubrat's son, but he was mentioned and registered in “Acts of Saint Dimitrius of Salonika” under the name of Kuber. According to the sources he settled in the Avar region of Pannonia and specifically in the region of Sirmium as a commander of the kidnapped by the Avars Byzantines in the 630s, who were called Sirmians. Kuber rose against the khagan, de-

feated the Avars and along with the Bulgarians and Sirmians headed for Salonika (sample 36). Around 678–682 he settled not far from Salonika in Keramsi field (around Prilep and Bitolya in Macedonia). Here Kuber decided to use all his potential and establish his own state. In that respect he sent to Salonika his closest commander Mavar, having subversive intentions in mind, but the campaign did not succeed. Obviously he was in direct contact with Asparuh's Bulgarians in Danube Bulgaria, as we notice some synchronicity in the actions between Kuber and Asparuh against Byzantium. Two magnificent treasures from Vrap could also be connected to the Bulgarians in the region of Keramsi (samples 38 a-1, 2; 39) and Erseke (sample 38r3; e), containing mainly precious pots (including clerical ones) and belt ornaments. There are no direct analogies of the belt ornaments from Vrap in “griffons-lastars” style (sample 38) among the exact Avar monuments, though such ornaments were found in the north-east Bulgaria in the region of the centers of the Bulgarian khanate – Velino, Shumen region (sample 40 a1, 61), Kamenovo, Razgrad region and others. Along with the rest this means that part of both treasures could have been produced in a workshop which was placed near Kuber's court in the field of Keramsi (the presence of ingots and broken specimens, collected and being repaired), and their direct analogies penetrated only in the Bulgarian khanate along the Danube. By using it, according to Madara inscription, Kuber's Bulgarians maintained contacts even at the beginning of VIII<sup>th</sup> century. I should also mention here the clerical containers in the treasure from Vrap (sample 39 a,6) and Erseke (sample 39 b) (analogous to Malaya Pereshchepina is symptomatic), which is a new, though indirect instruction that Kuber professed Christianity and part of his associates, Mavar – in the first place (sample 37).

### **Alcek – the fifth son.**

Again by the method of correlation from different sources it becomes explicit that the fifth son Alcek, who after a short stay in the Avar khaganate, moved southward and settled in North Italy and more specifically in Pentapolis on Byzantine territories, but in this case as a federate. According to Pauli Diaconi, a little later Alcek along with the Bulgarians he led left Pentapolis, the Byzan-

tine territories respectively. Eventually he settled in South Italy in the region of Cambopasso. In this region exactly, near the town of Vicene, there is a necropolis, comprising 120 graves from VII<sup>th</sup> (sample 41). In that place part of the buried corpses were placed in grave pits, facing west-east with their arms stretched along the body, accompanied by horses and armaments – a ritual which was known from the Proto-Bulgarians pagan necropola from VIII<sup>th</sup> century in the region of Dobrudja and North-east Bulgaria.

### The third son – Asparuh.

Definitely he deserves special attention, as he is a direct continuer of Kubrat's political and state-building heritage and the only one among his sons, who established a permanent state organization along Low Danube with thousand-year-old history. Without any doubts it is regarded as a unique *translatio imperio*, which actually means transfer of rule almost with no interruptions of the Bulgarian state organization from Great Bulgaria towards south-east Danube Bulgaria.

## CHAPTER III

### KHAN ASPARUH AND A NEW BEGINNING – THE BIRTH OF BULGARIA ACROSS THE DANUBE

#### ON THE BACKGROUND, THE ORIGIN OF THE NAME AND SOME CHRONOLOGICAL DETAILS

The context of the written sources gives the impression that Asparuh is the third Kubrat's son after Batbayan and Kotrag. As Kubrat was born around 605–610 AD and according to the "Enrolment form of the Bulgarian khans", Ispor (Asparuh) lived for 61 years and died in 700–701 AD, it actually means that his birthday could refer to 639–640 AD. This suggests that he is at least 15–17 years younger than Batbayan, as his birth coincides with the time when Kubrat decided to leave the original lands of the Unogondurs in the region of Kuban to be ruled by Batbayan and formed a new ruler's center along the

Middle Dnieper (sample 1-II). At the same time Asparuh translated most probably as *The White Horseman*, is from Indo-European origin, which could mean that Asparuh's mother was a princess from a noble family of ancient Sarmatian or Alan background.

#### FROM THE OLD COUNTRY IN THE REGION OF DNEPER TOWARDS THE NEW COUNTRY ALONG THE DANUBE.

In the eve of Kubrat's death (around 665 AD) Asparuh was about 25–30 years of age, that means he was mature enough to take control over the lands in the region of Dnieper, where his father was buried. In that way he became a legitimate commander of those Unogondurs who, after the Avar defeat in 635, conquered the border zone, the territories between Don and Dniester, and located basically along Middle Dnieper (sample 1-II). After the first attack of the Khazar expansion against "Great Bulgaria" was countered back by the elder brother, Batbayan (*First Bulgaria* according to Theophanes, Asparuh, the commander of *Second Bulgaria?*) with his hordes started to retreat in an organized order in arierguard fights (behind the main army) with the Khazar cavalry from *Horse mountains* (hills Donetsk) to the west-southwest (sample 2, 43). The imposed stereotype, that the Proto-Bulgarians led by khan Asparuh and located in the region of Low Danube were actually nomads living on horse breeding, should definitely be quitted.

#### "THE ONGAL (ONGLOS)" – THE MOTHER TERRITORIES OF BULGARIA ACROSS THE DANUBE

Following the narratives of Patriarch Nicephorus and Anastasius the Librarian, it was stated that the third Ongal was something granted, long known before the arrival of Bulgarians, not as a fortified territory established mainly and singly by Asparuh. I agree that the original Ongal around 680 AD was located to the south of Danube and to the north of the South Bessarabian bank and its extension, the Galitian bank. Basing on Amian Marcellin (he writes

about the bank (*valum*) *Grentungov*), I suppose that it was built by the Visigoths after the middle of IV<sup>th</sup> century. After the Bulgarians settled in the Delta, they reused it, most probably repairing it (this could refer to the settlement with Slavonic ceramics near the region of Chervenoarmeyskoe close to Bolgrad (sample 45) and turned it into limes, behind which they settled down. The fact that the bank has a certain relation to the Bulgarian border is supported by the numerous places with Proto-Bulgarian settlements, located behind it facing southward (sample 46). Relying on these evidences we could suppose that the South Bessarabian bank, and exactly the *Ongal*, which was mentioned by the chroniclers, and which was the north border of the territory is exactly the place where the Asparuh's Bulgarians first settled. As an illustration of the events from the second half of VII<sup>th</sup> century in the lands of *Ongal* to the south of Bessarabian bank and North Dobrudja we could mention a series of treasures and single coins mainly with the image of Konstans II (641–668) and Constantine IV (668–685).

#### BULGARIAN-KHAZAR BORDER

I personally reject the ideas that the Bulgarian-Khazar border at the end of VII<sup>th</sup> century was along Dnieper or Dniester. The Byzantine authors and the Khazar ruler Joseph did not determine as a terminal point of migration neither Dnieper, nor Dniester, but they all stated that it was Danube. There is a limited set of archeological arguments which could support exactly that border. The suggestions that the North Bessarabian bank and numerous other settlements on the right bank of Dniester (sample 46) could be connected to the Bulgarian presence even from the end of VII<sup>th</sup> century – the first half of VII<sup>th</sup> century are rather groundless. In the already explored settlements along the Dniester there are no monuments to suggest that they had been inhabited in the second half of VII<sup>th</sup> century. The ceramic complexes and objects that have been published so far could refer no earlier than to the end of VIII<sup>th</sup> century – the beginning of IX<sup>th</sup>. On the other hand, between Dnieper and Dniester not a single Proto-Bulgarian stationary settlement has been registered (not even a settlement

from the early Middle Ages (sample 46), which further questions the issue of the Bulgarian presence in that region in the second half of VII<sup>th</sup> century. Having in mind these facts I think that we could assume non-problematically that at the end of VII<sup>th</sup> century the Bulgarian-Khazar border was neither along the Dnieper, nor along the Dniester, but along the South Bessarabian bank and that the Asparuh's Bulgarians settled to the south of the bank. It is beyond doubt that during khan Asparuh's reign the Bulgarian-Khazar relationships were rather hostile as it was written in the *Bulgarian apocryphal chronicle*, that Asparuh was killed in a fight against the *Ishmaelites*, that is the Khazars.

#### THE ONGAL AND THE LOW DANUBE

##### LANDS ON THE EVE OF KHAN ASPARUH'S INVASION

From the archeological explorations and the coins it becomes clear that out of 300 fortresses in the middle of VI<sup>th</sup> century to the middle of VII<sup>th</sup> century there were settlements only in Durostorum, Tomi, Kalatis, Dionisopolis and Isteria, where only single coins were found from the end of VII<sup>th</sup> century (mainly of Konstans II and Konstantin IV). That is the main reason why the Proto-Bulgarians did not meet any obstacles when invading that region called *Ongal*. The demographic picture in North-east and North Bulgaria was almost the same where we could figure out the following stages of khan Asparuh's invasion after 681 AD when Danube Bulgaria was finally established officially (sample 42).

#### THE CRUCIAL VICTORY OVER BYZANTIUM IN 680 AD

It becomes obvious from the source that around 678 the Bulgarians went deeply into Byzantine territories to the south of the Danube and in the eleventh year, that is in 679 they settled to the south of the river. Most of the researchers assume that on the eve of the campaign of Konstantin IV against Asparuh in 680 the Bulgarians continued to inhabit the lands to the north of the river and launched attacks only to the south. It is hardly possible that the emperor and

the whole military apparatus of the empire could head towards the Bulgarians. What's more, there were only a few fortified Byzantine points to the north of the Balkan to the river Danube, and there were no towns, great numbers of people and resources which needed extensive military efforts. That is why I may assume that around 678–678 AD Asparuh lay the beginning of the invasion over the territories of Scythia Minor (at present, Dobrudja). The extreme annoyance that the Byzantine emperor felt, however, could most probably been caused by the fact that the Bulgarian ruler permanently settled in these original Byzantine lands who managed to construct a well-fortified residence (following Iohannis Scylityae in 679) to the south of the Danube in the region of Noviodunum near the village of Nikulitsel (samples 44, 48). It seems that the Byzantine emperor Konstantin IV Pogonatus in 680 AD advanced towards that fortified citadel with his enormous army where he was totally defeated by Asparuh. The fact that after the defeat along the Danube the Bulgarians undisturbedly reached Odessos (Varna) and east *Stara Planina*, without meeting any obstacles, is rather demonstrative.

#### THE PEACE TREATY WITH THE EMPIRE IN 681 AND THE SLAVS

According to Theophanes and Nicephorus after the Bulgarians reached the Balkan and invaded present North-East Bulgaria, the Bulgarians subdued the so called seven tribes. They settled them along the border with the Avars; the Severs were settled in the east *Stara planina* serving as a barrier against Byzantium (sample 42). I assume that the Severs are not descendants of the Anteias who had been settled as federates in VI<sup>th</sup> century, but most probably they had descended from those Anteias who had lived between Dnieper and Dniester in the boundaries of Kubrat's Bulgaria. Obviously they came here at one and the same time with Asparuh and that is why they were treated differently from the other Slavonic tribes. With respect to the relations between Asparuh and the latter we could refer to the written sources where there are no traces of any hostile relations and conflicts between the Bulgarians and the Slavs when

the new country was being formed and in the following decades as well. I accept that it was not the defeat in the Ongal, but mostly the fact that the war was moved to Tracia and the lack of adequate army on the side of the Empire to resist the Bulgarian pressure, that made the Byzantine emperor sign a peace treaty. The majority of authors insist that this contract de jure admit that Bulgaria is an independent country without any analogues at that time, though some others agree on the thesis that with this act the Bulgarians were given a federate status. If this had been the case (with respect to the *federate anons*) the chroniclers would have never mentioned Πάκτα – a tax which was due to be paid pay on the part of the Byzantines, which was considered a rather shameful act.

#### THE BULGARIAN-AVAR BORDER AND THE BULGARIAN-AVAR CONFRONTATION

According to Ananias Shirakatsi, after defeating the Byzantines Asparuh chased the Avars away to the west. That was why the seven Slavonic tribes were located along the west border which could be related to the building of the banks near Hayredin, Ostrovo and Lom (sample 42). This process was documented by the Slavonic-Bulgarian settlements found in the region of Hayredin bank in the earliest Slavonic ceramics from VII<sup>th</sup> century. It was the set of archeological monuments and mainly coin findings that provided us with indirect evidences with respect to the probable Bulgarian-Avar border to the north of the Danube along the river Olt close to the Carpathians (sample 42).

#### THE ANTEAS AND THE SEVERS ALONG THE LOW DANUBE IN THE SECOND HALF OF VII<sup>TH</sup> CENTURY

Till the beginning of VII<sup>th</sup> century the Anteias typically allied to Byzantium and were in conflict with the Avars and their subordinate Slavs. The fact that the Anteias were defeated by the Avars in 602 and their name disappeared it means to me, that they had moved

north-eastward and they remained unobserved by the chroniclers. Actually the Penkov monuments were registered during the whole VII<sup>th</sup> century in and around the basin of the Dnieper, where after 635 AD the Kubrat's Unogondurs settled down. I agree with G. Litavrin's statement that at the end of VII<sup>th</sup> century the Anteas appeared in the sources under the name of Severs, but that actually took place not along the Danube (in this occasion the Avars and the Penkov monuments associated with them disappeared archeologically after 602), but mainly on the north-east where they were already mentioned as the Severs. Part of the Unogondurs settled in this region after 635 AD and we have found out that they started living on a common basis with the Severs until the Khazars' attack after 665. After that, part of them went under the Khazar dominance, a phenomenon which is mentioned in the Russian chronicles. Under these circumstances, however, under the command of khan Asparuh, along with the Unogondurs who lived in the region of the Dneiper, part of the Severs (the south branch?) headed towards Low Danube, where we have found some relics from their culture – mainly corpse burnings of Razdelna type (sample 56).

In the end, I dwell on the issue of the ratio Slavs/Severs and Proto-Bulgarians in the Bulgarian state. There are facts which witness, that the corpse burning in the North-East Bulgaria dominated over the corpse burials (definitely a Proto-Bulgarian ritual) as they were characteristic to the Slavs/Severs. Actually there is a lack of evidences that the Proto-Bulgarians had the practice to burn the corpses, which suggests a significant presence of the Slavonic population in Bulgaria in VII–X<sup>th</sup> century which was testified by Chernorizets Hrabar at the beginning of X<sup>th</sup> century.

#### KHAN'S RESIDENCES

It has been accepted that after Asparuh's invasion in the Ongul to the north of the Danube around 665–670 AD, he, at first, resided in the fortress of Galicia, then he settled in North Dobrudja before 680 and built a new residence in Nikulitsel (sample 44, 68). With respect to the big concentration of the early Proto-Bulgari-

an necropola around Pliska (near Martsianopol-Varna there are a number of Slavonic-Sever necropola mainly with corpse burning of Razdelna type) it is assumed that at the time of Asparuh started the formation of the new ruler's residence, which is associated with the big earthwork fortification (second in size after Nikulitsel) in Pliska (sample 59). Probably the earliest period in the aule formation has to be related to the construction of a second (similar to that of Nikulitsel!) inner earthwork fortification in the form of a trapezium and size of 650 decares. Actually in the centre of a small earthwork fortification some remains were found testifying a certain type of building works, including big "formal" squares (?) and round building in the form of yurts (sample 60).

## CHAPTER IV

### TERVEL – AN UNPRECEDENTED RULER – KHAN OF BULGARIA AND CAESAR OF BYZANTIUM

#### THE OTHER VIEWS ON HIS PERSONALITY AND HE FOR HIMSELF

It could be summed up that Tervel is the most frequently mentioned personality, the most commented and respectable ruler in the written sources in pagan Bulgaria. He was the first who ordered his own image to be engraved on a seal (sample 63) and the one and only who, in the tradition of the Iranian kings and Byzantine emperors had cut his life-size figure of a horseman – victor above an inscription depicting his deeds on Madara rocks (sample 64).

#### ON THE BACKGROUND, NAME AND SOME CHRONOLOGICAL DETAILS

The answers of the formulated questions are given in the "Enrolment form of the Bulgarian khans", where it is said that he was from Dulu clan and ruled for 21 years. The name Tervel, which is



Iranian, is engraved on the seal and in the inscription under the Madara horseman. It is certain that he is Kubrat's grandson and most-probably Asparuh's first-born son. As it was clarified that Kubrat was born around 605–610, and Asparuh around 639–640, we could conclude that his first-born son Tervel could have been born around 657–660 AD, before his grandfather's death, Kubrat, in 665. According to the sources Tervel took control of Danube Bulgaria after Asparuh's death (murder?) in 700–701 and died after a 21-year period of ruling, that is around 721 at the age of 62.

#### THE FIRST YEARS ON THE THRONE AND FIRST HARSHIPS

After he was enthroned in 700/1 Tervel had to face at least four serious problems, as Bulgaria bordered with three worldwide empires in the Eurasian regions – Byzantium, the Khazar khaganate and the Avar khaganate. The Avars, however, might not have probably been the biggest danger, as at the beginning of VIII<sup>th</sup> century they had not recovered yet from the defeat they suffered on the part of Kubrat. The other problem was Byzantium, but just at the beginning of VII<sup>th</sup> century it was not of great importance since there was a peace treaty signed in 681. The third problematic issue which Tervel had to face could have been associated with the relationships between the Proto-Bulgarians and the Slavs. Obviously, just like Asparuh, Tervel continued to create the most truthful policy with respect to the Slavs (those within the boundaries of Bulgaria and out of them), as there had been no internal conflicts between the two peoples just on the contrary. The Slavs turned to be true allies to the Bulgarians in their campaigns against Constantinople in 705 and 718. Definitely the most serious problem that Tervel had to face up to is the relations with the Khazars. As a young boy he suffered the severe war which his father and uncles waged against the khaganate as well as the forcible emigration after the defeat. Coupled to his father Asparuh's death during the war against the Khazars, after 701 Tervel was forced to maintain tough relations with the khaganate. Most probably, however, he had accepted the challenge adequately as a few years later (705) he

headed with his whole army for Constantinople and for months he resided along the Bosphorus. What's more, from the time of Tervel until IX<sup>th</sup> century there hadn't been a single registered serious military conflict between the two states.

#### WHERE AND UNDER WHAT CIRCUMSTANCES TERVED MEETS JUSTINIANUS II. THE WAY AND MANNER THEY HOLD NEGOTIATIONS

In 695 the legal Byzantine emperor Justinianus II was de-throned and sent into exile in Herones. After a series of events, as well as his marriage to the sister of the Khazar khagan he fell into disgrace and was forced at the end of 704 to secretly leave for Bulgaria. The ship suffered a violent storm and found shelter in Tomi. I totally reject the possibility, that the ancient Tomis – presently Konstanssa? – and assume that Τόμητιν is close to Phanagoria. After that the ship debarked somewhere in the delta of the Danube and Justinianus II sent a messenger to get in touch with the Bulgarian khan (sample 67). That route has a close relation to the localization of Tervel and Asparuh. Since the target was the delta of the Danube and Stephan had to land as to get in touch with the Bulgarian khan, it means that his residence was not so far from the river bank. That practically could be the fortification near Nikulitsel, actually in the early years of Tervel's ruling Nikulitsel still continued to be the main khan residence (sample 68) at least until 705. I pay special attention to the coins with the image of Justinianus II in the delta of the Danube and along the Black sea shore in Dobrudja region. After Tervel welcomed in his residence in Nikulitsel Justinianus II, they started negotiations which could have probably lasted until spring in 705. I also focus on the reasons that made Justinianus II ask Tervel for help – the friendly relations between their grandfathers Kubrat and Heraklius, the clauses of the peace treaty in 681 and finally the common Orthodox Christianity which they both confessed. In that way the strong religious feelings of the population, church and the senate in Constantinople were protected accordingly.

### THE ROLE OF KHAN TERVEL IN THE COUP D'ETAT IN CONSTANTINOPOLE

Tervel must have felt rather self-assured once he had made up his mind to head for the capital of the empire to dethrone the *bassileus* and most probably he had a respectable army which consisted of 50 000 armed warriors. No matter the number of the Proto-Bulgarians in the region along Danube it becomes obvious that they could not form such a strong and multiple army (at least several squads should have stayed along the 'fragile' Bulgarian-Khazar border) and that is why he connected to the Slavs (Severs and the Seven Slavonic tribes), who had a century-old experience during their fights against the Empire. The attempt to enroll the Kuber's Proto-Bulgarians as well from Macedonia (he called them *uncles* in Madara inscription) did actually end up in failure as the latter did not trust Justinianus II, who insidiously attacked them in 688. Despite all these circumstances the contacts between the Bulgarians in Macedonia and Moesia could hardly end with this event and most probably they continued which is testified by a series of belt decorations from Vrap and Erseke (associated with Kuber?) and their analogies in the region of Pliska (Velino, Kamenovo, Cherna and others)(sample 38–40, 74).

After several months of preparation and with the powerful Bulgarian support Justinianus II secretly entered the capital, headed the coup d'état and easily dethroned Tiberius II in the early autumn in 705. The sources do not give clear information but the context provides us with some clarifications that Tervel stayed in Constantinople for a long time after the coup as to support Justinianus II to firmly establish on the throne.

### CAESAR TITLE FOR TERVEL

Theophanus and Nicephorus testified that Tervel was proclaimed a Caesar. He turned to be the first barbarian ruler who was given a Caesar title and Caesar regalia. That title came second to the emperor's, which was given only to the *bassileus* but in this case

was given to the emperor's closest nobleman, and until IX<sup>th</sup> century – to the emperor's son – the future emperor. This is testified by the steel seal found in Istanbul, with a cross-like monogram which says: "Virgin Mary, befriend Tervel, the Caesar" (samples 63, 71). I reject those opinions which state that the caesar's promotion was a formal act as before that act Justinianus II proclaimed the existing Caesar, his son Tiberius, as a co-emperor. If the Caesar title given to Tervel was not an important act but a matter of formality then it would not have been so urgent for them to find a solution to the problem concerning the succession of the throne, that is, the eventual title and status that Tiberius could inherit or acquire.

### ABOUT THE CHRISTIAN FAITH AND KHAN TERVEL'S MARRIAGE

Almost all researchers claim that though Tervel was given a caesar title he remained pagan. If one is given a Caesar title without being part of the emperor's family and on top of that barbarian and pagan, his promotion of the court with regalia and his appraisal was an unknown succession of transgression and a precedent in the political and cultural life in Byzantium from its establishment to the fall of Constantinople in 1203. There are no occasions in the Byzantine history a pagan to be proclaimed a Caesar, that was impossible. All foreign rulers after IV<sup>th</sup> century, who were given a Byzantine title (usually patricians), also adopted Christianity. With respect to the intended marriage between Tervel and the illegally-born daughter of Justinianus II, Theophanes wrote, that the Byzantine laws constituted that the Caesar should obligatory be part of the emperor's family (in most cases, a son-in-law), which suggests that Tervel's marriage to Justinianus's daughter had taken place.

### ABOUT THE CAESAR INSIGNIA AND THE PLACE OF THE CAESAR INVESTITURE

In Bulgarian historiography there is a statement that Tervel is pagan and as such he did not receive a Caesar crown of laurels due

to his commitment to the Christian doctrine, but he got satisfied with a Caesar helmet. The well-informed and erudite patriarch Nicephorus was rather unlikely to make a mistake when writing that at first Justinianus II put a purple *hlamida* on the shoulders of the Bulgarian khan, which was both an emperor and Caesar regalia and also was connected to the spiritual not the military investiture and clothing. Additionally, Theophanes remarked that along with the numerous gifts Tervel received royal signs among which was the purple *hlamis* with a *fibulis*. I have already mentioned that Theophanes and Nicephorus had not depicted the entire ceremony, but we could recreate it, due to the description given by Constantinus Porphyrogenitus in the *Book of ceremonies*. Thanks to this detailed description we could get a picture of the Caesar regalia and clothing, which comprised red shoes, golden knitted divitision (an imperial military tunic), purple *hlamis* with a *fibulis* and a Caesar crown of laurels, named *stephanos* or *kesarikiy*. What's more, a crown *stephanos* could be figured out on Tervel's seal (sample 71, 72a), but not as a separate insignia. In this case, however, the Bulgarian khan is not presented dressed in clothes and insignia showing spiritual investiture, but dressed in a typically warrior's costume, related to the military investiture. We learn from Constantinus Porphyrogenitus about the image of the military Caesar clothing and insignia of the Caesar Aleksius Mozele from the beginning of IX<sup>th</sup> century. He was dressed in golden knitted chain-armor, holding a sword and a spear with golden top and helmet decorated with a Caesar crown of laurels (sample 71, 72b). Absolutely the same insignia we could see on the image of khan Tervel on the seal. And finally we could not ask ourselves about the clothing and regalia worn by Tervel in his quality as a Bulgarian khan, that is, with respect to the national ruler's costume. If we take into account the least we know about his relatives Kubrat and Kuber, it could be expected a kind of Avar influence which was mentioned in the „Suidiae Lexikon”. Furthermore, if the Madara horseman actually depicts the image of Tervel (sample 70), regardless of the preserved details, he does not wear Byzantine Caesar clothing or insignia but a typical Bulgarian costume with realias in the steppes.

#### ABOUT THE GIFTS WHICH JUSTINIANUS II PROVIDED KHAN TERVEL WITH

According to Theophanes and Nicephorus at the time of the negotiations held in the spring in 705, the nose-cut emperor awarded the Bulgarian ruler with many gifts and other objects. The anonymous chronicle – lexicon “Svidas” describes the gifts received by Justinianus II – a lot of money, gold, clothes and others. Probably V. Zlatarski could have been right to see in these presents “that tax, which Constantin IV Pogonatos was obliged to pay to the Bulgarians and the guarantee for the peace treaty signed between Bulgaria and Byzantium near Tsarigrad (Constantinople)”. What's more, it is not accidental that the lexicon “Svidas” depicts Konstantin IV and Justinianus II as debtors to the Bulgarian khan.

#### ABOUT THE TERRITORIAL GAINS OF KHAN TERVEL

On the basis of some sources it becomes clear that one of the conditions in the peace treaty was the region of Zagore to be given to the Bulgarians. Following Theophanes's description we come to the conclusion that the border overlaps with the marginal line “Erkesiyata” (sample 73). That's why I think that it is reasonable to raise the question whether that grandiose earthwork fortification built on a bank and pit could have been constructed by Tervel. In fact I do not exclude the clause that Zagore was included in the project-contract before the campaign in 705 and turned to be a kind of dowry with which Justinianus's daughter came into Tervel's residence.

#### TERVEL AND THE CAPITAL CENTER OF PLISKA

After the peace treaty with Byzantium in 705 Tervel became an important and highly respected legitimate persona with a steady position in the big political affairs – Caesar in the Byzantine empire and a son-in-law of the Byzantine *bassileus*. On this back-

ground the residence far to the north, in the corner of the Balkans (near Nikulitsel?) could not face up to the new challenges. Most probably with the help of architects and builders from Byzantium (from Eastern provinces?!) in the center of the earthwork fortification in Pliska (probably above some basic wooden structures from the time of Asparuh) an imposing palace-castle was erected, known in the science as “Krum’s castle” (sample 75–78). As a project, internal and external size, however, it was something totally different from the wooden structures and turned to be one of a kind in the architecture not only in Medieval Bulgaria, but in Medieval Europe as a whole. It was built in opus quadratum from huge, well-carved stone blocks. It had a square form, around 75x60 m. in size with four turrets in the corners. It is obvious that this was the earliest massive stone building construction in Danube Bulgaria, without any predecessors or descendants in the Bulgarian monumental, court architecture respectively. A special attention is paid on its analogues in the Orient – Byzantium and the Arabic khilafate. What’s more, if the big palace-castle in Pliska was built by khan Krum, why it was ten years after the laying of its foundations and a few years after its demolition a new royal structure hadn’t been erected similar to the project and size of the previous palace given that the proto-builders were still alive. On the contrary, as it was the case in Pliska, in the other khan aules they started building three-section impressive buildings. Obviously it had been years since the time of the erection of the big palace-castle with the four turrets and the massive palace building in the Bulgarian khanate at the beginning of IX<sup>th</sup> century. In order to comply with the other structures and be fully completed about 70 meters north-westward a stone bathroom was built with a hypocaust system and a pool, probably a kind of cistern and vinery (sample 75).

#### THE STRANGE WAR FROM 708

Theophanes and Nicephorus claim that after establishing on the throne in 708 Justinianus II attacked Bulgaria on land and sea. His army was located near Anhialos (Pomorie). There, however, Tervel

surprised the scattered and distracted Byzantine army and defeated it impressively. On the basis of the previous and subsequent peace and friendly relations between Justinianus and Tervel the reasons and motives of this war were hardly explicable even today. If, however, there was a war it means that we have to make it certain again that Tervel possessed extreme commander’s qualities. We could associate this war with a treasure with golden coins from the beginning of VII<sup>th</sup> century found on the south of Pomorie (sample 80).

#### TERVEL AND THE NEXT COUP D’ETAT IN CONSTANTINOPOLE. “THE DEEP PEACE” OF 716 AD

Due to the fact that Justinianus II was used to taking revenge and eliminating extremely violently his opponents, in 711 he came into conflicts with the Khazars. In this situation Tervel, quite naturally, though, contrary to the khaganate’s interests supported Justinianus, keeping the peace treaty sent him an army with three thousand warriors. With the help of the Khazars Philipik was proclaimed a vassileus in Hersones and admitted in Constantinople. The experienced commander Iliya gained over part of Justinianus’s army and promised the Bulgarians, who supported the emperor, a trouble-free return to their country and he actually did this. Obviously Tervel carefully followed the events in Byzantium and reasonably concluded that he could not save the already lost cause and quite formally fulfilled his obligations from the peace treaty. With massive actions, however, he reminded the new bassileus that he also had to comply with the Bulgarians or at least he had to accept to pay his part from the peace treaty signed by Justinianus in 705. Tervel’s army invaded east Tracia and Byzantium was forced to sign a peace treaty. That actually took place under the ruling of Theodosius III in 716. That treaty almost followed the clauses negotiated in 705 and was a cornerstone of the Bulgarian-Byzantine relations for a period of 100 years until the peace treaty in 816 between Omurtag and the bassileus Leon VI. According to the second inscription under the Madara horseman the negotiations and the treaty were signed not by Tervel, but Kormesius.

### THE DECISIVE INTERFERENCE OF BULGARIA IN THE CAMPAIGN AGAINST THE ARABS NEAR CONSTANTINOPOLE IN 717

It wasn't until the end of the arguments concerning the Byzantine throne, that the Arab khaliphate made a last, but crucial attempt to conquer Constantinople and terminate the Empire with an enormous army of 200 000 warriors and 5 000 ships. After his first moves Leon III had to run into negotiations with its closest and natural ally, and exactly, Bulgaria. Tervel, who was Christian, was not completely indifferent to the crucial battle between Christianity and Islam. It is beyond doubt that the prudent and experienced Bulgarian ruler was totally aware that if Constantinople was invaded by the Arab khaliphate this would definitely crash the last barrier in front of the huge Arabic army and the Arabs would most probably raid into Bulgarian lands. Obviously it was in spring 717 that the peace treaty from 716 was resigned with a special clause guaranteeing military support from both states.

The Arabs debarked on the Balkans in the summer of 717 and immediately ran into a battle with the Bulgarians. The Arabic army, which located on the Balkans, underwent a series of massive attacks from the Bulgarians who forced them to dig from sea to sea a defensive ditch. The stubbornness of Maslama did not do him any good and in the summer of 728 he ordered his army to retreat. In order to successfully provide the retreatment of his army out of the Balkans, he decided to destroy and defeat the Bulgarians in their rear. Then, however, the Bulgarian army inflicted a fatal defeat in which, according to various sources 32 000 Arabs were killed. In that way Constantinople, the Empire and Christian Europe were saved.

### ABOUT KHAN TERVEL'S CO-GOVERNOR AND HEIR

With respect to the peace treaty in 716 and the Bulgarian participation in the campaign against the Arabs near Constantinople in 717–718 the name of Tervel was not registered in the treaty, but a totally different name and exactly the name of Kormesius (Krumesis).

At the same time Tervel was alive as in 719 he personally received a letter from the former bassileus Theodosius III asking him for help. I could presume that Krumesis started to share the ruling of the state with Tervel as a “junior-archon-ruler” in 710 (Paisii Hilendarski had provided us with some vague evidences) and ruled after his death until 738, so in fact he governed for about 28 years which is written in the “Enrolment form of the Bulgarian khans”. In that respect it is rather logical that the already old Tervel should have imposed on him the hazardous missions in 716 and especially in 717–718.

## CONCLUSION

### 619-716 AD – A CENTURY OF ACCELERATED DEVELOPMENT OF THE BULGARIAN STATE.

In 619 on the Eurasian political scene and exactly in the world metropolis Constantinople appeared Organa, the uncle (custodian, guardian, regent) of juvenile Kubrat, the founder of “Great Bulgaria”. Just a century later in 716 in Constantinople a peace treaty was signed between Bulgaria across the Danube and Byzantium, which permanently legalized the independent Bulgarian state in the world map. That century was a century of rapid development of the Bulgarian idea, of the Bulgarian state organization. It is the first rapid developing medieval state in the boundaries of the Byzantine (*taksis* /order), which was established with the participation of the Byzantine sovereigns – emperors in Constantinople. Khan Tervel put the final stage of this grandiose process of state organization with a thousand-year history which overleaps further in time the short-lived numerous preceding and succeeding in time quasi –states from the epoch of the Great Migration of peoples.

**проф. Георги Атанасов**  
**ПЪРВОСТРОИТЕЛИ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНОСТ**

*Българска, първо издание*

Превод на резюмето  
на английски език **гл. ас. Деяна Пенева**

Редактор **Вера Ѓорева**  
Компютърна обработка **Людмила Петрова**  
Оформление на корицата **Деница Трифонова**

Формат **16/60/90**  
Обем **49 п. к.**

Дадена за печат **април 2015**  
Излязла от печат **април 2015**

Предпечат и печат **Изток-Запад**



1124 София, бул. „Цариградско шосе“ № 51  
тел.: (02) 946 35 21, тел./факс: (02) 943 79 51  
e-mail: [iztok.zapadbg@gmail.com](mailto:iztok.zapadbg@gmail.com)  
[iztok\\_zapad@abv.bg](mailto:iztok_zapad@abv.bg)

**[www.iztok-zapad.eu](http://www.iztok-zapad.eu)**